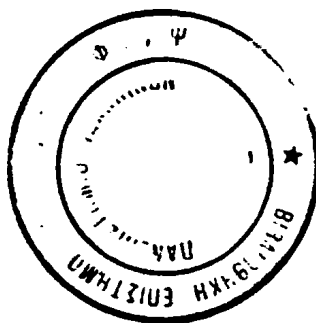

Ε. Γ. ΓΑΛΑΝΑΚΗΣ

Λ

Ο ΛΥΤΡΩΤΙΚΟΣ ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΤΗΝ
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ, ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ, ΒΡΕΦΟΚΤΟΝΙΑ

Διατριβή επί διδακτορία

Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας
της Φιλοσοφικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1996

"Η έγκρισις διδακτορικής διατριβής υπό του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δέν υποδηλοῖ ἀποδοχήν τῶν γνώμων τοῦ συγγραφέως."

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	v
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΣΗΜΕΡΙΝΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ

1. Ο φόβος, η αποδοχή, η αναζήτηση του θανάτου	6
2. Οι λέξεις, οι έννοιες, τα προβλήματα	12
3. Η ιστορικότητα των εννοιών στην ευρωπαϊκή σκέψη	21
4. Άλλοι πολιτισμοί	31

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ

1. Εννοιολογικές δυσχέρειες	34
2. Η εξέλιξη των λέξεων: επίσκεψις ονομάτων	36

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

1. Εκούσιος θάνατος: ὦ Θάνατε Θάνατε, πῶς αἶει καλούμενος	47
2. Λυτρωτική θανάτωση: μηδενὸς δὲ τοῦτο πράττειν ἐθέλοντος	51
3. Ἐκθεση και βρεφοκτονία: μητρὸς ἐμῆς, ἢ μ' ἐθέλησε κρύψαι χῶλὸν ἐόντα	56
4. Διακοπή κύησης: ἐκ δ' ἄγαγε πρὸ φῶσδε καὶ ἡλιτόμηνον ἐόντα	74

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

1. Εκούσιος θάνατος και λυτρωτική θανάτωση: ὥρα πᾶσιν ἡμῖν ἀνάγεσθαι	76
2. Ἐκθεση και βρεφοκτονία: οὐκ ἄξιον ὄν τροφῆς τὸ γιγνόμενον	88
3. Διακοπή κύησης: εἰ τὸ ἐτι ἐγκυούμενον ἀνθρωπὸς ἐστι	108
4. Η μαρτυρία των ιατρών: οὐ δώσω δὲ οὐδὲ φάρμακον οὐδενὶ αἰτηθεὶς θανάσιμον	113

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ

1. Οι πρώτες προσεγγίσεις: πανταχόθεν ὁμοία ἐστὶν ἢ εἰς ἕξου κατάβασις	119
2. Πλάτων: ὡς οὔτε αὐτῷ οὔτε πόλει λυσitteλῇ	123
3. Αριστοτέλης: ἐστὼ νόμος μηδὲν πεπηρωμένον τρέφειν	130
4. Κυνικοί: μήτι χρεια φίλου;	134
5. Στωικοί: ἡ εὐλογος ἐξαγωγή	138
6. Επίκουρος: οὐ τὸν μήκιστον χρόνον ἀλλὰ τὸν ἡδιστον καρπίζεσθαι	168
7. Παρόλληλες θεωρήσεις: ἡ συστήσασα φύσις καὶ διαλύσει	173

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΣΤΡΟΦΗ - Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ εἰκὼν Θεοῦ - *Imago Dei*

1. Η προχριστιανική ιουδαϊκή παράδοση: μήτ' ἀμβλοῦν, μήτε διαφθείρειν	176
2. Η εξέλιξη της χριστιανικής άποψης: ἅμα γὰρ σάρξ, ἅμα Θεοῦ Λόγου σάρξ	181

ΠΕΡΙΛΗΨΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	190
EUTHANASIA : THE GREEK WAY	207

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Πηγές	222
2. Μελέτες & άρθρα	225

ΠΙΝΑΚΕΣ

A. Συγγραφέων και χωρίων	231
B. Ονομάτων και πραγμάτων	235
Γ. Εννοιών	241

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	248
-----------------	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία άρχισε ουσιαστικά το 1986, μαζί με την εγγραφή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, και διέτρεξε τη δεκαετία στο στενό περιθώριο μιας απαιτητικής νοσοκομειακής ιατρικής απασχόλησης· αν έφτασε σε κάποιο τέλος, είναι μόνο με την μεγάλοθυμη συμπαράσταση, την *ψυχής εύρυχωρίαν*, του Καθηγητή Βασιλείου Κύρκου.

Αυτή η χρονοβόρα ιατρική διακονία παρείχε όμως, από την άλλη μεριά, το ερώτημα της λυτρωτικής θανάτωσης· όπως ψτάσαμε, να μην νοείται θάνατος χωρίς Νοσοκομείο, οι κλινικοί γιατροί είναι μάλλον η ομάδα ανθρώπων που απροειδοποίητα και αναγκαστικά και κυρίως κατά μόνες ταλανίζεται από την ένοχη αλλά πιεστική αμφιβολία της ευθανασίας.

Η μελέτη έγινε σχεδόν αποκλειστικά, με μια βραχεία παρένθεση στο Imperial College του Λονδίνου, στα σπουδαστήρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Οφείλω ευχαριστίες σε όσους με φιλοξένησαν σ' αυτόν τον χώρο· ακόμη περισσότερο στον αναπληρωτή Καθηγητή της Φιλοσοφίας Ευθύμη Παπαδημητρίου και στον αναπληρωτή Καθηγητή της Κλασσικής Φιλολογίας Ιωάννη Περυσινάκη για την πολύπλευρη συνδρομή, από τη διαμόρφωση της ερευνητικής υπόθεσης έως τη διόρθωση των γλωσσικών ολισθημάτων· για τους ίδιους λόγους και επί πλέον για τις υποδείξεις της στον ιδιόρρυθμο κόσμο της Μυθολογίας, στην επίκουρο Καθηγήτρια της Κλασσικής Φιλολογίας Αριάδνη Γκάρτζιου· τέλος ευχαριστώ τους φιλόλογους καθηγητές του τότε Πρακτικού Γυμνασίου Αρρένων Ηρακλείου Κρήτης, για τα λίγα εκείνα αρχαία Ελληνικά.

Η αναζήτηση των αρχαίων μαρτυριών έγινε με την απ' αρχής ανάγνωση των αρχαίων συγγραφέων, με την επικουρία των παραπομπών της βιβλιογραφίας και μέσω του ηλεκτρονικού αρχείου *Ιβυκος*, η τελευταία με την ευγενική βοήθεια του λέκτορος της Κλασσικής Φιλολογίας Σταμάτη Μερσινιά. Παράλληλα με τις εκδόσεις Loeb, OUP, Teubner, Budè, χρησιμοποιήθηκαν μεταφράσεις στα νέα Ελληνικά, ή ενίοτε στα Αγγλικά και στα Γερμανικά. Κρίθηκε σκόπιμη η αναφορά όλων αυτών, των ίσως εκλαϊκευτικών, αλλά ομολογουμένως πολύ βοηθητικών μεταφράσεων, καθώς και η σχεδόν υποχονδριακή παράθεση των αρχαίων εδαφίων στις υποσημειώσεις. Οι παραπομπές ακολούθησαν, κατ' ανάγκην, το σύστημα της *Année Philologique*. Οι συντομογραφίες των αρχαίων πηγών δίνονται σε μια λιγότερο αυστηρή μορφή, απ' όσο συνθίζεται από τους φιλόλογους και τους ιστορικούς. Οι μελέτες δηλώνονται απ' αρχής με μια ευσύνοπτη βραχυγραφία.

Η μελέτη αυτή άρχισε ως επιλεκτική αναζήτηση των Στωικών απόψεων για τη λυτρωτική θανάτωση· η διαπίστωση της βιβλιογραφικής ανεπάρκειας για την αρχαία Ελλάδα, στο συγκεκριμένο βέβαια θέμα, σε αντίθεση μάλιστα με την πλουσιότατη συζήτηση για τις τρέχουσες απόψεις, έφερε τον πειρασμό μιας επισκόπησης της "αρχαιοελληνικής" εν γένει αντίληψης. Το αποτέλεσμα ήταν μάλλον η δημιουργία πολλαπλάσιων ανοικτών ερωτημάτων, παρά η άρθρωση κάποιων απαντήσεων.

Η ελληνική αρχαιότητα έχει κεντρίσει πολλούς σοφούς μελετητές· ο αρχάριος κινδυνεύει να αιφνιδιαστεί, πίσω από κάθε έννοια και λέξη, από δυσθεώρητους όγκους βιβλιογραφίας: αν την αγνοήσει, γίνεται απλοϊκός και επιπόλαιος· αν λεπτολογήσει, χάνει τη συνολική επισκόπηση. Τέλος, μολονότι το παρόν θέμα κινείται στο χώρο της Ιστορίας της Ηθικής Φιλοσοφίας, το εννοιολογικό υπόβαθρο του ερευνητή δεν παύει να προέρχεται και να τροφοδοτείται κυρίως από την ιατρική τέχνη. Αν προέκυψαν κάποιες ασυνέπειες, ο απαιτητικός αναγνώστης ας δείξει κατανόηση.

*If you don't know where you are going,
it is sometimes helpful to know where you've come from*

William Temple, the late Archbishop of Canterbury¹

Η αναζήτηση έτοιμων λύσεων σε τρέχοντα ηθικά ερωτήματα, με την αναδρομή στην εμπειρία άλλων πολιτισμών είναι ασφαλώς παρακινδυνευμένη· ωστόσο, η αναζήτηση αυτή μπορεί να προσφέρει βοήθεια στην κατανόηση τουλάχιστον της προέλευσης και της δομής των ηθικών διλημμάτων.

Η καλοπροαίρετη παρέμβαση στη ζωή και στο θάνατο, η λεγόμενη ευθανασία, δημιουργεί δύσκολα ηθικά ερωτήματα², καθημερινά και πιεστικά και πολύπλοκα μετά την πρόοδο της ιατρικής τέχνης, όχι όμως άγνωστα σε παλαιότερες κοινωνίες. Εφόσον η αγωνία του ανθρώπου απέναντι στο θάνατο είναι παμπάλαιη και σχεδόν αναλλοίωτη, δεν είναι ποτέ άσκοπη η προσφυγή στη συσσωρευμένη εμπειρία.

Το πρόβλημα της ευθανασίας, της καλοπροαίρετης δηλαδή θανάτωσης, είναι δαιδαλώδες και η σχετική επιχειρηματολογία διέρχεται ατραπούς δύσβατες: ποια είναι τα κριτήρια της ζωής και ποια της ανθρώπινης υπόστασης, ποιο το οριστικό σημείο του θανάτου, ποιος κηδεμονεύει τον κωματώδη ασθενή, το βρέφος και το έμβρυο, ποιος παίρνει την απόφαση να διακόψει τη ζωή, ποιος εκτελεί την

¹ Πβ. Ferngren, "The *Imago Dei* and the Sanctity of Life", εισαγωγή.

² Παρά τις συζητήσεις των τελευταίων δεκαετιών, δεν έχει σημειωθεί καμιά ουσιαστική πρόοδος, πβ. Tooley, "Voluntary Euthanasia", σ. 305.

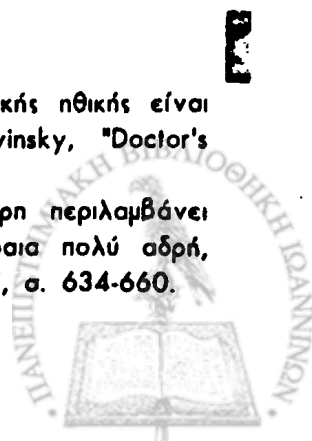
απόφαση, ποιο το κόστος και ποιο το κέρδος των περίτεχνων θεραπειών¹, αν η απέλπιδη και ασύμφορη σημερινή προσπάθεια προμηθεύει γνώση χρήσιμη και οικονομική για τον άρρωστο του αύριο;

Όσο η ιατρική προοδεύει κι όσο ο βαριά, ο καταληκτικός λεγόμενος ασθενής τελειώνει τη ζωή του στο Νοσοκομείο, τόσο το πρόβλημα της ευθανασίας περιορίζεται βαθμικώς στο χώρο της Ιατρικής Ηθικής. Στην παγκόσμια σκηνή σήμερα δεσπόζει η "δυτική" Ιατρική², μια ιατρική που αναπτύχθηκε σε Καθολικές ή Προτεσταντικές κοινωνίες και που έχει δυο βαθιά θεμέλια: τις επιρροές της Ελληνο-Ρωμαϊκής παιδείας αφ' ενός και τις ηθικές αντιλήψεις του Ιουδαϊσμού-Χριστιανισμού αφ' ετέρου. Στην Ιουδαϊκή-Χριστιανική παράδοση οφείλεται η κυρίαρχη σήμερα έννοια της "ιερότητας της ανθρώπινης ζωής" (sanctity of human life ή sacredness of human life). Η θεολογική προέλευση είναι εμφανής ήδη στην ονομασία: κάθε ανθρώπινο όν προικίζεται με αδιαπραγμάτευτα και αναφαίρετα δικαιώματα, και πρώτα απ' όλα με το δικαίωμα της ζωής, αφού κάθε ανθρώπινη ύπαρξη δημιουργήθηκε κατ' εικόνα του Θεού - *imago Dei*. Κοινωνίες με τέτοια ηθική κατεύθυνση, όπως η κοινωνία της Δυτικής Ιατρικής, είναι ευνόητο να αντιμετωπίζουν με δισταγμό κάθε παρέμβαση στην ζωή κάθε ανθρώπου-εικόνας Θεού.

Ωστόσο οι γιατροί δεν ήταν πάντοτε οι πιο φανατικοί Χριστιανοί: *ubi tres medici duo athei*· για το δισταγμό της ευθανασίας, που σχεδόν ιδεοληπτικά εξουσιάζει την τρέχουσα ιατρική ηθική στάση, δεν θα αρκούσαν βέβαια μόνο ευλαβείς θεολογικές αφετηρίες: το έμφυτο δικαίωμα κάθε ανθρώπου στη ζωή είναι

¹ Η εμπλοκή οικονομικών κριτηρίων σε ανάλογα προβλήματα ιατρικής ηθικής είναι ουσιαστικής, πβ. Fuchs, "Rationing of Medical Care", σ. 1572-1573· Levinsky, "Doctor's Master", σ. 1573-1575.

² Η διαίρεση της ιατρικής σε Δυτική και όχι Δυτική (η δεύτερη περιλαμβάνει μεγάλες παραδόσεις: την Κινεζική, την Ινδική, την Ισλαμική) είναι βέβαια πολύ αδρή, ωστόσο έχει επικρατήσει, πβ. M. Last, "Non-Western Concepts of Disease", σ. 634-660.

εξίσου ουσιώδης θέση κάθε Διακήρυξης ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κάθε νομοθεσίας και κάθε ιδεολογίας ανθρωπισμού.

Από την άλλη, η επίδραση των αρχών της Ελληνικής ιατρικής και φιλοσοφίας στη διαμόρφωση των Δυτικών ηθικών συστημάτων δεν είναι αμελητέα: σε πολλές Ιατρικές Σχολές οι απόφοιτοι δίνουν ακόμη τον Ιπποκράτειο Όρκο¹, κι όλη η δυτική φιλοσοφία υποτίθεται ότι δεν είναι παρά σχόλια στον Πλάτωνα. Στη συζήτηση της ευθανασίας συνεπώς η άποψη των αρχαίων Ελλήνων δεν είναι επουσιώδης.

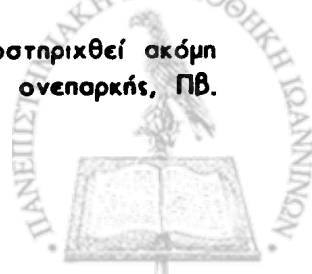
Αυτήν την άποψη, με την εξέλιξη και τις αποχρώσεις της, προτίθεται να διερευνήσει, κατά το δυνατόν, η παρούσα μελέτη. Σε αντίθεση με τον εκούσιο θάνατο, όπου υπάρχουν κάποιες μελέτες², η μέχρι τούδε έρευνα της ιστορίας των ηθικών προβλημάτων της λυτρωτικής θανάτωσης είναι εξαιρετικά περιορισμένη³, συχνά μάλιστα έχουν επικρατήσει απλουστευτικά στερεότυπα, όπως του "βάρβαρου" Καιάδα, του "ανθρωπιστή" Ιπποκράτειου γιατρού ή της στωικής "διακήρυξης" της έξαγωγης από τη ζωή.

Θα ήταν ατόπημα η αναζήτηση μιας ενιαίας "αρχαιοελληνικής" απάντησης στο συγκεκριμένο ερώτημα της λυτρωτικής θανάτωσης μέσα στην ποικιλία των αντιλήψεων ενός μακραίωνου πολιτισμού, πολύ απλωμένου γεωγραφικά: η αξιολόγηση της ζωής του κάθε ανθρώπου ως συντελεστή κοινωνικής ευρυθμίας στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη διαφέρει πολύ από την διακήρυξη της αυτάρκειας και της αξιοπρέπειας στους Κυνικούς, τους Στωικούς και τους

¹ Πβ. Harvey, *Eternal Eve*, σ. 47-48· Booth, "Clinical Research", σ. 225-227· Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 853-256. Τόσους αιώνες μετά, αναζητείται η κατευθυντήρια εφαρμογή του Όρκου σε ακραίες σύγχρονες περιπτώσεις, ηβ. Bowden, "Medical Practice: Defendants and Prisoners", σ. 124-28 ή προτείνεται ως βάση πελατειακού συμβολαίου παροχής υπηρεσιών από το γιατρό στον ασθενή, ηβ. Rosalki, "The Hippocratic Contract", σ. 154-156.

² Πβ. Van Hoof, *From Autothanasia to Suicide*, όπου μια ανασκόπηση των μαρτυριών αυτοκτονίας στον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο.

³ Πβ. Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 852-853. Έχει υποστηρικθεί ακόμη ότι η εν γένει μελέτη της αντιμετώπισης του θανάτου είναι καταφανώς ανεπαρκής, Πβ. Humphreys, "Death and Time", σ. 265, 278.

Επικούρειους' και η νομοθεσία της Σπάρτης του Λυκούργου επιτάσσει αντίθετη συμπεριφορά από των Θηβαίων της όψιμης αρχαιότητας.

Κοινή όμως είναι η έλλειψη της αναφοράς στο θείο, της έννοιας της ιερότητας κάθε ξεχωριστής ανθρώπινης ζωής και της "αμαρτίας" από την καταστροφή της: το μέτρο του ανθρώπου δεν ήταν συμμετοχή του στο θείο, αλλά η θέση του στη λειτουργία του συνόλου, της πόλεως, ή η αξιοπρέπειά του, που και πάλι ορίζεται εν πολλοίς με κοινωνικά κριτήρια.

Επειδή η συζήτηση για την ευθανασία είναι σχετικά πρόσφατη, μόλις λίγων δεκαετιών, και οι σχετικές έννοιες δεν έχουν ακόμη κατασταλάξει, το πρώτο κεφάλαιο αφιερώνεται σε μια σύντομη επισκόπηση των σημερινών Δυτικών αντιλήψεων, και πως αυτές διαμορφώθηκαν στον τελευταίο κυρίως αιώνα. Το δεύτερο κεφάλαιο ασχολείται με τις δυσκολίες προσέγγισης της "αρχαιοελληνικής αντίληψης" και με την εξέλιξη των όρων που παραπέμπουν σε λυτρωτική θανάτωση, καθώς λέξεις όπως "ευθανασία", "βρεφοκτονία" με το σημερινό νόημα δεν υπήρχαν στην αρχαία Ελληνική γλώσσα. Στο τρίτο κεφάλαιο αναζητώνται, με κάθε επιφύλαξη, μέσα στην αίγλη των μύθων οι πρώτες μαρτυρίες αναλόγων πράξεων. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα πραγματικά στοιχεία, όσο μπορεί να είναι πραγματικά, όπως προκύπτουν από τους τραγικούς, τους κωμικούς, τους ιστορικούς και τους ιατρούς της αρχαιότητας. Το πέμπτο κεφάλαιο αφιερώνεται στις φιλοσοφικές απόψεις των σχολών που άφησαν κάποιες μαρτυρίες και το έκτο στη στροφή που σημειώνει ο αρχαίος κόσμος μετά την εμφάνιση και την επικράτηση του Χριστιανισμού. Το επόμενο κεφάλαιο θα ήταν λογικά το πρώτο.

Οι συνθήκες ζωής και οι ικανότητες της θεραπευτικής στην αρχαιότητα δεν άφηναν βέβαια πολλά περιθώρια ούτε για την επιβίωση των μειονεκτικών νεογνών, ούτε για την παράταση των χρόνιων ασθενειών, ούτε καν για την

ύπαρξη πολλών γερόντων¹. Έτσι, η αναζήτηση "αρχαιοελληνικής" απάντησης στο ερώτημα της ευθανασίας, όταν δεν υπήρχε καλά-καλά η λέξη ευθανασία, συνοδεύεται από αυξημένες πιθανότητες ολισθημάτων. Μολονότι η αυτοκτονία δεν είναι το κεντρικό σημείο αυτής της μελέτης, οι σχετικές μαρτυρίες δεν περιφρονήθηκαν, καθώς ο εκούσιος θάνατος συχνά ακολουθεί ίδιους δρόμους με τη λυτρωτική θανάτωση. Η ανεύρεση ικανοποιητικού αριθμού μαρτυριών επέτρεψε την κάπως ευηρεπή τεκμηρίωση των απόψεων της μελέτης και απέτρεψε την καταφυγή στα *argumenta ex silentio*.

Τέλος, καθώς κίνητρο της μελέτης υπήρξε η τρέχουσα διαμάχη για την ευθανασία, δεν παραλείπονται επισημάνσεις της συχνά απρόσμενης αντιστοιχίας κάποιων αρχαιοελληνικών θέσεων με τις σύγχρονες και της από τότε πρόβλεψης κάποιων σημερινών πτυχών του προβλήματος.

¹ Πβ. van Hoof, *From Autothanasia to Suicide*, σ. 33-34.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΣΗΜΕΡΙΝΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ

1. Ο φόβος, η αποδοχή, η αναζήτηση του θανάτου

α. Ο θάνατος: από την αποδοχή στην απαγόρευση

Ο θάνατος υπήρξε, χωρίς αμφιβολία, εξ αρχής ακατανόητος για τον έμφρονα άνθρωπο¹. Η διαφορά είναι ότι παλιότερα ο άνθρωπος ένοιωθε ανίσχυρος απέναντι σε αυτήν την αναπόφευκτη και μοιραία προοπτική, που τελικά γινόταν αυτονόητη και αποδεκτή, ενώ σήμερα αισθάνεται ικανός να προστατεύσει την υγεία του, να παρατείνει τη ζωή του, να αποτολμήσει, δηλαδή, να αμφισβητήσει έως κάποιο σημείο το θάνατο. Το ενδιαφέρον είναι, ότι αυτή η αίσθηση δύναμης είναι πολύ πρόσφατη, λίγες μόλις δεκαετίες μέσα στις χιλιετίες ύπαρξης του *homo sapiens*.

Από τις πρωτόγονες κοινωνίες μέχρι πρόσφατα ο φόβος του θανάτου και του πεθαμένου αντιμετωπιζόταν με μία σειρά τελετών, διαφορετικών βέβαια από πολιτισμό σε πολιτισμό, με κάποια σταθερά όμως στοιχεία μέσα στο χρόνο, σταθερά όσο κι ο θάνατος: η συγκέντρωση των μελών της οικογένειας κοντά

¹ Θεοδωρίδης, *Επίκουρος*, σ. 348: "μ' αυτό το φαινόμενο κούρασε το μυαλό και την καρδιά του και γύρω σ' αυτό έπλασε τους πιο απίθανους μύθους, έθιμα κι ιεροτελεαστίες".

στον ετοιμοθάνατο, η προθανάτια θρησκευτική φροντίδα, η ταφική διαδικασία, οι μεταθανάτιες αναφορές, οι προσφορές και τα όμοια¹. Συχνά οι πρωτόγονες οικογένειες, εντελώς ανίσχυρες να αποτρέψουν το θάνατο, προσπαθούσαν, με συμβολικές τελετουργίες επιτάχυνσης του τέλους, να απαλλάξουν τον άρρωστο από τα βάσανά του. Τέτοιες καλοπροαίρετες τελετουργικές πράξεις δεν θα πρέπει να περιορίζονται στην προϊστορία, καθώς καταγράφονται μέχρι πολύ πρόσφατα².

Μία σημαντική αλλαγή φαίνεται να συμβαίνει στη Δυτική κοινωνία, αρχίζοντας από τα αστικά στρώματα, κατά τον 19ο αιώνα: η άρνηση αυτού του μοιραίου τέλους. Τα αίτια αυτής της αλλαγής παραμένουν προς διερεύνηση, ωστόσο σαφώς συνδέονται με την πρόοδο των φυσικών επιστημών, την κυριαρχία στη φύση, την αίσθηση της δύναμης και την υπερβολική αισιοδοξία της ιατρικής επιστήμης ότι συχνά μπορεί να διεκδικήσει τον ασθενή από τον "απαγορευμένο" θάνατο³.

Για την αλλαγή των στάσεων στο θέμα της αποδοχής του θανάτου, στη Δυτική τουλάχιστον κοινωνία, χρήσιμη είναι η προσέγγιση του Ariès⁴, που στηρίζεται σε επιγραφικά, ταφικά και λειτουργικά δεδομένα και προσδιορίζει τέσσερες αδρές φάσεις στην αντιμετώπιση του θανάτου:

- i. η φάση του ήρεμου, "φυσικού" θανάτου, φοβερού μεν αλλά εντελώς αποδεκτού (tamed death) μέχρι τον 10^ο αιώνα μ. Χ.,
- ii. η φάση του εξατομικευμένου θανάτου (one's own death), μέχρι το 16^ο αιώνα,

¹ Πβ. Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 263· Humphreys, "Death and Time", σ. 264.

² Πβ. Frazier, *Χρυσός κλώνος*, τ. 2, σ. 151, όπου περιγράφονται τέτοιες συμβολικές πράξεις, το άνοιγμα των κλειδαριών και των μαντάλων του σπιτιού, για να φύγει πιο εύκολα η ψυχή. Ο Frazier περιγράφει και ανάλογο επεισόδιο στην Αγγλία του 1863, όπου για να απαλλαγεί ένα παιδί από τα βάσανα μιας βαρείας οστρακιάς, μια ομάδα ηλικιωμένων, εγγάμων γυναικών άνοιξε πόρτες, παράθυρα, κουτιά και ντουλάπια του σπιτιού. Σε πείσμα της τελετής, το παιδί επέζησε.

³ Πβ. Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 264.

⁴ Ariès, *Western Attitudes Towards Death*, σ. 89-107· Ariès, *L'homme devant la mort*.

- iii. η φάση του θανάτου του άλλου, με έμφαση περισσότερο στους επιζώντες (thy death), μέχρι τον 19^ο αιώνα και
- iv. η φάση του απαγορευμένου θανάτου (forbidden death), στον 20^ο αιώνα.

Δεν είναι του παρόντος ούτε η διεξοδική ανάλυση της ταξινόμησης ούτε της κριτικής που έχει δεχτεί, ότι δεν συνυπολογίζει δηλαδή το βίαιο θάνατο, ιστορικά πολύ συχνό μέχρι πρόσφατα ούτε τη μεγάλη διαφορά του προσδόκιμου επιβίωσης (της μέσης διάρκειας ζωής) στη διαδρομή των αιώνων· αυτή η διαφορά ευλόγως επηρεάζει την αντιμετώπιση του θανάτου¹. Ακόμη το σχήμα που προτείνει ο Agiās θεωρήθηκε πολύ χαλαρό και ασαφές². Η ταξινόμηση αυτή εξυπηρετεί πάντως την τρέχουσα συζήτηση περί ευθανασίας, με την σύλληψη του θανάτου ως "απαγορευμένου" στον 20^ο αιώνα, και μάλιστα σε αντίθεση με την αποδοχή του "ήρεμου" θανάτου πριν λίγους μόνο αιώνες.

β. Ο ετοιμοθάνατος: από την οικογένεια στον επαγγελματία της υγείας

Με το θάνατο να είναι ενοχλητικός και "απαγορευμένος", ο ετοιμοθάνατος μεταφέρεται από το σπίτι στο νοσοκομείο, οι οικείοι περιορίζονται στην αίθουσα αναμονής και αποτρέπουν τα παιδιά από την εμπειρία αυτή· το πένθος θεωρείται σχεδόν ως ψυχολογική διαταραχή³. Η προσπάθεια παράτασης της ζωής κάθε ετοιμοθάνατου, κανόνας πλέον στα σύγχρονα νοσοκομεία, θα ήταν ακατανόητη και ενοχλητική για προγενέστερες κοινωνίες⁴. Όλη την πανάρχαια τελετή της μετάβασης στον "άλλο κόσμο" δεν την ρυθμίζει πλέον η οικογένεια και ο κοινωνικός περίγυρος, αλλά ο μάλλον ο επαγγελματίας της υγείας⁵. Αξίζει να

¹ Boyd, "Attitudes to Death", σ. 124-128.

² Morris, *Burial and Ancient Society*, σ. 35.

³ Πβ. Humphreys, "Death and Time", σ. 273· Dracopoulou-Doxiadis, "Lament for the Dead, Denial for the Dying", σ. 15-16.

⁴ Πβ. Humphreys, "Death and Time", σ. 265.

⁵ Πβ. Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 266.

σχολιαστεί, εν τούτοις, ότι ανάλογη πρόσφατη μετατόπιση από την οικογένεια στον επαγγελματία, από το σπίτι στο νοσηλευτικό ίδρυμα, παρατηρείται και για το άλλο άκρο της ζωής, τον τοκετό¹.

Εκ πρώτης όψεως βέβαια, η απόσπαση του ετοιμοθάνατου και η απομάκρυνση του θανάτου από την οικογένεια αποσκοπεί στην αρτιότερη περίθαλψη. Ωστόσο, το τμήμα της εντατικής ιατρικής φροντίδας είναι η στέρψη της ανθρώπινης παρηγοριάς και συμπαράστασης που παρέχει η κοινότητα· ο καταληκτικός ασθενής διέρχεται μόνος και αβοήθητος τα στάδια της συχνά μακράς πορείας προς το θάνατο: την άρνηση, το θυμό, τη διαπραγμάτευση, την κατάθλιψη, την αποδοχή. Απολαμβάνει δηλαδή σε μέγιστο βαθμό βοήθειας και συμπαράστασης για τη ζωή του, αλλά σε ελάχιστο για το θάνατό του, που εν τέλει είναι τόσο σύμφωνος με τη φύση, όσο και η ζωή².

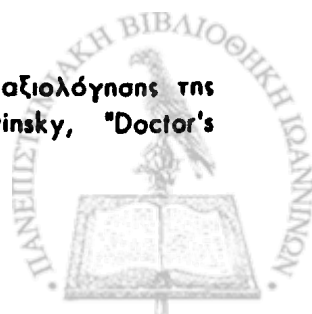
Η περίτεχνη ιατρική φροντίδα δεν μπορεί βέβαια να διεκδικήσει τον ασθενή από το θάνατο, μπορεί όμως να δώσει παράταση, κι άλλη παράταση, στη ζωή· μια ζωή συχνά γεμάτη πόνο, ταλαιπωρία, αναξιοπρέπεια και μοναξιά. Με αυτές τις συνθήκες ήταν επόμενη η βαθμιαία εμφάνιση και πίεση του ερωτήματος της ευθανασίας. Με την μεταφορά του ετοιμοθάνατου στο νοσηλευτικό ίδρυμα, αυτός που θα απαντήσει στο ερώτημα, στην αντιπαραβολή δηλαδή της παράτασης της ζωής και της παράτασης της ταλαιπωρίας ανήκει πλέον στους επαγγελματίες της υγείας³.

Από την άλλη όχθη, αυτοί οι "ειδικοί" της υγείας επί αιώνες δεν γνώριζαν τέτοια διλήμματα, αφού ο ετοιμοθάνατος ήταν στα χέρια της οικογένειας και όχι στα δικά τους. Ακόμη κι αν οι γιατροί είχαν κάθε διάθεση να παρατείνουν επί

¹ Πβ. Loudon, "Childbirth", σ. 1050.

² Πβ. Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 267.

³ Ο κλινικός γιατρός φέρει επιπλέον και το βάρος της οικονομικής αξιολόγησης της προσφοράς υπηρεσιών έναντι του προσδοκώμενου οφέλους, πβ. Levinsky, "Doctor's Master", σ. 1573-1575.

πολύ τη ζωή, δεν είχαν ούτε την απαραίτητη δύναμη, ούτε ίσως την κοινωνική υποστήριξη ή πίεση. Στην ιατρική γραμματεία οι τεχνικές αναζωογόνησης και τα κλινικά σημεία του θανάτου ήταν περιθωριακό πρόβλημα, από την εποχή των αρχαίων Ελλήνων ως τις αρχές του 18ου αιώνα, όταν αρχίζει, με πρώτο σχετικό σύγγραμμα του Τζιοβάνι Μαρία Λοντσιζι (1654-1720), η λεπτομερής ενασχόληση με τα βιολογικά "σημεία του θανάτου", τη νεκροφάνεια και το φόβο της ταφής ζωντανών ανθρώπων¹. Αυτή η ακραία λεπτολογία υπεχώρησε μεν εξ ίσου αιφνίδια μετά τη γαλλικά Επανάσταση, ωστόσο η ιατρική είχε οριστικά αναλάβει το θάνατο: από το Διαφωτισμό και μέχρι σήμερα η συνάντηση με το γιατρό γίνεται βαθμιαία το ίδιο αναπόφευκτη όσο και η συνάντηση με το θάνατο: στο τέλος του 20ου αιώνα στις Δυτικές χώρες τα δυο τρίτα των ανθρώπων πεθαίνουν σε Νοσοκομείο² και κανείς νεκρός πολιτισμένης χώρας δεν θάβεται, αν δεν υπάρχει ιατρικό πιστοποιητικό θανάτου.

Η διεκδίκηση του νεκρού από το θάνατο ήταν προφανώς ανέκαθεν μέσα στα όνειρα των αρχαίων ιατρών³, όμως αφ ενός δεν είχαν την αντίστοιχη δύναμη και αφ ετέρου διέβλεπαν, ακόμη και μέσα στα όνειρά τους, τις συνέπειες που θα είχε αυτή η *ὑβρις*⁴. Η αποφασιστική και πείσμων παρέμβαση του γιατρού στο θάνατο (με τον επιτυχή όρο *furor therapeuticus*)⁵ είναι γέννημα το Διαφωτισμού: στις παλιότερες ξυλογραφίες και ο σκελετός-θάνατος και ο θεατής της εικόνας χαμογελούσαν, όταν το θύμα αρνιόταν να πεθάνει⁶. Η πρώτη απεικόνιση του

¹ Illich, *Ιατρική Νέμεση*, σ. 250.

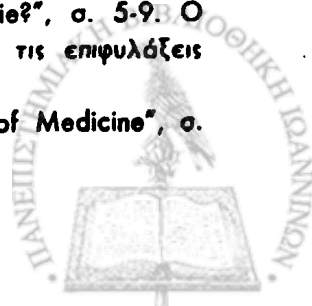
² Nicholson, "Should the Patient Be Allowed to Die?", σ. 5.

³ 'Απολλόδ. Μυθογρ. 3.120: *Καὶ γενόμενος <Ἀσκληπιὸς> χειρουργικὸς καὶ τὴν τέχνην ἀσκήσας ἐπὶ πολὺ οὐ μόνον ἐκώλυε τινὰς ἀποθνήσκειν, ἀλλ' ἀνήγειρε καὶ τοὺς ἀποθανόντας.*

⁴ 'Απολλόδ. Μυθογρ. 3.122: *Ζεὺς δὲ φοβηθεὶς μὴ λαβόντες ἄνθρωποι θεραπείαν παρ' αὐτοῦ βοηθῶσιν ἀλλήλοις, ἐκεραύνωσεν αὐτὸν <Ἀσκληπιόν>.*

⁵ Ο όρος από το Nicholson, "Should the Patient be Allowed to Die?", σ. 5-9. Ο Nicholson δείχνει να αγνοεί τις μαρτυρίες για τα αντίστοιχα όνειρα και τις επιφυλάξεις των αρχαίων ιατρών.

⁶ Illich, *Ιατρική Νέμεση*, σ. 250-2. Ackernecht, "Death in the History of Medicine", σ. 19-23.

γιατρού, που παρεμβαίνει ανάμεσα στον άρρωστο και στο θάνατο, ανάγεται στις αρχές του 20ου αιώνα¹.

Είναι βέβαια εύκολο να αποδίδονται αυτές οι αλλαγές στην ευθύνη της ιατρικής², ωστόσο η ιατρική συμπεριφορά κατευθύνεται με τη σειρά της από άλλες βαθύτερες κοινωνικές αλλαγές³. Δεν πρέπει έτσι να παραβλέπεται η πίεση των οικείων του ασθενούς πίσω από τους "πείσμονες" θεράποντες ιατρούς⁴. Τέλος, δεν είναι του παρόντος η σχέση ιατρικής και μεταφυσικής, αξίζει όμως να σημειωθεί ότι ο 19ος αιώνας είναι ο αιώνας του θριάμβου της ιατρικής και των δυσκολιών της θεολογίας⁵.

¹ Illich, "Clinical Damage", σ. 78-80.

² Illich, *Ιατρική Νέμεσις* Illich, "Clinical Damage", όπου η σημερινή ιατρική θεωρείται ως η μεγάλη υπεύθυνη για την "αλλοτρίωση" της υγείας, της ασθένειας και του θανάτου.

³ Πβ. Boyd, "Attitudes to Death", σ. 127, όπου και κριτική των θέσεων του Illich.

⁴ Πβ. Nicholson, "Should the Patient Be Allowed to Die?", σ. 5.

⁵ Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 494, 496-498.

Η λέξη αυτοκτονία παραπέμπει σε κάτι παραπλήσιο· η ειδοποιός διαφορά έγκειται στην ταυτοπροσωπία "δράστη" και "θύματος" (ενεργούντος υποκειμένου και πάσχοντος αντικειμένου της πράξης) στην αυτοκτονία. Αν η αυτοκτονία μπορεί να ερμηνευτεί ως λυτρωτικός θάνατος, η ευθανασία πρέπει να εννοηθεί κατ' αντιστοιχία ως λυτρωτική θανάτωση.

Επειδή τα νεογέννητα και τα παιδιά με βασανιστικό και όχι επιδεχόμενο θεραπεία πρόβλημα υγείας στερούνται της λογικής ικανότητας να συμμετέχουν στη λήψη κάθε απόφασης για την παράταση της βασανιστικής τους ζωής ή για το λυτρωτικό θάνατό τους, η έννοια της ευθανασίας παίρνει διαφορετικό περιεχόμενο και όρο: η λυτρωτική θανάτωση, έχει επικρατήσει να αποκαλείται βρεφοκτονία.

Ο όρος είναι μάλλον αποτυχημένος, το ίδιο ισχύει και για τις άλλες γλώσσες (infanticide): ενώ το επιθυμητό νόημα θα ήταν η θανάτωση του βρέφους από ευσπλαχνία, η ίδια η λέξη παραπέμπει απλώς στη θανάτωση βρέφους ανεξαρτήτως κινήτρων του ενεργούντος υποκειμένου. Τα πράγματα θα ήταν σαφέστερα με τον όρο "ευθανασία βρέφους", ωστόσο η λέξη βρεφοκτονία και τα ξενόγλωσσα αντίστοιχά της έχουν επικρατήσει.

Η θανάτωση του εμβρύου, πριν τη γέννηση, λόγω εξαιρετικού προβλήματος υγείας του κύματος ή της εγκύου, καλύπτεται από το γενικό όρο έκτρωση (abortion). Και πάλι αναψύονται δυσκολίες, καθώς η σχετική πρακτική εφαρμόζεται ανέκαθεν σε ανεπιθύμητες συλλήψεις και μόνο κατ' εξαίρεσιν αφορά περιπτώσεις καλοπροαίρετης διακοπής της κύησης. Η χρήση του φαινομενικά δοκιμότερου όρου "ευθανασία εμβρύου" δημιουργεί άλλα προβλήματα, αφού είναι εξαιρετικά συζητήσιμο το από πότε το κύημα έχει ψυχή και ζωή, άρα από πότε πεθαίνει¹. Το πρόβλημα λύεται μερικώς με το διαχωρισμό της θεραπευτικής από την εγκληματική

¹ Το σημαντικό ηθικό και θεολογικό ερώτημα της εμφύκωσης έχει απασχολήσει από πολύ παλιά τον άνθρωπο· ο Αριστοτέλης και οι Στωϊκοί, κοτέβαλλαν, όπως θα φανεί παρακάτω, ιδιαίτερες προσπάθειες για την επίλυσή του.

έκτρωση (που ενίοτε αποκαλείται και άμβλωση), ωστόσο η διαφορική αυτή ορολογία είναι γνωστή μόνο στους επαγγελματίες της υγείας και των νομικών διαδικασιών. Αυτή η σύγχυση στις λέξεις που αποδίδουν την πράξη της λυτρωτικής θανάτωσης, ενδεχομένως αντανακλά απλώς την ασάφεια και την αβεβαιότητα των ποικίλων απόψεων των σχετικών με την πράξη.

β. Κατηγορίες ευθανασίας

Τόσο ο "καλός θάνατος", όσο και τα κίνητρα του ενεργούντος υποκειμένου και οι απόψεις του πάσχοντος αντικειμένου, μπορούν να πάρουν διάφορες ερμηνείες. Έτσι στην αντιφαση και τη σύγχυση που περικλείει ο όρος "ευθανασία" επιπροστίθεται και η πολυσημία:

- i. ενεργητική ή θετική (active ή positive) ευθανασία: περιλαμβάνει οποιασδήποτε καλοπροαίρετη παρέμβαση (για παράδειγμα την ανώδυνη χορήγηση θανατηφόρων φαρμάκων), που αποσκοπεί να φέρει τον πάσχοντα στο τέλος νωρίτερα από ό,τι αναμένεται¹.
- ii. παθητική ή αρνητική (passive ή negative) ευθανασία: θεωρείται αντιθέτως η έλλειψη κάθε παρέμβασης, που θα παρέτεινε τη ζωή (για παράδειγμα η αποφυγή χορήγησης φαρμάκων στον ετοιμοθάνατο)². ο διαχωρισμός της ενεργητικής από την παθητική ευθανασία χρονολογείται μόλις από το 1884³.
- iii. εκούσια (voluntary) ευθανασία: ακολουθεί σχετικό αίτημα του υποψήφιου, που, διατηρώντας πλήρη συνείδηση του αιτήματός του, επιθυμεί το θάνατο, αλλά όχι μέσω της αυτοκτονίας⁴.

¹ Για την αοριστία αυτή πβ. Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 492.

² Πβ. Nicholson, "Should the Patient Be Allowed to Die?", σ. 6.

³ Σχόλιο εκδότη, "Permissive Euthanasia", *Boston Medical and Surgical Journal* 110 (1884) 19-20. (cit. Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 501-502).

- iv. βοήθεια σε αυτοκτονία (assisted suicide): μορφή της ενεργητικής εκούσιας (voluntary active) ευθανασίας¹, όπου ο βοηθός προμηθεύει, αλλά ο ίδιος ο ασθενής χρησιμοποιεί το μέσο του θανάτου (το φάρμακο για παράδειγμα): καθώς δημιουργεί τα λιγότερο δυνατόν ηθικά προβλήματα, είναι η μέθοδος επιλογής των επίσημων θεσμοθετήσεων ευθανασίας, όπως του Βασιλικού Ολλανδικού Ιατρικού Συλλόγου², ωστόσο οι απαρχές της διαπιστώνονται πολύ καθαρά στους Κυνικούς³.
- v. ακούσια (involuntary) ευθανασία: περιλαμβάνει τόσο την περίπτωση του ασθενούς που αρνείται τη θανάτωση, όσο και του ασθενούς που δεν μπορεί να εκφράσει γνώμη (κώμα, άνοια, νεογνά-βρέφη-παιδιά): η ενεργητική ακούσια ευθανασία δεν μπορεί να διαχωριστεί με σαφήνεια από το φόνο⁴.
- vi. πνευματική (spiritual) ευθανασία: δεν είναι ακριβώς η συντόμευση της ζωής, αλλά η προσπάθεια να γίνει ο θάνατος ευκολότερος με την κατάλληλη ψυχική προετοιμασία, τη συμπαράσταση και την παρηγοριά, του ετοιμοθάνατου⁵. Σε αντίθεση με την ενεργητική ευθανασία, που συζητείται μόνο πολύ πρόσφατα, η πνευματική ευθανασία είναι πολύ παλιά⁶. Τη βοήθεια στον ετοιμοθάνατο παρείχαν οι οικείοι και οι συγγενείς, οι φίλοι και η κοινότητα. Στις θρησκείες που ευαγγελίζονται μετά θάνατον ζωή, εξαιρετικά σημαντική είναι η προσφορά

¹ Για τις αναλογίες εθελουσίας ενεργητικής ευθανασίας και αυτοκτονίας πβ. Toolay, "Voluntary Euthanasia", σ. 306.

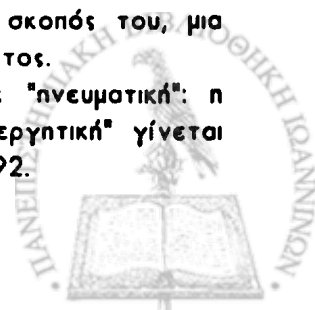
² Πβ. Simons, "Το δικαίωμα στην ευθανασία", σ. 68.

³ Διογ. Λ. Βίοι 6.18: ἐτελεύτησε δὲ <Ἀντισθένης> ἄρρωστί· ὅτε καὶ Διογένης ποτε παρ' αὐτὸν ξιφίδιον ἔχων εἰσῆλθε. τοῦ δ' εἰπόντος, "τίς ἂν ἀπολύσειέ με τῶν πόνων;" δειξας τὸ ξιφίδιον, ἔφη "τοῦτο".

⁴ Πβ. Nicholson, "Should the Patient Be Allowed to Die?", σ. 6. Εξ άλλου οποιαδήποτε λυτρωτική θανάτωση, ως πράξη, δεν είναι εύκολο να διαχωριστεί με σαφήνεια από το φόνο.

⁵ Ο Πλατωνικός Κρίτων περιέχει, χωρίς να είναι αυτός ο κύριος σκοπός του, μια τέτοια συμπαράσταση στο Σωκράτη, ώστε να γίνει πιά αποδεκτός ο θάνατος.

⁶ Στη νεότερη σκέψη η ευθανασία γινόταν αντιληπτή μόνον ως "πνευματική": η στρόφη σε αυτό που σήμερα λογίζεται και ευρύτατα συζητείται ως "ενεργητική" γίνεται μόλις στα τέλη του 19ου αιώνα, πβ. Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 492.

των ιερέων¹. Καθώς η συμπαράσταση στον ετοιμοθάνατο είναι σχεδόν αποκλειστικά αποστολή της μικροκοινότητας και ελάχιστα των επαγγελματιών της υγείας², η πνευματική ευθανασία έχει χάσει κατά πολύ την παρηγορητική της δύναμη στις τρέχουσες συνθήκες της Δυτικής κοινωνίας.

γ. Ευθανασία: η επιχειρηματολογία

Τα επιχειρήματα υπέρ της λυτρωτικής θανάτωσης ανθρώπου στρέφονται ευλόγως γύρω από την πεποίθηση της λύτρωσης του από ασθένεια, από αναπηρία, από γηρατειά, γενικά από ό,τι ανίατο και ταυτόχρονα πολύ δυσάρεστο. Αν μάλιστα αφαιρεθεί το θρησκευτικό στοιχείο της αμαρτίας από την αφαίρεση οποιασδήποτε ζωής, η ενεργητική ευθανασία, όπως εξ άλλου και η αυτοκτονία, δεν είναι αναγκαστικά παράλογες και ανήθικες πράξεις. Περαιτέρω, η καθολική απαγόρευση κάθε λύτρωτικής θανάτωσης θα ήταν τελικώς άδικη, καθώς επιβάλλει τη ζωή σε αντικειμενικώς πολύ βασανισμένες καταστάσεις και σε ανθρώπους που την έχουν οι ίδιοι απορρίψει³. Εννοείται ότι, ακόμη και στις εξάρσεις της, η επιχειρηματολογία αφορά μόνο εξαιρετικά οριακές καταστάσεις ασθενείας.

Ιδιαίτερη κατηγορία αφορά τη θανάτωση ανθρώπου, όχι για να λυτρωθεί ο ίδιος, αλλά για λυτρωθεί η κοινωνική ομάδα από τη δυσάρεστη παρουσία του. Η κατηγορία περιλαμβάνει τη θανάτωση μελών ανίκανων για παραγωγή και συνεισφορά (βρέφη-γέροντες-ανήμποροι) σε περιπτώσεις ακραίας ανέχειας και μπορεί

¹ Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 269. Μαρτυρία για την αξία αυτής της παρηγοριάς αποτελεί η αυτοβιογραφική κατάθεση Καθηγητή της Παθολογίας (Γαρδίκας, *Χρονικό*, σ. 153): "όταν το 1983 πέρασα μια πολύ βαρεία αρρώστεια και οι πιθανότητες επιζήσεως μου ήταν πολύ λίγες, θυμάμαι πόσο καλό μου έκανε η επίσκεψη του πρώην Επισκόπου Λαρίσης Θεολόγου... Με την ήρεμη φωνή του και με αυτά που μου έλεγε ένοιωσα μέσα μου ένα αίσθημα γαλήνης, αισιοδοξίας και ηρεμίας... Τον παρακάλεσα να ξανάρθει".

² Πβ. Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 492.

³ Toolley, "Voluntary Euthanasia", σ. 306.

Εκτός από τα προβλήματα που συνεπάγεται η αφηρημένη και γενική αποδοχή ή απόρριψη της ευθανασίας, δυσεπίλυτα προβλήματα δημιουργεί και η εξατομικευμένη εφαρμογή: ποιος θα αποφασίσει, ποιος θα αναθέσει, ποιος θα εκτελέσει τη σχετική πράξη, ο γιατρός, οι οικείοι, η κοινότητα¹;

Στην εύλογη προσπάθεια ανεύρεσης μιας μέσης πορείας έχουν προταθεί συμβιβαστικές λύσεις με προκαθορισμένα κριτήρια και ιδανικές προϋποθέσεις, όπως ο επικείμενος βέβαιος θάνατος, ο ανυπόφορος πόνος, η ενσυνείδητη αίτηση του ασθενούς για θάνατο, η ευπλαχνική και μετά από πολλή περίσκεψη πράξη του γιατρού². Ο διάλογος αυτός αφορά σχεδόν αποκλειστικά την εκούσια ευθανασία· η ακούσια ευθανασία θεωρείται πάντοτε φόνος.

Ακόμη και η ιδέα της "περιορισμένης" εκούσιας ευθανασίας (αίτηση του ετοιμοθάνατου-συμβούλιο γιατρών, κοινωνικών λειτουργών, ιερέων), μολονότι ενθαρρυντική, θεωρείται ότι κρύβει τον κίνδυνο της κατάχρησης³. Το ύστατο επιχείρημα κατά της ευθανασίας είναι ακριβώς ο φόβος της κατάχρησης, η πιθανότητα να εκτραπεί η περιορισμένη, εξατομικευμένη καλοπροαίρετη θανάτωση σε κατευθύνσεις ανεξέλεγκτες. Η επιχειρηματολογία είναι γνωστή με το συνοπτικό όρο *slippery-slope argument*, το επιχείρημα της ολισθηρότητας⁴ και συναντάται πολύ συχνά στις συζητήσεις των τελευταίων δεκαετιών. Τέτοιες πιθανές καταχρήσεις περιλαμβάνουν:

¹ Το ερώτημα είναι εμφανές ήδη στον αρχαιοελληνικό μύθο: κανείς δεν αποφασίζει να ανάψει την πυρά που θα λυτρώσει τον Ηρακλή, παρά τις παραιτήσεις του ήρωα: Απολλόδ. Μυθογρ. 2.159-160: *Ηρακλής δὲ ... πυρὰν ποιήσας ἐκέλευσεν ἐπιβάς ὑφάπτειν. Μηδενὸς δὲ τοῦτο πράττειν ἐθέλοντος...*

² Η συζήτηση για ανάλογα κριτήρια ευθανασίας είχε αρχίσει ήδη στη Στοά: Διογ. Λ. Βίοι 7.174: *ὄνειδίσαντος αὐτῷ τινος εἰς τὸ γῆρας, "Κάγῳ," ἔφη <Κλεάνθης>, "ἀπιέναι βούλομαι· ὅταν δὲ πανταχόθεν ἑμαυτὸν ὑγιαίνοντα περινοῶ καὶ γράφοντα καὶ ἀναγινώσκοντα, πάλιν μένω".* Ο καθορισμός σαφών κριτηρίων ενδιαφέρει ιδιαίτερα τους γιατρούς που μπορούν εύκολα να θεωρηθούν ως αυτουργοί φόνου, βλ. Lemonick, "Defining the Right to Die", σ. 46.

³ Πβ. Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 273.

⁴ Burgess, "Slippery-Slope Argument", σ. 163-174.

να προσλάβει μέγα εύρος, περιλαμβάνοντας έως και την εκτέλεση των επικινδύνων ή ανεπιθύμητων μελών του συνόλου.

Και τα δυο αυτά λυτρωτικά κίνητρα μπορούν να ανιχνευθούν πίσω από τις σύγχρονες κλινικές περιπτώσεις ευθανασίας: ναι μεν είναι ο οίκτος για τον ασθενή το κύριο επιχείρημα, ωστόσο σημαντικό είναι, όσο και αν φαίνεται εκ πρώτης απάνθρωπο, το αδιέξοδο που συνοδεύει παρατεταμένες και περίπλοκες ανίστες καταστάσεις, συναισθηματικό για τους οικείους, θεραπευτικό για τους επαγγελματίες της υγείας και οικονομικό για την κοινότητα.

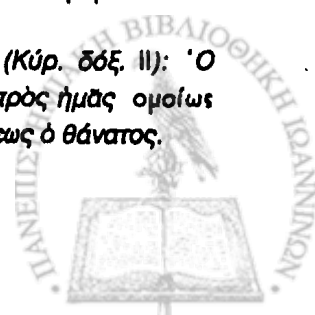
Τα επιχειρήματα κατά της ευθανασίας ακολουθούν τρεις βασικούς άξονες:

- i. καθώς η ανθρώπινη γνώση παραμένει ελλιπής και η αξιολόγηση υποκειμενική, σοβαρά ιατρικά σφάλματα διάγνωσης και πρόγνωσης είναι πάντοτε πιθανά¹
- ii. με την πρόοδο της θεραπευτικής δεν μπορούν να αποκλειστούν αποτελεσματικότερα θεραπευτικά μέσα για τον εξατομικευμένο ασθενή και για το άμεσο μέλλον²
- iii. η συζήτηση για την προθανάτιο αγωνία είναι προβληματική, αφού στις τελευταίες στιγμές δεν υπάρχει συνείδηση, ενώ νωρίτερα δεν είναι βέβαιο το αναπόφευκτο του θανάτου²
- iv. δεν είναι η ασθένεια καθεαυτή που κάνει τον ασθενή να επιθυμεί το θάνατο, αλλά ο πόνος και η κατάθλιψη: αν αυτά εκλείψουν με κατάλληλη αντιμετώπιση, κανείς δεν θα ήθελε να πεθάνει νωρίτερα³.

¹ Ο συλλογισμός σε απλούστευση είναι: η ευθανασία να συζητηθεί τη μέρα που η ιατρική θα γίνει αλάνθαστη.

² Σύμφωνα με την ορολογία του Επίκουρου, Διογ. Λ. Βίοι 10.139 (Κύρ. δόξ. II): 'Ο θάνατος οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς· τὸ γὰρ διαλυθὲν ἀναισθητεῖ, τὸ δ' ἀναισθητοῦν οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς ομοίως Διογ. Λ. Βίοι 10.124: πᾶν ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἐν αἰσθήσει· στέρησις δὲ ἐστὶν αἰσθήσεως ὁ θάνατος.

³ Lemonick, "Defining the Right to Die", σ. 46.

- i. την υιοθεσία της ευθανασίας εκ μέρους των οπαδών του βιολογικού καθορισμού και κάθε ρατσισμού ως μέτρου για τη βελτίωση της φυλής ή του ανθρώπινου είδους¹, με σύνηθες παράδειγμα την εκτροπή της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας².
- ii. την καλοπροαίρετη κατά τα άλλα ιατρική επέκταση σε κατηγορίες ασθενών που δεν έχουν συνείδηση, άρα δυνατότητα επιλογής³.
- iii. την ηθική πίεση που θα ασκηθεί στους γέροντες και τους ανίατα ασθενείς να ακολουθήσουν το παράδειγμα των άλλων και να ζητήσουν ευθανασία⁴.

Μια άλλη προσπάθεια συμβιβασμού προτείνει την περιορισμένη εφαρμογή της ευθανασίας, της παθητικής κυρίως, μετά από εμπιστευτική συμφωνία του ασθενή με το γιατρό του και μακριά από κάθε δημοσιότητα και νομική κατοχύρωση. Αυτή η θέση ξενίζει, καθώς αντιβαίνει στην ηθική αρχή της αυθεντικότητας ("authenticity"), περιορίζει όμως τον κίνδυνο κατάχρησης, αποφεύγει τη νομική κατοχύρωση μιας μορφής φόνου και δίνει έμφαση στη σχέση ασθενούς και γιατρού· να σημειωθεί ότι αυτός ο συμβιβασμός έχει μάλλον θεολογική παρά επαγγελματική ιατρική προέλευση⁵.

Η παθητική ευθανασία φαίνεται ότι σέβεται περισσότερο τη φύση (δεν προκαλώ ούτε εμποδίζω το θάνατο)⁶, ο ισχυρισμός όμως αυτός, γνωστός και ως αρχή της ασυμμετρίας⁷, βάλλεται ως ηθικά παραπλανητικός, μια και η παθητική

¹ Πβ. Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 274.

² Πβ. Wörterbuch der Medizin, σ. 412

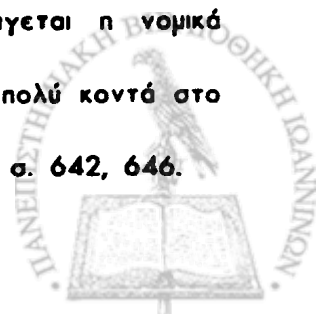
³ Πβ. Lemonick, "Defining the Right to Die", σ. 46.

⁴ Krauthammer, "Do No Harm", σ. 47.

⁵ Ο συμβιβασμός στηρίζεται στο αίσθημα ενοχής που συνεπάγεται η νομικά ακατοχύρωτη ευθανασία, πβ. Krauthammer, "Do No Harm", σ. 47.

⁶ Με την προϋπόθεση ότι η παθητική ευθανασία αφορά ασθενείς πολύ κοντά στο θάνατο, πβ. Krauthammer, "Do No Harm", σ. 47.

⁷ "Asymmetry view", Δρακοπούλου, "Η διάκριση στην ιατρική ηθική", σ. 642, 646.

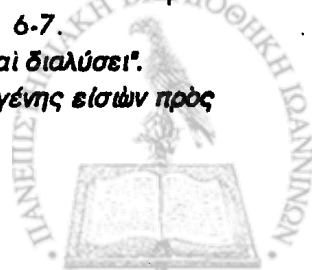
ευθανασία ενδέχεται τελικά να βασανίσει πολύ περισσότερο τον άρρωστο και να αποδειχτεί λιγότερο ευσπλαχνική¹.

Η "αρχαιοελληνική" αντίληψη για τη λυτρωτική θανάτωση θα αναλυθεί παρακάτω· αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι η σύγχρονη συζήτηση για την παθητική ευθανασία θα μπορούσε να συμπυκνωθεί στο αρχαίο επιχείρημα *ή συστήσασα φύσις καὶ διαλύσει*² και η ενεργητική στο ερώτημα *μήτι χρεία φίλου*³;

¹ Για "τυπικά παραδείγματα" περιπτώσεων ασθενών, που η παθητική ευθανασία τους βασάνισε απaráδεκτα μέχρι το θάνατό τους, όσο και για το λανθασμένο του διαχωρισμού "σκοτώνω" - "αφήνω να πεθάνει" πβ. Δρακοπούλου, "Η διάκριση στην ιατρική ηθική", σ. 642-646· Nicholson, "Should the Patient Be Allowed to Die?", σ. 6-7.

² Διογ. Λ. Βίοι 4.64: συνεχὲς ἔλεγεν <Καρνεάδης>, "ἡ συστήσασα φύσις καὶ διαλύσει".

³ Διογ. Λ. Βίοι 6.18: ἐτελεύτησε δὲ <Ἀντισθένης> ἄρρωστί· ὅτε καὶ Διογένης εἰσὼν πρὸς αὐτὸν ἔφη, "μήτι χρεία φίλου;

3. Η ιστορικότητα των εννοιών στην ευρωπαϊκή σκέψη

α. Ευθανασία

Πράξεις λυτρωτικής θανάτωσης, βρεφοκτονίας και έκτρωσης τείνουν ευλόγως να παραμένουν κρυφές, εφόσον η αφαίρεση ζωής σε όλες τις κοινωνίες θεωρείται αμώρτημα ή έγκλημα, ανεξαρτήτως κινήτρου. Παρά την αποσπασματική ύπαρξη σχετικών μαρτυριών, η ευθανασία, όπως και η αυτοκτονία, είναι μάλλον παλαιά τακτική στην ανθρώπινη ιστορία, πολύ προγενέστερη από τη σχετική συζήτηση¹. Σε πολλές πρωτόγονες κοινωνίες ο φόνος των ανιάτων και η αυτοκτονία ήταν ανεκτές πράξεις, με κίνητρα οικονομικά² ή τελετουργικά³. Οι γέροντες δεν είχαν θέση στη ζωή για τις κοινωνίες των συλλογικών καρπών και των νομάδων⁴ και ούτως ή άλλως στις αγροτικές κοινωνίες ζούσαν και ζουν στο περιθώριο⁵.

Όπως θα συζητηθεί παρακάτω, οι περιπτώσεις λυτρωτικής θανάτωσης, ρυθμισμένες ή όχι από τους νόμους και τις συνήθειες, δεν ξένιζαν στην ειδωλολατρική αρχαιότητα. Η ριζική αλλαγή έρχεται μετά το 2ο μ.Χ. αιώνα, ως

¹ Η αυτοκτονία, συχνά σε ομαδική μορφή, δεν ήταν άγνωστη στις πρωτόγονες κοινωνίες, πβ. Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 2, σ. 229. Από την άλλη, η θέση (Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 492), ότι η συζήτηση για την ευθανασία είναι εντελώς πρόσφατη, του τελευταίου ουσιαστικά αιώνα, δεν μπορεί να θεωρηθεί σωστή: η απαγόρευση, για παράδειγμα, από τον Ιπποκρατικό Όρκο δείχνει ανεπτυγμένη προβληματική τουλάχιστον από τότε.

² Μια σχετική μελέτη απαρίθμησε δεκαοκτώ τέτοιες κοινωνίες: R. Gillon, "Suicide and Voluntary Euthanasia: Historical Perspective", στο A. B. Downing (εκδ), *Euthanasia and the Right to Die*. Nash Publishing Co, Los Angeles 1969, σ. 182-83.

³ Αναφέρονται έθιμα τελετουργικής θανάτωσης, ως αποδιονομαζών τράγων, των μειονεκτικών ατόμων της φυλής, πβ. Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 4, σ. 108, 114, ακόμη και για την αρχαία Ελλάδα σ. 128-129. Κατ' αναλογία η αυτοκτονία του γέρου ή έστω παραμορφωμένου βασιλιά ήταν απαραίτητη για την υγεία της δυναστείας και του θεσμού, πβ. Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 2, σ. 193, 196, 200.

⁴ Illich, *Ιατρική Νέμεση*, σ. 249.

⁵ Ενδεικτικές είναι παροιμίες όπως "γέρος είσαι δε 'φελάς, μόνο τὸ ψωμί χαλός" και ανάλογες εκφράσεις: Παπαγεωργίου, *Ο προσδιορισμός των ηλικιών του ανθρώπου στην ελληνική γλώσσα*, σ. 163. Πβ. Hofstätter, *Κοινωνική Ψυχολογία* Illich, *Ιατρική Νέμεση*, σ. 249.

αποτέλεσμα κυρίως της επικράτησης της Ιουδαιοχριστιανικής παράδοσης με το δόγμα της ιερότητας της ανθρώπινης ζωής, της δημιουργίας κάθε ανθρώπου *κατ'είκόνα Θεού*, *Imago Dei*. Η θεοκρατία της πρώτης χιλιετηρίδας μ.Χ., η προστασία των αδύναμων ηλικιών και η παροχή των ιατρικών υπηρεσιών σε εκκλησιαστικά ιδρύματα δεν άφηναν καθόλου περιθώρια στη συζήτηση της ευθανασίας τόσο στο Βυζάντιο¹, όσο και στις Ευρωπαϊκές χριστιανικές κοινωνίες².

Η βαθμιαία ανάληψη της ιατρικής από κοσμικούς από το τέλος του Μεσαίωνα δεν τροποποίησε, παρά την κατηγορία *ubi tres medici duo athei*, την αντίληψη της ιερότητας της ανθρώπινης ζωής. Το ζήτημα, αν πρέπει η ιατρική να παρεμβαίνει για να παρατείνει τη ζωή, αποτέλεσε αντικείμενο ζωηρών συζητήσεων ήδη στις πρώτες ιατρικές σχολές του Παλέρμο, της Φεζ και του Παρισιού. Πολλοί Άραβες κι Εβραίοι γιατροί αρνήθηκαν κατηγορηματικά να δεχτούν ότι είχαν το δικαίωμα αυτό και διακήρυξαν, όπως περίπου και οι αρχαίοι Έλληνες συνάδελφοί τους, ότι μια τέτοια απόπειρα να παρεμβληθούν στη φυσική τάξη πραγμάτων θα ήταν βλασφημία³.

Η αλλαγή στην αποδοχής της ευθανασίας άρχισε έξω από τον ιατρικό κόσμο⁴. Στη νεότερη Δυτική σκέψη το πρώτο κείμενο υπέρ της ευθανασίας είναι η *Ουτοπία* του Thomas More, δημοσιευμένη το 1516, όπου υποστηρίζεται, χωρίς επιφύλαξη, η ενεργητική παρέμβαση σαν λύτρωση από το μαρτυρικό θάνατο⁵. Ο νεωτερισμός του More δεν είχε συνέχεια στους ιατρικούς κύκλους: δεν ήταν τότε

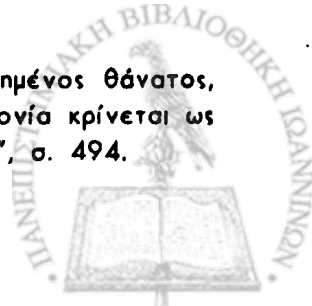
¹ Πβ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος*, τ. Β1, σ. 141-154 και 168-170.

² Πβ. Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 493-494.

³ Illich, *Ιατρική Νέμεση*, σ. 243. Η επιρροή των Αράβων και των Εβραίων γιατρών στη διαμόρφωση της σημερινής ιατρικής σκέψης δεν είναι αμελητέα. Για παράδειγμα, σε πολλές Ιατρικές Σχολές της Δύσης, ο Όρκος του Ιπποκράτη τείνει να αντικατασταθεί, ή έχει ήδη αντικατασταθεί από την προσευχή του Εβραίου γιατρού Μαϊμονίδη (Αμπού Ιμράν Μούσα, 1135-1204), ββ. Ρόζος, Παπαβασιλείου, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Ιατρικής*, τ. 1, σ. 159, 255.

⁴ Πβ. Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 492.

⁵ More, *Ουτοπία*, Book II, όπου η ευθανασία αντιμετωπίζεται ως τιμημένος θάνατος, "honourable death", και προβλέπεται ειδική διαδικασία. Αντίθετα η αυτοκτονία κρίνεται ως αξιοκατάκριτη. Σχολιασμός του εδαφίου στο Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 494.

ακόμη οι γιατροί επιφορτισμένοι με τις τελευταίες στιγμές του ετοιμοθάνατου. Το καθήκον αυτό έπεφτε στους ώμους των μελών της οικογένειας και του κλήρου¹.

Από τον 19^ο αιώνα, και μάλιστα από τα τέλη του, πληθαίνουν οι μελέτες κατά ή υπέρ της ευθανασίας². Στον 20^ο αιώνα η συζήτηση πήρε νέες διαστάσεις με την ιδεολογία της καθαρής φυλής των Αρείων και την εξόντωση, με το επιχείρημα της Ευγονικής μεγάλων πληθυσμών, κυρίως αθίγγανων και Εβραίων³.

Αν και στις αρχές του 20ου αιώνα έγιναν κάποιες απόπειρες νομικής ρύθμισης του προβλήματος, στο τέλος του αιώνα η ευθανασία παραμένει απαγορευμένη κι αυτό ισχύει εμφανέστερα για την ενεργητική ευθανασία. Η διακήρυξη της Γενεύης, The Physician's Oath, (1948) είναι σαφώς απορριπτική⁴, ωστόσο στην ιατρική δεοντολογία, όσον αφορά τουλάχιστον τη Δύση, φαίνεται να κυριαρχεί τόσο σιωπηρά, όσο και με επίσημες διακηρύξεις, ο αναθεματισμός της ενεργητικής ευθανασίας και η αποδοχή λίγο ή πολύ της παθητικής.

Μια εντυπωσιακή εξαίρεση, που δίνει ερέθισμα σε πολλές συζητήσεις, είναι η απόφαση του Ολλανδικού Βασιλικού Ιατρικού Συλλόγου (Royal Dutch Medical Association) να επιτρέψει στα μέλη του, διατακτικά από το 1973 και με σαφήνεια από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, τη θανάτωση των ασθενών που θα το επιθυμούσαν⁵. Οι βασικοί κανόνες είναι:

i. η απόλυτη συγκατάθεση του ασθενούς,

¹ Πβ. Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 271-272· Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 492-520.

² Σημαντική θεωρείται η επίδραση του Γερμανικού ρομαντισμού: Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 492-520.

³ Πβ. Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 273· Wörterbuch der Medizin, σ. 412.

⁴ Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 872-3. Τελευταία παράγραφος της διακήρυξης: "I will maintain the utmost respect for human life from the time of conception (θα διατηρήσω τον μέγιστο δυνατό σεβασμό προς την ανθρώπινη ζωή από της στιγμής της συλληψεως. Και υπό απειλήν ακόμη δεν θα χρησιμοποιήσω τις ιατρικές γνώσεις μου κατά των κανόνων της ανθρωπότητας", μετάφρ. Ρόζος, *Η Ιπποκρατική πθική ως πρότυπον της συγχρόνου κοινωνικής ιατρικής*, σ. 2).

⁵ Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 880-881· Gevers "Legislation on Euthanasia: Recent Developments in the Netherlands", σ. 138-141.

- ii. η πολύ άρτια ενημέρωση του,
- iii. η σταθερότητά του στην απόφαση,
- iv. ο απαράδεκτος πόνος,
- v. η συναίνεση και δεύτερου γιατρού και
- vi. η σύνταξη μιας πλήρους αναφοράς στις δικαστικές αρχές (τυπικά η ευθανασία παραμένει παράνομη).

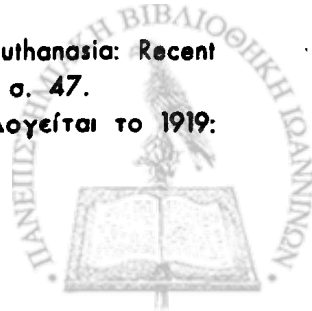
Περισσότερο ενδιαφέρον και από την πρωτοβουλία του Ιατρικού Συλλόγου, παρουσιάζει το γεγονός ότι, μετά από μια δεκαετία ισχύος και εφαρμογής αυτής της διαδικασίας (αναφέρονται επισήμως άνω των 1000 περιπτώσεων ευθανασίας ετησίως¹), δεν διαφαίνεται πρόθεση υποχώρησης. Η πρόσφατη τροποποίηση του κανονισμού επιτάσσει να παίρνει μόνος του ο ασθενής το θανατηφόρο φάρμακο (υποβοηθούμενη αυτοκτονία), δίνει έμφαση στη συναίνεση από δεύτερο ουδέτερο γιατρό, και επιτρέπει στους γιατρούς που διαφωνούν, να μην τηρήσουν μεν τις οδηγίες αυτές, να υποδείξουν όμως στον ασθενή άλλο γιατρό για βοήθεια στη λύτρωση. Πρόθεση του Ολλανδικού Βασιλικού Ιατρικού Συλλόγου είναι η επέκταση της ευθανασίας και σε περιπτώσεις που το αίτημα δεν εκφράζεται από τον ασθενή αλλά από την οικογένειά του (κώμα, σοβαρές ψυχιατρικές διαταραχές, εξαιρετικά δύσμορφα και μειονεκτικά από άποψη υγείας βρέφη)².

Εντελώς πρόσφατα και εντελώς απροσδόκητα, στην αρχή του 1996, δύο δικαστήρια των, συντηρητικών σε θέματα ευθανασίας³, Ηνωμένων Πολιτειών αγνόησαν τη σχετική νομοθεσία και αθώωσαν γιατρούς κατηγορούμενους ότι

¹ Κατ' άλλους υπολογισμούς οι περιπτώσεις ευθανασίας φτάνουν μέχρι τις 3.000 ετησίως, ένας αριθμός που για τις Ηνωμένες Πολιτείες θα μεταφραζόταν σε 60.000 ετησίως, Krauthammer, "Do No Harm", σ. 47.

² Simons, "Το δικαίωμα στην ευθανασία" Geyers "Legislation on Euthanasia: Recent Developments in the Netherlands", σ. 138-141 Krauthammer, "Do No Harm", σ. 47.

³ Η τελευταία καταδίκη ιατρού γιό βοήθεια σε αυτοκτονία χρονολογείται το 1919: Krauthammer, "Do No Harm", σ. 47.

είχαν βοηθήσει ασθενείς σε εθελουσία ενεργητική ευθανασία¹. Τα κριτήρια είναι παρόμοια με εκείνα της Ολλανδίας: τελικά στάδια ανίατης νόσου, πνευματική διαύγεια και ικανότητα λήψης αποφάσεων, λήψη του θανατηφόρου φαρμάκου από τον ίδιο τον ασθενή.

Η σημερινή ελληνική άποψη ακολουθεί την παγκόσμια ασάφεια²: σε συνέντευξη καθηγητή Παθολογίας μέσα σε δυο συνεχόμενες παραγράφους βρίσκονται δυο αντιφατικές απόψεις: "δεν πρέπει να παρατείνουμε το θνήσκειν" και "δεν έχει δικαίωμα ο γιατρός να σκοτώσει άνθρωπο. Είναι για να υπηρετεί τη ζωή και να την κρατεί όσο υπάρχει περιθώριο"³.

Αν και η συζήτηση για την ευθανασία ουσιαστικά άρχισε έξω από το ιατρικό επάγγελμα, και στη διάρκεια των δυο τελευταίων αιώνων οι γιατροί γενικώς πήραν αρνητικές θέσεις, έφτασαν τελικά να σηκώνουν αυτοί όλο το βάρος, ώστε το πρόβλημα της ευθανασίας από πρόβλημα Ηθικής περιορίστηκε σε πρόβλημα Ιατρικής Ηθικής⁴. Κατά πόσο για τον περιορισμό αυτό ευθύνονται οι ίδιοι οι γιατροί⁵ ή κατά πόσο είναι και αυτοί θύματα μιας κοινωνικής τελετουργίας⁶ παραμένει προς διερεύνηση.

¹ Lemonick, "Defining the Right to Die", σ. 46. Η Αμερικανική Ιατρική Εταιρεία (American Medical Association) δεν έχει ακόμη πάρει θέση.

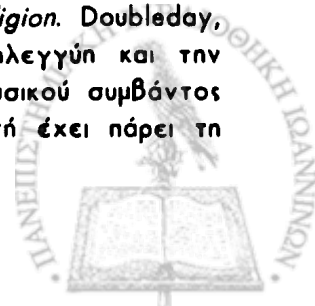
² Έχει υποστηριχθεί μάλιστα ότι η Ελλάδα καθυστερεί σε θέματα εκπαίδευσης και νοσηλευτικής οργάνωσης αναλόγων καταστάσεων: Dracopoulou-Doxiadis, "Lament for the Dead, Denial for the Dying", σ. 16.

³ Δαΐκος, "Συνέντευξη", σ. 17.

⁴ Πβ. Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 493. Για τη μοναξιά και την απομόνωση των γιατρών στα ηθικά τους διλήματα πβ. Lemonick, "Defining the Right to Die", σ. 46.

⁵ Illich, *Ιατρική Νέμεση*, σ. 140, 143, όπου η θέση ότι η ευθανασία δεν θα είχε νόημα πριν "ιατριοποιηθεί" η καταληκτική περίθαλψη.

⁶ S. Bock, "The Dilemmas of Euthanasia", *Bioscience* 23 (1973) 461-478. Η άποψη αυτή παραλληλίζει την επισημότητα του θανάτου στο Νοσοκομείο με τη νομιμοποιημένη ανθρωποκτονία άλλων πολιτισμών και τη δαπανηρή θεραπευτική αγωγή με το τελευταίο γεύμα του θανατοποιού. Η επιχειρηματολογία στηρίζεται στο έργο του B. Malinowski, "Death and the reintegration of the group", στο *Magic, Science and religion*. Doubleday, New York 1949, σ. 47-53: ο θάνατος απειλεί τη συνοχή, την αλληλεγγύη και την επιβίωση της πρωτόγονης ομάδας, που σώζονται με τη μετατροπή του φυσικού συμβάντος σε κοινωνική τελετουργία· στη βιομηχανική κοινωνία η τελετουργία αυτή έχει πάρει τη μορφή του θανάτου στις εντατικές Μονάδες των Νοσοκομείων.

Τα πρόσφατα επιτεύγματα έφεραν το πρόβλημα σε ακραίες καταστάσεις: μέχρι πρότινος τουλάχιστον ο θάνατος ήταν στιγμιαίος και ξεκάθαρος. Ωστόσο στην τρέχουσα ιατρική καθημερινότητα δεν είναι σπάνια η κατάσταση να μην λειτουργεί πλέον ο εγκέφαλος, αλλά να μπορούν να λειτουργήσουν επί μακρόν, θεωρητικά επ' αόριστον, άλλα όργανα, όπως η καρδιά. Δημιουργείται έτσι μια παράδοξη μορφή υπόστασης, μεταξύ ζωής και θανάτου, με όλα τα ακόλουθα ηθικά προβλήματα¹.

β. Βρεφοκτονία

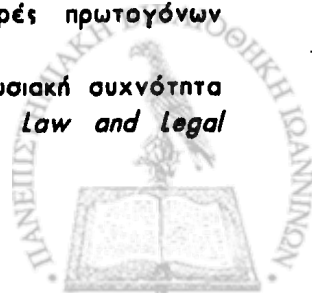
Πολύ πριν από την αυτονόμη ενοχή και την κοινωνική καταδίκη, που σήμερα συνοδεύουν τη θανάτωση βρέφους, πολύ πριν από τη συζήτηση για την ευθανασία των μειονεκτικών νεογέννητων, η έννοια της βρεφοκτονίας στην ιστορία της ανθρωπότητας άλλαξε πολλές φορές περιεχόμενο και ηθική βαρύτητα, ανάλογα με τη σπουδαιότητα που κάθε κοινωνία έδινε στα βρέφη-παιδιά.

Προσεκτικές προσεγγίσεις του θέματος δείχνουν πως η βρεφοκτονία ήταν συχνή σε άλλες εποχές και είναι εντυπωσιακή η απαρίθμηση πρωτογόνων κοινωνιών σε όλη την υφήλιο που κατέφευγαν σ' αυτήν την αδιανόητη για τα σημερινά Δυτικά ήθη πράξη². Δεν είναι τυχαία συνεπώς η συχνότητα της σε ποικιλία κειμένων, από τον μύθο μέχρι την τραγωδία, την κωμωδία και τους βίους αγίων³.

¹ Humpheys, "Death and Time", σ. 265, όπου και ο χαρακτηρισμός *extremely disturbing cases*.

² Βλ. Frazer, *Χρυσός Κλώνος*, τ. 2 σ. 228-229 για αναφορές πρωτογόνων κοινωνιών στην Πολυνησία, την Αφρική και τη Νότιο Αμερική.

³ Πβ. Cameron, "Exposure of Children", σ. 105-114. Για την εντυπωσιακή συχνότητα βρεφοκτονίας στην ελληνική μυθολογία και την κωμωδία Πβ. Jones, *Law and Legal Theory of the Greeks*, σ. 288.

Έχει υποστηριχτεί ο δημογραφικός ρόλος της βρεφοκτονίας: στην πρωτόγονη κοινωνία ήταν αναμενόμενο να μην μπορούσε να θρέψει μια οικογένεια όλα τα νέα μέλη της¹. Όμως αυτή η άποψη στηρίζεται στην αβέβαιη υπόθεση, ότι όλα τα νεογέννητα θα επιζούσαν, κάτι που με τις συνθήκες υγιεινής, ήταν μάλλον αδύνατο. Η μεγάλη αναλογία βρεφικών σκελετών σε προϊστορικά νεκροταφεία δεν αφήνει πολλές αμφιβολίες, ότι η φυσική επιλογή δεν επέτρεπε κάτι τέτοιο².

Από τη στιγμή πάντως που ο περιορισμός της οικογένειας γίνεται σκοπός, η απαλλαγή από το νεογέννητο ήταν η πιο επιβίβη λύση, ως τεχνικά ευκολότερη από την έκτρωση. Περαιτέρω, η θανάτωση είναι μια πράξη πιο σύνθετη από την έκθεση και θα αντιμετωπιζόταν θρησκευολογικά ως μίσημα³ στις πρωτόγονες κοινωνίες συνεπώς η βρεφοκτονία θα είχε μάλλον μορφή έκθεσης παρά άμεσου φόνου.

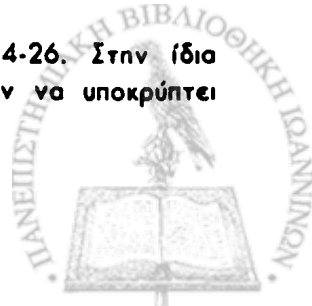
Φυσικά είναι εκ των πραγμάτων αδύνατη η ανεύρεση άμεσων ενδείξεων για την έκθεση-βρεφοκτονία στις προϊστορικές κοινωνίες, ωστόσο τα μυθολογικά στοιχεία είναι πολύ εύγλωττα με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ελληνική μυθολογία. Κοινά στοιχεία όλων των μύθων είναι η ανυπαρξία πθικής καταδίκης της πράξης και είναι το κίνητρο του φόβου: του πατέρα για το γιο ή του ιδρυτή-βασιλιά για το διάδοχο, ή της κοινωνίας για το επικίνδυνο νέο μέλος³.

Στο μακρύ κατάλογο διάσημων βρεφών που η ζωή τους απειλήθηκε περιλαμβάνονται, σε μια σχηματική χρονολογική κατάταξη ο Ζευς, ο Άττις, ο Κρίσνα, ο Σαργών, ο Περσεύς, ο Οιδίπους, ο Ιάσων, ο Αλέξανδρος-Πάρις, ο

¹ Η νόμιμη έκθεση και θανάτωση βρεφών λόγω ανέχειας μαρτυρείται σαφέστατα στην αρχαία νομοθεσία: Αίλ. Ποικ. Ίστ. Β.7: *ἐὰν ᾗ πένης ἐς τὰ ἐσχάτα ὁ τοῦ παιδὸς πατήρ, εἴτε ἄρρεν τοῦτο εἴτε θηλυ ἔστιν, ἐπὶ τὰς ἀρχὰς κομίζειν ἐξ ὠδίνων τῶν μητρῶν*. Πβ. και Cameron, "Exposure of Children" σ. 105-114.

² Molleson, "The Archaeology and Anthropology of Death", σ. 24-26. Στην ίδια μελέτη δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο, η συχνότητα βρεφικών σκελετών να υποκρύπτει και εκτεταμένη συνήθεια βρεφοκτονίας.

³ Cameron, "Exposure of Children", σ. 105-114.

Μωϋσής, ο Κύρος, ο Ρέμος και ο Ρωμύλος, ο Ιησούς, ο Πάπας Γρηγόριος¹. Αυτή η επιβίωση σε πείσμα της φοβερής περιγεννητικής απειλής μπορεί να ερμηνευτεί και σαν το πιο πρώιμο, το πρώτο δείγμα της μεγαλοσύνης του βρέφους².

Στην αντιμετώπιση του βρέφους δόθηκε άλλη σημασία από τη χριστιανική θρησκεία: ότι γεννιέται από γυναίκα έχει αθάνατη ψυχή, άσχετα ακόμη και από το πόσο τερατώδη εμφάνιση μπορεί να έχει: ο χριστιανισμός, υμνώντας το αδύναμο άτομο, εγκαινίασε την ιδέα της παιδικής ηλικίας³.

Σε πείσμα όμως της χριστιανικής αυτής επιταγής, η βρεφοκτονία, και μάλιστα των κοριτσιών, παρέμεινε στο θεοκρατικό Μεσαίωνα ένα συνηθισμένο μέσο ελέγχου του πληθυσμού, είχε δηλαδή ένα δημογραφικό ρόλο⁴. Ο φόβος και η ενοχή δεν ήταν αρκετά για να σταματήσουν, και μάλιστα στην περιφέρεια της κοσμικής και της θρησκευτικής εξουσίας, στα χωριά και στους φτωχούς, κάθε έκθεση βρέφους και κάθε διακοπή ανεπιθύμητης σύλληψης⁵.

Αυτό που άρχισε η χριστιανική διδασκαλία, ολοκλήρωσε η ανάπτυξη του επιστημονικού πνεύματος των νεωτέρων χρόνων: η αυτονόητη σήμερα απόλυτη προτεραιότητα στην παιδική ηλικία δόθηκε εντέλει από το Διαφωτισμό⁶ και επικράτησε σιγά-σιγά: στη Δύση μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα οι ανήλικοι εργάτες συχνά είχαν απάνθρωπη μεταχείριση και οι μικροί ασθενείς δεν ήταν ευπρόσδεκτοι πελάτες των νοσοκομείων⁷. Αντίθετα, από τα μέσα του 19ου αιώνα

¹ Πβ. Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 3, σ. 47-61· Kerényi, *Μυθολογία*, σ. 94· Bremmer, "Oedipus", σ. 44.

² Για την πρωτόγονη συνήθεια να εκτίθενται τα βρέφη σε ψίδια προς απόδειξη της γνησιότητάς του: Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 4, σ. 15. Για τα θαυμαστά που περιγράφονται στις γεννήσεις σπουδαίων βρεφών: Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 3, σ. 47.

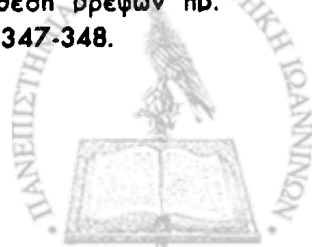
³ Horkheimer, *Το τέλος του Λόγου*, σ. 47.

⁴ Πβ. Illich, *Nemesis*, σ. 33.

⁵ Για την τιμωρία αυτών που χορηγούσαν αμβλωτικά φάρμακα: Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος*, τ. ΣΤ' σ. 65. Η αυστηρότητα της ποινής (καταδίκη στα μεταλλεία) είναι ενδεικτική της κοινωνικής αποστροφής σε ανάλογες πράξεις. Για την έκθεση βρεφών πβ. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη Βυζαντινή εποχή*, σ. 347-348.

⁶ Horkheimer, "Το τέλος του Λόγου", σ. 47.

⁷ *The Observer*, "A Portrait of Great Ormond Street".

το παιδί γίνεται επίκεντρο ιδιαίτερης προσοχής από γιατρούς, εκπαιδευτικούς, δημοσιογράφους, πολιτικούς και συγγραφείς¹.

Έχει υποστηριχτεί ότι η αξία των παιδιών και των γερόντων είναι εφεύρεση της αστικής κοινωνίας². Οι απόψεις αυτές ίσως να φαίνονται ακραίες, σχετίζονται ωστόσο γοπτειτικά με τα δυο άκρα του σύγχρονου προβλήματος της ηθικής του θανάτου: βρεφοκτονία νεογέννητων και ευθανασία γερόντων.

γ. Έκτρωση

Το πρόβλημα της έκτρωσης συνδέεται με το πρόβλημα της βρεφοκτονίας και αποτελεί την κορύφωσή του: το βρέφος είναι δυνάμει ολοκληρωμένος άνθρωπος, το έμβρυο είναι δυνάμει άνθρωπος. Τα ηθικά ερωτήματα που σχετίζονται με την έκτρωση είναι πολλά και σύνθετα. Το πιο ακανθώδες είναι ίσως η οριοθέτηση της ανθρώπινης ιδιότητας του εμβρύου, δηλαδή από πότε το έμβρυο είναι ανθρώπινο ον³. Άλλο πρόβλημα, παλιό και πάντοτε επίκαιρο, ποιος είναι εκείνος που αποφασίζει για την τύχη του εμβρύου⁴.

Η παρατήρηση ότι από τα έμβρυα που γεννώνται, πριν διανύσουν τους απαραίτητους για το ανθρώπινο είδος εννέα μήνες της κύησης, κάποια επιβιώνουν, πρέπει να είναι αναμφίβολα πολύ παλαιά, πριν από τις γραπτές πηγές. Μαρτυρία της βρίσκεται ήδη στην *Ίλιάδα* για τη γέννηση του Ευρυσθέα⁵ και στους μύθους

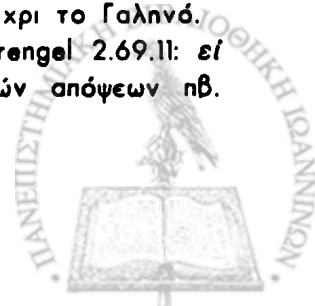
¹ Dwork, "Childhood", σ. 1072-1073: τότε γράφονται και τα πρώτα μεγάλα λογοτεχνικά έργα για το παιδί: Nicholas Nickleby (C. Dickens), Miserables (V. Hugo), Peter Pan (J.M. Barrie).

² Horkheimer, "Το τέλος του Λόγου", σ. 47-48.

³ Το πρόβλημα της εμφύκωσης, της νομικής θέσης και της ανθρώπινης ιδιότητας του εμβρύου είχαν απασχολήσει ήδη, όπως θα αναπτυχθεί παρακάτω, το Λυσία (λόγος περί της άμβλώσεως), τον Αριστοτέλη, τους Στωικούς και ευλόγως τους ιατρούς μέχρι το Γαληνό.

⁴ Η συζήτηση για την κδεμονία του εμβρύου ήδη στο Λυσία, Sprengel 2.69.11: *εἰ ἀνεύθυνα τὰ τῶν ἀμβλώσεων ταῖς γυναῖξι*. Για την ανάλυση των σημερινών απόψεων ηβ. McFadyen, "Fetal Survival - Who Decides?", σ. 30-31.

⁵ Όμ. *Ιλ* Τ 115

του Διονύσου και του Ασκληπιού¹. Στην Ιπποκρατική συλλογή αφιερώνονται (*Περί έπταμήνου, Περί όκταμήνου*) στο θέμα². Δεν υπάρχει, λοιπόν, αμφιβολία ότι για τον αρχαίο γιατρό η διακοπή της κύησης στον έβδομο μήνα θα σήμαινε θανάτωση ενός δυνητικά βιώσιμου νεογνού.

Η γνώση της διάρκειας της κύησης³, της αντισύλληψης⁴ και της προκλητής έκτρωσης είναι εξ ίσου πολύ παλαιά: εκτρωτικά μέσα αναφέρονται ήδη στον αιγυπτιακό πάπυρο του Ebers, περί το 1550 π.Χ.⁵ και οι μαρτυρίες τους διασχίζουν όλη την αρχαιότητα, μέχρι τη *Naturalis Historia* του Πλίνιου του Πρεσβύτερου⁶.

Οι επόμενοι αιώνες πέρασαν με τη ρητή Χριστιανική απαγόρευση της έκτρωσης και της αντισύλληψης. Δεν φαίνεται βέβαια πιθανό να σταμάτησαν ολωσδιόλου, ωστόσο δεν υπάρχουν σχετικές γραπτές μαρτυρίες. Το πρώτο ιατρικό κείμενο που αναφέρεται στην έκτρωση για θεραπευτικούς λόγους είναι του William Cooper, γιατρού στο Λονδίνο, το 1769, ενώ το πρώτο κείμενο στη νεότερη διανόηση που υποστηρίζει την έκτρωση για κοινωνικούς και δημογραφικούς λόγους πιστεύεται ότι είναι το *La Philosophie dans le boudoir* του Μαρκσαίου de Sade, το 1795⁷.

¹ Λουκ. Θεών διάλ. 228.2 και στο Λουκ. Θυσ. 530.5

² Ίπποκράτους, *Περί έπταμήνου* L, VII, 438: *έτι δέ α τούτων έπταμήνων καί περιγίνονται έκ πολλών όλίγα.*

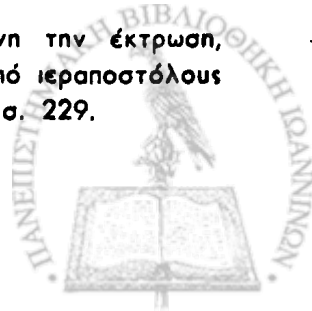
³ ΠΒ. Harvey, *Eve*, σ. 23: Η γνώση της διάρκειας της κύησης είναι καταγραμμένη ήδη στον πάπυρο του Westcar, περί το 1700 π. Χ.

⁴ ΠΒ. Harvey, *Eternal Eve*, σ. 19: αντισυλληπτικά μέσα αναφέρονται στον πάπυρο του Brugsch, περί το 1350 π. Χ.

⁵ ΠΒ. Harvey, *Eternal Eve*, σ. 15-18.

⁶ ΠΒ. Harvey, *Eternal Eve*, σ. 17, 63. Κοινωνίες με διαδεδομένη την έκτρωση, συχνά χωρίς μέτρο και με καταστροφικά αποτελέσματα, περιγράφονται από ιεραποστόλους και για τους μόλις πρόσφατους αιώνες, πΒ. Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 2, σ. 229.

⁷ Farr, "Marquis de Sade and Induced Abortion", σ. 7-10.

4. Άλλοι πολιτισμοί

Η προσπάθεια σύγκρισης των σημερινών δυτικών απόψεων για τη λυτρωτική θανάτωση με τις αντίστοιχες αρχαιοελληνικές επιβάλλει να αφήσουμε έξω από τη διαπραγμάτευση τα ηθικά συστήματα άλλων μεγάλων πολιτισμών και θρησκευτικών δογμάτων. Αξίζει μόνο να σημειωθεί ότι όλες οι πολυάνθρωπες θρησκείες Σημιτικής προέλευσης και ο Βουδισμός, αποκρύπτουν εξ ίσου αυστηρά κάθε μορφή λυτρωτικής θανάτωσης.

Η ευθανασία και η αυτοκτονία ευλόγως θεωρούνται από όλα τα θρησκευτικά δόγματα ως παραβίαση της θείας τάξης που δεν μπορεί να επιφέρει την αιώνια καταδίκη και τον αναθεματισμό¹. Η συμφωνία εξ άλλου των μεγάλων θρησκευμάτων σε πολλά θέματα ηθικής επέτρεψε την από κοινού διακήρυξη της "Παγκόσμιας Ηθικής" (A Global Ethic Declaration) το 1993. Η διακήρυξη θεωρείται ως όπλο κατά του ηθικού σκεπτικισμού, δεν περιλαμβάνει ωστόσο ζητήματα ιατρικής ηθικής². Από την άλλη, ευλόγως διαχωρίζονται τα επιχειρήματα για την ευθανασία σε θεολογικά και όχι³.

Η Ιουδαϊκή ηθική, που επέδρασε μέσω του Χριστιανισμού, στη διαμόρφωση των σημερινών ηθικών αξιών, αναπτύσσεται στο σχετικό κεφάλαιο· συνοπτικά αναφέρεται εδώ ότι στηρίζεται κατηγορηματικά στο δόγμα της ιερότητας της ανθρώπινης ζωής και απαγορεύει ρητά κάθε πρακτική αυτοκτονίας, ευθανασίας και έκτρωσης-αντισύλληψης. Σε περίπτωση όμως κινδύνου, ή διασφάλιση της ζωής της εγκύου, θεωρείται ότι έχει προτεραιότητα από της ζωής του εμβρύου. Ανάλογα εξαίρεση μπορεί να γίνει σε περιπτώσεις ασθενών, που η αγωνία τους

¹ Πβ. Tooley, "Voluntary Euthanasia", σ. 305.

² Πβ. Keown, Keown, "Killing, Karma and Caring: Euthanasia in Buddhism and Christianity", σ. 265-269.

³ Πβ. Tooley, "Voluntary Euthanasia", σ. 307.

παρατείνεται με τεχνητές μεθόδους. Αξίζει να σημειωθεί τέλος ότι στη χιλιετή διαδρομή των βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης σνιχνεύονται, χωρίς ιδιαίτερη κατακραυγή κάποιες αναφορές αυτοκτονιών¹.

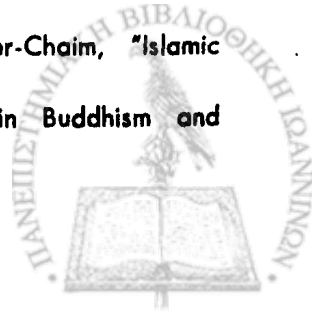
Σε πολύ αδρές γραμμές, η ισλαμική παράδοση είναι αντίθετη τόσο με την αυτοκτονία (ο αυτόχειρας στερείται τον ουρανό για πάντα) όσο και την εκούσια ευθανασία, που θεωρείται ως βοήθεια αυτοκτονίας. Η διακοπή της κύησης μπορεί να γίνει αποδεκτή κάτω από εξαιρετικές συνθήκες, όπως είναι η περίπτωση της μητέρας που ακόμη θηλάζει το τελευταίο της βρέφος².

Ο Βουδισμός, μολονότι έχει διαφορετικές αφετηρίες όσον αφορά τη διδασκαλία για το Θεό και την ψυχή, καταλήγει στην ίδια απαγόρευση της ευθανασίας με τις Σημιτικές θρησκείες. Η απαγόρευση θανάτωσης στηρίζεται όχι στην ομοιότητα του ανθρώπου με το Θεό, αλλά στον τελικό προορισμό του πνεύματος που χρησιμοποιεί τη ζωή ως μέσο μέχρι να κατακτήσει τον επιθυμητό σταθμό της, τη Νιρβάνα. Η ζωή αρχίζει από τη σύλληψη και τελειώνει στο θάνατο· ανεξάρτητα από τη σωματική ή πνευματική κατάσταση που βρίσκεται ο κάθε άνθρωπος πρέπει να απολαμβάνει πλήρους σεβασμού. Κανείς όρος δηλωτικός της ευθανασίας δε υπάρχει στα πρώιμα Βουδιστικά κείμενα, ούτε στα κηρύγματα του Βούδα, στο μοναστικό κανόνα όμως κάθε βλαπτική παρέμβαση στην ανθρώπινη ζωή τιμωρείται με την πιο βαριά ποινή, τον αφορισμό³. Ο ορισμός αυτός της ανθρώπινης ζωής περιλαμβάνει βέβαια και το έμβρυο. Από την άλλη όμως, καθώς το εξατομικευμένο ανθρώπινο πλάσμα δεν είναι παρά ένα στάδιο της συνεχούς

¹ Για μια ανασκόπηση της Ιουδαϊκής ιατρικής ηθικής Πβ. Jakobovits, "Jewish Medical Ethics", σ. 109-12.

² Για μια ανασκόπηση της Ισλαμικής ιατρικής ηθικής Πβ. Rispler-Chaim, "Islamic Medical Ethics", σ. 204.

³ Πβ. Keown, Keown, "Killing, Karma and Caring: Euthanasia in Buddhism and Christianity", σ. 266.

εμφάνισης και επανεμφάνισης της ζωής, δεν υπάρχει λόγος για παράταση της ζωής με τεχνητά μέσα¹. Η ζωή πρέπει να είναι σεβαστή, αλλά δεν είναι αυτοσκοπός και δεν χρειάζεται να διατηρείται με όλα τα μέσα: εν τέλει όλες οι υπάρξεις είναι προσωρινές. Έτσι στους "διάλογους του Βούδα" περιγράφονται δυο άγιοι άνθρωποι που αυτοκτονούν για να ξεφύγουν από την ανίατη ασθένεια, κι αυτό δεν έρχεται σε αντίθεση με τη Νιρβάνα.

Αντίθετα οι μεγάλες ανατολικές θρησκείες, ο Σιντοϊσμός κι η πιο κοσμική Κομφουκιανή ηθική, επέτρεπαν τον εθελοντικό θάνατο σε περίπτωση ασθένειας χωρίς ελπίδα ίασης².

¹ ΠΒ. Keown, Keown, "Killing, Karma and Caring: Euthanasia in Buddhism and Christianity", σ. 267.

² ΠΒ. Rachels, "Euthanasia", σ. 35.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗΝ "ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΗ" ΑΝΤΙΛΗΨΗ

1. Εννοιολογικές δυσχέρειες

Η προσέγγιση στην "αρχαιοελληνική" αντίληψη για το λυτρωτικό θάνατο προϋποθέτει βέβαια προσέγγιση στην αντίστοιχη αντίληψη για το θάνατο. Ωστόσο αυτή η "αρχαιοελληνική" αντίληψη του θανάτου, όσο και αν φαίνεται μια λογική πρόταση, είναι ανύπαρκτη, όσο εξ άλλου ανύπαρκτη είναι και μια "νεοελληνική" αντίληψη του θανάτου ή του λυτρωτικού θανάτου. Εξ ίσου απλοϊκή θα ήταν η διατύπωση μιας "αρχαιοελληνικής" ή μιας "νεοελληνικής" αντίληψης για τη ζωή σε ανάλογα ερωτήματα υπάρχει μάλλον ένα συνοθύλευμα αντιθέτων απαντήσεων παρά μία "αρχαιοελληνική άποψη".

Ο όρος "αρχαία Ελλάδα" καλύπτει μια χρονική περίοδο πολλών αιώνων και μια μεγάλη γεωγραφική έκταση: όσον αφορά τη Στωική διδασκαλία και μόνο, για παράδειγμα, από το Χρύσιππο μέχρι το Μάρκο Αυρήλιο έχουν περάσει τόσοι αιώνες, όσο από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο ως τις μέρες μας. Από τις Ομηρικές μαρτυρίες έως τους τελευταίους ειδωλολάτρες Νεοπλατωνιστές και το κλείσιμο των τεσσάρων φιλοσοφικών σχολών από τον Ιουστινιανό (529 μ. Χ.)

¹ Πβ. Dodds, *Έλληνες και παράλογο*, σ. 154 και Kitto, *Έλληνες*, σ. 53

συμπληρώνεται μιάμιση χιλιετία, όσο δηλαδή χωρίζει την αρχαιότητα από μας¹. Η αλλαγή στις αντιλήψεις για το θάνατο φαίνεται και από την αλλαγή στο νόημα των λέξεων για το θάνατο, όπως αναλύεται στο οικείο κεφάλαιο².

Η προσέγγιση στο θέμα και η διαμόρφωση μιας αρχαιοελληνικής αντίληψης δυσχεραίνεται σημαντικά και από την απροθυμία των γραπτών πηγών, των ποιητών, αλλά και των εικαστικών τεχνών να ασχοληθούν με το θέμα³. Ακόμη και τα ταφικά επιγράμματα δεν επαρκούν για όλες τις περιόδους της Αρχαίας Ελλάδας⁴.

Η ποικιλία κοινωνικών αντιλήψεων κάνει αναπόφευκτες τις μεγάλες διαφορές στην εκτίμηση της ζωής και την αντιμετώπιση του θανάτου, άρα και στην έννοια του "καλού θανάτου"⁵. Δεν θα πρέπει τέλος να διαφεύγει, ότι όσες μαρτυρίες έχουν διασωθεί στα κείμενα, την ποίηση και την τέχνη κάνουν λόγο για την διαδικασία της ταφής περισσότερο, παρά για την καθεαυτή αντίληψη του θανάτου. Είναι συνεπώς απρόσφορο να γίνεται λόγος για μια "αρχαιοελληνική" αντίληψη και ακόμη πιο απρόσφορο να γίνεται λόγος για μια κοινή Ελληνο-Ρωμαϊκή αντίληψη του "καλού θανάτου"⁶.

¹ Πβ. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία*, σ. 367 και Dodds, *Έλληνες και παράλογο*, σ. 196.

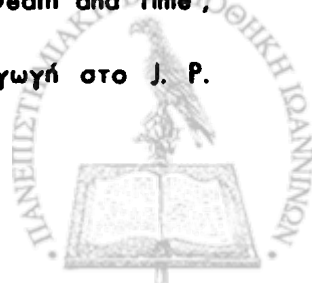
² Χαρακτηριστικό θεωρείται το παράδειγμα της αλλαγής στο νόημα της λέξης αὐθέντης, πβ. Vernant, *Η καταγωγή της Ελληνικής σκέψης*, σ. 64.

³ Για μια διαφωτιστική ανασκόπηση της βιβλιογραφία καθώς και των δυσχερειών της αναζήτησης της "αρχαιοελληνικής αντίληψης του θανάτου" Πβ. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, πρόλογος. Κατά τη συγγραφέα, μετά την εποχή της γερμανόφωνης βιβλιογραφίας στα τρία τέταρτα του αιώνα (Rohde, Bickel, Bruch, Drexler, Eitrem, Heinemann, Lesky, Moltey, Nilsson, Otto, Rademacher, Robert, Schwenn, Stengel, Waser, Weicker, Wiesner), σημαντικοί σταθμοί στην πρόσφατη διαπραγμάτευση του θέματος θεωρούνται οι μελέτες D. Kurtz, J. Boardman, *Greek Burial Customs* (1971), W. Burkert, *Homo Necans* (1973) και M. Alexiou, *The Ritual Lament in Greek Tradition* (1974).

⁴ Για τη σημαντική περίοδο από περίπου το 500 έως το 430 π. Χ. τα ταφικά μνημεία και επιγράμματα ήταν απαγορευμένα διά νόμου, Πβ. Humphreys, "Death and Time", σ. 270.

⁵ Για τις δυσχερείες του όρου "αρχαία Ελλάδα" Πβ. Zeitlin, Εισαγωγή στο J. P. Vernant, *Mortals and Immortals*, σ. 7.

⁶ Πβ. Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 3.

2. Η εξέλιξη των λέξεων: ἐπίσκεψις ὀνομάτων

α. Θάνατος

Η αναφορά στο θάνατο γίνεται:

- i. με ειδικούς όρους της κατάστασης: θάνατος¹ και προσωποποιημένο Θάνατος², ή της μετάβασης στην κατάσταση: ἀποθνήσκειν³, διαφθείρεσθαι⁴,
- ii. με έμμεσους όρους, που δηλώνουν τέλος: τελευτᾶν⁵, τὸν βίον τελευτᾶν⁶, τὸν βίον ἐκτελεῖν⁷, τοῦ βίου τελευτή⁸.
- iii. με έμμεσους όρους που παραπέμπουν σε ανώδυνη κίνηση: ἀνάγεσθαι⁹, ἐξάγεσθαι¹⁰, ἀπέρχεσθαι¹¹, ἐξέρχεσθαι¹², ἀπολύειν και ἀπολύεσθαι¹³, ψυχῆς ἀπόλυσις¹⁴, εἰς ᾄδου κατάβασις¹⁵,

¹ Όμ. Ίλ. Ι. 411: διχθαδίας κῆρας φερέμεν θανάτοιο τέλοςδε. Διογ. Λ. Βίοι 6.17: περὶ ζωῆς καὶ θανάτου καὶ 7.178: βιβλία δὲ γέγραφε τάδε· Περὶ θανάτου καὶ 10.124: μηδὲν πρὸς ἡμᾶς εἶναι τὸν θάνατον. Ἐπικτ. Διατρ. 3.22.21: θάνατος; ἐρχέσθω ὅταν θέλῃ. Ἐπικτ. Ἐγχ. 21: θάνατος καὶ φυγὴ καὶ πάντα τὰ δεινὰ φαινόμενα. Pap. Herc. 1005 col 4: ἄφοβον ὁ θεός, ἀνύποπτον ὁ θάνατος.

² Αἰσώπου Μῦθοι, γέρων καὶ Θάνατος... τὸν Θάνατον ἐπεκαλεῖτο... τοῦ δε Θανάτου φανέντος.

³ Ἡρόδ. Ι.30: τροπὴν ποιήσας τῶν πολεμίων ἀπέθανε κάλλιστα. Διογ. Λ. Βίοι 6.17: Περὶ τοῦ ἀποθανεῖν. Αἰσώπ. Μῦθ. λύκος καὶ ἄρνιον: οἷς ἐπικεῖται τὸ ἀποθανεῖν. Αἰσώπ. Μῦθ. μυῖα: κᾶν ἀποθάνω, οὐδὲν μοι μέλει.

⁴ Λουκ. Θεῶν διὰλ. 228.2: καὶ ἡ Σεμέλη μὲν διαφθείρεται ὑπὸ τοῦ πυρός. Αἰσώπ. Μῦθ. λύκος καὶ ἄρνιον: θεοῦ θυσίαν γενέσθαι ἢ ὑπὸ σοῦ διαφθαρηναί.

⁵ Ἡρόδ. 1.32: πρὶν δ' ἂν τελευτήσῃ. Διογ. Λ. Βίοι 7.176: Καὶ τελευτᾷ τόνδε τὸν τρόπον καὶ 7.185: γέλῳτι συσχεθέντα αὐτὸν τελευτήσῃ καὶ 10.15: τελευτήσῃ δ' αὐτὸν λίθῳ τῶν οὐρῶν ἐπισχεθέντων καὶ 10.24: ἐτελεύτα δὲ παραλύσει. Ind. Stoic. Herc. col 33: καθεῖς ἑαυτὸν εἰς τὴν μάκτραν ἐτελεύτησεν.

⁶ Ἡρόδ. 1.32: εἰ δὲ τελευτήσῃ τὸν βίον εὖ.

⁷ Ind. Stoic. Herc. col 26-28: Διονυσίῳ εἶπεν <Κλεάνθης> καιρὸν εἶναι τὸν βίον ἐκτελεῖν.

⁸ Ἡρόδ. Ι.30: τελευτὴ τοῦ βίου λαμπροτάτη ἐγένετο

⁹ Αἰλ. Ποικ. Ἰστ. Β 34: ὥστε ὥρα πᾶσιν ἡμῖν τὴν ταχίστην ἀνάγεσθαι.

¹⁰ Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 5.29: Μέχρι δέ με τοιοῦτον οὐδὲν ἐξάγει, μένω ἐλεύθερος.

¹¹ Διογ. Λ. Βίοι 7.174: «Κάγώ,» ἔφη <Κλεάνθης>, «ἀπιέναι βούλομαι.» Ομοίως Ἐπικτ. Διατρ. 1.9.8-10: Ἐπὶκτε,....ἄφες ἡμᾶς ἀπελθεῖν ὅθεν ἐληλύθαμεν καὶ Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 5.29: Καπνὸς καὶ ἀπέρχομαι καὶ 8.47: ἀπιθι οὖν ἐκ τοῦ ζῆν καὶ 10.8: ἀπιθι θαρρῶν εἰς γωνίαν τινά.

¹² Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 5.29: Ὡς ἐξελθὼν ζῆν διανοή, οὕτως ἐνταῦθα ζῆν ἐξεστίν. Ἐὰν δὲ μὴ ἐπιτρέπωσι, τότε καὶ τοῦ ζῆν ἐξιθι καὶ 10.8: παντάπασιν ἐξιθι τοῦ βίου μὴ ὀργιζόμενος, ἀλλὰ ἀπλῶς καὶ ἐλευθέρως καὶ αἰδημόνως, ἐν γε τοῦτο μόνον πράξας ἐν τῷ βίῳ τὸ οὕτως ἐξελθεῖν.

¹³ Ἐπικτ. Διατρ. 1.9.8-10: ὅταν ἐκεῖνος σημήνῃ καὶ ἀπολύσῃ ὑμᾶς ταύτης τῆς ὑπηρεσίας, τότε ἀπολύεσθε πρὸς αὐτόν. Λουκ. ἐνάλ. διὰλ. 319.1: ὡς ἀπόλοιτο ἡ ἄθλα, καὶ αὕτη καὶ τὸ βρέφος.

- iv. με έμμεσους όρους που τονίζουν το στοιχείο του χωρισμού από τη ζωή: τὸν βίον ἐκλείπειν¹, ἀπαλλαγῇ², από τους άλλους: ἀπέρχεσθαι ἐξ ἀνθρώπων³, ή από το σώμα-φυλακή: χωρίζεσθαι τὸ σωματίον καὶ ἡ ψυχὴ⁴,
- v. με μεταφορική ή ευφημιστική διάθεση ο θάνατος δηλώνεται ως μόρος⁵, κασίγνητος ὕπνου⁶ ή ἀδελφὸς ὕπνου⁷.

β. Αυτοκτονία

Στον Όμηρο συναντάται το κύριο όνομα Αὐτοφόνος⁸, χωρίς ετυμολογικές πληροφορίες. Όροι αὐτοκτονέω⁹, αὐτοκτόνος¹⁰, αὐτοκτόνως¹¹, όπως και οι λησμονημένοι σήμερα θανάτου αὐτουργία¹², αὐτοφόνος¹³, αὐτοφόνως¹⁴, αὐτοφονευτής, αὐτοφόντης¹⁵, αὐτοφόνευτος¹⁶ συναντώνται συχνά στους τραγικούς, όχι τόσο με τη σημερινή

¹⁴ Άριστοτ. Μικρ. Φυσ. 479a: ἀναίσθητος ἡ τῆς ψυχῆς ἀπόλυσις γίνεται παντελῶς.

¹⁵ Διογ. Λ. Βίοι, II.10-11: ὁμοία ἐστὶν ἡ εἰς ἔξου κατάβασις.

¹ Λουκ. Μακρόβ. 19 καὶ ἀποσχόμενος αὐτῆς τροφῆς Κλεάνθης ἐξέλιπε τὸν βίον.

² Διογ. Λ. Βίοι 4.64: παρωρμήθη πρὸς τὸ εὐθαρσὲς τῆς ἀπαλλαγῆς. Ομοίως Ind. Stoic. Herc. col 2628: ἀλγήσας δ' οὐ μικρὸν <Κλεάνθης> τοῦ βίου ἀπηλλάγη.

³ Διογ. Λ. Βίοι 7.184: ἀπελθεῖν ἐξ ἀνθρώπων, τρία καὶ ἑβδομήκοντα βιώσαντ' ἔτη.

⁴ Έπικτ. Διατρ. 3.22,23: μή τι ἄλλο μέλλει γίνεσθαι ἢ τὸ σωματίον χωρίζεσθαι καὶ ἡ ψυχὴ;

⁵ Ηρόδ. 7.197. Αθάμας ὁ Αἰόλου ἐμηχανήσατο Φρίξῳ μόρον.

⁶ Όμ. Ίλ. Ξ, 231: Ὑπνῷ κασιγνήτῳ θανάτῳ.

⁷ Αἰλ. Ποικ. Ιστ. Β 35: ἡδὴ με ὁ ὕπνος ἄρχεται παρακατατίθεσθαι τὰδελφῷ.

⁸ Όμ. Ίλ. Δ. 395: υἱὸς τ' Αὐτοφόνου, μενεπτόλεμος Πολυφόντης.

⁹ Σοφοκλ. Άντ. 56: ἀδελφῷ δύο μίαν καθ' ἡμέραν αὐτοκτονοῦντε τῷ ταλαιπῶρῳ μόρον κοινὸν κατεργάσαντ' ἐπαλλήλοιν χεροῖν.

¹⁰ Αἰσχύλ. Έπτά, 681: ἀνδροῖν δ' ὁμαίμοιν θάνατος ὧδ αὐτοκτόνος καὶ 805: ἀνδρες τεθνᾶσιν ἐκ χερῶν αὐτοκτόνων. Εὐρ. Μήδ. 1254: τέκνοις προσβαλεῖν χερ' αὐτοκτόνον. Άνθολ. Παλατ. 7.152: αὐτοκτόνα δῶρα.

¹¹ Αἰσχύλ. Άγ. 1635: δρᾶσαι τὸδ' ἔργον οὐκ ἔτλης αὐτοκτόνως. Αἰσχύλ. Θήβ. 734-735: ἐπεὶ δ' ἂν αὐτοκτόνως ἢ αὐτοδάικτοι θάνωσι.

¹² Αἰσχύλ. Εὐμ. 336: θνατῶν τοῖσιν αὐτουργίαι.

¹³ Αἰσχύλ. Άγ. 1091: αὐτοφόνα κακά. Αἰσχύλ. Θήβ. 850: ὁρᾶν κακά, ἢ αὐτόφωνα δίμορα τέλεα τάδε πάθη. Άνθολογία Παλατινὴ 7.149.

¹⁴ Αἰσχύλ. Ικέτ. 65-66: ξυντίθησι δὲ παιδὸς μόρον, ὡς αὐτοφόνως ἢ ὤλετο πρὸς χειρὸς.

¹⁵ Εὐρ. Μήδ. 1260.

¹⁶ Αἰσχύλ. Έπτά, 735.

έννοια της αυτοκτονίας, όσο με την ευρύτερη του φόνου συγγενούς, του αμοιβαίου φόνου, ακόμη και του θανάτου ανθρώπου από αντικείμενο που κρατεί.

Η λέξη *αὐτοχειρία* παραπέμπει ομοίως, μέχρι τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. τουλάχιστον, στην αυτοδικία με εκούσια πράξη φόνου ή τραυματισμού και όχι στην αυτοκτονία¹. Ανάλογο περιεχόμενο περιλαμβάνουν οι λέξεις *αὐθεντέω*, *αὐθέντης*: αυτοδικῶ, έχω εξουσία σε κάποιον, έχω κύρος νόμου, αλλά και εκτελώ φόνο² και *αὐτοχειρία*³. Το νόημα αρχικά παρέπεμπε στο δολοφόνο οικείου ανθρώπου και τελικά κατέληξε στον οποιοδήποτε δολοφόνο⁴.

Η λέξη που επιβίωσε μέχρι σήμερα, *αὐτοκτονία*, συναντάται κόπως αργότερα, στον Κλήμη Αλεξανδρέα⁵. Το σημερινό νόημα δηλώνεται περιφραστικά: στον Αριστοτέλη με το *ποιῶ τι ἀποθάνειν*⁶ και αργότερα με το *ἑαυτὸν ἀπαλλάττειν*⁷, *ἑαυτὸν ἐξάγειν*⁸, *ἑαυτὸν φονεύειν*⁹, *ἑαυτὸν παραλύειν τοῦ ζῆν*¹⁰, *τὸν βίον καταστρέφειν*¹¹, *τὸν βίον μεταλλάττειν*¹², *τὸν βίον τελευτᾶν*¹³, *τῶν πόνων ἀπολύειν*¹⁴, *ἐκ τοῦ ζῆν ἐξάγειν*¹⁵, *εὐγενῶς*

¹ Ἀριστοτ. Ἀθ. Πολ. 39.5: Τὰς δὲ δίκας τοῦ φόνου εἶναι κατὰ τὰ πάτρια, εἰ τίς τινα αὐτοχειρία ἐκτείνειν ἢ ἔτρωσεν. Η νομοθεσία ἀνάγεται στην εποχή της πτώσης των τριάκοντα.

² Ἡρόδ. 1.117: καὶ ἐγὼ πρὸς σὲ γινόμενος ἀναμάρτητος μήτε θυγατρὶ τῇ σῇ μήτε αὐτῷ σοι εἶην αὐθέντης.

³ Εὐρ. Ρησ. 873. Θουκ. 3. 58. Εὐρ. Ἡρ. Μαιν. 1350. Για την πολλαπλότητα νοημάτων ηβ. Van Hoof, *From Autothanasia to Suicide*.

⁴ Η εξέλιξη του περιεχομένου της λέξης σχετίζεται με την υποκατάσταση της ιδιωτικής-οικογενειακής εκδίκησης από τη δικαστική τιμωρία, ηβ. Verhaert, *Η καταγωγή της Ελληνικής σκέψης*, σ. 64.

⁵ Κλήμ. Ἀλεξ. Ὁμιλ. 12.14.

⁶ Ἀριστοτ. Ἀθ. Πολ. 18.5: Καὶ τέλος ὡς οὐκ ἐδύνατο πάντα ποιῶν ἀποθάνειν.

⁷ Πλούτ. Κάτων, 68-72: οὐκ εὐθύς ἀπήλλαξεν ἑαυτὸν <Κάτων>, ἀλλὰ δυσθανατῶν ἐξέπεσε.

⁸ Διογ. Λ. Βίοι 2.14: οὐκ ἐνεγκὼν δὲ τὴν ὕβριν ἑαυτὸν ἐξήγαγεν.

⁹ Ἀπολλόδ. Μυθογρ. 3.42: Νυκτεὺς δὲ ἀθυμήσας ἑαυτὸν φονεύει.

¹⁰ Στράβ. Γεωγρ. 8.14(σ374): ἀλλ' ἐφθθ <Δημοσθένης> φαρμάκῃ παραλύσας ἑαυτὸν τοῦ ζῆν.

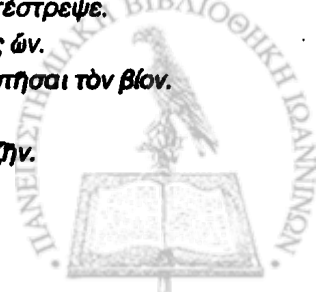
¹¹ Διογ. Λ. Βίοι 2.142: πρὸς Ἀντίγονον ἐλθὼν <Μενέδημος> ἀθυμῶν τὸν βίον κατέστρεψε. Διογ. Λ. Βίοι 7.167: <Διονύσιος ὁ μεταθέμενος> βιοῦς δὲ πρὸς τὰ ὀγδοήκοντ' ἄσπιγ' κατέστρεψε.

¹² Διογ. Λ. Βίοι 4.3: Καὶ τέλος ὑπὸ ἀθυμίας ἐκὼν τὸν βίον μετήλλαξε γηραιὸς ὢν.

¹³ Λουκ. Μακρόβ. 19: <Ζήνωνα> καὶ ἀποσχόμενον τροφῆς <Ζήνωνα> τελευτῆσαι τὸν βίον.

¹⁴ Διογ. Λ. Βίοι 6.18: τοῦ δ' εἰπόντος, "τίς ἂν ἀπολύσειέ με τῶν πόνων;"

¹⁵ Ἐπικτ. Διατρ. 2.15,10: ἀνευ πάσης αἰτίας ἐξάγεις ἡμῖν ἄνθρωπον ἐκ τοῦ ζῆν.

ἀποθνήσκειν¹, ἀναιρεῖν², εἰς ἀναίρεσιν ἑαυτὸν ἐπιδίδειν³, ἐξ ἀνθρώπων ἀφανίζεσθαι⁴, σφίσιν διαχρησθαι⁵, ὑπὲρ φίλου θνήσκειν⁶.

Ο θάνατος δηλώνεται ως ἐκούσιος⁷ και διασώζονται σύνθετες λέξεις αναλόγου περιεχομένου: πεισιθάνατος⁸. Η Στωική φιλοσοφία δημιούργησε τον ὄρο εὐλογος ἐξαγωγή⁹ ή απλώς ἐξαγωγή βίου¹⁰: ο ὀρος θεωρεῖται στωικός και ἀπό τους ἄλλους φιλοσόφους που τον χρησιμοποιοῦν¹¹.

Ἄλλοτε πάλι η ἀκριβής ἐκφραση παρακάμπτεται και η δήλωση γίνεται με ἔμμεσο τρόπο ὅπως με την περιγραφή του τρόπου αυτοκτονίας: ἀποσφάξει ἑαυτὸν¹², ἑαυτὸν ἀποπνίγειν¹³, ἐς τὴν θάλασσαν καθεῖναι τὸ σῶμα¹⁴, ἑαυτὴν ἀνήρητησεν¹⁵, αὐτὸν δισκῆσαι¹⁶, κωνειιάζεσθαι¹⁷, φάρμακον πιόντα ἀποθανεῖν¹⁸, ἐμπρήσαντες ξυνδιαφθείρεσθαι¹⁹.

¹ Β' Μακκ. 14, 42: εὐγενῶς θέλων ἀποθανεῖ ἥπερ τοὺς ἀλγτηρίους ὑποχείριος γενέσθαι.

² Ἐπικτ. Διατρ. 2.23.17: τί ὅλον ἀναιρεῖ τὸν ἀνθρώπον ποτὲ μὲν λιμῇ, ποτὲ δ' ἀγχόνῃ, ποτὲ δὲ κατὰ κρημνοῦ; Αἰσώπ. Μυθ. ἀνὴρ καὶ κύκλωψ: ἑαυτὸν ἀνελεῖν ἀπηναγκάζετο.

³ Σέξτ. Ἐμπειρ. Μαθημ. 11.99: οἱ ὑπὲρ πατρίδος ἢ γονέων ἢ τέκνων εἰς ἀναίρεσιν ἑαυτοὺς ἐπιδιδόντες.

⁴ Προκοπ. Ἱστορ. 7.38: ἐς τε τὴν θάλασσαν καθεῖναι τὸ σῶμα καὶ αὐτίκα μάλᾳ ἐξ ἀνθρώπων ἀφανισθῆναι.

⁵ Αἰσώπ. Μυθ. ἀνὴρ καὶ κύκλωψ. τὸ ξίφος ἑωρακὼς αὐτίκα τοῦτο σπασάμενος ἑαυτὸν διεχειρίσατο. Προκοπ. Ἱστορ. 11.23: πολλοὶ δὲ καὶ σφᾶς αὐτοὺς διεχρήσαντο εὐσεβεῖν μάλιστα ὑπὸ ἀβελτηρίας οἰόμενοι.

⁶ Διογ. Λ. Βίοι 10.121: καὶ ὑπὲρ φίλου ποτὲ τεθνήξεσθαι <τὸν σοφόν>.

⁷ Διογ. Λ. Βίοι 4.12: Περὶ τοῦ παιδίου α'...Περὶ θανάτου α'. Περὶ ἐκουσίου α'.

⁸ Διογ. Λ. Βίοι 2. 86: οὗ <διήκουσεν> Ἠγησίας ὁ πεισιθάνατος.

⁹ Διογ. Λ. Βίοι 7.130: εὐλόγως τέ φασιν <Στωικοί> ἐξάξειν ἑαυτὸν τοῦ βίου τὸν σοφόν. Πλούτ. Κοιν. ἐνν. 4.1060c: τοῖς δὲ περιπίπτοντας εὐλόγως ἐξάγειν. Ἀλέξ. Ἀφρ. Περὶ ψυχῆς 160.24: διὰ γοῦν τὴν τούτων ἔνδειαν ὁ τὴν ἀρετὴν ἔχων ἑαυτὸν ἐξάξει. 168.1: οὕτως ἀποπον καὶ τὸν ἐπίσης τούτῳ μακαρίως ζῶντα ἑαυτὸν ἐξάγειν εὐλόγως τοῦδε τοῦ βίου. Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403: παρ' ὅσους τρόπους λύεται τὸ συμπόσιον, παρὰ τοσούτους τρόπους γίνονται καὶ εὐλογοὶ ἐξαγωγαί.

¹⁰ Στοβ. Ἐκλ. 2.110.9: τὴν ἐξαγωγήν τὴν ἐκ τοῦ βίου τοῖς σπουδαίοις. Καὶ Πλούτ. Κοιν. ἐνν. 2.1063d: καὶ πολλοὺς μὲν ἐξάγουσι <Στωικοί> τῶν σοφῶν. Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 3.1: εἰ ἤδη ἐξακτέον αὐτόν.

¹¹ Ἐπικ. προσφών. 38: Μικρὸς παντάπασιν ᾧ πολλὰι αἰτίαι εὐλογοὶ εἰς ἐξαγωγήν βίου.

¹² Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403: ἀποσφάξει ἑαυτὸν ὑπὲρ τῆς ἰδίας πόλεως...ὥς προσέταξεν ἡ Πυθία τινὶ ἀποσφάξει ἑαυτόν.

¹³ Διογ. Λ. Βίοι 7.28: καὶ παραχρημα ἐτελεύτησεν <Ζήνων>, ἀποπνίξας ἑαυτόν.

¹⁴ Προκοπ. Ἱστορ. 7.38: ἐς τε τὴν θάλασσαν καθεῖναι τὸ σῶμα καὶ αὐτίκα μάλᾳ ἐξ ἀνθρώπων ἀφανισθῆναι.

¹⁵ Ἀπολλόδ. Μυθολογ. 2.159-160: Δηλιάνειρα δὲ αἰσθομένη τὸ γεγονός ἑαυτὴν ἀνήρητησεν.

¹⁶ Διογ. Λ. Βίοι 1.117: εἰς Δελφούς ἀπὸ τοῦ Κωρυκίου ὄρους αὐτὸν δισκῆσαι.

¹⁷ Στράβ. Γεωγρ. 10.6(486): τοὺς ὑπὲρ ἐξήκοντα ἔτη γεγονότας κωνειιάζεσθαι.

¹⁸ Διογ. Λ. Βίοι 4.64: Μαθὼν τε Ἀντίπατρον φάρμακον πιόντα ἀποθανεῖν.

γ. Ευθανασία

Η έννοια του καλού θανάτου αποδίδεται με όρους που παραπέμπουν περισσότερο στον ευτυχή, τον ένδοξο θάνατο, παρά στο σημερινό νόημα της λύτρωσης δια του θανάτου: κάλλιστα αποθνήσκειν¹, εὖ τελευτᾶν², εὐχαρίστως τελευτᾶν³. Οι όψιμες λέξεις εὐθανασία⁴, εὐθανατεῖν⁵, εὐθάνατος⁶ εὐθανάτως⁷ έχουν το ίδιο περιεχόμενο του ευτυχούς θανάτου⁸.

Ανάλογες έννοιες διατυπώνονται και με περιφραστικό τρόπο, όπως ραδίως φέρειν τὸν θάνατον⁹ στον Αἰσωπο και εὐτυχῶν ἀποθνήσκειν¹⁰, καλῶς ἀποθνήσκειν¹¹, ἀλύπως ἀποθνήσκειν¹², θάπτον ἀποθνήσκειν¹³ και τῶν πόνων ἀπολύειν¹⁴ στο Διογένη Λαέρτιο, καταλήγοντας έτσι με έμμεση πια ορολογία στη σημερινή έννοια της λύτρωσης. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία της ξεχασμένης σήμερα αντίθετης έννομίας δυσθανατεῖν¹⁵.

¹⁹ Προκοπ. Ἱστορ. 11.23: σφᾶς αὐτοὺς ἐν ἱεροῖς τοῖς σφετέροις καθείρξαντες τούτους τε τοὺς νεῶς αὐτίκα ἐμπρήσαντες ξυνδιεφθάρησαν οὐδενὶ λόγῳ

¹ Ἡρόδ. 1.30: τροπὴν ποιήσας τῶν πολεμίων ἀπέθανε κάλλιστα.

² Ἡρόδ. 1.32: εἰ δὲ τελευτήσῃ τὸν βίον εὖ.

³ Ἡρόδ. 1.32: ὃς δ' ἂν τελευτήσῃ εὐχαρίστως τὸν βίον.

⁴ Ποσειδίππος, Μύρμηξ Crock 18: ὦν τοῖς θεοῖς ἀνθρωπος εὐχεται τυχεῖν ἢ τῆς εὐθανασίας κρεῖττον οὐδὲν εὐχεται.

⁵ Στοβ. Ἐκλ. 2.114.4: εὐγηρεῖν γὰρ εἶναι τὸ μετὰ ποιοῦ γήρως διεξάγειν κατ' ἀρετὴν, εὐθανατεῖν δὲ τὸ μετὰ ποιοῦ θανάτου κατ' ἀρετὴν τελευτᾶν. Πολύβ. 5.38.9. Ἰώσηφ. Ἰουδ. Ἀρχ. 9.4.5

⁶ Μένανδρ. Ἀλ. 3: θάνατος εὐθάνατος

⁷ Κρατῖν. Ἀδῆλ. 106.

⁸ Φύλων 1.182. Κικ. Ἀττ. 16. 7, 3. Αὔγουστ. παρὰ Suet. Oct. 99.

⁹ Αἰσώπ. Μοθ. μυῖα: ὁ λόγος, ὅτι ῥάδιον φέρουσι τὸν θάνατον οἱ ἀνθρωποι, ὅταν ἀβασανίστως παρακολουθήσῃ.

¹⁰ Διογ. Λ. Βίοι, 4.5. Ερωτηθεὶς τί μακαριώτερον ἐν ἀνθρώποις, ἔφη, "εὐτυχοῦντα ἀποθανεῖν."

¹¹ Διογ. Λ. Βίοι 10.126 τὴν αὐτὴν εἶναι μελέτην τοῦ καλῶς ζῆν καὶ τοῦ καλῶς ἀποθνήσκειν.

¹² Μένανδρος, Ἀλιεῖς, Crock 14: ἀπλοῦν γὰρ ἦν ἢ τὸν μὴ δυνάμενον ζῆν ἀλύπως ἀποθανεῖν.

¹³ Διογ. Λ. Βίοι 2.120: οἶνον προσενεγκάμενον ὅπως θάπτον ἀποθάνοι.

¹⁴ Διογ. Λ. Βίοι 6.18: τοῦ δ' εἰπόντος, "τίς ἂν ἀπολύσειέ με τῶν πόνων;"

¹⁵ Πλούτ. Κάτων, 68-72: οὐκ εὐθύς ἀπῆλλαξεν ἑαυτὸν <Κάτων>, ἀλλὰ δυσθανατῶν ἐξέπεσε τῆς κλίνης, καὶ ψόφον ἐποίησε.

Ενδεικτική της απουσίας λέξεων με τη σημερινή έννοια είναι η περιγραφή πράξεων που παραπέμπουν σε ευθανασία, χωρίς αντίστοιχη ειδική ορολογία, όπως είναι οι αφηγήσεις για το τέλος του Ηρακλή¹, την αναζήτηση θανάτου εκ μέρους του Φιλοκτήτη² και την επίσκεψη του Διογένη στον κατάκοιτο Αντισθένη³. Στην πλατωνική ορολογία πάντως, αφού στη συζήτηση για το σκόπιμο της θεραπείας των ανιάτως πασχόντων γίνεται χρήση των όρων *οὐ θεραπευτέον*⁴, *μὴ θεραπεύειν*⁵, *ἐὰν ἀποθνήσκειν*⁶, η συμπερασματική λέξη είναι το *ἀποκτείνειν*⁷.

δ. Βρεφοκτονία-έκθεση

Ο λεκτικός διαχωρισμός των διαφόρων ηλικιών του παιδιού δεν ήταν ιδιαίτερα σαφής στην αρχαιότητα⁸, έτσι:

- i. η λέξη *βρέφος*, αντίθετα από το σημερινό περιορισμό της στο ανθρώπινο είδος, στην αρχαιότητα αφορούσε και τα ζώα⁹.

¹ Ἀπολλόδ. Μυθογρ. 2.159-160: Ἡρακλῆς δὲ ἐντειλάμενος Ὑλλῳ... εἰς Οἴτην ὄρος, ἐκεῖ πυρὰν ποιήσας ἐκέλευσεν ἐπιβάς ὑφάπτειν. Μηδενὸς δὲ τοῦτο πράττειν ἐθέλοντος, Ποίᾳς παριῶν κατὰ ζήτησιν ποιμνίων ὑφηψε. Χωρὶς εἰδική ορολογία περιγράφεται το ἐπεισόδιο και στον Λουκ. Ερμότ. 746.7: πλούτους δὲ καὶ δόξας καὶ ἡδονὰς καὶ ὅσα τοῦ σώματος, ταῦτα πάντα κάτω ἀφείς καὶ ἀποδυσάμενος ἀνέρχεται, ὥσπερ φασὶ τὸν Ἡρακλέα ἐν τῇ Οἴτῃ κατακαυθέντα θεὸν γενέσθαι.

² Σοφ. Φιλοκτ. 797-803: ὦ Θάνατε Θάνατε, πῶς αἰεὶ καλούμενος ἢ οὕτω κατ' ἡμᾶρ οὐ δύναμαι ποτε; ἢ ὦ τέκνον, ὦ γενναῖον, ἀλλὰ συλλαβὼν ἢ τῇ Λημνίῳ τῷδ' ἀνακαλουμένῳ πυρὶ ἢ ἐμπρησον, ὦ γενναῖε· κἀγὼ τοι ποτὲ ἢ τὸν τοῦ Διὸς παῖδ' ἀντὶ τῶνδε τῶν ὀπλῶν ἢ ἂ νῦν σὺ σώζεις, τοῦτ' ἐπηξίωσα δρᾶν.

³ Διογ. Λ. Βίοι 6.18: ἐτελεύτησε δὲ <Ἀντισθένης> ἄρρωστίᾳ· ὅτε καὶ Διογένης εἰσιὼν πρὸς αὐτὸν ἔφη, "μήτιι χρεῖα φίλου;" καὶ ποτε παρ' αὐτὸν ξιφίδιον ἔχων εἰσηλθε. τοῦ δ' εἰπόντος, "τίς ἀν ἀπολύσειέ με τῶν πόνων;" δείξας τὸ ξιφίδιον, ἔφη "τοῦτο"· καὶ ὅς, "τῶν πόνων," εἶπον, "οὐ τοῦ ζῆν."

⁴ Πλάτ. Πολ. 408b: οὐδ' ἐπὶ τοῦτοις τὴν τέχνην δεῖν εἶναι, οὐδὲ θεραπευτέον αὐτούς.

⁵ Πλάτ. Πολ. 407de: τὸν μὴ δυνάμενον ἐν τῇ καθεστηκυίᾳ περιόδῳ ζῆν μὴ οἶσθαι δεῖν θεραπεύειν.

⁶ Πλάτ. Πολ. 410a: ὅσοι μὲν κατὰ σῶμα τοιοῦτοι, ἀποθνήσκειν ἐάσουσιν.

⁷ Πλάτ. Πολ. 410a: τοὺς δὲ κατὰ τὴν ψυχὴν κακοφυσεῖς καὶ ἀνιάτους αὐτοὶ ἀποκτενοῦσιν.

⁸ Πβ. Παπαγεωργίου, Ο προσδιορισμός των ηλικιών του ανθρώπου στην ελληνική γλώσσα, σ. 9: η αδρή διαίρεση των ηλικιών του ανθρώπου από τις τρεις βαθμίδες των αρχαίων Ελλήνων (παιδί, άνδρας, γέρος) έγινε σε πέντε στους Ρωμαίους και σε περισσότερες στη νεότερη εποχή. Μαρτυρούνται όμως και περισσότερο αναλυτικές υποδιαιρέσεις, όπως του Πολυδεύκη το 2ο αιώνα μ.Χ., Πβ. Παπαγεωργίου, σ.14-15.

- ii. ως βρέφος φαίνεται ότι αρχικά οριζόταν το έμβρυο, βρέφος κυέουσα¹, βρέφος εν τη γαστρί², με μεταγενέστερη διεύρυνση της έννοιας στο νεογέννητο³ και το νήπιο χωρίς να ξεκαθαρίζεται μέχρι ποιο ακριβώς όριο ηλικίας⁴.
- iii. ομοίως οι λέξεις παῖς⁵, παιδίον⁶, παιδάριον⁷, τέκνον και αραιότερα νηπίαχος⁸ ή το γεννηθέν⁹ και το γεννώμενον¹⁰ καλύπτουν αδιακρίτως την έννοια του παιδιού, κάθε ηλικίας¹¹, έτσι ώστε να μην είναι επικτική η εκ των υστέρων ανίχνευση της ηλικίας¹².

⁹ 'Ηρόδ. 3.153: ἐγένετο τέρας τότε· τῶν οἱ σιτοφόρων ἡμιόνων μία ἔτεκε. Ὡς δὲ... αὐτὸς ὁ Ζώπυρος εἶδε τὸ βρέφος.

¹ 'Ομ. 'Ιλ. Ψ 266. βρέφος ἡμίονον κυέουσιν.

² Πλούτ. Στωϊκ. ἐναντ. 41.1052f. Τὸ βρέφος ἐν τῇ γαστρὶ φύσει τρέφεσθαι καθάπερ φυτὸν.

³ Διόδ. Σικελ. 40.3.8: δι' ὀλίγης δαπάνης ἐκτρεφομένων τῶν βρεφῶν. Σωφραν. Γυναικ. 2.10.1: ἡ μαῖα τὸ βρέφος ἀποδεξαμένη. Πλούτ. Λυκ. 16: Ὅθεν οὐδ' ὕδατι τὰ βρέφη, ἀλλ' οἶνῳ περιέλουον αἱ γυναῖκες καὶ Πλούτ. πρῶτ. ψυχρ. 2.946: τὸ πνεῦμα λέγουσιν ἐν τοῖς σώμασι τῶν βρεφῶν τῇ περιψύξει στομοῦσθαι καὶ Πλούτ. Στωϊκ. ἐναντ. 41.1053d. γίνεσθαι μὲν γὰρ φησι τὴν ψυχὴν ὅταν τὸ βρέφος ἀποτεχθῇ. Σούδα: ἐγγυτίστριαι... λέγεσθαι καὶ τὰς μαῖας τὰς ἐκτιθείσας ἐν χύτραις τὰ βρέφη.

⁴ Αἰσχύλ. Ἀγαμ. 1096: κλαιόμενα τάδε βρέφη. Πινδ. Ὀλ. 6.55: πορσαίνειν δόμεν Εἰλατίδα βρέφος. Εὐρ. Βάκχ. 289: νέον βρέφος. Ἀπολλοδ. Μυθογρ. 3.103-104: κατέκρυψε τὸ βρέφος... τὸ δὲ βρέφος ἐκτεθὲν καὶ 3.118-119: ἀρπάσας τὸ βρέφος ἐκ τῆς πυρᾶς καὶ 3.148-150: δευτέρου δὲ γεννᾶσθαι μέλλοντος βρέφους... εἰπὼν τῆς πατρίδος γενέσθαι τὸν παῖδα ἀπώλειαν, ἐκθεῖναι τὸ βρέφος ἐκέλευε. Πρίαμος δέ, ὡς ἐγεννήθη τὸ βρέφος, δίδωσιν ἐκθεῖναι... Τὸ δὲ βρέφος πένθ' ἡμέρας ὑπὸ ἄρκτου ἐτράφη. Ἀνθολ. Παλατ. 9.567: ἐκ βρεφός.

⁵ 'Ησ. Θεογ. 155: Ὅσσοι γὰρ Γαίης τε καὶ Οὐρανοῦ ἐξεγένοντο, ἢ δεινότατοι παῖδων. 'Ηρόδ. 1.53: εἴ τις οἱ τυγχάνει ἐὼν παῖς, τοῦτον ἀπειπάσθαι. Ἀριστοφ. Νεφ. 530-531: κοῦκ ἐξην πῶ μοι τέκειν, ἢ ἐξέθηκα, παῖς δ' ἐτέρα τις λαβοῦσ' ἀνεῖλετο. Θεμίστ. 325a: τοὺς παῖδας, οὓς τίκτουσιν αἱ γυναῖκες. Πaus. Ἑλλ. περ. 7.17.11: τεκούσης δὲ τράγος περιεῖπε τὸν παῖδα ἐκκεῖμενον, γὰρ τὴν ασάφεια νβ. Παπαγεωργίου Ὁ προσδιορισμός των ηλικιών του ανθρώπου στην ελληνική γλώσσα, σ. 175-176.

⁶ 'Ηρόδ. 1.117: Ὡ βασιλεῦ, ἐπεῖτε παρέλαβον τὸ παιδίον. Πλάτ. Θεαίτ. 151c: μὴ ἀγρίαινε ὥσπερ αἱ πρωτοτόκοι περὶ τὰ παιδία. Ἀπολλοδ. Μυθογρ. 3.201: Ἡ δὲ κρύφα τοῦ πατρὸς Εὐμόλπον τεκούσα, ἵνα μὴ γένηται καταφανής, εἰς τὸν βυθὸν ρίπτει τὸ παιδίον.

⁷ Πλούτ. Λυκ. 16. οἱ πρεσβύτατοι καταμαθόντες τὸ παιδάριον εἰ μὲν εὐπαγὲς εἶη καὶ ρωμαλέον.

⁸ Οἱρῆ. fr. 34: οὔτοι δὴ οἱ Τιτάνες διέσπασαν, ἐτι νηπίαχον ὄντα <Διόνυσον>.

⁹ Πλούτ. Λυκ. 16. Τὸ δὲ γεννηθέν οὐκ ἦν κύριος ὁ γεννήσας τρέφειν.

¹⁰ Διον. Ἀλικ. Ρωμ. ἀρχαιολ. 2.15.2: ἀποκτινύναι δὲ μηδὲν τῶν γεννωμένων νεώτερον τριετοῦς.

¹¹ Συμβαίνει συχνά να γίνεται στο ίδιο χωρίο αδιάκριτη χρήση των λέξεων παῖς και βρέφος: Ἀπολλοδ. Μυθογρ. 1.90-91: ἡ δὲ γεννήσασα κρύφα διδύμους παῖδας ἐκτίθησιν. Ἐκκεῖμένων δὲ τῶν βρεφῶν... ἵππος μία προσαξαμένη τῇ χηλῇ θατέρου τῶν βρεφῶν πέλιόν τι τοῦ προσώπου μέρος ἐποίησεν. Ὁ δὲ ἵπποφορβὸς ἀμφοτέρους τοὺς παῖδας ἀνελόμενος ἐθρεψε καὶ III.42: Ἡ δὲ ἀγομένη δύο γεννᾶ παῖδας. Συχνά στο ίδιο ἐδάφιο δηλώνεται το νεογέννητο ως βρέφος και ως παιδίον: Αἰλ. Ποικ. Ἰστ. Β 7. οὐκ ἐξεστὶν ἀνδρὶ Θηβαίῳ ἐκθεῖναι παιδίον, ἀλλ' ἐὰν ᾗ πένης ἐς τὰ ἐσχάτα ὁ τοῦ παιδὸς πατήρ, ἐπὶ τὰς ἀρχὰς κομίζειν ἐξ ὧδινων τῶν μητρῶν σὺν τοῖς σπαργάνοις αὐτῷ αἱ δὲ παραλαβοῦσαι ἀποδίδονται τὸ βρέφος τῇ τιμῇ ἐλαχίστην δόντι. Καὶ στον Ἰωσήφ. Ἀπὼν. 2.24:

iv. ο ακριβής προσδιορισμός της ηλικίας γίνεται συχνά εφικτός μόνο με το επίθετο: *ἐπιμασιδίιοι παῖδες*¹, *ἀποκεκυημένον βρέφος*², *ἀρτιγέννητον βρέφος*³.

Η ασάφεια αυτή της δήλωσης της παιδικής ηλικίας επεκτείνεται και στην εικονογραφία, όπου δεν διαχωρίζονται με ακρίβεια οι ηλικιακές ομάδες, όπως θα αναπτυχθεί παρακάτω.

Η ίδια ρευστότητα υπάρχει εξ άλλου και στη σημερινή καθομιλούμενη: το μωρό στην κοιλιά, το μωρό μετά τη γέννηση που σιγά-σιγά, χωρίς σαφή χρονικά όρια γίνεται νήπιο, την προσχολική ηλικία. Αντίθετη είναι η αυστηρή ιατρική ταξινόμηση: έμβρυο έως τη γέννηση, νεογέννητο ως τον πρώτο μήνα, βρέφος ως τον πρώτο χρόνο και νήπιο ως την προσχολική ηλικία.

Παρά την ανεύρεση χωρίων με σαφείς περιγραφές θανάτωσης νεογέννητων, η ορολογία που χρησιμοποιείται δεν είναι καθόλου ειδική: *ἀποκτινύναι*⁴, *διαφθείρειν*⁵, *ὕστερον τοῦ τόκου διαφθείρειν*⁶, *τὰ ἔκγονα μὴ τρέφειν*⁷. Η λέξη *βρεφοκτόνος* απαντάται σχετικά αργά, τον 3ο αιώνα π.Χ.⁸ και η *βρεφοκτονία* μόλις τον 11ο μετά Χριστό αιώνα⁹.

Τίνες δ' οἱ περὶ γάμων νόμοι; ... τέκνα τρέφειν ἅπαντα προσέταξεν, καὶ γυναιξὶν ἀπέειπε μὴτ' ἄμβλοῦν τὸ σπαρὲν μήτε διαφθείρειν, ἀλλ' ἦν φανεὴν τεκνοκτόνος ἂν εἴη. Τοῖς αὖτε τοῖς παῖσι τὸ ἴδιον μετὰ τῇ ἐλευθερίᾳ. Τοῖς δὲ γενομένοις οὐκ ἦν κύριος ὁ γεννήσας τρέφειν, ἀλλ' ἔφερε εἰς τόπον τινὰ λέσχην καλούμενον, ἐν ᾗ καθήμενοι τῶν φυλετῶν οἱ πρεσβύτεροι καταμαθόντες τὸ παιδάριον... Ὅθεν οὐδ' ὕδατι τὰ βρέφη, ἀλλ' οἶνῳ περιέλουον.

¹² Το φαινόμενο είναι συχνό στα αντίστοιχα μυθολογικά χωρία: Ἀπολλόδ. Μυθογρ. 2.27-29: *τοὺς ἰδίους ἀπώλλουον παῖδας* και 2.58: *ἓνα τῶν ἀστῶν παῖδα οἱ Θηβαῖοι κατὰ μῆνα προετίθεσαν αὐτῇ* και 3.28: *εἴτα βαστάσασα μετὰ νεκροῦ τοῦ παιδὸς ἤλατο κατὰ βυθοῦ* και 3.34-35: *Ὁ δὲ μεμνηνὼς Δρύαντα τὸν παῖδα... πελέκει πλήξας ἀπέκτεινε* και 3.42: *Ἡ δὲ ἀγομένη δύο γεννῶ παῖδας* και 3.98-99: *σφάζαντες ἓνα τῶν ἐπιχωρίων παῖδα, τοῖς ἱεροῖς τὰ τούτου σπλάχνα συναναμίξαντες παρέθεσαν* και 3.195: *Ἡ δὲ ἀναζητήσασα τὴν ἀδελφὴν κτείνει τὸν παῖδα ἴπυν.*

¹ Ἀπολλόδ. Μυθογρ. 3.37: *Αἱ δὲ ἐν ταῖς ὁρεσὶ τοὺς ἐπιμασιδίου ἐχουσαι παῖδας.*

² Σωφρ. Γυναικ. 2.10.1-5: *πότερον ἄρρεν τὸ ἀποκεκυημένον ἐστὶν ἢ θῆλυ.*

³ Λουκ. Ενάλ. διὰλ. 319.1: *αὐτὴν τε καὶ τὸ βρέφος αὐτῆς ἀρτιγέννητον.*

⁴ Διον. Ἀλικ. Ρωμ. ἀρχαιολ. 2.15.2: *ἀποκτινύναι δὲ μηδὲν τῶν γεννωμένων.*

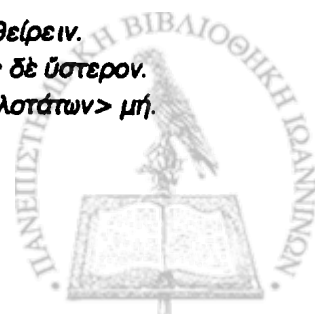
⁵ Ιωσήφ. Ἀπών. 2.24: *καὶ γυναιξὶν ἀπέειπε μὴτ' ἄμβλοῦν τὸ σπαρὲν μήτε διαφθείρειν.*

⁶ Δίων Χρυσ. 15.8: *τὰς δὲ δούλας, τὰς μὲν πρὸ τοῦ τόκου διαφθειρούσας, τὰς δὲ ὕστερον.*

⁷ Πλάτ. Πολ. 459de: *καὶ τῶν μὲν <ἀρίστων> τὰ ἔκγονα τρέφειν, τῶν δὲ <φασολογῶν> μὴ.*

⁸ Λυκόφρων Ιαμβογράφος 229.

⁹ Κωνσταντίνος Μανασσῆς, Χρονικά (cit. Lidell-Scott, τ. Α, σ. 507).

Μαρτυρίες για έκθεση νεογέννητου είναι συχνές στα αρχαία κείμενα. Επειδή η έκθεση δεν είχε πάντοτε σκοπό τη θανάτωση, χρησιμοποιείται άλλη κατά περίπτωση ορολογία:

- i. εάν η έκθεση δεν σήμαινε οπωσδήποτε θανάτωση, το και συνθηθέστερο, χρησιμοποιείται ο γενικός όρος *έκθειναι*¹.
- ii. εάν σκοπός της έκθεσης ήταν ο θάνατος του νεογνού, χρησιμοποιούνται όροι όπως *ές έρημίαν ρίψαι*², *άποκτινύναι*³.
- iii. συχνά το κίνητρο της έκθεσης πρέπει να ανιχνευθεί από τα συμφραζόμενα, όταν ο όρος είναι ουδέτερος: *κρύψαι*⁴ ήδη από τον Όμηρο, *παῖς έκκεῖμενος*⁵ ή *έν άδήλῳ κατακρύψουσιν*⁶, *έκτιθέασιν*⁷.

ε. Έκτρωση - διακοπή της κύησης

Το προϊόν της σύλληψης μέχρι τη γέννηση αποκαλείται, όπως και στη σημερινή ελληνική, *κύημα*⁸ ή *έμβρυον*⁹. Επίσης χρησιμοποιούνται έμμεσοι όροι όπως *τό έγκυούμενον*¹⁰, *τό κατὰ γαστρός*¹¹, *τό σπαρέν*¹², *τό γεννώμενον*¹³.

¹ Στράβ. Γεωγρ. 5.2(σ229): *τούς δ' εξέθηκε πρὸς τὸν Τίβεριν κατὰ τι πάτριον. Σούδα : έγχυτίστριαι ...λέγεσθαι έτι γε μὴν καὶ τὰς μαίας τὰς έκτιθείσας έν χύτραις τὰ βρέφη.*

² Αἰλ. Ποικ. Ἰστ. Β.7: *οὐκ έξεστιν άνδρὶ Θηβαίῳ έκθειναι παιδίον οὐδὲ ές έρημίαν αὐτὸ ρίψαι. Σούδα: έκτιθέναι τὰ βρέφη αντὶ τοῦ είς βορὰν θηρίοις ἢ καὶ άλλως είς διαφθορὰν παρατιθέναι έπ' έρημίαις καὶ*

³ Διον. Ἀλικ. Ρωμ. άρχαιολ. 2.15.2: *άποκτινύναι δὲ μηδέν τῶν γεννωμένων νεώτερον τριετοῦς, πλήν εί τι γένοιο παιδίον άνάπηρον ἢ τέρας...* ταῦτα δ' οὐκ έκώλυσεν έκτιθέναι.

⁴ Όμ. Ἰλ. Σ.397: *κρύψαι χωλὸν έόντα.*

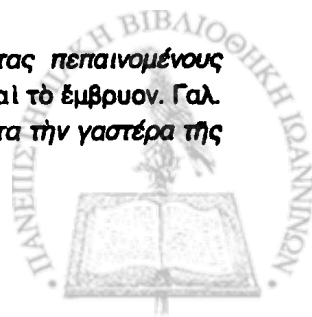
⁵ Πaus. Έλλ. περ. 7,17.11: *τεκούσης δὲ τράγος περιέτπε τὸν παῖδα έκκεῖμενον.*

⁶ Πλάτ. Πολ. 460c: *τὰ δὲ τῶν χειρόνων <έκγονα>, καὶ εάν τι τῶν έτέρων άνάπηρον γίγνηται, έν άπορρήτῳ τε καὶ άδήλῳ κατακρύψουσιν ώς πρέπει. Ενδιαφέρουσα είναι η χρήση της ίδιης λέξης με την έννοια της απόκρυψης, και στον Όμηρο, ό.π.*

⁷ Θεμίστ. 325a: *τούς παῖδας, οὓς τίκτουςιν αὶ γυναῖκες, έκτιθέασιν είς έρημίαν.*

⁸ Πλάτ. Πολ. 461c. *μήδ' είς φῶς έκφέρειν κύημα μηδὲ γ' έν, εάν γένηται.*

⁹ Ἀέτ. άρεσκ. 5.15.2: *ώσπερ γάρ τούς καρπούς μέρη τῶν φυτῶν όντας πεπαινομένους άπορρεῖν, οὕτω καὶ τὸ έμβρυον. Γαλ. δρ. ίατρ. Κ.19.451-452: έπειδὴ γάρ κινεῖται καὶ τὸ έμβρυον. Γαλ. εί ζῶν Κ.19.180: εί ζῶν τὸ έμβρυον; Ομοίως Λουκ. θεῶν διάλ. 228.2: *άνατεμόντα τήν γαστέρα τῆς γυναικὸς άνακομίσαι άτελὲς έτι αὐτῷ τὸ έμβρυον έπτάμηνον.**

Η αποβολή-απώλεια του κύματος δεν διαφοροποιείται λεκτικά στην αρχαιότητα ανάλογα με τη διάρκεια της κύησης. Στην Ιπποκρατική συλλογή δηλώνεται το γεγονός ως *φθορή*¹, *διαφθορή*², *άποφθορή*³ ή *έξαμβλωσις*⁴ ανεξαρτήτως χρόνου και αιτίας διακοπής της κύησης. Ελαφρώς διαφοροποιείται η αποβολή της πρώτης εβδομάδος ως *έκρυσεις*⁵ και των 40 πρώτων ημερών ως *τρωσμός* ή *τρωσμοί*⁶.

Μολονότι στην πράξη θα υπήρχε σαφής διάκριση της αυτόματης από την προκλητή έκτρωση, δεν φαίνεται να χρησιμοποιείται άλλη ορολογία. Στα Ιπποκρατικά κείμενα οι αναφορές στα εκτρωτικά μέσα γίνονται με ένα πλήθος ονομάτων⁷: *έκβάλια*, *διεκβάλια*, *άμβλωτικά*, *φθόρια*⁸.

Ο όρος *άμβλωσις* υπήρχε λοιπόν στο Ιπποκρατικό λεξιλόγιο, είναι όμως αβέβαιο αν παρέπεμπε στην προκλητή, "εγκληματική" διακοπή της κύησης. Στο Γαληνό αναφέρεται ότι ο όρος *άμβλωσις* προϋπήρχε ήδη επί μακρόν⁹, ακόμη συναντάται ο όρος *έξαμβλωσις* που σαφέστατα έχει ηθική χροιά¹⁰. Δεν είναι βέβαιο αν ο όρος *άμβλωσις* των Αττικών που από το Γαληνό αντιπαράτίθεται

¹⁰ Θέωνος, *Προγυμνάσματα*, 166 (Λυσίας, Sprengel 2.69.10): *εί τὸ ἐτι ἐγκυούμενον ἀνθρωπὸς ἐστὶ*.

¹¹ Σωραν. *Γυναικ.* 2.10.2: *συναδικοῦσαι τὸ κατὰ γαστρός*. Γαλ. *εἰ ζῶν*, K.19.180: *πῶς οὖν ἐπισκῆπτεις τὸ κατὰ γαστρός μὴ ζῶν εἶναι λέγων*;

¹² Ιωσήφ. *Ἀπίων*. 2.24: *καὶ γυναιξὶν ἀπέλιπε μήτ' ἀμβλοῦν τὸ σπαρὲν μήτε διαφθεῖρειν*.

¹³ Πλούτ. *Λυκ.* 14: *ὥς ἡ τε τῶν γεννημένων ρίζωσις ἰσχυρὰν ἐν ἰσχυροῖς σώμασιν ἀρχὴν λαβοῦσα βλαστάνοι βέλτιον*.

¹ Ιπποκρ. *Ἐπιδημ. τ.Β'*, L, 5, 86.

² Ιπποκρ. *ἀφόρ.* L.8.452.238: *Ἦν δ' ἐκ διαφθορῆς καθάρσιος ὀδυνώδης ἦ*. Για ὅλη τη διάρκεια της κύησης: Ιπποκρ. *ἀφόρ.* L.8.454.240: *Καὶ ἤτις ἀν μὴ δύνηται διατελεῖν τοὺς δέκα μῆνας κύουσα, ἀλλὰ διαφθεῖρη*. Ιπποκρ. *Ἐπιδημ. τ.Ζ'*, L, 5, 450.

³ Ιπποκρ. *Ἐπιδημ. τ.ΣΤ'*, L.5.266. Η μαρτυρία και στο Γαληνό: Γαλ. *ὑπόμν.* Ιπποκρ. K.17.1.799: *Ὁ καλοῦσιν ἀμβλωσιν οἱ Ἀττικοί, τοῦτο συνήθως Ἰπποκράτης ἀποφθορὰν ὀνομάζει*.

⁴ Ιπποκράτους, *φύσ. παιδ.* L.7.504.

⁵ Ιπποκρ. *Ἑπταμ.* L.7.448.

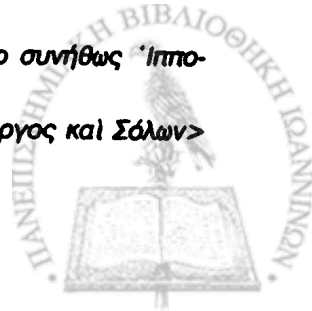
⁶ Ιπποκρ. *Ἑπταμ.* L.7.446. Ιπποκρ. *Γυναικ.* L, 8, 234, 240.

⁷ Κοδᾶς, Ρόζος, "Αἱ ἐκτρώσεις κατὰ τοὺς Ἰπποκρατεῖους ἰατροὺς", σ. 453-454.

⁸ Ιπποκρ. *Ὀρκος* L.4.630: *ὁμοίως δὲ οὐδὲ γυναικὶ πεσσὸν φθόριον δώσω*.

⁹ Γαλ. *ὑπόμν.* Ιπποκρ. K.17.1.799: *Ὁ καλοῦσιν ἀμβλωσιν οἱ Ἀττικοί, τοῦτο συνήθως Ἰπποκράτης ἀποφθορὰν ὀνομάζει*. Ομοίως Ὁρεῖβ. *Ἰατρ.Συναγ.* τ.4, σελ 636.

¹⁰ Γαλ. *εἰ ζῶν*, K.19.179: *εἰ γὰρ ὅταν μὴ ζῆα ἦν, οὐκ ἀν ἐκόλασαν <Λυκοῦργος καὶ Σόλων> τοῖς νόμοις φανερώς τιμωρησάμενοι τοὺς αἰτίους τῆς ἑξαμβλώσεως*.

στον Ιπποκράτειο αποφθορά έχει ηθικό βάρος. Σαφέστερη είναι η νομική μαρτυρία: στο Λυσία η *ἀμβλωσις* συνδυάζεται σαφέστατα με απονομή ευθυνών¹.

Εκτός από τους ιατρούς, ο Πλάτων χρησιμοποιεί τον αόριστο και ηθικά ουδέτερο όρο *μή εις φῶς ἐκφέρειν κύημα*². Στον Αριστοτέλη έχουν καθιερωθεί με το σημερινό τους περιεχόμενο οι όροι *ἀμβλωσις*³, και *ἐκτρωσις*⁴, ωστόσο συναντώνται και, χαμένοι σήμερα, Ιπποκράτειοι όροι: *ἐκτρωσμός*⁵. Στο Δίωνα Χρυσόστομο η διακοπή της κύησης περιγράφεται χωρίς ειδικό όρο: *πρὸ τοῦ τόκου διαφθείρειν*⁶, που εμπεριέχει ωστόσο κάποιο ηθικό βάρος σε σχέση με τον ουδέτερο πλατωνικό όρο, που προαναφέρθηκε. Στον Ιώσηπο το *ἀμβλουν* χρησιμοποιείται πια καθαρά για την "εγκληματική" διακοπή της κύησης⁷ και στον Προκόπιο η *ἐθελουσία ἀμβλωσις* είναι *μίασμα* και ισοδύναμη με *παιδοκτονία*⁸.

¹ Θέωνος, *Προγυμνάσματα*, 165-166 (Sprengel 2.69.5-11): *ζητεῖται... εἰ ἀνεύθυνα τὰ τῶν ἀμβλώσεων ταῖς γυναῖξι.*

² Πλάτ. Πολ. 461c: *μήδ' εἰς φῶς ἐκφέρειν κύημα μηδὲ γ' ἐν, ἐὰν γένηται.* Ο Πλάτων χρησιμοποιεί ουδέτερες λέξεις και για τη θανάτωση του μειονεκτικού βρέφους: Πλάτ. Θεαίτ. 160e-161a: *σκοποῦμένους μή λάθῃ ἡμᾶς οὐκ ἄξιον ὄν τροφῆς τὸ γιγνόμενον.*

³ Ἀριστοτ. Πολιτ. 1335b19-26: *πρὶν αἰσθῆσιν ἐγγενέσθαι καὶ ζωὴν ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἀμβλωσιν.*

⁴ Ἀριστοτ. ΠροΠβ. Τμήμα Α', 9.

⁵ Ἀριστοτ. Ζῴων Ἱστ. Ζ', 3.

⁶ Δίων Χρυσ. 15.8: *τὰς δὲ δούλας τούναντίον, τὰς μὲν πρὸ τοῦ τόκου διαφθειρούσας.*

⁷ Ἰωσήφ. Ἀπίων. 2.24: *τέκνα τρέφειν ἅπαντα προσέταξεν, καὶ γυναῖξιν ἀπέειπε μήτ' ἀμβλουν τὸ σπαρὲν μήτε διαφθείρειν, ἀλλ' ἦν φανείῃ τεκνοκτόνος ἂν εἴη.*

⁸ Προκοπ. Ἱστορ. 10.3: *καὶ γυναικὶ <Θεοδώρα> πλησιάζειν ἄλλα τε περιβεβλημένη μεγάλα μιάσματα καὶ παιδοκτονίας πολλὰς ἐθελουσίων ἀμβλώσεων.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Ω Θάνατε Θάνατε, πῶς αἶει καλούμενος
οὕτω κατ' ἡμᾶρ οὐ δύνα μολεῖν ποτε;

Το φαινόμενο της αυτοκτονίας στο μύθο έχει μελετηθεί εκτενώς, προφανώς λόγω του εντυπωσιακού της απόφασης και της πράξης, της αφθονίας μυθολογικών αναφορών και της ικανότητας του μύθου να αναδεικνύει ενδιαφέρουσες πτυχές των σκοτεινών κίνητρων του εκουσίου θανάτου¹. Ανάλογης μεταχείρισης έχουν τύχει και οι μύθοι που περιγράφουν εκθέσεις ηρωικών νεογνών, καθώς υποστηρίζεται ότι παραπέμπουν σε μυητικές τελετές. Λιγότερο δημοφιλείς είναι οι μύθοι που ακριβώς ενδιαφέρουν την παρούσα μελέτη: η αναζήτηση λυτρωτικής θανάτωσης από πάσχοντες ήρωες, η έκθεση του δύσμορφου νεογέννητου και η παρέμβαση στην κύηση και στο έμβρυο.

Η προσέγγιση των μύθων, μολονότι γοητευτική, είναι παρακινδυνευμένη, καθώς περικλείουν πολλές σκοτεινές πτυχές της ανθρώπινης εμπειρίας και της

¹ Πβ. Ιορσικ, *Βίαιοι θάνατοι γυναικών στην Τραγωδία*. Van Hooft, *From Autothanasia to Suicide*, σ. 6.

ψυχής. Η ερμηνευτική απόσταση από την ταύτιση του μύθου με την τελετουργία¹ μέχρι την αναγωγή του μύθου του Οιδίποδα από το Freud σε πασίγνωστο πολιτισμικό σύμβολο του συρμού², είναι βέβαια πολύ μεγάλη. Το παρήγορο είναι ότι οι ερμηνείες των μύθων έρχονται και παρέρχονται, αλλά τα κείμενα και τα γεγονότα που περιγράφουν παραμένουν τα ίδια· η παρούσα μελέτη αρκείται μόνο στην αναζήτηση κάποιων συμβόλων ή κάποιων αφετηριών στη στάση της λυτρωτικής θανάτωσης.

1. Εκούσιος θάνατος

Οι αθάνατοι θεοί δεν μπορούν βέβαια να αυτοκτονήσουν³· οι αυτόχειρες της μυθολογίας είναι θνητοί ήρωες που ωθούνται, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, στην απόφασή τους από καθημερινές καταστάσεις, όπως:

- ι. τύψεις: η Διάνειρα για το τέλος του Ηρακλή⁴, η Οινώνη μετανόησασα για την άρνηση θεραπείας του Αλέξανδρου-Πάρι⁵, η Φαίδρα για την ερωτική απόρριψη από τον Ιππόλυτο και για το θάνατό του⁶, η Θेमιστώ του Αθάμαντα για την

¹ Πβ. E. Leach: *Myth implies ritual, ritual implies myth, they are one and the same*. (cit. Versnel, "Greek Myth and Ritual: The Case of Kronos", σ. 121, όπου μάλιστα αυτή η δήλωση χαρακτηρίζεται ως μια θέση σε μια ατελείωτη συζήτηση, stand in a discussion that can have no end),

² Πβ. Bremmer, "Oedipus", σ. 41-59.

³ Αυτή η θεολογική παραδοξότητα, η ασύμβατη με την παντοδυναμία των θεών, ή του μοναδικού Θεού αργότερα, θεωρήθηκε από τον Πλίνιο (*Naturalis Historia* 2.27) ως παρηγοριά στην ανθρώπινη αδυναμία, που μπορεί τουλάχιστον να ξεφύγει με την αυτοκτονία από τις συμφορές της ζωής, πβ. Van Hoof, *Autothanasia*.

⁴ 'Απολλόδ. 2.159. *Διάνειρα δὲ αἰσθαμένη τὸ γεγονὸς ἑαυτὴν ἀνήρτησεν*. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 167.

⁵ 'Απολλόδ. 3.155. *Τὸν δὲ <Ἀλέξανδρον> Ἑλένην ἐκ Σπάρτης ἀρπάσαι, πολεμουμένης δὲ Τροίας τοξευθέντα ὑπὸ Φιλοκλήτου τόξοις Ἑρακλείοις πρὸς Οἰνώνην ἐπανελθεῖν εἰς Ἴδην. Ἡ δὲ μνησικακοῦσα θεραπεύσειν οὐκ ἔφη. Ἀλέξανδρος μὲν οὖν εἰς Τροίαν κομιζόμενος ἐτελεύτα, Οἰνώνη δὲ μετανόησασα τὰ πρὸς θεραπείαν φάρμακα ἔφερε, καὶ καταλαβοῦσα αὐτὸν νεκρὸν ἑαυτὴν ἀνήρτησεν*. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 507.

⁶ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 678.

κατά λάθος δολοφονία των παιδιών της¹, ο Ασάων για την υπαιτιότητα του στην αυτοκτονία της κόρης του Νιόβης².

- ii. ντροπή: ο Νυκτεὺς ἀθυμήσας για το ολίσθημα της κόρης του³, ο Αίας για την παραφροσύνη του⁴, η Ιοκάστη για την αιμομιξία της⁵,
- iii. απελπισία και αδιέξοδο: η Αντιγόνη μετά την καταδίκη της από τον Κρέοντα⁶, η Ασπαλίσ για να αποφύγει την αρπαγή της από τον τύραννο Μελιτέα, γιο του Δία⁷, η Νιόβη μετά το φόνο των παιδιών της, στη λυδική παραλλαγή του μύθου⁸.
- iv. αγάπη στον ήδη νεκρό: η Κένταυρος Υλονόμη στον Κένταυρο Κύλλαρο⁹, η Αίθρα στον γιο της Θησέα¹⁰, η Άλκηστις στο σύζυγό της Άδμητο¹¹, η Ευάδνη στο σύζυγό της Καπανεά¹², ο γιος του Κρέοντα Αίμων στην αγαπημένη του Αντιγόνη¹³, η Ευρυδίκη του Κρέοντα στο γιο της Αίμονα¹⁴.

Ανιχνεύονται όμως και πράξεις εκουσίου θανάτου για πιο ασυνήθιστες καταστάσεις, όπως:

¹ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 43.

² Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 115.

³ 'Απολλόδ. 3.42. 'Αντιόπη θυγάτηρ ἦν Νυκτέως ταύτη Ζεὺς συνήλθεν. Ἡ δὲ ὡς ἔγκυος ἐγένετο τοῦ πατρὸς ἀπειλοῦντος εἰς Σικυῶνα ἀποδιδράσκει πρὸς Ἑπωπέα καὶ τούτῳ γαμεῖται. Νυκτεὺς δὲ ἀθυμήσας ἑαυτὸν φονεύει, δούς ἐντολὰς Λύκῃ παρὰ Ἑπωπέως καὶ παρὰ Ἀντιόπης λαβεῖν δίκας. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 486.

⁴ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 51.

⁵ 'Απολλόδ. 3.58. Φανέντων δὲ ὕστερον τῶν λανθανόντων, Ἰοκάστη μὲν ἐξ ἀγχόνης ἑαυτὴν ἀνήρτησεν. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 317.

⁶ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 90.

⁷ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 115.

⁸ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 115.

⁹ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 384.

¹⁰ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 57.

¹¹ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 73.

¹² Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 219.

¹³ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 90.

¹⁴ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 225.

- i. πράξεις αυτοθυσίας¹: η κόρη του Ηρακλή Μακαρία για τη νίκη των Ηρακλειδών², ο Μενοικεύς του Κρέοντα για τη σωτηρία της Θήβας³.
- ii. αυτοκτονία με θεϊκή παρέμβαση, όπως της Ινούς-Λευκοθέας από μανία⁴ ή το κρέμασμα της Εκάτης στο ιερό της Άρτεμης στην Έφεσο⁵.

Αξίζει να σημειωθεί ότι όσον αφορά το τεχνικό μέσο της μυθολογικής αυτοκτονίας, οι άντρες κατά κανόνα χρησιμοποιούν όπλα και οι γυναίκες απαγχονίζονται⁶.

¹ Η λεγόμενη "αλτρουιστική αυτοκτονία", Πβ. Durkheim, *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, σ. 239-268.

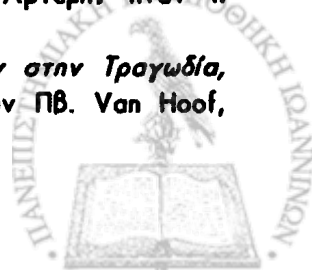
² Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 424.

³ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 445.

⁴ 'Απολλόδ. 1.84: 'Αθάμας δὲ ὕστερον διὰ μῆνιν Ἥρας..., Ἰνώ δὲ Μελικέρτην μεθ' ἑαυτῆς εἰς πέλαγος ἔρριπεν. και 'Απολλόδ. 3.28. 'Αγανακτήσασα δὲ Ἥρα μανίαν αὐτοῖς ἐνέβαλε,... Ἰνώ δὲ τὸν Μελικέρτην εἰς πεπυρωμένον λέβητα ρίψασα, εἴτα βαστάσασα μετὰ νεκροῦ τοῦ παιδὸς ἦλθε κατὰ βυθοῦ.

⁵ Ένας μύθος που ερμηνεύεται ως παραλλαγή του ετήσιου θανάτου της Άρτεμης. Σε άλλη παραλλαγή στη Φθία το *alter ego* της απαγχονιζόμενης Άρτεμης ήταν η Ασπαλίσ. Πβ. Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 3, σ. 61.

⁶ Πβ. Bremmer, "Oedipus", σ. 52. Loraux, *Βίαιοι θάνατοι γυναικών στην Τραγωδία*, σ. 52-59. Για τις ομοιότητες ανάμεσα στις μυθικές αυτοκτονίες γυναικών Πβ. Van Hoof, *From Autothanasia to Suicide*, σ. 22-26.

2. Λυτρωτική θανάτωση

Σε αντίθεση με τις πολυάριθμες μαρτυρίες για τον εκούσιο θάνατο, οι μυθολογικές αναφορές της λυτρωτικής θανάτωσης περιορίζονται στις αφηγήσεις για το τέλος του Ηρακλή και του Φιλοκτήτη. Αυτές οι δυο αφηγήσεις ωστόσο περιέχουν αρκετά σημεία που απασχολούν ακόμη την ηθική της ευθανασίας.

Στην επικρατέστερη παραλλαγή του μύθου για το θάνατο του Ηρακλή¹, ο ήρωας, ένα αναμφισβήτητο υπόδειγμα αξιοθαύμαστης σωματικής υγείας, δοκίμασε απροειδοποίητα τον πιο αβάσταχτο πόνο, με τον δηλητηριασμένο χιτώνα του Νέσσου. Υποφέροντας από αυτήν την παράδοξη κατάσταση ασθένειας που κατέτρωγε τις σάρκες του και δεν είχε άλλη γιατρεία παρά το θάνατο, ζήτησε από τους ακόλουθους του να τον κάψουν· εκείνοι ετοίμασαν τα ξύλα της πυράς στην Οίτη, δίσταζαν όμως να τα ανάψουν. Ο ήρωας υπέφερε πάνω στα ξύλα, καταβιβρωσκόμενος υπό του χιτῶνος², εν μέσω προφανώς των αμήχανων ακολούθων του, έως ότου να περάσει ο Φιλοκτήτης του Ποίαντα, πηγαίνοντας από τη Θεσσαλία στους Δελφούς (ή ο Ποίας αναζητώντας στην Οίτη τα χαμένα του πρόβατα), με

¹ Πβ. March, *The Creative Poet*, σ. ix και 49-77 και την εικόνα 27 (αττικός ερυθρόμορφος κρατήρας, του 560 περίπου π. Χ., Ρώμη, Villa Giulia 11688), με τον Ηρακλή στην πυρά και την Αθηνά να του παραστέκει και την εικόνα 28 (αττικός ερυθρόμορφος κωδωνόοχος κύλικας από το ζωγράφο του Κάδμου, του 410 περίπου π. Χ., Museum Antiker Klein Kunst του Μονάχου 2360), με την πυρά και την αποθέωση του ήρωα, πάνω σε όρμο με την Αθηνά.

² Η φράση αποδίδεται στον Επίκουρο: Διογ. Λ. Βίαι 10.137: αὐτοπαθὼς οὖν φεύγομεν τὴν ἀλγῆδονα. ἵνα καὶ ὁ Ἡρακλῆς καταβιβρωσκόμενος ὑπὸ τοῦ χιτῶνος βοῇ.

ανταμοιβή για τη λύτρωση το περίφημο τόξο του Ηρακλή¹. Ο μύθος καταλήγει στη θέωση του Ηρακλή².

Σύμφωνα με άλλη παραλλαγή, ο ήρωας για να απαλλαγεί από τους πόνους έπεσε και πνίγηκε στις πηγές των Θερμοπυλών³. Είναι δύσκολη η χρονολόγηση της παραλλαγής για την πυρά στην Οίτη· σαφώς ήταν γνωστή όταν ο Σοφοκλής έγραφε τις *Τραχίνιες*, εξ άλλου υπάρχουν ανασκαφικές ενδείξεις λατρείας του Ηρακλή με πυρές στην κορυφή της Οίτης, ήδη από την αρχαϊκή εποχή⁴.

Ο μύθος αυτός είχε ήδη απασχολήσει αρκετά την αρχαία Ελληνική γραμματεία: Οι Κυνικοί είχαν τον Ηρακλή ως γενικό πρότυπο⁵, ο Επίκουρος χρησιμοποιεί την οδύνη του θανάτου του ήρωα για να στηρίξει τη θεωρία του περί πόνου και ηδονής⁶, ο Λουκιανός παραλληλίζει την πυρά με τη φιλοσοφία⁷.

Ο Φιλοκτήτης-λυτρωτής του Ηρακλή, πολλά χρόνια μετά, πληγωμένος, εγκαταλελειμμένος από τους συντρόφους του στη Λήμνο και δοκιμάζοντας ο ίδιος ανυπόφορους πόνους, αναζήτησε τον ίδιο θάνατο μέσα στη φωτιά, *πυρί εμπρησον*⁸.

¹ Απολλόδ. *Μυθογρ.* 2.159: 'Ηρακλής δὲ ἐντειλάμενος Ὑλλῳ, ὃς ἐκ Διανείρας ἦν αὐτῷ παῖς πρεσβύτερος, Ἰόλην ἀνδρωθέντα γῆμαι, εἰς Οἶτην ὄρος (ἔστι δὲ τοῦτο Τραχινίων), ἐκεῖ πυρὰν ποιήσας ἐκέλευσεν ἐπιβάς ὑφάπτειν. Μηδενὸς δὲ τοῦτο πράττειν ἐθέλοντος, Ποίας παριῶν κατὰ ζήτησιν ποιμνίων ὑφήψε. Τούτῳ καὶ τὰ τόξα ἐδωρήσατο Ἡρακλῆς. Σοφ. *Τραχ.* 1214 καὶ Διόδωρος Σικελιώτης 4.38.4. Πβ. Κερένυι, *Μυθολογία* σ. 445.

² Απολλόδ. *Μυθογρ.* 2.160. Καιομένης δὲ τῆς πυρᾶς λέγεται νέφος ὑποστὰν μετὰ βροντῆς αὐτὸν εἰς οὐρανὸν ἀνάπემψαι ἐκεῖ δὲ τυχὼν ἀθανασίας καὶ διαλλαγῆς Ἥρα τὴν ἐκείνης θυγατέρα Ἥβην ἐγημεν, ἐξ ἧς αὐτῷ παῖδες Ἀλεξιάρης καὶ Ἀνίκητος ἐγένοντο.

³ Τζέτζης, *σχόλια Λυκόφρ.* 50.

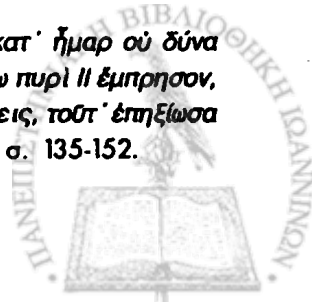
⁴ Πβ. March, *The Creative Poet*, σ. 49-77. Γιο ανθρωποθυσίες μέ χρήση φωτιάς Πβ. Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 4, σ. 173.

⁵ Ο ήρωας ήταν πρότυπο κόπων και καρτερίας για τους Κυνικούς: Διογ. Λ. *Βίοι*, 6.2. καὶ ὅτι ὁ πόνος ἀγαθὸν συνέστησε <Ἀντισθένης> διὰ τοῦ μεγάλου Ἡρακλέους. Ὅπως θα φανεῖ παρακάτω οἱ Κυνικοὶ πρόσφεραν πολλὰ στὴν ἐξέλιξη τῆς ιδέας τοῦ λυτρωτικοῦ θανάτου.

⁶ Διογ. Λ. *Βίοι* 10.137: αὐτοπαθῶς οὖν φεύγομεν τὴν ἀλγηδὸνα. ἵνα καὶ ὁ Ἡρακλῆς καταβιβρωσκόμενος ὑπὸ τοῦ χιτῶνος βοᾷ.

⁷ Λουκιανοῦ Ἑρμώτιμος ἡ *Περὶ αἰρέσεων* 746.7: πλούτους δὲ καὶ δόξας καὶ ἡδονὰς καὶ ὅσα τοῦ σώματος, ταῦτα πάντα κάτω ἀφείς καὶ ἀποδυσάμενος ἀνέρχεται, ὥσπερ φασὶ τὸν Ἡρακλέα ἐν τῇ Οἷτῃ κατακαυθέντα θεὸν γενέσθαι.

⁸ Σοφ. *Φιλοκτ.* 797-803: ὦ Θάνατε Θάνατε, πῶς αἶψα καλούμενος ἢ οὕτω κατ' ἡμᾶρ οὐ δύνα μολεῖν ποτε; ἢ ὦ τέκνον, ὦ γενναῖον, ἀλλὰ συλλαβὼν ἢ τῇ Λημνίῃ τῇδ' ἀνακαλουμένῃ πυρὶ ἢ εμπρησον, ὦ γενναῖε· κἀγὼ τοι ποτὲ ἢ τὸν τοῦ Διὸς παῖδ' ἀντὶ τῶνδε τῶν ὀπλῶν ἢ ἃ νῦν σὺ σώζεις, τοῦτ' ἐπηξίωσα δρᾶν. Πβ. Goyens-Slezakowa, "L' initiation dans le Philoctète de Sophocle", σ. 135-152.

Το τέλος του όμως δεν είναι το ίδιο, καθώς θεραπεύεται από την ασθένειά του. Ο μύθος του Φιλοκτήτη έχει τύχει ιδιαίτερης προσοχής και από την αρχαία ελληνική και από τη σύγχρονη γραμματεία¹.

Στοιχεία που αξίζουν να τονιστούν παραπάνω στις μυθολογικές αυτές απαρχές της ευθανασίας είναι:

- i. η προθανάτια διευθέτηση των λεπτομερειών της ταφής (ο Ηρακλής κανόνισε να μείνει μυστικός ο τόπος της ταφής)² και των οικογενειακών εκκρεμοτήτων, *Ἡρακλῆς δὲ ἐντειλάμενος ὕλῃ ἰάλην γῆμαι, με το πνεῦμα μιας αποχώρησης με τάξη*³.
- ii. η επιλογή της θανάτωσης από χέρι άλλου: μολονότι το επιθυμητό είναι η λύτρωση, οι ήρωες, επικαλούνται τον Θάνατο, ὦ Θάνατε Θάνατε, αλλά δεν γίνονται αυτόχειρες, με το μύθο να επιμένει στη διαφορά αυτή στο μακρύ σκηνικό από την άρνηση των ακολούθων του Ηρακλή ως την άφιξη του Φιλοκτήτη.
- iii. ο δισταγμός των αποδεκτών της έκκλησης του ετοιμοθάνατου, σαφής και από την αφήγηση του Απολλόδωρου, *μηδενὸς δὲ τοῦτο πράττειν ἐθέλοντος* και από το ρήμα *ἐπηξίωσα* του Σοφοκλή.
- iv. η απροσδόκητα πλούσια αμοιβή: δεν ήταν ένα συνηθισμένο δώρο, αλλά ακριβώς τα τόξα που θα σώσουν τη ζωή του Φιλοκτήτη και θα κυριεύσουν το Ἴλιον.
- v. η έλλειψη στα σχετικά χωρία κάθε αποτροπιασμού ή καταδίκης για τη βοήθεια στο θάνατο.
- vi. η εξ ίσου ουδέτερη αναφορά της άρνησης όλων των άλλων, *μηδενὸς δὲ τοῦτο πράττειν ἐθέλοντος*.

¹ Πβ. Περυσινάκης, *Ὁ Φιλοκτήτης* του Σοφοκλή, σ. 63-86.

² Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 270-271.

³ Η πραγματισμένη διευθέτηση των εκκρεμοτήτων αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς των συγχρόνων υπερμάχων της ευθανασίας.

- vii. το ευτυχές τέλος της οδυνηρής διαδικασίας, με την αποθέωση του Ηρακλή· εφόσον ο θάνατος ήταν αναπόφευκτος, το τέλος σκηνοθετείται έτσι που οι μετέχοντες να αποχωρήσουν κατά το δυνατόν ικανοποιημένοι·
- viii. η κοινωνικότητα και εν τέλει η αμοιβαιότητα της λύτρωσης, με τον Φιλοκτήτη να γίνεται από χορηγός υποψήφιος θανάτου·
- ix. η δυσχέρεια διάκρισης και αξιολόγησης των αιτημάτων των υποψηφίων: ο Ηρακλής οπωσδήποτε λυτρώθηκε, η ασθένεια όμως του Φιλοκτήτη, παρά τους πόνους του, εν τέλει θεραπεύτηκε από τους γιατρούς των Αχαιών στην Τροία.

Οπωσδήποτε ο Ηρακλής δεν ήταν ένας κοινός θνητός, αλλά γιος του Δία προορισμένος για μεγάλα κατορθώματα και για την αθανασία¹. Ωστόσο αυτό που ενδιαφέρει εδώ, δεν είναι τόσο η αποθέωση, όσο οι συνθήκες του θανάτου του· εξ άλλου η αποθέωση δεν ήταν δεδομένη σε όλες τις παραλλαγές².

Η διεκδίκηση του ετοιμοθάνατου ή του νεκρού από το θάνατο

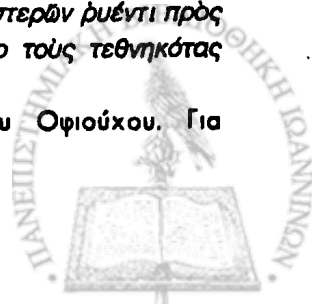
Αν ο Φιλοκτήτης βοήθησε να πεθάνει ο Ηρακλής και ανταμείφθηκε, ο γιατρός Ασκληπιός έκανε το αντίθετο: χρησιμοποιώντας το αίμα της Γοργόνας σαν δηλητήριο ή σαν φάρμακο κατά περίπτωση, είχε την ικανότητα να επαναφέρει στη ζωή τους νεκρούς³ και τιμωρήθηκε γι αυτό με κεραυνό από το Δία⁴: Αναφέρονται

¹ Πβ. Loraux, "Héraclès", σ. 492-498 και Pralon, "Les travaux d' Héraclès", σ. 5-17

² Πβ. March. *The Creative Poet*, σ. 49-77.

³ 'Απολλόδ. *Μυθολογ.* 3.120. Καὶ γενόμενος < 'Ασκληπιός > χειρουργικός καὶ τὴν τέχνην ἀσκήσας ἐπὶ πολὺ οὐ μόνον ἐκώλυε τινὰς ἀποθνήσκειν, ἀλλ' ἀνήγειρε καὶ τοὺς ἀποθανόντας· παρὰ γὰρ Ἀθηνᾶς λαβὼν τὸ ἐκ τῶν φλεβῶν τῆς Γοργόνης ῥυέν αἷμα, τῇ μὲν ἐκ τῶν ἀριστερῶν ῥυέντι πρὸς φθορὰν ἀνθρώπων ἐχρητο, τῇ δὲ ἐκ τῶν δεξιῶν πρὸς σωτηρίαν, καὶ διὰ τοῦτο τοὺς τεθνηκότας ἀνήγειρεν.

⁴ Μετά την κατακεραύνωσή του σχημάτισε τον αστερισμό του Οφιούχου. Για εκδίκηση ο Απόλλων τύφλωσε τους Κύκλωπες. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 114.

αρκετές τέτοιες αναστάσεις νεκρών: ο Καпанεύς, ο Λυκούργος (πιθανόν ήρωας του πολέμου κατά της Θήβας), ο Γλαύκος του Μίνωα, ο Ιππόλυτος του Θησέα¹.

Για τρεις λόγους, που ενδιαφέρουν και τους σημερινούς απόγονούς του στην τέχνη, ο Ζεὺς κατακεραύνωσε τον Ασκληπιό:

- i. επειδή αυτές οι παρεμβάσεις στο θάνατο αναστάτωναν την τάξη του κόσμου², ήταν εν τέλει υβριστικές·
- ii. επειδή ο Ζεὺς φοβήθηκε μην μάθουν και οι άνθρωποι αυτήν την τέχνη³·
- iii. επειδή ο Ασκληπιός πείστηκε με τα χρήματα κάποιου πλούσιου καταδικασμένου από θανατηφόρο αρρώστια και τον έσωσε⁴. Η τιμωρία δεν αφορά την αισχροκέρδεια όσο την ίδια τη δύναμη του Ασκληπιού και της τέχνης του⁵.

Αν και η ικανότητα της ιατρικής τέχνης να παρεμβαίνει στο θάνατο ανάγεται λοιπόν στον Ασκληπιό, ο ίδιος ο μύθος αρνείται στην ανθρώπινη θεραπευτική την ικανότητα αυτή.

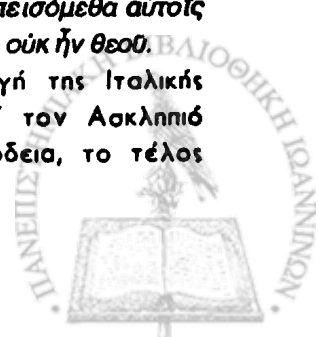
¹ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 114.

² Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 114.

³ 'Απολλόδ. *Μυθολογ.* 3.122. Ζεὺς δὲ φοβηθεὶς μὴ λαβόντες ἄνθρωποι θεραπείαν παρ' αὐτοῦ βοηθῶσιν ἀλλήλοις, ἐκεραύνωσεν αὐτόν <Ἀσκληπιόν>.

⁴ Ο Πλάτων που παραδίδει τη μαρτυρία αμφισβητεί τη γνησιότητα της ιστορίας, όχι για το αξιόποινο της ιατρικής παρέμβασης στο θάνατο, παρά για την κατηγορία της αισχροκέρδειας κατά του Ασκληπιού: *Πολ.* 408b-c: οἱ τραγῳδοποιοὶ τε καὶ Πίνδαρος Ἀπόλλωνος μὲν φασὶν Ἀσκληπιὸν εἶναι, ὑπὸ δὲ χρυσοῦ πεισθῆναι πλούσιον ἄνδρα θανάσιμον ἤδη ὄντα ἰάσασθαι, ὅθεν δὴ καὶ κεραυνωθῆναι αὐτόν. ἡμεῖς δὲ κατὰ τὰ προειρημένα οὐ πεισόμεθα αὐτοῖς ἀμφοτέρω, ἀλλ' εἰ μὲν θεοῦ, ἦν οὐκ ἦν, φήσομεν, αἰσχροκερδῆς εἰ δ' αἰσχροκερδῆς, οὐκ ἦν θεοῦ.

⁵ Εξάλλου η αναφορά σε κίνητρα κέρδους απουσιάζει σε παραλλαγή της Ιταλικής κερασόνησου, Πβ. Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 1, σ. 17: η Ἀρτεμις παρακαλεῖ τὸν Ασκληπιὸν νὰ ξανοῶσιν ζωὴν στὸν Ἰππόλυτο. Εἰς τὸ κίνητρο δὲν εἶναι ἡ αἰσχροκέρδεια, τὸ τέλος ὅμως τοῦ Ασκληπιού εἶναι τὸ ἴδιο, ἡ κατακεραύνωσις.

3. Έκθεση και βρεφοκτονία

Οι μύθοι που ενδιαφέρουν περισσότερο στην παρούσα μελέτη είναι αυτοί που αφηγούνται την έκθεση-θανάτωση:

(α) του ανεπιθύμητου

(β) του δυσοίωνου και

(γ) του μειονεκτικού νεογέννητου-βρέφους, τη λυτρωτική δηλαδή θανάτωση.

Η λύτρωση και η φιλευσπλαχνία έχουν βέβαια κι αυτές την ιστορικότητά τους: πράξεις που τώρα φαίνονται βάρβαρες, κάποτε μπορεί να ήταν έκφραση ελεημοσύνης ή άλλης, ξεχασμένης, κοινωνικής σκοπιμότητας¹. Έτσι, κοινή στους μύθους είναι η έλλειψη ηθικής καταδίκης για την άμεση ή έμμεση βρεφοκτονία. Από την άλλη πλευρά, ο Μύθος έχει πολλές αναγνώσεις και νοήματα κρυμμένα: κρίθηκε σκόπιμη, λοιπόν, η σύντομη ανασκόπηση όλων των, όντως πολυάριθμων², μαρτυριών έκθεσης-θανάτωσης νεογέννητων-βρεφών της Ελληνικής μυθολογίας.

Στην παρουσίαση των μύθων τηρείται μια αδρή διάταξη από το θείο στο ανθρώπινο, από τους μύθους για θεϊκή βρεφοφαγία στους μύθους για βρεφοκτονία από ανθρώπινο πάθος. Η μελέτη περιορίζεται στην ελληνική παράδοση, ωστόσο αναφορές έκθεσης ηρωικών βρεφών είναι συχνές και σε άλλες μυθολογίες, με παραδείγματα τους μύθους του Σαργών στους Σουμέριους και του Μωυσή στους Εβραίους³.

α. Θεϊκή βρεφοκτονία-βρεφοφαγία

¹ Η θέση, ότι πίσω από τον κοινό τόπο της έκθεσης αντανακλάται η αναγκαιότητα της προστασίας της πρωτόγονης οικογένειας από τον υπερπληθυσμό, Πβ. Cameron, "Exposure of Children", σ. 105-114, είναι μάλλον υπερβολική: η γεννητικότητα κάθε ανθρώπινου πληθυσμού, όπως εξ άλλου κάθε είδους, αυτορυθμίζεται με βάση τους περιβαλλοντικούς πόρους, ούτως ώστε να είναι περιττή η θανάτωση των νέων μελών.

² Πβ. Jones, *Law and Legal Theory of the Greeks*, σ. 288.

³ Πβ. Cameron, "Exposure of Children", σ. 105-114.

Η ένταξη της βρεφοφαγίας στην ομάδα της θανάτωσης βρέφους είναι προβληματική: η βρώση ανθρώπινης σάρκας εκτείνεται, πέρα από την απλή θανάτωση, στο χώρο της μαγείας. Εξ άλλου η ανάσταση του βρέφους στους μύθους αυτούς επιτρέπει την ερμηνεία τους με βάση τις τελετουργίες μύησης των νέων μελών στις πρωτόγονες κοινωνίες¹. Έχει διατυπωθεί και η άποψη, αυτές οι αναφορές βρεφοφαγίας να αντανakλούν αρχικές ανατολικές επιρροές, καθόσον ο φόνος γονέων, τέκνων και ο κανιβαλισμός, μία τριάδα που απαντάται δηλαδή σε αυτούς τους μύθους, αντιμετωπιζόταν ήδη στην αρχαιότητα με αποτροπιασμό².

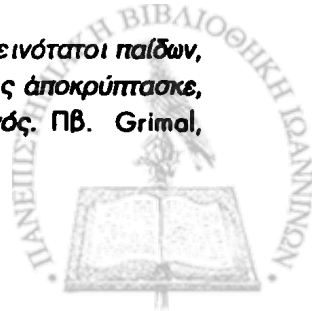
- i. Ουρανός-Κρόνος-Ζεύς: οδηγημένος από μια δυσοίωνη προφητεία, ο Κρόνος κατάπινε τα παιδιά του μόλις έβγαιναν από το σώμα της Ρέας³. Αξιοσημείωτο είναι πως και ο πατέρας του Ουρανός εξαφάνιζε τα παιδιά του μέσα στη Γη⁴. Η παράδοση αυτή ηθική δικαιώθηκε από την αποτυχία της: ο Κρόνος ανατράπηκε από το Δία, τον επικίνδυνο γιο που γλύτωσε. Η Κρονιακή βρεφοφαγία κατείχε κεντρική θέση στην ποιόδεια και στην ορφική θεογονία.
- ii. Διόνυσος: στον περίπλοκο αυτό βρεφοφαγικό μύθο, το νεογέννητο-Ζαγρεύς από την Περσεφόνη και το Δία δόθηκε για φύλαξη στους Κουρήτες· όμως οι Τιτάνες, παρακινημένοι από φθόνο ή τη ζήλια της Ήρας, ξεγέλασαν, έσφαξαν,

¹ Πβ. Versnel, "Greek Myth and Ritual: The Case of Kronos", σ. 121-152.

² Ο μύθος του Κρόνου συνδυάζει και τις τρεις αυτές αρνητικές συμπεριφορές, πβ. Versnel, "Greek Myth and Ritual: The Case of Kronos" σ. 124.

³ Ήσιόδ. Θεογ. 459-460: Καί τούς μὲν κατέπινε μέγας Κρόνος, ὡς τις ἕκαστος ἢ νηδύος ἐξ ἱερῆς μητρὸς πρὸς γούναθ' ἴκοιτο. Λουκ. Θυσ. 529.5: ὡς ὁ μὲν Κρόνος ἐπειδὴ τάχιστα ἐξέτεμε τὸν πατέρα τὸν Οὐρανὸν, ἐβασίλευε τε ἐν αὐτῇ καὶ τὰ τέκνα κατήσθιεν ὥσπερ ὁ Ἀργεῖος Θυέστης. Η σκωπτική διάθεση στη διήγηση του Λουκιανού δεν ξενίζει, αζίζει μάλλον να τονιστεί η απουσία κάθε υπονοουμένου για μυντικές τελετές πίσω από τη βρεφοφαγία. Πβ. Grimal, Λεξικό, σ. 378.

⁴ Ήσιόδ. Θεογ. 154-159: Ὅσσοι γὰρ Γαίης τε καὶ Οὐρανοῦ ἐξεγένοντο, ἢ δεινότατοι παίδων, σφετέρῃ δ' ἤχθοντο τοκῇ ἢ ἐξ ἀρχῆς καὶ τῶν μὲν ὅπως τις πρῶτα γένοιτο, ἢ πάντας ἀποκρύπτασκε, καὶ ἐς φάος οὐκ ἀνέσκε, ἢ Γαίης ἐν κευθμῶνι, κακῇ δ' ἐτέρπετο ἔργῳ ἢ Οὐρανός. Πβ. Grimal, Λεξικό, σ. 519.

παρασκεύασαν ως φαγητό και γεύθηκαν το βρέφος¹. Η Ρέα ή η Δήμητρα ξανάδωσαν ζωή στο παιδί-Διόνυσο, ενώ ο Δίας κεραύνωσε τους Τιτάνες από τις στάχτες τους, μίγμα του θεϊκού (Διόνυσος) και του εγκληματικού (Τιτάνες), γεννήθηκε ο άνθρωπος. Ο σπαραγμός και η αναβίωση του Ζαγρέα ήταν κορυφαίο επεισόδιο στην Ορφική θεογονία. Η ερμηνεία του δεν είναι του παρόντος, αρκεί η διαπίστωση βρεφοκτονικού πυρήνα σε μια μακραίωνη λαϊκή θρησκεία (άντεξε περί τα 800 χρόνια), παραπληρωματική της λατρείας του δωδεκαθέου.

- iii. Πέλοψ: ο Τάνταλος ετοίμασε συμπόσιο για τους θεούς με τις σάρκες του μικρού του γιου, από ευσέβεια ή από αμφιβολία για την παντογνωσία τους: οι θεοί κατάλαβαν την απάτη, και έδωσαν πάλι ζωή στον Πέλοπα². Η δομή του μύθου παραπέμπει μάλλον σε τελετές μύησης, καθώς η απαγωγή του νέου από τον Ποσειδώνα, η διαμονή του κοντά στο θεό ως ακολούθου και η παραλαβή δώρων κατά την απελευθέρωσή του, είναι περιγραφή της μυητικής διαδικασίας των εφήβων, όπως τουλάχιστον διασώθηκε για τις πολεμικές κοινωνίες της Κρήτης³.

¹ Ορφ. fr. 34: δόλψ δὲ ὑποδύντων Τιτάνων ἀπατήσαντες παιδαριώδεσιν ἀθύρμασιν, οὔτοι δὴ οἱ Τιτάνες διέσπασαν, ἔτι νηπίαχον ὄντα <Διόνυσον> και Ορφ. fr. 35: οἱ δὲ Τιτάνες, οἱ καὶ διασπάσαντες αὐτόν, λέβητά τινα τρίποδι ἐπιθέντες καὶ τοῦ Διονύσου ἐμβαλόντες τὰ μέλη, καθήψουν πρότερον ἔπειτα ὀβελίσκοις περιπεύραντες ὑπείρεχον Ἥφαίστοιο. Για τα κίνητρα των Τιτάνων: Ορφ. fr. 210: Περσεφόνη γεννᾷ τὸν Ζαγραῖον Διόνυσον, ἐκ τοῦ Διὸς συλλαβοῦσα αὐτόν. τοῦτον γεννηθέντα οἱ Τιτάνες - δαιμονίων τάξεις αὗται - φθονήσαντες τῷ Διονύσῳ ὡς ἐκ Διὸς ἔχοντι τὴν γέννησιν, διασπαράσσουσιν αὐτόν· ἄλλοι δὲ λέγουσιν, ὅτι καθ' ὑπόθεσιν τῆς Ἥρας διεσπάσθη ὑπὸ τῶν Τιτάνων ὁ Διόνυσος και Ορφ. fr. 220: εἴτα τὸν Δία διεδέξατο ὁ Διόνυσος, ὃν φασὶ κατ' ἐπιβουλήν τῆς Ἥρας τοὺς περὶ αὐτὸν Τιτάνας σπαράττειν καὶ τῶν σαρκῶν αὐτοῦ ἀπογεύεσθαι. Σῶζεται και εκδοχή για μεγαλύτερη ηλικία του Διόνυσου: Ορφ. fr. 214: ἡϋξάνετο Βάκχος καὶ Τιτάνες πάντες διερρηγνύοντο φθόνῳ· τέλος δὲ, μὴ στέγειν δυνάμενοι, διασπάσαι τοῦτον ἠθέλησαν. Ο μύθος είχε και δογματική ερμηνεία: Ορφ. fr. 216: ἐπεὶ καὶ ἐν τῇ διασπαράξει τῶν Τιτάνων μόνῃ ἡ καρδία ἀδιαίρετος μεῖναι λέγεται, τούτέστιν ἡ ἀμερὴς τοῦ νοῦ οὐσία. ΠΒ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 235.

² Λυκόφρων 152. Εὐριπ. *Ἑλ.* 389. Πινδάρ. *Ὀλ.* 1.23, 1.47, 1.48. ΠΒ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 547-548.

³ ΠΒ. Vernant, *Η καταγωγή της Ελληνικής σκέψης*, σ. 14. Ακόμη Bile, "Initiation dans les inscriptions Crétoises", σ. 11-18.

iv. Οι γιοι του Λυκάονα: αντίστοιχο βρεφοφαγικό δείπνο, με ξένο αυτή τη φορά παιδί, παρέθεσαν στο Δία και οι γιοι του Λυκάονα· η δυσέβεια αυτή ήταν αιτία του κατακλυσμού του Δευκαλίωνα. Οι ίδιοι τιμωρήθηκαν με κεραυνό, ωστόσο αυτός ο μύθος δεν τελείωνε με ανάσταση του παιδιού¹. Η όλη περιγραφή υπενθυμίζει ανθρωποθυσία, εξάλλου στην ορεινή Αρκαδία, το χώρο του μύθου, οι βρεφοθυσίες εξακολούθησαν για πολλούς αιώνες.

β. Παράθεση βρεφοφαγικού δείπνου για εκδίκηση

Η βρεφοφαγία δεν περιορίζεται σε θεότητες, αλλά μαρτυρείται και για πρωταγωνιστές που κινούνται στο όριο μύθου και ιστορίας. Με την κάθοδο από το θεϊκό στο ανθρώπινο, το σκηνικό γίνεται ταπεινότερο: ο Ατρέας παραθέτει βρεφοφαγικό δείπνο από κακία και η Φιλομήλα για εκδίκηση. Διαφορετική είναι και η τύχη των θυμάτων: τα παιδιά δεν ανασταίνονται. Η παράσταση του γεύματος μελών παιδιού σφαγμένου από ανθρώπους οριακής ψυχικής κατάστασης δείχνει εξαιρετική αντοχή στο χρόνο: απόηχοι του φτάνουν ως το δημοτικό τραγούδι².

i. Ατρείς - τα Θυέστεια δείπνα: αν ο Τάνταλος θέλησε να δοκιμάσει την ποντογνωσία των θεών, ο εγγονός του Ατρείς αποσκοπούσε στον

¹ Απολλόδ. Μυθογρ. 3.98-99. Οὔτοι <παῖδες Λυκάονος> πάντας ἀνθρώπους ὑπερέβαλλον ὑπερηφανία καὶ ἀσεβεία. Ζεὺς δὲ αὐτῶν βουλόμενος τὴν ἀσέβειαν πειρᾶσαι εἰκασθεὶς ἀνδρὶ χερνήτη παραγίνεται. Οἱ δὲ αὐτὸν ἐπὶ ξενίᾳ καλέσαντες, σφάζαντες ἓνα τῶν ἐπιχωρίων παῖδα, τοῖς ἱεροῖς τὰ τούτου σπλάχνα συναναμίξαντες παρέθεσαν, συμβουλευσάντος τοῦ πρεσβυτέρου ἀδελφοῦ Μαινάλου. Ζεὺς δὲ <μυσαχθεὶς> τὴν μὲν τράπεζαν ἀνέτρεψεν, ἐνθα νῦν Τραπεζοὺς καλεῖται ὁ τόπος, Λυκάονα δὲ καὶ τοὺς τούτου παῖδας ἐκεραύνωσε, χωρὶς τοῦ νεωπάτου Νυκτίμου· φθάσασα γὰρ ἡ Γῆ καὶ τῆς δεξιᾶς τοῦ Διὸς ἐφαψαμένη τὴν ὀργὴν κατέπαυσε. Νυκτίμου δὲ τὴν βασιλείαν παραλαβόντος ὁ ἐπὶ Δευκαλίωνος κατακλυσμὸς ἐγένετο. Τοῦτον ἐνιοὶ διὰ τὴν τῶν Λυκάονος παίδων δυσέβειαν εἶπον γεγενῆσθαι. Πβ. Grimal, Λεξικό, σ. 413-414· Piccaluga, *Lykaon*, σ. 31-98.

² Πβ. Η μάνα η φόνισσα στο Ν. Γ. Πολίτης, *Δημοτικά τραγούδια*: καὶ ἔς τὸ κελλάρι τό μπασε καὶ σὰν τ' ἀρνὶ τὸ σφάζει // τὸ συκωτάκι τοῦ βαλε ἔς ἓνα ἀσημένιο πιάτο. Ο μύθος του Τηρέα καὶ τῆς Φιλομήλας εἶχε τιμητικὴ θέση καὶ στὴν ἀρχαία γραμματεία καὶ τέχνη, πβ. Mihailov, *La légende de Térée*, σ. 77-199 καὶ στὴ σύγχρονη ποίηση, Πβ. Eliot, *The Waste Land*.

εξευτελισμό του αδελφού του Θυέστη. Αν ο παππούς Τάνταλος έσφαξε το δικό του παιδί, ο Ατρεύς έσφαξε και παρασκεύασε για δείπνο τα παιδιά του Θυέστη¹.

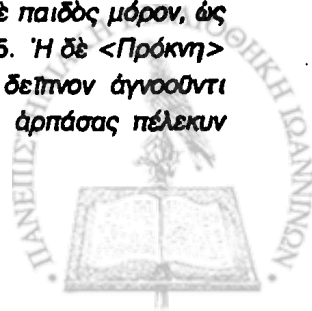
- ii. Πρόκνη και Φιλομήλα -Ίτυς: ο μύθος αυτός μοιάζει να είναι προσωπική εκδίκηση για την προσβολή της Φιλομήλας, δεν λείπουν ωστόσο οι τελετουργικές λεπτομέρειες: για την τιμωρία του βάρβαρου βασιλέα, οι αδελφές Φιλομήλα και Πρόκνη τεμάχισαν τον Ίτυ, βρέφος της Πρόκνης και του Τηρέα στη διάρκεια νυχτερινής Διονυσιακής γιορτής, κατ αναλογία με τις Μινυάδες, τις Προϊτίδες, τις αδελφές της Σεμέλης και τις γυναίκες των Αργείων. Οι δυο αδελφές παρέθεσαν ως δείπνο τα μέλη του αγοριού στον πατέρα του².

γ. Βρεφοκτονία με ή χωρίς βρεφοφαγία από "μανία"

Στους παραπάνω μύθους, οι θύτες δρουν μέσα στα όρια κάποιας λογικής, η θανάτωση του βρέφους εξυπηρετεί κάποια σκοπιμότητα και η βρεφοκτονική-βρεφοφαγική πράξη αποτελεί το κεντρικό επεισόδιο. Στους μύθους που θα ακολουθήσουν, η βρεφοκτονία γίνεται υπό την επήρεια μανίας, με το ακαταλόγιστο δηλαδή του δρώντος προσώπου. Το ζητούμενο είναι μάλλον να

¹ Αίσχύλ. Άγαμ. 1096-1097: κλαιόμενα τάδε βρέφη σφαγὰς ἢ ὀπτάς τε σάρκας πρὸς πατρός βεβρωμένας. Αίσχύλ. Άγαμ. 1593: παρέσχε <Άτρεύς> δαΐτα παιδείων κρεῶν. Λουκ. Θυσ. 529.5: ὡς ὁ μὲν Κρόνος ἐπειδὴ τάχιστα ἐξέτεμε τὸν πατέρα τὸν οὐρανὸν, ἐβασίλευε τε ἐν αὐτῷ καὶ τὰ τέκνα κατήσθιεν ὥσπερ ὁ Ἄργεῖος Θυέστης καὶ Λουκ. Ὀρχ. 311(80). Πβ. Grimal, Λεξικό, σ. 297 καὶ Κερένυι, Μυθολογία, σ. 544.

² Αίσχύλ. Ἰκέτ. 64-67: πενθεῖ μὲν <Πρόκνη> οἶκτον ἡθέων, ἢ ξυντίθησι δὲ παιδὸς μόρον, ὡς αὐτοφόνως ἢ ὤλετο πρὸς χειρὸς ἔθον ἢ δυσμάτορος κότου τυχών. Ἀπολλοδ. 3.155. Ἡ δὲ <Πρόκνη> ἀναζητήσασα τὴν ἀδελφὴν κτείνει τὸν παῖδα Ἰτυν, καὶ καθαψήσασα Τηρεὶ δείπνον ἀγνοοῦντι παρατίθησι· καὶ μετὰ τῆς ἀδελφῆς διὰ τάχους ἐφυγε. Τηρεὺς δὲ αἰσθόμενος, ἀρπάσας πέλεκυν ἐδίδωκεν. Πβ. Grimal, Λεξικό, σ. 685-686.

τονιστεί η δύναμη της μανίας και η βρεφοκτονία-βρεφοφαγία δεν αποτελεί πια το κεντρικό στοιχείο του μύθου¹.

Οι βρεφοκτονίες από μανία, με ή χωρίς βρεφοφαγία, έχουν και άλλα κοινά χαρακτηριστικά: θύτες είναι οι ίδιες οι μπτέρες (Μινυάδες, Προιτίδες, αδελφές Σεμέλης, γυναίκες Αργείων), και τιμωρούνται από τον Διόνυσο με μανία επειδή τον περιφρόνησαν². Εκτός από τις παράλληλες αυτές ιστορίες μανίας, ανιχνεύονται άλλες τρεις, με πρωταγωνιστές άντρες, όπου απουσιάζει η βρεφοφαγία: στη μια η μανία εκπορεύεται πάλι από τον Διόνυσο (Λυκούργος), στις άλλες δυο από την Ήρα (Ηρακλής, Ινώ-Αθάμας). Τα βρέφη-θύματα της μανιακής βρεφοκτονίας δεν ανασταίνονται. Η θεϊκή προέλευση της μανίας δεν αθώνει τους μαινόμενους: στην περίπτωση του Ηρακλή, ο Εύρυτος και τα αδέλφια του εκμεταλλεύτηκαν το γεγονός, για να δικαιολογήσουν τη δική τους παρασπονδία και να εξευτελίσουν τον ήρωα³.

- i. Μινυάδες: οι τρεις θυγατέρες του Μινυά, βασιλιά του Ορχομενού, καταφρόνησαν τις ορεινές γυναικείες Διονύσιες τελετές, τιμωρήθηκαν από το θεό με μανία, θυσίασαν με κλήρο το παιδί της μιας, τον Ίππασο της Λευκίππης, και άρχισαν να περιπλανώνται στα βουνά μαζί με τις άλλες μαινάδες⁴.
- ii. Προιτίδες: οι δυο ή τρεις θυγατέρες του βασιλιά της Τίρυνθας Προίτου: περιφρονούσαν τις μυστικές τελετές του Διονύσου ή έπεσαν θύμα της οργής της Ήρας ή της Αφροδίτης, τιμωρήθηκαν με μανία, σκότωσαν τα παιδιά τους

¹ Πβ. Dodds, *Έλληνες και παράλογο*, σ. 222-233.

² Η συστηματική τιμωρία με μανία όσων τιμώρησαν τον Διόνυσο αναφέρεται σκωπτικά στο Λουκ. Θ. διάλ. 248.1: *Εί δέ τις έπεχείρησε λοιδορήσασθαι αύτῳ <Διονύσῳ> ύβρίσας ές τήν τελετήν, καί τούτον έτιμωρήσατο ή καταδήσας τοίς κλήμασιν ή διασπασθηναι ποιήσας ύπό τής μητρὸς ώσπερ νεβρόν*. Πβ. Καμπίτσας, "Μινυάδες και Προιτίδες", σ. 19-20, 29-30.

³ Απολλόδ. *Μυθογρ.* 2.6.1 και Διόδ. *Σικελ.* 4.31.2 και Σοφοκλ. *Τραχ.* 268.

⁴ Άντων. *Μυθογρ.* 10, Αιλ. *Ποικ.* Ίστ. 3.42. Πβ. Κερένυι, σ. 244. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 456. Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 2, σ. 226.

- και έφυγαν στην ερημία, μεταδίδοντας μάλιστα βρεφοκτονική και βρεφοφαγική διάθεση και σε άλλες γυναίκες¹.
- iii. Αγαύη, Αυτονόη, Ινώ: αδελφές της Σεμέλης, δεν πίστευαν στη θεία ιδιότητα του ανιψιού τους, τιμωρήθηκαν με μανία, έφυγαν στην ερημία των Θηβών, όπου κατασπάραξαν το νήπιο της Αγαύης, τον Πενθέα, θεωρώντας τον για θήραμα², αν και σε άλλη παραλλαγή ο Πενθεύς είναι ο βασιλιάς που κατασκοπεύοντας τις Βάκχες στον Κιθαιρώνα κομματιάστηκε από τη μητέρα του που τον νόμισε για αγρίμι³.
- iv. οι γυναίκες των Αργείων: ανώνυμες, δεν σεβάστηκαν το Διόνυσο, τιμωρήθηκαν με μανία, έφυγαν στα βουνά τρώγοντας τις σάρκες των έπιμαστιδίων βρεφών τους⁴.
- v. Λυκούργος: βασιλιά της Θράκης, δεν φέρθηκε καλά στις Βάκχες, τιμωρήθηκε με μανία και, νομίζοντας πως ξερίζωνε το αμπέλι του, σκότωσε και ακρωτηρίασε το γιο του. Η θανάτωση του παιδιού είχε θεραπευτική δράση στο Λυκούργο⁵.

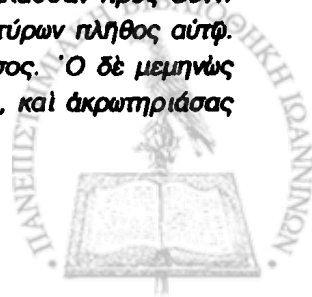
¹ Απολλόδ. Μυθολογ. 2.27-29. Αὗται δὲ ὡς ἐτελειώθησαν, ἐμάνησαν, ὡς μὲν Ἡσίοδος φησιν, ὅτι τὰς Διονύσου τελετὰς οὐ κατεδέχοντο, ὡς δὲ Ἀκουσίλαος λέγει, διότι τὸ τῆς Ἥρας ξόανον ἐξητελείσαν. Γενόμεναι δὲ ἐμμανεῖς ἐπλανῶντο ἀνὰ τὴν Ἀργεῖαν ἅπασαν...καὶ προσέτι μετὰ τούτων αἱ λοιπαὶ γυναῖκες· καὶ γὰρ αὗται τὰς οἰκίας ἀπολιποῦσαι τοὺς ἰδίους ἀπώλλουσι παῖδας καὶ εἰς τὴν ἐρημίαν ἐφοίτων καὶ Αἰλ. Ποικ. Ἰστ. 3.42. Πβ. Grimal, Λεξικό, σ. 589-590. Λεκατσάς, Θεονύφη, σ. 27-28. Για την αντίθεση της μανίας των Προϊτίδων με τη μετά τη θεραπεία τους σωφροσύνην ως θρησκευτική αγωγή Πβ. Vernant, Η καταγωγή της Ελληνικής σκέψης, σ. 73.

² Εὐριπ. Βάκχ. 731, 1146, 1189.

³ Απολλόδ. 3.36: Πενθεύς δὲ γεννηθεὶς ἐξ Ἀγαύης Ἐχίονι, παρὰ Κάδμου ἐληφώς τὴν βασιλείαν, διεκώλυε ταῦτα γίνεσθαι, καὶ παραγενόμενος εἰς Κιθαιρώνα τῶν Βακχῶν κατάσκοπος ὑπὸ τῆς μητρὸς Ἀγαύης κατὰ μανίαν ἐμελίσθη· ἐνόμισε γὰρ αὐτὸν θηρίον εἶναι. Πβ. Grimal, Λεξικό, σ. 33.

⁴ Απολλόδ. 3.37. Δείξας δὲ Θηβαίοις <Διόνυσος> ὅτι θεὸς ἐστίν, ἤκεν εἰς Ἄργος, κακεὶ πάλιν οὐ τιμῶντων αὐτὸν ἐξέμηνε τὰς γυναῖκας. Αἱ δὲ ἐν ταῖς ὄρεσι τοὺς ἐπιμαστιδίους ἔχουσαι παῖδας τὰς σάρκας αὐτῶν ἐσπιοῦντο. Πβ. Grimal, Λεξικό, σ. 590.

⁵ Απολλόδ. Μυθολογ. 3.34-35. Λυκούργος δὲ παῖς Δρύαντος, Ἡδωνῶν βασιλεύων, οἱ Στρυμόνα ποταμὸν παροικοῦσι, πρῶτος ὑβρίσας ἐξέβαλεν αὐτόν. Καὶ Διόνυσος μὲν εἰς θάλασσαν πρὸς Θέτιν τὴν Νηρῶος κατέφυγε, Βάκχαι δὲ ἐγένοντο αἰχμάλωτοι καὶ τὸ συνεπόμενον Σατύρων πλῆθος αὐτῇ. Αὗθις δὲ αἱ Βάκχαι ἐλύθησαν ἐξαίφνης, Λυκούργῳ δὲ μανίαν ἐνεποίησε Διόνυσος. Ὁ δὲ μεμηνώς Δρύαντα τὸν παῖδα, ἀμπέλου νομίζων κλῆμα κόπτειν, πελέκει πλήξας ἀπέκτεινε, καὶ ἀκρωτηρίασας αὐτὸν ἐσωφρόνησε. Πβ. Grimal, Λεξικό, σ. 417-418.

Στην Ιλιάδα, η μανία που καταλαμβάνει το βασιλέα των Ηδωνών είναι αποτέλεσμα της υβριστικής του συμπεριφοράς¹.

vi. Ινώ και Αθάμας: επειδή ανέλαβαν την ανατροφή του Διόνυσου, η Ήρα τους έκανε να παραφρονήσουν, ο Αθάμας τόξευσε για ελάφι το γιο του Λέαρχο και η Ινώ, αφού πέταξε το μικρότερο Μελικέρτη *εἰς πεπυρωμένον λέβητα*, έπεσε με το νεκρό παιδί στη θάλασσα². Η θανάτωση του Μελικέρτη σε πυρακτωμένο σκεύος παραπέμπει στις θυσίες με χρήση κοίλων αγαλμάτων³.

vii. Ηρακλής: υπό την επήρεια της μανίας που του έστειλε η Ήρα, δολοφόνησε τα παιδιά του, με ρόπαλο, βέλη ή φωτιά, τόξευσε τη Μεγάρη και θα σκότωνε και τον Αμφιτρύωνα, αν δεν τον σταματούσε η Αθηνά. Τη μανία, όπως και στο μύθο του Λυκούργου, ακολούθησε ύπνος και αμνησία⁴.

δ. Θυσία βρεφών

¹ Όμ. Ήλ. Ζ, 130-131: οὐδὲ γὰρ Δρύαντος υἱός, κρατερὸς Λυκόοργος, ἢ δὴν ἦν, ὅς ῥα θεοῖσιν ἐπουράνιοισιν ἔριζεν ἢ ὅς ποτε μαινομένοιο Διωνύσοιο τιθήνας.

² Ἀπολλόδ. 1.84. Ἀθάμας δὲ ὕστερον διὰ μῆνιν Ἡρας καὶ τῶν ἐξ Ἰνοῦς ἐστερήθη παίδων αὐτὸς μὲν γὰρ μανεῖς ἐτόξευσε Λέαρχον, Ἰνὴ δὲ Μελικέρτην μεθ' ἑαυτῆς εἰς πέλαγος ἔρριψεν. Μιο παραλλαγή πάλι στον Ἀπολλόδ. 3.28. Κατὰ δὲ τὸν χρόνον τὸν καθήκοντα Διόνυσον γεννᾷ Ζεὺς λύσας τὰ ῥάμματα, καὶ δίδωσιν Ἑρμῇ. Ὁ δὲ κομίζει πρὸς Ἰνὴν καὶ Ἀθάμαντα καὶ πείθει τρέφειν ὡς κόρην. Ἀγανακτήσασα δὲ Ἡρα μανίαν αὐτοῖς ἐνέβαλε, καὶ Ἀθάμας μὲν τὸν πρεσβύτερον παῖδα Λέαρχον ὡς ἔλαφον θηρεύσας ἀπέκτεινεν, Ἰνὴ δὲ τὸν Μελικέρτην εἰς πεπυρωμένον λέβητα ρίψασα, εἴη βασιτάσασα μετὰ νεκροῦ τοῦ παιδὸς ἦλατο κατὰ βυθοῦ. Πβ. Grimal, Λεξικό, σ. 43.

³ Η διαδικασία της θανάτωσης του Μελικέρτη, και το ίδιο το όνομά του ενδεχομένως (εξελληνισμένο ανάλογο του Παιδιοκράτης) παραπέμπει σε παιδοθυσίες, όπως αυτές στον Καρχηδόνιο θεό Μολόχ με τη χρήση πυρακτωμένων ειδώλων Πβ. Π. Πετρίδης, *Απολλοδώρου Μυθολογία*, σ. 222 και Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 2, σ. 208.

⁴ Πaus. Ἑλλ. περ. 9.11.2 Ἐπιδεικνύουσι δὲ Ἡρακλέους τῶν παίδων τῶν ἐκ Μεγάρης μῆμα, οὐδέν τι ἀλλοίως τὰ ἐς τὸν θάνατον λέγοντες ἢ Στήσιχος ὁ ἡμεραῖος καὶ Πανύσις ἐν τοῖς ἐπεσιν ἐποίησαν. Θηβαῖοι δὲ καὶ τάδε ἐπιλέγουσιν, ὡς Ἡρακλῆς ὑπὸ τῆς μανίας καὶ Ἀμφιτρύωνα ἐμελλεν ἀποκτείναναι. Πινδ. Ἰσθμ. 4.104. Πβ. Peralon, "Les Itranaux d' Héraclès" σ. 5-17 και Grimal, Λεξικό, σ. 251-252 και Verhaert, *Η καταγωγή της Ελληνικής σκέψης*, σ. 73, όπου ο σωφρονιστὴρ λίθος που αναφέρεται από τον Πausanias ερμηνεύεται ως απόηχος καθαρτικών τελετών.

Η θυσία βρεφών δεν είναι βέβαια παρά μια μικρή ενότητα στο μεγάλο κύκλο των ανθρωποθυσιών¹ και δεν περιορίζεται στην ελληνική μυθολογία². Αναφέρεται εδώ, επειδή υπενθυμίζει την αντίληψη της θανάτωσης βρεφών για το συμφέρον της κοινότητας.

- i. Άλως της Αθαμαντίας: μετά τη μανία του ο Αθάμας έζησε στην πόλη Άλω, όπου για πολύ καιρό συνήθιζαν να θυσιάζουν, υπό προϋποθέσεις, τον πρώτο γιο από το γένος του³. Θήβα: τον καιρό του Αμφιτρύωνα για να εξευμενιστεί μια καταστροφική αλεπού που ζούσε στο βουνό Τευμπεσσός, της άφηναν κάθε μήνα έκθετο ένα βρέφος, έως ότου την πόλη απάλλαξε από την αλεπού ο σκύλος του Μίνωα⁴. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι Θηβαίοι θα θεωρηθούν πολύ αργότερα ως υπερβολικά φιλόανθρωποι θεοπίζοντας μια αυστηρή νομοθεσία, απαγορευτική της έκθεσης ή θανάτωσης βρεφών⁵.
- ii. Λύκαιο της Αρκαδίας: φαίνεται πως εξακολουθούσε ιερουργική βρεφοκτονία ακόμη και μετά την εμφάνιση του Χριστιανισμού· ο Πausanias που αναφέρεται

¹ Αναφέρονται ακόμη και θυσίες εγκύων στις θεότητες των σιτηρών, με σκοπό την πλούσια σοδειά, ΠΒ. Frazee, *Χρυσός κλώνος*, τ. 1, σ. 49.

² Πλήθος αναφορών για τελετουργικές ανθρωποθυσίες σε ποικίλες πρωτόγονες κοινωνίες παρουσιάζεται στον Frazee, *Χρυσός κλώνος*, τ. 3, σ. 174-177.

³ Η θυσία εν τούτοις σχετίζεται με το μύθο του Φρίξου μάλλον παρά του Λεάρχου και του Μελικέρτη. Ηρόδ. 7.197. Ές Άλωνα δὲ τῆς Ἀχαιῆς ἀπικομένῳ Ξέρῳ οἱ κατηγεμόνες τῆς ὁδοῦ βουλόμενοι τὸ πᾶν ἐξηγέεσθαι ἔλεγον οἱ ἐπιχώριον λόγον, τὰ περὶ τὸ ἱρὸν τοῦ Λαφυστίου Διός, ὡς Αθάμας ὁ Αἰόλου ἐμνηχανήσατο Φρίξῳ μόρον σὺν Ἰνοῖ βουλευσας, μετέπειτα δὲ ὡς ἐκ θεοπροπίου Ἀχαιοὶ προτιθεῖσι τοῖσι ἐκείνου ἀπογόνοισι ἀέθλους τοιοῦσδε. δς ἂν ᾗ τοῦ γένους τούτου πρεσβύτατος, ΠΒ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 43. Frazee, *Χρυσός κλώνος*, τ. 2, σ. 223. Ε. Πανέτσος, *σχόλια στη μετάφραση του Ηροδότου*, σ. 639. Από τη διήγηση του Ηροδότου πάντως δεν προκύπτει ότι ο θυσιαζόμενος ήταν παιδικής ηλικίας.

⁴ Ἀπολλόδ. *Μυθογρ.* 2.58. Ἀδικουμένης δὲ τῆς χώρας, ἓνα τῶν ἀστῶν παῖδα οἱ Θηβαῖοι κατὰ μῆνα προετίθεσαν αὐτῇ, πολλοὺς ἀρπαξούσῃ, τοῦτ' εἰ μὴ γένοιτο. ΠΒ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 414 και Κερένυι, *Μυθολογία*, σ. 371 και Παπακατζίης, *Πausanias Ἑλλάδος περιήγησις*, τ. 5, σ. 122.

⁵ Αἰλ. Ποικ. Ἰστ. Β 7. Νόμος οὗτος Θηβαῖκός ὁρθῶς ἅμα καὶ φιλανθρώπως κείμενος ἐν τοῖς μάλιστα ὅτι οὐκ ἐξεστὶν ἀνδρὶ Θηβαίῳ ἐκθεῖναι παιδίον οὐδὲ ἐς ἐρημίαν αὐτὸ ρίψαι θάνατον αὐτοῦ καταψηφισαμένῳ.

σ αυτές τις τελετές αποφεύγει να δώσει λεπτομέρειες¹, ωστόσο οι θυσίες μαρτυρούνται και από τον Πορφύριο τον 3ο αιώνα μ.Χ.².

ε. Έκθεση του απαγορευμένου καρπού

Τα νεογέννητα που εκτίθενται σε ερημιές είναι βέβαια κατά κανόνα παιδιά θεών ή ηρώων, ωστόσο αν παραβλεφθεί αυτή η διαφορά, το σκηνικό της έκθεσης θα μπορούσε να είναι μια όχι ασυνήθιστη πραγματικότητα της καθημερινής ζωής μικρών κοινωνιών με αυστηρά οικογενειακά ήθη. Στους μύθους αυτούς είναι εμφανής η αντικατάσταση της τελετουργίας από την απλή εγκατάλειψη. Κοινό και στους μύθους αυτούς είναι το ότι αυτοурγοί της έκθεσης είναι οι ίδιες οι μητέρες ή άλλοι οικείοι, και ότι τα εκτεθέντα, παιδιά θεών συνήθως, τελικώς διασώζονται. Στους μύθους του Περσέα και του Τήλεφου υπάρχει και θεϊκή προτροπή, με τη μορφή χρησμού³.

Η ταλαιπωρία που πέρασαν τα δίδυμα της Μελανίππης, της Τυρούς και της Αντιόπης φαίνεται πως είναι το ελληνικό μερίδιο μιας γενικότερης αποστροφής στα δίδυμα: σε άλλες πρωτόγονες κοινωνίες τα θανάτωναν⁴.

¹ Πaus. *Ἑλλ. περ.* 8.38.7: *Ἐπὶ τούτου τοῦ βωμοῦ τῇ Λυκαίῳ Διὶ θύουσιν ἐν ἀπορρήτῃ πολυπραγμονησάμενοι δὲ οὐ μοι τὰ ἐς τὴν θυσίαν ἡδὺ ἦν, ἐχέτω δὲ ὡς ἔχει καὶ ὡς ἔσχεν ἐξ ἀρχῆς.* Πβ. Παπαχοτζής, *Παυσανίου Ἑλλάδος περιήγησις*, σ. 348-349· Piccaluga, *Lykaon*, σ. 15-28, όπου και συσχέτιση των θυσιών με το μύθο του Λυκάονα.

² Πορφ. *ἀποχ. ἐμψ.* B.27.2: *Ἀφ' οὗ μέχρι τοῦ νῦν οὐκ ἐν Ἀρκαδίᾳ μόνον τοῖς Λυκαίοις οὐδ' ἐν Καρχηδόνι τῇ Κρόνῃ κοινῇ πάντες ἀνθρωποθυτοῦσιν.* Ο Πορφύριος πάντως δεν κάνει λόγο για την ηλικία του θύματος. Πβ. Παπαχοτζής, *Παυσανίου Ἑλλάδος περιήγησις*, σ. 349. Για τις Καρχηδονιακές παιδοθυσίες Πβ. Frazee, *Χρυσός κλώνος*, τ. 2, σ. 208.

³ Πβ. Moreau, *"Déjouer l'Oracle ou la précaution inutile"*, σ. 261-279.

⁴ Γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ μερίδιο Πβ. Στράβ. *Γεωγρ.* 5.2(c229): *φθορὰν φηράσας <Ἀμόλλιός>, διδύμων αὐτῇ παίδων γενομένων, τὴν μὲν <Ῥέαν Σιλβίαν> εἴρξεν ἀντὶ τοῦ κτείνειν χαρίζομενος τὰ δελφά, τοὺς δ' ἐξέθηκε <Ῥωμύλον καὶ Ῥώμον> πρὸς τὸν Τίβεριν κατὰ τι πάτριον.* Ἐκεῖ καταγορεῖ πλήθος δοξασιών για τη μαγική δύναμη των διδύμων, κυρίως πάνω στα μετεωρολογικά φαινόμενα. Αλλοῦ ὑπὸ ἀπαγόρευση ἦταν καὶ ὁ πατέρας των διδύμων, Πβ. Frazee, *Χρυσός Κλώνος*, τ. 1, σ. 101 καὶ τ. 2, σ. 128. Οἱ πρωτόγονες κοινωνίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δίδυμα, δολοφονοῦσαν καὶ τὰ νεογνά που εἶχαν γεννηθεῖ με ἰσχυρὰ προβολή.

Αξίζει να σημειωθεί ότι γέννηση βρέφους έξω από νόμιμο γάμο δεν σημαίνει στη Μυθολογία πάντοτε έκθεση: η Ευδώνη, νεογέννητο της Πιτάνης και του Ποσειδώνα, απλώς στάλθηκε να ανατραφεί σε άλλο περιβάλλον¹.

- i. Αίολος και Βοιωτός: δίδυμα του Ποσειδώνα και της Μελανίππης ή της Άρνης, εκτέθηκαν από τη μητέρα τους ή τον παππού τους σε στάβλο ή σε βουνό, σώθηκαν από αγελάδα ή από βοσκούς².
- ii. Πελίας και Νηλέας: δίδυμα του Ποσειδώνα και της Τυρούς, εκτέθηκαν και σώθηκαν από εκτροφείς αλόγων³ ή έφτασαν μέσα σε ξύλινη σκάφη σε κάποια όχθη και σώθηκαν από ζώα, το ένα από φοράδα και το άλλο από σκύλα⁴.
- iii. Εύμολπος: γιος του Ποσειδώνα και της Χιόνης, πετάχτηκε από τη μητέρα του στη θάλασσα, όπου σώθηκε από τον πατέρα του· εκ πρώτης όψεως η έκθεση από τη μητέρα ισοδυναμούσε με θανάτωση, ωστόσο η απόρριψη στη θάλασσα σήμαινε την επιστροφή του νεογέννητου στον πατέρα του⁵.

μία εξήγηση είναι πως τέτοιοι τοκετοί έβαζαν σε κίνδυνο τη ζωή της μητέρας τους: Léní-Strauss, *Μύθος και νόημα*, σ. 75.

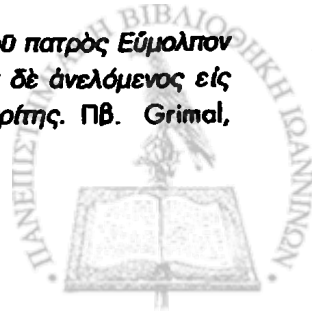
¹ Πινδ. Όλ. 6.55: κυρίῳ δ' ἐν μηνὶ πέμποισ' ἀμφιπόλους ἐκέλευσεν ἢ ἥρως πορσαίνειν δόμεν Εἰλατίδῃ βρέφος, ἢ δὲ ἀνδρῶν Ἀρκάδων ἀνασσε Φαισά- ἢ νῆρ, λάχε τ' Ἀλφεὸν οἶκειν. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 565 και *Ελληνική Μυθολογία*, τ. 3, σ. 233.

² Sprengel, *Rhetores Graeci* 7.1313.6. Διον. Ἀλικ. Ρηγ. πραγμ. 346.19. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 565.

³ Ἀπολλόδ. Μυθογρ. 1.90-91. Τυρῶ δὲ ἡ Σαλμωνέως θυγάτηρ καὶ Ἀλκιδίκης παρὰ Κρηθεὶ <τῷ Σαλμωνέως ἀδελφῷ> τρεφομένη ἔρωτα ἴσχει Ἐνιπέως τοῦ ποταμοῦ, καὶ συνεχῶς ἐπὶ τὰ τοῦτου ρεῖθρα φοιτῶσα τούτοις ἐπωδύρετο. Ποσειδῶν δὲ εἰκασθεὶς Ἐνιπεὶ συγκατεκλίθη αὐτῇ· ἡ δὲ γεννήσασα κρύφα διδύμους παῖδας ἐκτίθησιν. Ἐκκειμένων δὲ τῶν βρεφῶν, παριόντων ἵπποφορβῶν ἵππος μὴ προσαξαμένη τῇ χηλῇ θατέρου τῶν βρεφῶν πέλιόν τι τοῦ προσώπου μέρος ἐποίησεν. Ὁ δὲ ἵπποφορβὸς ἀμφοτέρους τοὺς παῖδας ἀνελόμενος ἔθρεψε, καὶ τὸν μὲν πελιωθέντα Πελίαν ἐκάλεσε, τὸν δ' ἕτερον Νηλέα.

⁴ Ἀριστοφ. Λυσ. 139 και Ὅμ. Ἰλ. 10.334 και Αἰλ. Ποικ. Ἰστ. 12.42. Μεν. Ἐπιτρ. 150-152: Νηλέα τινὰ ἢ Πελίαν τ' ἐκείνους εὔρε πρεσβύτης ἀνὴρ ἢ αἰπόλος, Πβ. Θ. Σταύρου, *Σχόλια στο Μενάνδρου Κωμωδία*, σ. 124.

⁵ Ἀπολλόδ. Μυθογρ. 3.201. Χιόνη δὲ Ποσειδῶνι μίγνυται. Ἡ δὲ κρύφα τοῦ πατρὸς Εὐμόλπον τεκοῦσα, ἵνα μὴ γένηται καταφανής, εἰς τὸν βυθὸν ρίπτει τὸ παιδίον. Ποσειδῶν δὲ ἀνελόμενος εἰς Αἰθιοπίαν κομίζει καὶ δίδωσι Βενθεσικύμῃ τρέφειν, αὐτοῦ θυγατρὶ καὶ Ἀμφιπρίτης. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 565.

- iv. Ιπποθόων: γιος του Ποσειδῶνα και της Αλόπης, εκτέθηκε με εντολή της μητέρας του από την παραμάνα του, σώθηκε από μια φοράδα, επανεκτέθηκε από τον παππού του Κερκύονα και διασώθηκε πάλι από φοράδα¹.
- v. Ζήθος και Αμφίων: του Δία δίδυμα και της Αντιόπης, εκτέθηκαν από το θείο τους Λύκο και διασώθηκαν από Βουκόλο².
- vi. Ἄττις: γεννήθηκε από τη Νάνα, κόρη του βασιλιά-ποταμού-θεού Σαγγάριου, από τον εναγκαλισμό με καρπό δέντρου (αμύγδαλο ή ρόδι), εκτέθηκε από τη μητέρα του ή τον παππού του και σώθηκε από ένα τράγο³.
- vii. Περσεύς: γιος του Δία και της Δανάης, εκτέθηκε εξ αιτίας χρησμού από τον παππού του Ακρίσιο, βασιλιά του Αργούς, μαζί με τη μητέρα του σε μια κιβωτό στη θάλασσα, σώθηκαν από ψαράδες στη Σέριφο⁴.
- viii. Ασκληπιός: γιος, σύμφωνα με μια παραλλαγή, του Απόλλωνα και της Αρσινόης του Φλεγύα, εκτέθηκε από τη μητέρα του στην Επίδαυρο, σώθηκε από μία αίγα και ένα σκύλο⁵.

¹ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 565 Υποστηρίζεται πως και το κεντρικό θέμα της διαιτησίας στους "Επιτρέποντες" ο Μαΐνανδρος το πήρε από τον ίδιο μύθο, Πβ. Σταύρου, *Μενάνδρου Κωμωδίαί*, σ. 80. Η αναφορά αλόγων και νερού στους μύθους του Ποσειδῶνα δεν φαίνονται ασύνδετες με τη σχέση του Ποσειδῶνα με τα σύμβολα αυτά, πβ. Verban, *Η καταγωγή της Ελληνικής σκέψης*, σ. 8.

² Ἀπολλόδ. *Μυθογρ.* 3.42. Ὁ δὲ <Λύκος> στρατευσάμενος Σικυῶνα χειροῦται, καὶ τὸν μὲν Ἐπιπεία κτείνει, τῇ δὲ Ἀντιόπῃν ἤγαγεν αἰχμάλωτον. Ἡ δὲ ἀγομένη δύο γεννᾷ παῖδας ἐν Ἐλευθεραῖς τῆς Βοιωτίας, οὓς ἐπικειμένους εὐρῶν βουκόλος ἀνατρέφει, καὶ τὸν μὲν καλεῖ Ζῆθον τὸν δὲ Ἀμφίονα. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 91.

³ Πaus. *Ἑλλ. περ.* 7.17.11. θυγατέρα τοῦ Σαγγαρίου ποταμοῦ λαβεῖν φασι τοῦ καρποῦ ἐσθεμένης δὲ ἐς τὸν κόλπον καρπὸς μὲν ἐκεῖνος ἦν αὐτίκα, ἀφανής, αὐτὴ δὲ ἐκύει τεκούσης δὲ τράγος περιεῖπε τὸν παῖδα ἐκκεῖμενον. Ἡ λατρεία τοῦ Ἄττι ἦταν γιὰ τὴ Φρυγία ὅ,τι τοῦ Ἀδωνι γιὰ τὴ Συρία. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 91 καὶ Frazier, *Χρυσός κλώνος*, τ. 3, σ. 47-61.

⁴ Λουκ. Ἐνάλ. δ. 319.1. Καλλίστην, ᾧ Δωρί, κόρην εἶδον ἐς κιβωτὸν ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἐμβληθεῖσαν, αὐτὴν τε καὶ τὸ βρέφος αὐτῆς ἀρτιγέννητον ἐκέλευσε δὲ ὁ πατὴρ τοὺς ναύτας ἀναλαβόντας τὸ κιβώτιον, ἐπειδὴν πολὺ ἀπὸ τῆς γῆς ἀποσπάσωσιν, ἀφεῖναι ἐς τὴν θάλατταν, ὡς ἀπόλοιο ἢ ἀθλία, καὶ αὐτὴ καὶ τὸ βρέφος. Το θέμα ἦταν προσφιλές στους ἀρχαίους συγγραφείς: Ἀπολλ. Ρόδ. 4.1091 καὶ Σοφοκλ. Ἀντ. 944 καὶ Σιμων. 27. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 553.

⁵ Σύμφωνα ὁμως με τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Ἀπολλόδωρου, τὸ νεογέννητο διασώζει ὁ Ἀπόλλων ἀπὸ τὴν πυρά τῆς Κορωνίδας καὶ παραδίδει στο Χεῖρωνα: Ἀπολλόδ. *Μυθογρ.* 3.118-119. Τινὲς δὲ Ἀσκληπιὸν οὐκ ἐξ Ἀρσινόης τῆς Λευκίππου λέγουσιν, ἀλλ' ἐκ Κορωνίδος τῆς Φλεγύου ἐν Θεσσαλίᾳ. Καὶ φασιν ἐρασθῆναι ταύτης Ἀπόλλωνα καὶ εὐθέως συνελθεῖν τὴν δὲ παρὰ τοῦ

- ix. Μίλητος: γιος του Απόλλωνα και της Ακακκαλίδας ή της Αρίας, εκτέθηκε από τη μητέρα του, σώθηκε από λύκαινα ή βοσκούς, ιδρυτής της Μιλήτου¹.
- x. Τήλεφος: γιος του Ηρακλή και της Αύγης, ιέρειας της Αθηνάς, εκτέθηκε λόγω της οργής της θεάς, στο όρος Παρθένιο της Αρκαδίας, σώθηκε από ελάφι².

στ. Βρεφοκτονία από πάθος

Στους μύθους αυτούς δεν υπάρχει θεϊκή παρέμβαση στην πατρότητα ή την τύχη του νεογέννητου: το κίνητρο της θανάτωσης είναι άλλοτε άλλο ανθρώπινο πάθος: η Αιδώς από φθόνο, η Μήδεια από έρωτα, ο Αγαμέμνων από ερωτική υπερβολή, η Αλκμήνη από τρόμο. Και σε προηγούμενους μύθους η Πρόκνη, η Φιλομήλα και ο Ατρεΰς είχαν δολοφονήσει βρέφη για εκδίκηση: το στοιχείο που τους διαφοροποιεί είναι το τελετουργικό της βρεφοφαγίας.

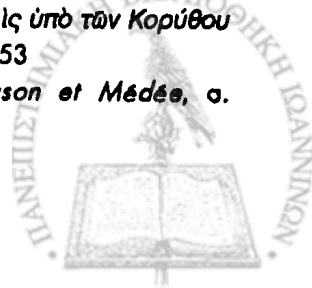
- i. Μήδεια: κυνηγημένη με τους Αργοναύτες από τον πατέρα της βασιλιά Αιήτη, τεμάχισε τον αδελφό της Αψυρτο στην κούνια του, ή δρόμο ή στον ποταμό Φάσι, για να καθυστερήσει την καταδίωξη³. Η επανένωση των μελών του 'Αψυρτου διατηρεί κάποια τελετουργικά στοιχεία.

πατρός γνώμην έλομένην 'Ισχυί τῇ Καινέως ἀδελφῷ συνοικεῖ. 'Απόλλων δὲ τὸν μὲν ἀπαγγελῶντα κόρακα καταρᾶται, ὃν τέως λευκὸν ὄντα ἐποίησε μέλανα, αὐτὴν δὲ ἀπέκτεινε. Καιομένης δὲ ταύτης ἀρπάσας τὸ βρέφος ἐκ τῆς πυρᾶς πρὸς Χείρωνα τὸν Κένταυρον ἤνεγκε, παρ' οὗ καὶ τὴν ἱατρικὴν καὶ τὴν κυνηγετικὴν τρεφόμενος ἐδιδάχθη. Πβ. Φωτιάδης, Γυναικοκρατία, σ. 24-25· Harney, *Eternal Eve*, σ. 44· Grimal, *Λεξικό*, σ. 114.

¹ Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 455-456.

² 'Απολλόδ. 3.103-104. Αὐγὴ μὲν οὖν ὑφ' 'Ηρακλέους φθαρεῖσα κατέκρυψε τὸ βρέφος ἐν τῇ τεμένει τῆς 'Αθηνᾶς, ἣς εἶχε τὴν ἱερωσύνην. 'Ακάρπου δὲ τῆς γῆς μενούσης, καὶ μνηυόντων τῶν χρησμῶν εἶναι τι ἐν τῇ τεμένει τῆς 'Αθηνᾶς δυσσέβημα, φωραθεῖσα ὑπὸ τοῦ πατρὸς παρεδόθη Ναυπλίῳ ἐπὶ θανάτῳ· παρ' οὗ Τεύθρας ὁ Μυσῶν δυνάστης παραλαβὼν αὐτὴν ἐγημε. Τὸ δὲ βρέφος ἐκτεθὲν ἐν ὄρει Παρθενίῳ θηλὴν ὑποσχούσης ἐλάφου Τήλεφος ἐκλήθη, καὶ τραφεὶς ὑπὸ τῶν Κορύθου βουκόλων καὶ ζητήσας τοὺς γονέας ἦκεν εἰς Δελφούς. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 653.

³ Εὐρίπ. *Μήδ.* 1334. 'Απολλ. Ρόδ. 4.223. Πβ. Moreau, *Le Mythe de Jason et Médée*, σ. 41-42, 71-72, 125-128.

- ii. Απδών: κόρη του Πανδάρω, άθελά της (σύμφωνα με μια εκδοχή ήθελε να σκοτώσει το βρέφος της νύφης της), σκότωσε το γιο της Ίτυλο, μεταμορφώθηκε από τους θεούς σε απδόνι και ο σύζυγός της Ζήθος, που είχε εκτεθεί ο ίδιος ως νεογέννητο, πέθανε από τον καημό του¹. Ο Ίτυλος παραπέμπει στον Ίτυ της Πρόκνης, αλλά δεν καταλήγει έδεσμα συμποσίου.
- iii. Αγαμέμνων: κυριευμένος από πόθο για την Κλυταιμνήστρα, παντρεμένη αρχικά με το γιο του Θυέστη, τον Τάνταλο, σκοτώνει τον ξάδελφό του, αρπάζει την Κλυταιμνήστρα και συνθλίβει στο έδαφος το βρέφος της².
- iv. Ηρακλής: γνώρισε δυο φορές την απειλή, όταν νεογέννητο τον πέταξε η μητέρα του Αλκμήνη φοβισμένη από το φθόνο της Ήρας και όταν η Ήρα έστειλε στο λίκνο, δυο φίδια να τον καταπιούν μαζί με τον Ιφικλή³.

ζ. Έκθεση του δυσοίωνου νεογέννητου

Στους μύθους του Οιδίποδα και του Πάρι-Αλέξανδρου κοινή είναι η βασιλική καταγωγή και η νομιμότητα των δυο νεογνών, που εκτίθενται εξ αιτίας χρησμού δυσοίωνου για την οικογένεια ή την κοινότητα⁴. Χρησμός που επιβάλλει τη θανάτωση του νεογέννητου, θεϊκής αυτή τη φορά καταγωγής, υπάρχει και στο μύθο του Κρόνου και του Περσέα. Στοιχεία, όπως η αλλαγή ονόματος του βρέφους από Αλέξανδρο σε Πάρι μετά τη διάσωσή του, επιτρέπουν την ερμηνεία των μύθων αυτών ως αναφορές μυθικής διαδικασίας⁵.

¹ Όμ. Όδ. 19.522 και Όμ. Όδ. 19.518. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 42.

² Εύριπ. *Ιφ. Αύλ* 1150. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 365.

³ Πινδ. *Νεμ*. 1.33 και Θεοκρ. *Βουκ*. 24.10. Διόδ. Σικ. 4.9.8. Το σημείο της έκθεσης στην πεδιάδα του Άργους πήρε το όνομα "Πεδιάδα του Ηρακλή", πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 249-250. Η έκθεση νεογεννήτων σε φίδια, γιά τη διαπίστωση της γνησιότητας ή γιά την επίκληση της προστασίας του θεού, έχει περιγραφεί σε πρωτόγονες φυλές, Πβ. Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 4, σ. 15.

⁴ Πβ. Moreau, "Déjouer l' Oracle ou la précaution inutile", σ. 261-279.

⁵ Πβ. Gartzou-Tatti, *Páris-Alexandre dans l' Iliade*, σ. 73-92.

- i. Οιδίπους. Ο μύθος του απασχόλησε ιδιαίτερα και την αρχαία γραμματεία¹ και τη σύγχρονη έρευνα². Το σημείο που ενδιαφέρει εδώ είναι η έκθεση ενός βρέφους, νόμιμου βασιλόπαιδος, αλλά φορτωμένου με το βάρος του Δελφικού χρησμού πως θα σκότωνε τον πατέρα του, *πατροκτόνον έσεσθαι*³ ή θα έφερνε την καταστροφή στην Θήβα⁴. Ο Λαίος, με τη σύμφωνη γνώμη της Ιοκάστης, εξέθεσε το βρέφος-Οιδίποδα στον Κιθαιρώνα προκαλώντας την οργή της Ήρας και του Απόλλωνα. Η αφήγηση άλλαξε με την πάροδο των αιώνων: αρχικά το βρέφος είχε εκτεθεί γυμνό μέσα σε πήλινο δοχείο⁵, αργότερα έγινε λόγος για σπάργανα και για το δραματικότερο τρύπημα των ποδιών· σύμφωνα με άλλες παραλλαγές, το βρέφος αφέθηκε σε μια κιβωτό στον Κορινθιακό κόλπο ή τον Εύριπο, που περισυνέλεξε η Ιπποδάμεια.
- ii. Αλέξανδρος-Πάρις. Υπέρ της έκθεσης του νεογέννητου δεν συνηγορούσαν μόνο οι κακοί οιωνοί για τον πατέρα του, αλλά και οι κακοί οιωνοί για την

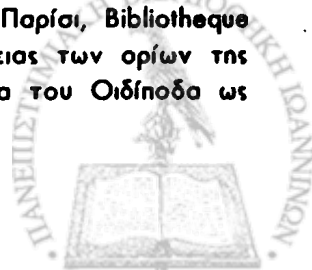
¹ Αίσχύλ. Θήβ. 691: Φοίβωι στυγηθέν πᾶν τὸ Λαΐου γένος και ἀποσπ. 122. Σοφοκλ. Οιδ.Τύρ. 713, 1026, 1175. Εύριπ. Φοίν. 26, 28, 1104, 1760. Ἀριστοφ. Βάτρ.1189-1191. Ἀπολλόδ. Μυθολογ. 3.42.

² J. Bremmer, "Oedipus", σ. 41-59. Vernant, Vidal-Naquet, *Œdipe et ses Mythes* σ. 20, 37-38. A. Moreau, "Déjouer l'Oracle ou la précaution inutile", σ. 261-279. Grimal, Λεξικό, σ. 500-504. March, *The Creative Poet*, σ. 121-154.

³ Ἀπολλόδ. Μυθολογ. 3.42: Μετὰ δὲ τὴν Ἀμφίωνος τελευτὴν Λαῖος τὴν βασιλείαν παρέλαβε. Καὶ γήμας θυγατέρα Μενοικέως, ἣν ἔνιοι μὲν Ἰοκάστην ἔνιοι δὲ Ἐπικάστην λέγουσι, χρήσαντος τοῦ θεοῦ μὴ γεννᾶν (τὸν γεννηθέντα γὰρ πατροκτόνον ἔσεσθαι) ὁ δὲ οἰνωθεὶς συνηλθε τῇ γυναικί. Καὶ τὸ γεννηθὲν ἐκθεῖναι δίδωσι νομεῖ, περόναις διατρήσας τὰ σφυρά. Ἄλλ' οὗτος μὲν ἐξέθηκεν εἰς Κιθαιρῶνα, Πολύβου δὲ βουκόλοι, τοῦ Κορινθίων βασιλέως, τὸ βρέφος εὐρόντες πρὸς τὴν αὐτοῦ γυναῖκα Περίβοιαν ἤνεγκαν.

⁴ Η ύπαρξη του βρέφους απειλεί τη τη Θήβα κατά τον Αισχύλο (Ἐπὶ ἐπὶ Θήβας) ή τον πατέρα του κατά το Σοφοκλή (Οιδίπους Τύραννος), πβ. Bremmer, "Oedipus", σ. 41-59.

⁵ Ἀριστοφ. Βάτρ.1189-1191: ὅτε δὴ πρῶτον μὲν αὐτὸν <Οιδίποδα> γενόμενον ἢ χειμῶνος ὄντος ἐξέθεσαν ἐν ὀστράκῳ ἢ ἵνα μὴ ᾿κτραφεὶς γένοιτο τοῦ πατρὸς φονεὺς. Γυμνός, καθισμένος στην αγκαλιά του Εύφορβου απεικονίζεται σε ερυθρόμορφο αμφορέα (Παρίσι, Bibliothèque Nationale), Πβ. Ελληνική Μυθολογία, τ. 3, σ. 87. Ενδεικτική της ασάφειας των ορίων της βρεφικής ηλικίας στους αρχαίους είναι η παράσταση στην αγγειογραφία του Οιδίποδα ως παιδιού προσχολικής ηλικίας.

κοινότητα: ο Αλέξανδρος-Πάρις του Πρίαμου, επειδή έτσι απαίτησε η ερμηνεία κάποιου ονείρου της εγκύου Εκάβης, εξετέθη στην 'Ιδη'.

η. Έκθεση του δύσμορφου νεογέννητου

Για το σκοπό αυτής της μελέτης, ανάμεσα σ' όλες τις μυθολογικές μαρτυρίες έκθεσης ή φόνου βρέφους, οι πιο ενδιαφέρουσες είναι του Ηφαίστου, του Πανός και του Πρίαμου: τα νεογέννητα δεν βαρύνονται ούτε από χρησμό κατάρας ούτε από έλλειψη νομιμότητας στη σύλληψή τους. Η σύλληψη, η εγκυμοσύνη και ο τοκετός ολοκληρώθηκαν χωρίς απρόοπτα. Η κακοτυχία τους ήρθε με τη γέννησή τους: και τα τρία νεογέννητα ήταν δύσμορφα, δεν συμπλήρωναν δηλαδή τα απαραίτητα κριτήρια για να θεωρηθούν άξια ζωής· και τα τρία εξέθεσαν οι ίδιες οι μητέρες τους χωρίς δισταγμό· και τα τρία επιβίωσαν αναπτύσσοντας άλλα χαρίσματα: ο Ήφαιστος την εργατικότητα, ο Πάν την εύθυμη διάθεση, ο Πρίαμος τη γονιμότητα.

- ι. Ήφαιστος: Σύμφωνα με μια μυθολογική εκδοχή η κωλότητα του Ήφαιστου ήταν συγγενής και η αιτία να τον πετόξει, *κρύψαι χυλὸν ἐόντα*, η Ήρα στη θάλασσα. Το νεογέννητο σώθηκε από την Τηθύ και την Ευρυνόμη, τιμώρησε τη μητέρα του για την απόρριψή της, κατασκευάζοντας έναν χρυσό θρόνο-φυλακή, αναγκάζοντας τους θεούς να του ξαναδώσουν τη θέση του στον Όλυμπο².

¹ Ἀπολλοδ. 3.148-150. Γεννᾶται δὲ αὐτῷ <Πριάμῳ> πρῶτος μὲν Ἐκτωρ· δευτέρου δὲ γεννᾶσθαι μέλλοντος βρέφους ἔδοξεν Ἐκάβῃ καθ' ὕπνους δαλὸν τεκεῖν διάπυρον, τοῦτον δὲ πᾶσαν ἐπινέμεσθαι τὴν πόλιν καὶ καίειν. Μαθὼν δὲ Πρίαμος παρ' Ἐκάβης τὸν ὄνειρον, Αἴσακον τὸν υἱὸν μετεπέμψατο· ἦν γὰρ ὄνειροκρίτης παρὰ τοῦ μητροπάτορος Μέροπος διδασχθεὶς. Οὗτος εἰπὼν τῆς πατρίδος γενέσθαι τὸν παῖδα ἀπώλειαν, ἐκθεῖναι τὸ βρέφος ἐκέλευε. Πρίαμος δέ, ὡς ἐγεννήθη τὸ βρέφος, δίδωσιν ἐκθεῖναι οἰκέτῃ κομίσαντι εἰς Ἰδὴν ὃ δὲ οἰκέτης Ἀγέλαος ὠνομάζετο. Τὸ δὲ ἐκτεθὲν ὑπὸ τούτου βρέφος πένθ' ἡμέρας ὑπὸ ἀρκτοῦ ἐτράφη. Ὁ δὲ σωζόμενον εὐρὼν ἀναιρεῖται καὶ κομίσας ἐπὶ τῶν χυρῶν ὡς ἴδιον παῖδα ἔτρεφεν, ὀνομάσας Πάριν. Grimal, Λεξικό, σ. 536.

² Όμ. Ήλ. Σ.394-398: " ἦ ῥά νύ μοι δεινὴ τε καὶ αἰδομένη θεὸς ἔνδον, ἢ ἢ μ' ἐσάωσ', ὅτε μ' ἄλγος ἀφίκετο πῆλ' ἐπεί σόντα ἢ μητρὸς ἐμῆς ἰότητι κυνώπιος, ἢ μ' ἐθέλησε ἢ κρύψαι χυλὸν ἐόντα τὸτ' ἂν

- Υπάρχει βέβαια και η παραλλαγή, ότι τον Ήφαιστο τον πέταξε, σε μεγαλύτερη ηλικία και ανεξάρτητα από την δυσειδή εμφάνισή, θυμωμένος μαζί του ο Ζεύς¹.
- ii. Πάν: ο Πάν γεννήθηκε στην Αρκαδία από τη Νύμφη του θνητού Δρύοπος και τον Ερμή. Ήταν τόσο θορυβώδης και δύσμορφος, τριχωτός με κέρατα και πόδια τράγου, που η μητέρα του τον εγκατέλειψε έντρομη. Ο Ερμής τον έφερε στον Όλυμπο τυλιγμένο στο δέρμα ενός λαγού, όπου όλοι οι θεοί διασκεδάζουν μαζί του².
- iii. Πρίαπος: μολονότι παιδί όμορφων γονιών, της Αφροδίτης και του Άδωνι (ή του Διόνυσου ή του Δία), ο Πρίαπος γεννήθηκε δύσμορφος, με μεγάλη γλώσσα, πελώρια κοιλιά και φαλλό δυσανάλογο και έκτοπο (ψύτρωνε στο πίσω μέρος, όπως του Φάνητος). Η Αφροδίτη πέταξε το νεογέννητο, το βρήκαν όμως βοσκοί που το θεώρησαν σαν σημάδι ευφορίας για τα φυτά και τα ζώα και το κράτησαν: όπως και στην περίπτωση του Πανός, η ανυπόφορη για τους γονείς δυσμορφία γίνεται πιο αποδεκτή από τους τρίτους³.

η. Η δημογραφική-ευγονική βρεφοκτονία

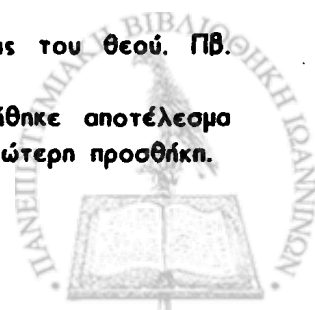
Αντίθετα με τους ηρωικούς μύθους της βρεφοκτονίας, όπου τα θύματα ήταν συνήθως αγόρια, στην καθημερινή ζωή τα θύματα ήταν μάλλον κορίτσια, αφού αντιπροσώπευαν μικρότερη κοινωνική αξία. Λίγες είναι οι απηχήσεις αυτής της πραγματικότητας στη Μυθολογία:

πάθον άλγεα θυμῷ ἢ εἰ μὴ μ' Εὐρυνόμη τε Θέτις θ' ὑπεδέξατο κόλπῳ ἢ Εὐρυνόμη, θυγάτηρ Ἀφροδύτου Ὀκεανοῖο." και Πaus. Ἀττ. 20.3. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 275-276.

¹ Όμ. Ἰλ. Α.585-595 και Ἀπολλόδ. *Μυθογρ.* 1.3.5.

² Όμ. Ὕμνοι 19.32. Εξ ου και η παρετυμολογία της ονομασίας του θεού. Πβ. Borgeaud, *Dieu Pan*, σ. 90-91, Grimal, *Λεξικό*, σ. 530-531.

³ Νόνν. *Γρηγ. Ναζιανζ.* 2,28. Η τερατογονία του Πρίαπου θεωρήθηκε αποτέλεσμα ψθόνου και ζήλειας της Ήρας, ωστόσο αυτή η λεπτομέρεια θεωρείται νεώτερη προσθήκη.

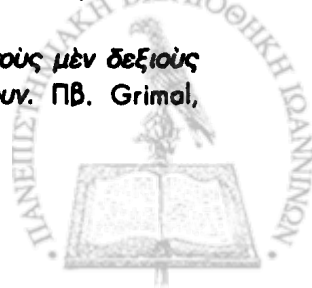

- i. Αταλάντη: κόρη του Ιάσου και της Κλυμένης, εκτέθηκε νεογέννητη στο όρος Παρθένιο από τον πατέρα της, που επιθυμούσε μόνο αγόρια, αρρένων τέκνων επιθυμῶν¹, διασώθηκε από αρκούδα και ανατράφηκε από κυνηγούς.
- ii. Λεύκιππος: κορίτσι από τη Φαιστό, που ανατράφηκε ως αγόρι από τη μητέρα της για να γλυτώσει την έκθεση από τον πατέρα της. Οι υπόλοιποι πρωταγωνιστές της ιστορίας έμειναν ανώνυμοι. Όταν δεν μπορούσε να κρύβεται άλλο, δειήθηκε στη Φυτία Λητώ κι η θεά την έκανε κανονικό άντρα. Με το μύθο αυτό δικαιολογούσαν στη Φαιστό την προέλευση της Γιορτής *Εκδύσια*².
- iii. Αραζόνες: οι γυναίκες-πολεμιστές της Μαύρης Θάλασσας, που θανάτωναν ή τύφλωναν και κούτσαιναν ή παρέδιδαν σε γειτονικές κοινωνίες προς ανατροφή τα αρσενικά νεογέννητα, με τα ίδια κριτήρια που άλλες κοινότητες θα αντιμετώπιζαν τα κορίτσια ως άχρηστα³.

¹ 'Απολλόδ. 3.105. 'Ιάσου δὲ καὶ Κλυμένης τῆς Μινύου Ἀταλάντη ἐγένετο. Ταύτης ὁ πατήρ ἀρρένων τέκνων ἐπιθυμῶν ἐξέθηκεν αὐτήν, ἄρκτος δὲ φοπῶσα πολλάκις θηλὴν ἐδίδου, μέχρις οὗ εὐρόντες κυνηγοὶ παρ' ἑαυτοῖς ἀνέτρεφον. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 116.

² 'Αντων. Λιβ. Μεταμ. 17 από το 2ο βιβλίο των 'Ετεροιομένων τοῦ Νικάνδρου. Πβ. Λεκατοάς, *Έρωτ*, σ. 138.

³ 'Απολλόδ. 2.98: καὶ εἴ ποτε μιγεῖσθαι γενήσεσιν, τὰ θήλεα ἔτρεφον, καὶ τοὺς μὲν δεξιούς μαστοὺς ἐξέθλιβον, ἵνα μὴ κωλύονται ἀκοντίζειν, τοὺς δ' ἀριστεροὺς εἶων, ἵνα τρέφουν. Πβ. Grimal, *Λεξικό*, σ. 116.

3. Διακοπή κύησης

Οι Έλληνες φαίνεται ότι είχαν τη γνώση ή την εμπειρία, ήδη από τη μυθοπλαστική εποχή, ότι πρόωρα νεογνά μπορούν να επιζήσουν σε εξαιρετικές συνθήκες, άρα ότι η διακοπή της κύησης πριν τη γέννηση θα μπορούσε να σημαίνει θανάτωση ενός δυνάμει ανθρώπου. Παρεμβάσεις στη διάρκεια της κύησης συναντώνται σε 3 μύθους:

- i. Διόνυσος: όταν κεραυνοβολήθηκε η Σεμέλη, το έμβρυο-Διόνυσος, μόλις επτά μηνών αφαιρέθηκε από το σώμα της μητέρας, με επείγουσα τομή, και τοποθετήθηκε στο μηρό του Δία, όπου συμπληρώθηκε ο χρόνος κύησης¹.
- ii. Ασκληπιός: με ανάλογη διαδικασία διασώθηκε από το καυτό πτώμα της Κορωνίδας και το έμβρυο-Ασκληπιός², με τη διαφορά ότι δεν χρειάστηκαν ειδικές συνθήκες για το νεογνό, που θα ήταν συνεπώς τελειόμνηο.
- iii. Ευρυσθέας: επειδή η Ήρα ήθελε να προηγηθεί η γέννηση του, διέκοψε τις ωδίνες της Αλκμήνης για τον Ηρακλή και επιτάχυνε τον τοκετό της Νικίπης, φέρνοντας στη ζωή τον Ευρυσθέα, ήλιτόμνηον έοντα, μετά από κύηση μόνο 7 μηνών³.

¹ Λουκ. Θυσ. 530.5. τὸν μὲν γὰρ Διόνυσον ἡμιπελὴ, φασίν, ἐκ τῆς μητρὸς ἔτι καομένης ἀρπάσας ἐν τῇ μηρῷ φέρων <Ζεὺς> κατῶρυξε κῆτα ἐξέτεμε τῆς ὠδίνος ἐνστάσης. Πάλι στο Λουκιανό: Λουκ. Θ..διάλ. 228(2). καὶ ἡ Σεμέλη μὲν διαφθείρεται ὑπὸ τοῦ πυρός, ἐμὲ δὲ κελεύει ἀνατεμόντα τὴν γαστέρα τῆς γυναικὸς ἀνακομίσαι ἀτελὲς ἔτι αὐτῷ τὸ ἐμβρυον ἐπτάμνηον. καὶ ἐπειδὴ ἐποίησα, διελὼν τὸν ἑαυτοῦ μηρὸν ἐντίθησιν, ὡς ἀποτελεσθεῖν ἐνταῦθα, καὶ νῦν τρίτῳ ἤδη μηνὶ ἐξέτεκεν αὐτὸ καὶ μαλακῶς ἀπὸ τῶν ὠδίνων ἔχει. Καὶ στην ορφική διδασκαλία: Ορφ. fr. 199. ὃ δὲ ἀπὸ τοῦ μηροῦ τοῦ Διὸς πρόεισιν εἰς αὐτὴν - ἦν γὰρ ἐκεῖ συνηνωμένος - καὶ προελθὼν καὶ μεθεκτὸς αὐτῆς γεγονῶς ἐπὶ τὸ νοητὸν αὐτὴν ἀνάγει καὶ τὴν ἑαυτοῦ πηγὴν. Ἀπὸ τοῦ περιστατικό αὐτὸ παρετυμολογεῖται καὶ ἡ λέξις Διόνυσος, αὐτὸς "που γεννήθηκε δυὸ φορές, ηβ. Grimal, Λεξικό, σ. 116

² Ἀπολλόδ. Μυθολογ. 3.118-119: Τινὲς δὲ Ἀσκληπιὸν οὐκ ἐξ Ἀρσινόης τῆς Λευκίππου λέγουσιν, ἀλλ' ἐκ Κορωνίδος τῆς Φλεγύου ἐν Θεσσαλίᾳ. Καὶ φασιν ἐρασθῆναι ταύτης Ἀπόλλωνα καὶ εὐθέως συνελθεῖν τὴν δὲ παρὰ τοῦ πατρὸς γυνάμην ἐλομένην ἰσχυρῶς καὶ καὶ νῦν ἀδελφῷ συνοικεῖ. Ἀπόλλων δὲ τὸν μὲν ἀπαγγεῖλαντα κόρακα καταρᾶται, ὃν τέως λευκὸν ὄντα ἐποίησε μέλανα, αὐτὴν δὲ ἀπέκτεινε. Καιομένης δὲ ταύτης ἀρπάσας τὸ βρέφος ἐκ τῆς πυρᾶς πρὸς Χείρωνα τὸν Κένταυρον ἤνεγκε, παρ' οὗ καὶ τὴν ἰατρικὴν καὶ τὴν κυνηγετικὴν τρεφόμενος ἐδιδάχθη. Πβ. Ρ. Grimal, Λεξικό, σ. 114.

³ Ὅμ. Ἰλ. Τ 115: ἡ δ' <ἄλοχος Σθενέλου> ἐκύει φίλον υἱόν, ὃ δ' ἑβδομος ἐσπῆκει μείζ ἢ ἐκ δ' ἀγαγε πρὸ φώσδε καὶ ἡλιτόμνηον έόντα, ἢ Ἀλκμήνης δ' ἀπέπαυσε τόκον, σχέθε δ' Εὐλειθυίας. Το κέρδος του Ευρυσθέα θα ήταν το σκῆπτρο των Αργείων, ηβ. Grimal, Λεξικό, σ. 227.

Δεν είναι ασήμαντες οι τεχνικές λεπτομέρειες των μύθων αυτών: ήδη στην Ήλιάδα διαπιστώνονται ενδείξεις και επίσπευσης και αναστολής του τοκετού, ενώ στο μύθο του Διόνυσου, το έμβρυο των επτά (προφανώς σεληνιακών) μηνών, που δεν μπορεί να επιβιώσει με τις δικές του δυνάμεις, τοποθετείται σε κατάλληλο περιβάλλον μέχρι να ολοκληρωθεί η διάρκεια της κύησης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

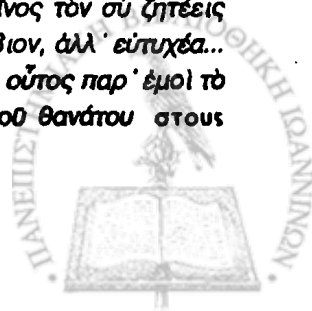
ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Για τους αρχαίους Έλληνες ο καλός θάνατος ήταν απαραίτητη προϋπόθεση γιά να θεωρηθεί κάποιος άνθρωπος ως ευτυχής. Στην Ιλιάδα ο Αχιλλεύς επιλέγει τον ένδοξο θάνατο με κλέος άφθιτον από την άδοξη ζωή¹ και στο διάλογο του Κροίσου με το Σόλωνα, ο σοφός αδιαφορεί για τα αγαθά οποιουδήποτε θνητού και αποκαλεί ευτυχή μόνον όποιον τελευτήσει εύχαρίστως τόν βίον². Καθώς τα παραδείγματα καλών θανάτων που αναφέρει ο Σόλων δεν αφορούν φιλοσόφους ή διακεκριμένους πολίτες, αλλά κοινούς ανθρώπους, επιτρέπεται να θεωρηθεί ότι εκφράζει την κοινή άποψη του πολιτισμού του.

Στη μελέτη των αντιλήψεων για τη λυτρωτική θανάτωση, πολύ σημαντική θα ήταν η γνώση των αντιλήψεων για την άλλη, τη μετά θάνατον, ζωή και των

¹ Όμ. Ίλ. Ι. 410-416: μήτηρ γάρ τέ μέ φησι θεά Θέτις άργυρόπεζα // διχθαδίας κήρας φερέμεν θανάτοιο τέλοςδε. // εἰ μέν κ' αὖθι μένων Τρώων πόλιν ἀμφιμάχωμαι, // ὤλετο μέν μοι νόστος, ἀτὰρ κλέος ἄφθιτον ἔσται // εἰ δέ κεν οἴκαδ' ἴκωμι φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν, // ὤλετό μοι κλέος ἐσθλόν, ἐπὶ δηρὸν δέ μοι αἰὼν // ἔσσεται, οὐδέ κέ μ' ὦκα τέλος θανάτοιο κιχείη. Η προτίμηση του Αχιλλέα μιάς ταπεινής ζωής από έναν ένδοξο θάνατο στην Όδύσσεια (Νέκυια) δεν θεωρείται ως αντίφαση των απόψεων του στην Όλιάδα, ηβ. Vernant, "Death with Two Faces", σ. 289-291.

² Ηρόδ. 1.32: εἰ δὲ πρὸς τούτοις ἐτι τελευτήσει τὸν βίον εὖ, οὗτος ἐκεῖνος τὸν σὺ ζητέεις δολβίος κεκλησθαι ἀξιός ἐστί πρὶν δ' ἂν τελευτήσει, ἐπισχεῖν μὴδὲ καλέειν κω δολβίον, ἀλλ' εὐτυχέα... Ὅς δ' ἂν αὐτῶν πλεῖστα ἔχων διατελέῃ καὶ ἔπειτα τελευτήσει εύχαρίστως τὸν βίον, οὗτος παρ' ἐμοὶ τὸ οὔνομα τοῦτο, ὦ βασιλεῦ, δίκαιός ἐστι φέρεσθαι. Για τη βαρύτητα του καλοῦ θανάτου στους αρχαίους Έλληνες ηβ. Humphreys, "Death and Time", σ. 261-262.

προσδοκιών από αυτήν. Όσον αφορά το θάνατο, το πέρασμα στον άλλο κόσμο των νεκρών και η διαδικασία της ταφής απασχόλησε αρκετά τις αρχαιοελληνικές τελετουργίες. Αν και οι τελετές θεωρούνται πιο απλές από των Χετταίων και πιο απαισιόδοξες από των Αιγυπτίων¹, συχνά οι μαρτυρίες δίνουν την εντύπωση ότι ο αθρήνητος και άταφος νεκρός ήταν μεγαλύτερο κακό από τον θάνατο τον ίδιο².

Σημαντικός σταθμός στην εξέλιξη των αντιλήψεων για το θάνατο θεωρείται η αλλαγή της τελετής για το σώμα του νεκρού, από την ταφή στην καύση, που συμπίπτει με το πέρασμα από την εποχή του χαλκού στην εποχή του σιδήρου. Η καύση υπήρξε σημαντικός νεωτερισμός, καθώς καταργεί το συμβολικό δεσμό του νεκρού με τη γη και απομακρύνει τον κόσμο των νεκρών από τον κόσμο των ζωντανών³.

Η μελέτη των τάφων από το 1200 έως το 500 π.Χ. δίνει μια αργή μεταβολή των ταφικών συνηθειών και της αντίληψης του νεκρού και του θανάτου, από όσο μπορεί κανείς τουλάχιστον να προεκτείνει τα αρχαιολογικά ευρήματα⁴. Μια άλλη σημαντική τομή στην αντίληψη του θανάτου φαίνεται να διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια του 5ου π.Χ. αιώνα⁵. Οι διαφορές στην αντιμετώπιση του νεκρού δεν πρέπει να θεωρούνται αναγκαστικά ως αλλαγές και στην αντιμετώπιση του θανάτου, εφόσον κυρίαρχο παραμένει το ίδιο γεγονός, δηλαδή η απώλεια του ανθρώπου και η ένταξή του σε έναν άλλο κόσμο⁶.

Η πίστη για τη μεταθανάτια κατάσταση αλλάζει ομοίως με την πάροδο των αιώνων: ο ομηρικός Άδης παρουσιάζεται εξαιρετικά ζοφερός· μια επιθυμητή

¹ Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, σ. 2.

² Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, σ. 12.

³ Την ίδια εποχή μεγαλώνει και η απόσταση ανάμεσα στους ανθρώπους και τους θεούς, με την εξαφάνιση του θεσμού του θεϊκού βασιλιά, πβ. Vernant, *Η καταγωγή της Ελληνικής σκέψης*, σ. 30.

⁴ Πβ. Morris, *Burial and Ancient Society*, σ. 1-26.

⁵ Πβ. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, πρόλογος.

⁶ Πβ. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, σ. 2.

μεταθανάτια ζωή αρχίζει να διαφαίνεται αργότερα με τις μυστηριακές λατρείες¹. Η εικόνα του Άδη είναι άλλη στην *Ὀδύσσεια* και άλλη στους τραγικούς· ο πασίγνωστος Χάρων, το πορθμείο και ο Κέρβερος εμφανίζονται όψιμα, προς το τέλος του 5ου αιώνα. Μετά τον 5ο αιώνα, οι παραδοσιακές θεωρήσεις του θανάτου έχουν να αντιμετωπίσουν την επιρροή των φιλοσοφικών αντιλήψεων².

Μια αδρή αντιστοιχία αλλαγών παρατηρείται και στους γειτονικούς ανατολικούς λαούς: ο Άδης είναι ζοφερός και στο μεσοποταμιακό έπος του Γκιλγκαμές και στα αρχαιότερα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης. Στροφή σε μια επιθυμητή μεταθανάτια ζωή αρχίζει να φαίνεται, σχεδόν ταυτόχρονα με τις ελληνικές μυστηριακές τελετές, στη σκέψη του Ζωροάστρη και τα κηρύγματα των μετά την Έξοδο Προφητών, τη διδασκαλία του Κομφούκιου και του Γαουτάμα³. Η χρονική αυτή συγκυρία ερμηνεύεται με την αλλαγή των κοινωνικών δομών⁴ και μάλιστα με την εξατομίκευση της ηθικής ευθύνης και της θρησκευτικής αξίας⁵.

Η εκάστοτε θεώρηση της ευθανασίας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο εξαρτάται από τις αντιλήψεις που διαμορφώνουν αυτήν την θεώρηση: την αξία και ιερότητα του ανθρώπου καθαυτού, την αξία της ζωής, τα δικαιώματα του ανθρώπου ως μέλους μιας κοινωνίας⁶. Έτσι δεν είναι περιττό να τονιστεί εδώ, πως έννοιες που σήμερα θεωρούνται αυτονόητες, όπως είναι το δικαίωμα της ζωής, της τροφής, της αξιοπρεπούς μεταχείρισης χωρίς βασανιστήρια και εξευτελισμούς, το δικαίωμα για εργασία και το δικαίωμα για ξεκούραση, ήταν μάλλον άγνωστες στην αρχαιότητα⁷. Ακόμη, ότι παρά τα βήματα κάποιων φιλοσοφικών σχολών, η ανθρώπινη ύπαρξη

¹ Πβ. Boyd, "The Right to Life", σ. 133.

² Πβ. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, σ. 4-5.

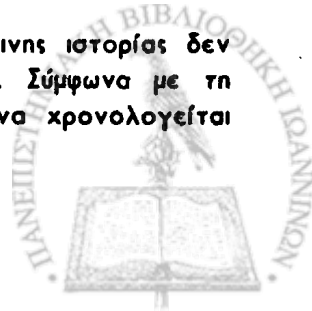
³ Πβ. Boyd, "Attitudes to Death", σ. 125.

⁴ Πβ. και Vernant, *Η καταγωγή της Ελληνικής σκέψης*, σ. 60.

⁵ Πβ. Hick, *Death and Eternal Life*, κεφ. 3-4.

⁶ Amudsen, "Birth", σ. 3.

⁷ Και όχι μόνο στην αρχαιότητα: το μέγιστο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας δεν περιλαμβάνει τέτοιες έννοιες, Πβ. Boyd, "The Right to Life", σ. 132. Σύμφωνα με τη μελέτη αυτή, η πρώτη διακήρυξη του "δικαιώματος της ζωής φαίνεται να χρονολογείται από την Αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, το 1776.

δεν είχε κάποια αξία ήδη από τη γέννηση ή και πριν τη γέννηση, ότι καμία γνωστή ειδωλολατρική νομοθεσία δεν ασχολήθηκε με έμφυτα δικαιώματα¹ και ότι για την κλασική αισθητική μια ανθρώπινη ζωή σε αναξιοπρέπεια και παρακμή δεν μπορούσε να θεωρηθεί ως ιερή². Τέλος, στην αντιμετώπιση της νόσου ο αρχαίος Έλληνας δεν είναι απαραίτητο να είχε την ίδια στάση με τον σημερινό, καθώς η σημειολογία του πόνου και του πάσχειν αλλάζει από κοινωνία σε κοινωνία³.

Στην αρχαία Ελληνική κοινωνία, όπως εξ άλλου και στη Ρωμαϊκή, η υπόσταση της κοινότητας είχε προτεραιότητα σε σχέση με την υπόσταση του ατόμου-μέλους. Από αυτήν τη βασική θέση προκύπτει ευλόγως ότι το μειονεκτικό άτομο είχε λιγότερες πιθανότητες να τύχει της ευσπλαχνικής συμπεριφοράς που είναι αυτονόητη στις σύγχρονες "κοινωνίες προνοίας".

Το κεφάλαιο του "λυτρωτικού θανάτου" δεν έχει μελετηθεί τόσο, όσο άλλες πλευρές της κοινωνική ζωής στην αρχαία Ελλάδα⁴. Η μέχρι τώρα έρευνα έχει κατευθυνθεί κυρίως στην ανίχνευση των απόψεων για την αυτοκτονία⁵ και την έκθεση του βρέφους ως συμβολική πράξη και λιγότερο για την ευθανασία, και τη έκθεση ως βρεφοκτονία. Κάπως πιο γνωστή είναι η έκταση του φαινομένου στην αρχαία Ρώμη⁶.

¹ Πβ. Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 5-9. Η συνοπτική αυτή θέση αδικεί τις εξαιρέσεις των φιλανθρώπων νομοθεσιών, όπως εκείνης των Θηβαίων.

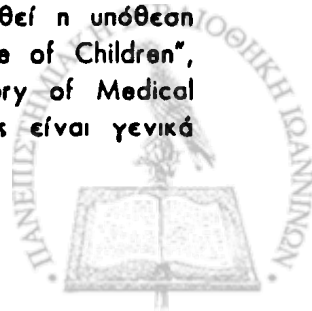
² Πβ. Moclaeren, "Dignity", σ. 40-41, όπου όμως μάλλον αποτυχημένα περιγράφεται ως "στωική" η εκλεπτυσμένη άποψη της ιερότητας του άρτια σωματικά και πνευματικά ανθρώπου.

³ Πβ. Porter, "Pain and Suffering", σ. 1574-1579.

⁴ Υποστηρίζεται ότι η εθνογραφική μελέτη του θνήσκειν είναι γενικώς πολύ ανεπαρκής, εξ αιτίας της αναστολής των ίδιων των ερευνητών να σχολούνται με ανάλογα θέματα: ηβ. Humphreys, Death and Time, σ. 265.

⁵ Πβ. Van Hoof, *From Autothanasia to Suicide*.

⁶ Για την ερμηνεία της ανεπαρκούς αυτής ενασχόλησης έχει προταθεί η υπόθεση του απωθητικού και της βαρβαρότητας του εθίμου, Πβ. Cameron, "Exposure of Children", σ. 105-114. Ωστόσο πιά σωστή φαίνεται η άποψη του Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 852-53, ότι η έρευνα σε θέματα ιστορίας της Ιατρικής Ηθικής είναι γενικά ελλιπής.

1. Εκούσιος θάνατος και λυτρωτική θανάτωση

Οι εγκύκλιες γνώσεις αρκούνται στην αρχαία Σπάρτη και τη θανάτωση των ασθενικών ή ανάπηρων βρεφών, ωστόσο ανάλογες νομοθεσίες αναφέρονται και για την Κέα¹ και τη Μασσαλία, όπου υπήρχε και σχετικό τυπικό: οι απογοητευμένοι από τον παρόντα βίο, αφού παρουσιάζονταν ενώπιον της Γερουσίας, είχαν την έγκριση να πάρουν δηλητηριώδες ποτό².

Στο οικείο κεφάλαιο των φιλοσοφικών διδασκαλιών γίνεται λόγος για την απομυθοποίηση του θανάτου. Οι απόψεις των φιλοσόφων δεν είναι και δεν ήταν οπωσδήποτε ίδιες με τις απόψεις των πολλών³, ωστόσο συχνά οι σοφοί, για παράδειγμα οι πρώτοι, οι "επτά" σοφοί, δίδασκαν μια θυμοσοφία γενικής αποδοχής⁴. Στο ίδιο πνεύμα η νομοθεσία του Σόλωνος, όπως και τα ήθη άλλων πόλεων, απέτρεπε το υπερβολικό και παρατεταμένο πένθος⁵.

Οι πολλοί, οι ανώνυμοι, οι μακριά από τη διανόηση, είχαν την υποστήριξη της θρησκείας: για παράδειγμα η διαδεδομένη ορφική διδασκαλία έκανε πιο εύκολο το πέρασμα στην άλλη ζωή. Έχει πάντως τονιστεί ότι στην αντιμετώπιση του θανάτου, η λογική δεν βοήθησε τόσο πολύ τον αρχαίο Έλληνα, όσο σε άλλα

¹ Μενάνδρ. *ἀπόσι*. 797 Körte-Thierfelder: *καλὸν τὸ Κελὼν νόμιμόν ἐστι, Φανία II ὁ μὴ δυνάμενος ζῆν καλῶς οὐ ζῆ κακῶς*. Γιά το *Κελὼν νόμιμον* πβ. και Van Hoof, *From Autothanasia to Suicide*, σ. 36.

² Βαλέριος Μάξιμος 2.6.7α. Η διαδικασία παραπέμπει στην ανάλογη ελευθερία του ασθενούς στη σύγχρονη Ολλανδία, πβ. Simons, "Το δικαίωμα στην ευθανασία", και Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 880-881 και Gevers "Legislation on Euthanasia: Recent Developments in the Netherlands", σ. 138-141.

³ πβ. Dodds, *Έλληνες και παράλογο*, σ. 164, όπου ο "τελευταίος διανοούμενος με κοινωνικές ρίζες" θεωρείται ο Πλάτων: οι επόμενοι κινούνται στο κοινωνικό περιθώριο.

⁴ Για το Θαλή: Διογ. Λ. Βίοι 1.34: *οὐδὲν ἔφη <Θαλῆς> θάνατον διαφέρειν τοῦ ζῆν*. "Σὺ οὖν," ἔφη τις, "διὰ τί οὐκ ἀποθνήσκεις;" "ὅτι," ἔφη, "οὐδὲν διαφέρει" και για τον Αναξαγόρα: Διογ. Λ. Βίοι, 2.10-11: *ἴδων τὸν Μαυσώλου τάφον ἔφη <Ἀναξαγόρας> "τάφος πολυτελής λελιθωμένης ἐστὶν οὐσίας εἰδῶλον"*. *Πρὸς τὸν δυσφοροῦντα ὅτι ἐπὶ ξένης τελευτᾷ, "πανταχόθεν", ἔφη, "ὁμοία ἐστὶν ἡ εἰς ἄδου κατάβασις"*.

⁵ πβ. Humphreys, "Death and Time", σ. 266. Ενδεχομένως υπήρχε μια αριστοκρατική κατάχρηση του πένθους με παράταση πολυεξόδων τελετών, πβ. Vermeulen, *Poetry*, σ. 3.

θέματα. Δεν είναι τυχαίο, έτσι, ότι στα σχετικά σωζόμενα χωρία, από τον Ηρόκλητο ως το Λουκιανό, διαπιστώνεται μια διάθεση αυτοκλεισμού¹.

Η συχνότητα των μαρτυριών εκουσίου θανάτου στα αρχαία κείμενα, εάν δεν είναι πλασματική, μιας δοξογραφίας που αρεσκόταν να καταγράφει παράδοξους θανάτους, οδηγεί στο συμπέρασμα πως η δυσάρεστη ζωή εύκολα οδηγούσε στην κατάργησή της. Μαρτυρίες για επώνυμους, που προτίμησαν το θάνατο από μια ζωή ατιμωτική², αφθονούν σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας: από τον οργισμένο μέγα Αίαντα³ και το φυλακισμένο τυραννοκτόνο Αριστογείτονα⁴, ως τον περφηρονημένο Σπαρτιάτη οπλίτη Αριστόδημο⁵, τον κυνηγημένο Αθηναίο ρήτορα Δημοσθένη⁶ και τον Ερετριέα Μενέδημο για μια άδικη κατηγορία ή από θλίψη για την τύχη της πατρίδας του⁷.

Ωστόσο στη δοξογραφία ανιχνεύονται και μαρτυρίες για αυτοκτονίες με μόνο κίνητρο την υστεροφημία ή χωρίς άλλο εύλογο αίτιο, όπως αυτή του Εμπεδοκλή που φέρεται να πήδησε στο ηφαίστιο της Αίτνας⁸ και του Φερεκύδη

¹ Πβ. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, σ. 2.

² Η απόλαυση της τιμής, της δημόσιας δηλαδή εκτίμησης, είναι για τον ομηρικό άνθρωπο το πρώτιστο αγαθό, πβ. Dodds, *Ελληνες και παράλογος*, σ. 34.

³ Έπεσε πάνω στο σπαθί του θεωρώντος ότι οι Αχαιοί δεν του απέδωσαν την πρέπουσα τιμή.

⁴ Αριστοτ. *Αθην. πολ.* 18.5: καὶ τέλος ὡς οὐκ ἐδύνατο <Ἀριστογείτων> πάντα ποιῶν ἀποθανεῖν, ἐπαγγεiliάμενος... οὕτω παρώξυνεν τὸν ἱππῖαν ὥσθ' ὑπὸ τῆς ὀργῆς οὐ κατέσχευεν ἑαυτὸν, ἀλλὰ σπασάμενος τὴν μαχαίραν διέφθειρεν αὐτόν.

⁵ Ο Αριστόδημος, έχοντας επιβιώσει των Θερμοπυλών, ένοιωθε επονείδιστος στην πατρίδα του, αναζήτησε και βρήκε ένδοξο θάνατο στις Πλαταιές. Πβ. Ἡρόδ. 9.71. Αξίζει νο σημειωθεί ότι αυτός ο θάνατος δεν τιμήθηκε ως ἀριστεία από τους Σπαρτιάτες, επειδή ακριβώς ο Αριστόδημος, προκεμένου να δοξαστεί, αγνόησε τη θέση του στη φάλαγγα, πβ. Vernant, *Mortals and Immortals*, σ. 220.

⁶ Στράβ. *Γεωγρ.* 8.14(c374): ἀλλ' ἔφθη <Δημοσθένης> φαρμάκῃ παραλύσας ἑαυτὸν τοῦ ζῆν. Πβ. Θεοδωρίδης, *Επίκουρος*, σ. 140.

⁷ Διογ. Λ. *Βίοι* 2.142. Ἐντεῦθεν ἀθυμήσας <Μενέδημος> λαθραίως παρεισδύς εἰς τὴν πατρίδα καὶ τὴν τε γυναῖκα καὶ τὰς θυγατέρας παραλαβὴν πρὸς Ἀντίγονον ἐλθὼν ἀθυμία τὸν βίον κατέστρεψε.

⁸ Για τον παράδοξο θάνατο του Εμπεδοκλή Πβ. Van Hoof, *From Autothanasia to Suicide* σ. 37.

που κατακρημνίσθηκε στους Δελφούς¹. Ανάλογα κίνητρα φαίνεται να είχε, στο τέλος πιά της αρχαιότητας, ο Περεγρίνος που αυτοπυρπολήθηκε στην Ολυμπία το 165 μ.Χ.².

Σκοπός αυτής της μελέτης δεν είναι τόσο ο εκούσιος θάνατος, όσο η λυτρωτική θανάτωση σε περίπτωση ασθένειας ή γήρατος. Ανεξάρτητα από την ανάπτυξη της ιδέας της ευθανασίας στην Αρχαία Ελλάδα, τον αρχαίο Έλληνα απασχολούσε χωρίς αμφιβολία ο θάνατος με ταλαιπωρία και οδύνη: ο άβασάνιστος θάνατος³ θα ήταν οπωσδήποτε η επιθυμία κάθε κοινού ανθρώπου και τότε, ακριβώς όπως και τώρα.

Το γήρας, το *πρεσβυτικὸν κακόν*⁴ και η διανοητική πάθησ⁵ θεωρούνταν μεγάλη απώλεια της ικανότητας του πολίτη που μπορούσε στην αρχαία Αθήνα να φτάσει μέχρι και το αποκλεισμό του από τη συμμετοχή στα δικαστήρια⁶. Δεν αναφέρεται από τον Αριστοτέλη το χρονικό όριο του γήρατος, η ηλικία που αποτελούσε και

¹ Διογ. Λ. Βίοι 1.117. Ἐνιοι δὲ φασιν <Φερεκύδην> ἐλθόντα εἰς Δελφοὺς ἀπὸ τοῦ Κωρυκίου δρους αἰτὸν δισκῆσαι. Οἱ θάνατοι τοῦ Φερεκύδη, τοῦ Πυθαγόρα καὶ τοῦ Εμπεδοκλή ἦσαν ἀντικείμενο παράδοξων ἀφηγήσεων, πβ. Zeller-Nestle. *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, σ. 24.

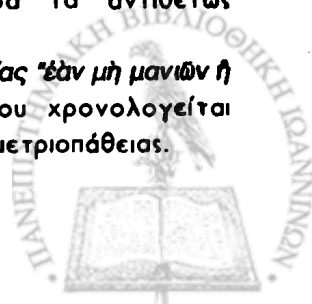
² Λουκ. Περεγρ. 36. Ἄλλες περιπτώσεις θανάτου με φωτιά δεν ανιχνεύονται στον αρχαιοελληνικό κόσμο, σε αντίθεση με τον Ινδικό, πβ. Van Hoof, *From Autothanasia to Suicide*. Στην αυτοπυρπόληση του Περεγρίνου δεν μπορούν να αποκλειστούν οι επιρροές από την ανάλογη πράξη ενός Ινδού στην Αθήνα, πβ. Dodds, *Εθνικοί και Χριστιανοί*, σ. 104. καὶ Dodds, *Ἕλληνες καὶ παράλογοι*, σ. 210.

³ Αἰσώπ. Μυθ. μυῖα: ὁ λόγος, ὅτι ῥάδιον φέρουσι τὸν θάνατον οἱ ἄνθρωποι, ὅταν ἀβασανίστως παρακολουθήσῃ.

⁴ Ἀριστοφ. Πλουτ. 270: *πρεσβυτικῶν μὲν κακῶν ἔχοντα σωρόν*. Τὴν ἴδια φράση ἀποδίδει ὁ Αἰλιανὸς στὸν Εὔχαρμο (πβ. Σ. Αλεξιάδης, Σχόλια στὸ Αἰλιανὸ Παικλὴ Ἱστορία, Αθήνα κ.κ., σ. 90): Αἰλ. Ποικ. Ἱστ. Β 34. *Ἐπίχαρμόν φασι πάνυ σφόδρα πρεσβύτην ὄντα, μετὰ τινῶν ἡλικιωτῶν ἐν λέσχῃ καθήμενον, ἐπεὶ ἕκαστος τῶν παρόντων ἔλεγεν ὁ μὲν τις "ἐμοὶ πέντε ἔτη ἀπόχρη βῖωσαι", ἄλλος δὲ "ἐμοὶ τρία", τρίτου δὲ εἰπόντος "ἐμοὶ γε τέτταρα", ὑπολαβὼν ὁ Ἐπίχαρμος "ὦ βέλτιστοι" εἶπε. "τί στασιάζετε καὶ διαφέρεσθαι ὑπὲρ ὀλίγων ἡμερῶν; Πάντες γὰρ οἱ συνελθόντες κατὰ τινα δαίμονα ἐπὶ δυσμαῖς ἐσμέν ὥστε ὥρα πᾶσιν ἡμῖν τὴν ταχίστην ἀνάγεσθαι, πρὸ τοῦ τινὸς καὶ ἀπολαῦσαι κακοῦ πρεσβυτικοῦ".* Ἡ σκηνὴ τῶν γερόντων στὶς Συρακούσες τοῦ 5ου αἰῶνα ἔχει μιὰ διαχρονικὴ επικαιρότητα.

⁵ πβ. Van Hoof, *From Autothanasia to Suicide*, σ. 38: παρὰ τὰ ἀντιθέτως θρυλούμενα, ἡ γεροντικὴ ἀννοία δὲν ἦταν ἀγνωστὴ στὴν ἀρχαιότητα.

⁶ Ἀριστοτ. Ἀθ. Πολ. 35.2. <Οἱ τριάκοντα> .. τὰς δὲ προσοῦσας δυσκολίας *"ἐὰν μὴ μανίων ἢ γηρῶν ἢ γυναικὶ πιθόμενος"* ἀφεῖλον. Ἡ ἀφαίρεση τοῦ κωλύματος αὐτοῦ, που χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν νομοθεσίαν τοῦ Σόλωνα, θεωρεῖται ἀπὸ τὸ φιλόσοφο ὡς πράξη μετριοπάθειας.

την αρχή του ιδιάζοντος νομικού αυτού κωλύματος. Το γήρας φαίνεται να είναι αρκετός λόγος για επίσπευση του θανάτου στη δοξογραφία για το Σπεύσιππο¹ και τον Στίλπωνα το Μεγαρέα². Ακόμη περισσότερο, ο θάνατος σε βαθύ γήρας θεωρείται από το Γοργία αδελφός του ύπνου³ από τον Αριστοτέλη *ἄλυπος*⁴ και ο θάνατος σε ευτυχισμένη στιγμή είναι για τον Αντισθένη το *μακαριώτερον ἐν ἀνθρώποις*⁵. Ευθανασία γερόντων, με αποκλειστικά οικονομικά κίνητρα, του *διαρκεῖν τοῖς ἄλλοις τὴν τροφήν*, προβλεπόταν σύμφωνα με το Στράβωνα από τη νομοθεσία των Κείων τόσο σε έκτακτες, όσο και στις συνήθεις περιστάσεις. Η υποχρεωτική αυτή αυτοκτονία είχε ως καθορισμένο όριο ηλικίας τα 60 ἔτη γιὰ τις συνήθεις καταστάσεις· στις έκτακτες το όριο καθοριζόταν κατα περίπτωση⁶.

Ακόμη και τον ιδανικό θάνατο για την αρχαιότητα, εκείνον στο πεδίο της μάχης, ο Τυρταίος τον θεωρεί ανάρμοστο για τον γέρο άνθρωπο⁷, ίσως έχοντας μιὰ αισθητική αφετηρία στην αξιολόγηση του ἐνδοξου θανάτου⁸. Ωστόσο ο

¹ Διογ. Λ. Βίοι 4.3. "Ἦδη δὲ ὑπὸ παραλύσεως καὶ τὸ σῶμα διέφθαρτο, καὶ πρὸς Ξενοκράτην διεπέμπετο <Σπεύσιππος> παρακαλῶν αὐτὸν ἐλθεῖν καὶ τὴν σχολὴν διαδέξασθαι. Φασὶ δὲ αὐτὸν ἐπὶ Ἀμαξίου φερόμενον εἰς τὴν Ἀκαδημαίαν συναντῆσαι Διογένην καὶ Χαῖρε εἰπεῖν τὸν δὲ φάναι, "ἀλλὰ μὴ σύ γε, ὅστις ὑπομένεις ζῆν τοιοῦτος ὢν". Καὶ τέλος ὑπὸ ἀθυμίας ἐκὼν τὸν βίον μετέλλαξε γηραιὸς ὢν.

² Διογ. Λ. Βίοι 2.120. Γηραιὸν δὲ τελευτῆσαί φησιν <Στίλπωνα> "Ερμιππος, οἶνον προσενεγκάμενον ὅπως θάπτον ἀποθάνει.

³ Αἰλ. Ποικ. Ἰστ. Β.35. Γοργίας ὁ Λεοντίνος ἐπὶ τέρματι ὢν τοῦ βίου καὶ γεγηρακῶς εὖ μάλα ὑπὸ τινος ἀσθενείας καταληφθεὶς, κατ' ὀλίγον ἐς ὕπνον ὑπολισθάνων ἔκειτο. Ἐπεὶ δὲ τις ὡς αὐτὸν παρήλαθε τὼν ἐπιτηδεῶν ἐπισκοπούμενος καὶ ἤρετο ὃ τι πράττει, ὁ Γοργίας ἀπεκρίνατο "ἤδη με ὁ ὕπνος ἀρχεται παρακατατίθεσθαι τὰδελφῶ". Ἡ ἀδελφική σχέση ὕπνου καὶ θανάτου ἀναφέρεται σε ὅλην τὴν ἀρχαιότητα, ἥδη ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὸν Ὅμηρο, Ἰλ. Ξ. 231 Ὑπνῷ κασιγνήτῳ θανάτῳ μέχρι το Βιργίλιο (Αἰν. ΒιΠβ. VI, *Tum consanguineus Lethi soror*), πβ. Humphreys, "Death and Time", σ. 274. Για τὴν προετοιμασία τοῦ νεκροῦ με τελετές συμβολικὲς τοῦ ὕπνου πβ. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, σ. 13.

⁴ Ἀριστ. Μικρ. α Φυσ. 479a. Διὸ καὶ ἄλυπός ἐστιν ὁ ἐν τῇ γῆρᾳ θάνατος.

⁵ Διογ. Λ. Βίοι 6.5. Ἐρωτηθεὶς <Ἀντισθένης> τί μακαριώτερον ἐν ἀνθρώποις, ἔφη, "εὐτυχοῦντα ἀποθανεῖν."

⁶ Στράβ. Γεωγρ. 10.6(486): προσέταπτε γὰρ, ὡς ἔοικεν, ὁ νόμος τοὺς ὑπὲρ ἐξήκοντα ἔτη γεγονότας κωνειάζεσθαι, τοῦ διαρκεῖν τοῖς ἄλλοις τὴν τροφήν καὶ πολιορκουμένους δὲ ποτε ὑπ' Ἀθηναίων ψηφίσασθαι φασὶ τοὺς πρεσβυτάτους ἐξ αὐτῶν ἀποθανεῖν, ὀρισθέντος πλήθους ἐτῶν, τοὺς δὲ παύσασθαι πολιορκούντας.

⁷ Τυρταῖος, ἀπόσπασμα 10, West.

⁸ πβ. Humphreys, "Death and Time", σ. 262.

ευτυχέστερος των θνητών κατά τον Σόλωνα, ο Τέλλος, σκότώθηκε στη μάχη ήδη έχοντας παιδιά και εγγόνια¹.

Αυτές οι αντιλήψεις, μολονότι δοσμένες από ανθρώπους εξέχοντες, δεν πρέπει να απείχαν από τις κοινές απόψεις της εποχής τους: ο σύντομος μύθος του Αισώπου αναδεικνύει και τις δυό όψεις των γερατειών, και τις δυσκολίες, τον Θάνατον έπεκαλείτο και την αγάπη για τη ζωή, πᾶς ἄνθρωπος φιλοζωεῖ, κᾶν δυστυχῆ λίαν². Η δύσκολη θέση των γερόντων τονίζεται και από το πλήθος των σκωπτικών και υβριστικών όρων που σώζονται: τυμβογέρων, τυφογέρων, νωδογέρων, κρονόληρος, πρεσβύτερος Κρόνου, Ιαπετός, Τιθωνός³.

Απόψεις υπέρ του εκούσιου θανάτου για τη λύτρωση από τη φτώχεια, σαν κι αυτήν που αποδίδει ο Πλούταρχος στο Θέογνι, φαίνονται ποιητικές υπερβολές⁴. Αξίζει να σημειωθεί ωστόσο ότι για τους αρχαίους Έλληνες η αρετή, δεν μπορούσε να διαχωριστεί εύκολα από το κάλλος και τον πλούτο⁵. Στο εντυπωσιακό Κείων νόμιμον το καλῶς ζην έχει οιονομική βάση. Στον Αίσωπο

¹ Ἡρόδ. Ι.30: Τέλλῳ τοῦτο μὲν τῆς πόλιος εὖ ἡκούσης παῖδες ἦσαν καλοί τε κάγαθοί, καί σφι εἶδε ἅπασι τέκνα ἐκγενόμενα καὶ πάντα παραμείναντα... γενομένης γὰρ Ἀθηναίοισι μάχης πρὸς τοὺς Ἀστυγείτονας ἐν Ἐλευσίνι βοηθήσας καὶ τροπὴν ποιήσας τῶν πολεμίων ἀπέθανε κάλλιστα, καὶ μιν Ἀθηναῖοι δημοσίῃ τε ἔθαψαν αὐτοῦ τῇ περ ἔπεσε καὶ ἐτίμησαν μεγάλως.

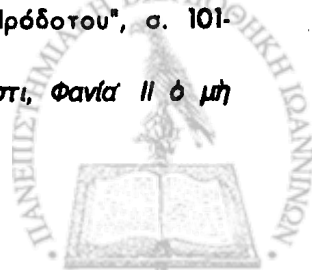
² Αἰσώπου Μῦθοι, γέρων καὶ Θάνατος. γέρων ποτὲ ξύλα κόψας καὶ ταῦτα φέρων πολλὴν ὁδὸν ἐβάδιζε. διὰ δὲ τὸν κόπον τῆς ὁδοῦ ἀποθέμενος τὸ φορτίον τὸν Θάνατον ἐπεκαλεῖτο. τοῦ δὲ Θανάτου φανέντος καὶ πυθομένου, δι ἣν αἰτία αὐτὸν ἐπεκαλεῖτο, ἔφη "Ἴνα τὸ φορτίον ἄρῃς." ὁ λόγος δηλοῖ ὅτι πᾶς ἄνθρωπος φιλοζωεῖ, κᾶν δυστυχῆ λίαν.

³ Πβ. Παπαγεωργίου, Ο προσδιορισμός των ηλικιών του ανθρώπου στην ελληνική γλώσσα, σ. 149-150 και Γ. Μεταλληνός, Εισαγωγή στο Συνέσ. Κυρην. Φαλάκρας ἐγκώμιον, σ. 44.

⁴ Σύμφωνα πάντα με τον Πλούταρχο τέτοιες ακρότητες καταδικάστηκαν και από ανθρώπους υπέρμαχους κατά τα άλλα της λυτρωτικής θανάτωσης, όπως ήταν ο στωικός Χρύσιππος: Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 22.1069d: οὕτως ἀποδειλιῶντα πρὸς τὴν πενίαν ἀδιάφορον οὔσαν.

⁵ Για το ρόλο των εννοιών αυτών στην κοινωνία του Ομήρου και του Ηροδότου ηβ. αντίστοιχα Περυσινάκης, "Η λειτουργία του πλούτου στην πλοκή της 'Οδύσσειας", σ. 287-314 και Περυσινάκης, "Η έννοια του πλούτου στην 'Ιστορίη του Ηρόδοτου", σ. 101-103.

⁶ Μενάνδρ. απόσπ. 797 Kōtze-Thierfelder: καλὸν τὸ Κείων νόμιμόν ἐστι, Φανία ἢ ὁ μὴ δυνάμενος ζην καλῶς οὐ ζῇ κακῶς.

διασώζεται μύθος με πειστικά αληθοφανές και καθημερινό περιεχόμενο για την αυτοκτονία *εσχάτη ένδειξ*¹.

Από τον 4^ο και πιο πολύ από τον 3^ο αιώνα, τα ηθικά συστήματα αλλάζουν: η πάλις έρχεται σε δεύτερη μοίρα² και επικρατεί η πεποίθηση ότι μόνο οι εσωτερικές δυνάμεις του ανθρώπου μπορούν να του εξασφαλίσουν την ευτυχία³. Η ανάπτυξη μεγάλων κρατών επιτρέπει την επαφή με άλλα έθνη⁴ και άλλες θρησκείες⁵ που πρεσβεύουν την άμεση σχέση κάθε ανθρώπου με το θείο, χωρίς τη διαμεσολάβηση της πολιτείας: αναπόφευκτη όσο και επιθυμητή⁶ γίνεται η αντιπαράθεση των ηθικών συστημάτων των Ελλήνων με εκείνες άλλων, εξωτικών λαών: για παράδειγμα, η περιφρόνηση των Γυμνοσοφιστών στο θάνατο κρίθηκε αξιομνημόνευτη από τον Κλείταρχο και αργότερα από το Διογένη Λαέρτιο⁷.

Πέρα από τις φιλολογικές καταγραφές, φαίνεται να υπάρχει μετά τον 4ο αιώνα μια τάση ενασχόλησης με θέματα εκουσίου θανάτου⁸: δεν ήταν μόνο η

¹ Αίσωπ. Μυθ. *άνηρ και κύκλωψ*. *άνηρ τις των εύλαβων τυγχάνων και τοις πρακτέοις σεμνός επί χρόνον ικανόν εύμαρως τοις ιδίοις παισίν συμβιοτεύων μετὰ ταῦτα ένδειξ περιπίπτει έσχάτη και την ψυχην καιρίως άλγών έβλασφήμει τὸ θεῖον και έαυτὸν άνελετν άπηναγκάζετο. λαβὼν οὖν σπάθην επί τινα των έρημικων τόπων έξήκει θανετν μάλλον αίρετισάμενος ήπερ κακῶς ζην... εἴτα ὁ Κύκλωψ επί τὸν λάκκον έλθων και τὸ μὲν χρυσίον μή εύρηκῶς, άντ' αὐτοῦ δέ κείμενον έκεισε τὸ ξίφος έωρακῶς αὐτίκα τοῦτο σπασάμενος έαυτὸν διεχειρίσατο.*

² Με τις ευνόπτες συνέπειες για την πρακτική ζωή, πβ. Verhaegh, *Η καταγωγή της Ελληνικής σκέψης*, σ. 112, όπου ο "ελληνικός λόγος" θεωρείται "παιδί της πόλης".

³ Πβ. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία*, σ. 22.

⁴ 'Ηδη ο Αντισθένης προβάλλει έναν βάρβαρο, τον Πέρση Κύρο, ως πρότυπο: Διογ. Λ. Βίοι 4.2: *και ὅτι ὁ πόνος άγαθὸν συνέστησε διὰ τοῦ μεγάλου 'Ηρακλέους και τοῦ Κύρου, τὸ μὲν ἀπὸ των 'Ελλήνων, τὸ δὲ ἀπὸ των βαρβάρων έλκύσας <'Αντισθένης>.* Παρά την πολιτική ανελευθερία, ο τρίτος αιώνας π.Χ. θεωρείται υπόδειγμα "ανοιχτής" κοινωνίας, πβ. Dodds, *Έλληνες και παράλογο*, σ. 198.

⁵ Για τη μεταστροφή του σημείου αναφοράς στις "ανατολικές" θρησκείες από το κοινωνικό σύνολο στη θεότητα Πβ. Frazier, *Χρυσός κλώνος*, τ. 3, σ. 63. Ο χαρακτηρισμός για τα ονατολικά δόγματα ως «εγωϊστικά» και «ανήθικα» είναι μάλλον υπερβολικός. Είναι βέβαιο η πρώτη φορά που ο ασκητής ανάγεται ως η υψηλότερη μορφή βίου.

⁶ Πβ. Van Hoof, *From Autothanasia to Suicide*, σ. 34, για την τάση του ελληνιστικού πολιτισμού να διερευνα ακραίες ανθρώπινες συμπεριφορές και καταστάσεις.

⁷ Διογ. Λ. Βίοι 1.6. *Τοὺς γοῦν Γυμνοσοφιστὰς και θανάτου καταφρονετν φησι Κλείταρχος έν τη δωδεκάτῃ.*

⁸ Σύμφωνα με το Θεοδωρίδη, *Επίκουρος*, σ. 348, η έγνοια του θανάτου γίνεται κυρίαρχη σε εποχές παρακμής.

διδασκαλική ικανότης του Ηγησία, αλλά και το κατάλληλο ακροατήριο που τον κατέστησε Πεισιθάνατο¹, τον καιρό του Πτολεμαίου Β'. Προφανώς στις φιλοσοφικές σχολές κατέφευγαν συχνά μαθητές όχι της άσκησης για ορετή αλλά της αναζήτησης της παραμυθίας μέσω του θανάτου².

Η συχνότητα της εκούσιας εξόδου από τη ζωή, για οποιοδήποτε λόγο, δεν φαίνεται να μειώθηκε στους Ρωμαϊκούς χρόνους: ο Επίκτητος θεωρεί αναγκαίο να απορρίψει το αίτημα των μαθητών του που ζητούν ανάλογη άδεια³. Σε θέματα ευθανασίας οι Ρωμαίοι ακολούθησαν γενικώς τις ελληνικές θέσεις⁴. Η συχνότητα της αυτοκτονίας και της ευθανασίας στους μεγάλους πληθυσμούς των δούλων θα παραμείνει σκοτεινή, καθώς οι μαρτυρίες για τις συνθήκες ζωής και θανάτου της μερίδας αυτής σπανίζουν. Καθώς μάλιστα οι δούλοι είχαν δικούς τους γιατρούς, τα συμπεράσματα για την ευθανασία που προκύπτουν από τα σωζόμενα ιατρικά κείμενα δεν μπορούν να επεκταθούν εύκολα στους πληθυσμούς των δούλων⁵.

Θα ήταν ωστόσο μονομερές να αναφερθούν μόνο οι μαρτυρίες υπέρ της λύτρωσης δια του θανάτου. Όσο και αν η ιατρική των αρχαίων Ελλήνων δεν ήταν σε θέση να διεκδικήσει τον άνθρωπο από το θάνατο, οι μυθολογικές αναφορές ανθρώπων που γύρισαν από τον κάτω κόσμο, οι *δισθανεῖς*, δείχνει μια διάθεση αμφισβήτησης του τελεσίδικου του θανάτου⁶. Από την άλλη η αυτοκτονία

¹ Διογ. Λ. Βίοι 2. 86: οὗ <διήκουσεν> Ἡγησίας ὁ πεισιθάνατος.

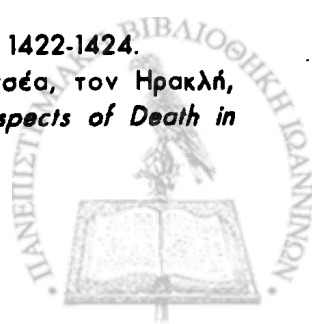
² Επικτ. Διατρ. 1.9.8-10: ὑμᾶς μὲν ἔρχεσθαι λέγοντας Ἐπίκτητε, οὐκέτι ἀνεχόμεθα μετὰ τοῦ σωματίου τούτου δεδεμένοι... ἄφες ἡμᾶς ἀπελθεῖν ὅθεν ἐληλύθαμεν. Το ὕφος του χωρίου δείχνει ότι συζητήσεις εκουσίου θανάτου δεν ήταν ασυνήθιστες τον καιρό του Επίκτητου.

³ Ἐπικτ. Διατρ. 1.9.8-11: ὑμᾶς μὲν ἔρχεσθαι λέγοντας Ἐπίκτητε, οὐκέτι ἀνεχόμεθα μετὰ τοῦ σωματίου τούτου δεδεμένοι... ἄφες ἡμᾶς ἀπελθεῖν ὅθεν ἐληλύθαμεν... ἐμὲ δ' ἐν τῷ <δε> λέγειν ὅτι " ἄνθρωποι, ἐκδέξασθαι τὸν θεόν. ὅταν ἐκεῖνος σημήνη καὶ ἀπολύσῃ ὑμᾶς ταύτης τῆς ὑπηρεσίας, τότε ἀπολύεσθε πρὸς αὐτόν· ἐπὶ δὲ τοῦ παρόντος ἀνάσχεσθε ἐνοικοῦντες ταύτην τὴν χώραν, εἰς ἣν ἐκεῖνος ὑμᾶς ἔταξεν". Για την "επιθυμία θανάτου" ανάμεσα στους νεαρούς μαθητές του Επίκτητου βλ. Dodds, *Εθνικοί και Χριστιανοί*, σ. 208.

⁴ Πβ. Rachels, *Euthanasia*, σ. 33.

⁵ Πβ. Robin-McCauley, "Cultural Lag and the Hippocratic Oath", σ. 1422-1424.

⁶ Αυτός ο παράξενος όμιλος περιλαμβάνει τον Σίσυφο, τον Οδυσσέα, τον Ηρακλή, τον Ορφέα, το Διόνυσο, το Θησέα και τον Πειρίθου. Πβ. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, σ. 212.

γενικώς ήταν μια πράξη ανίερη¹. Οι θέσεις κατά του εκούσιου θανάτου και κατά κάθε παρέμβασης στη ζωή είναι αραιότερες, επιγραμματική ωστόσο είναι η ψράση που αποδίδεται στον Καρνεάδη: *ἡ συστήσασα φύσις καὶ διαλύσει*².

¹ Αίσχύλ. *Εύμεν*. 338.

² Διογ. Λ. Βίοι 4.64. Δειλότερον δέ πως δοκεῖ περὶ τὴν τελευταίαν ἀνεστράφθαι, ὅτε συνεχῆς ἔλεγεν <Καρνεάδης>, "ἡ συστήσασα φύσις καὶ διαλύσει". Μαθὼν τε Ἀντίπατρον φάρμακον πιόντα ἀποθανεῖν, παρωρμήθη πρὸς τὸ εὐθαρσὲς τῆς ἀπαλλαγῆς καὶ φησι, "δοτε οὖν κάμοι" τῶν δὲ εἰπόντων, "τί"; "οἶνόμελι" εἶπεν.

2. Έκθεση και βρεφοκτονία

Η σταθερή αντίληψη ότι η αξία του ανθρώπου είναι επίκτητη μάλλον παρά συγγενής με την ανθρώπινη φύση του είναι διάχυτη στην αρχαιότητα· η αρχή της ιερότητας της ανθρώπινης ζωής δεν αναγνωρίστηκε ποτέ στην ειδωλολατρική κοινωνία και το παιδί δεν προικιζόταν με κάποια αξία ήδη από τη γέννησή του, ούτε εξάλλου είχε θέση ούτε Άδην κοντά στους ενήλικες, όπως εξάλλου δεν είχαν θέση οι δούλοι και τα ζώα¹. Δεν είναι τυχαίο έτσι πως οι λέξεις *παῖς* και *παιδίσκη* δηλώνουν τόσο παιδιά όσο και δούλους. Στην καλλίτερη περίπτωση τα παιδιά είναι πλάσματα ατελή, που έχουν απλώς τη δυνατότητα να γίνουν άνθρωποι², ο Ηράκλειτος μάλιστα ορίζει και την έναρξη της διαδικασίας της τελειότητας στην εφηβεία³.

Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε πως και στις καλύτερες εποχές της αρχαίας ελληνικής τέχνης τα παιδιά απεικονίζονται με αναλογίες ενηλίκων⁴, έτσι ώστε να είναι δύσκολη η εκ των υστέρων αναπαράσταση της ηλικίας των απεικονιζομένων παιδιών, τόσο των κοριτσιών⁵ όσο και αγοριών⁶.

Το καθοριστικό γεγονός δεν ήταν η γέννηση καθεαυτή, αλλά η αποδοχή του ως μέλος του οίκου, η "υιοθεσία" του από μια οικογένεια ή κάποιο κοινωνικό

¹ Πβ. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, σ. 122.

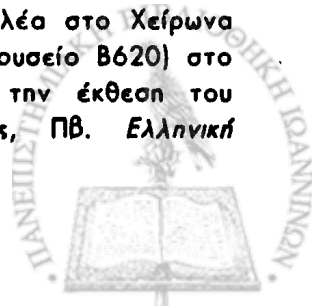
² Πβ. Αζελός. *Ηράκλειτος και Φιλοσοφία*, σ. 146 και 209-210, όπου η πρακλείτεια ιεράρχηση πίθηκος, παιδί, άνθρωπος, θείο.

³ Άετ. άρεσκ. V 23.1. *Ήράκλειτος καί οί Στωικοί άρχεσθαι τούς ανθρώπους της τελειότητος περί την δευτέραν έβδομάδα, περί ήν ό σπερματικός κινείται όρρος*.

⁴ Πβ. Boardman, *Ελληνική πλαστική*, σ. 216.

⁵ Πβ. Sourvinou-Inwood, *Girls' Transitions*, σ. 17. Η ερμνεύα της Sourvinou-Inwood είναι ότι τον καλλιτέχνη ενδιέφεραν μόνο οι συμβατικές φάσεις της αναπαραγωγικότητας στη γυναικία ζωή: το κορίτσι είναι μια γυναίκα, χωρίς τα αναπαραγωγικά χαρακτηριστικά της.

⁶ Πβ. την απεικόνιση του Αχιλλέα που παραδίδεται από τον Πηλέα στο Χείρωνα (αττική μελανόμορφη οινόχοη, του όψιμου δού αιώνα π.Χ., Βρετανικό Μουσείο B620) στο March, *The Creative Poet*, εικόνα 6. Στην αγγειογραφία με θέμα την έκθεση του Οιδίποδα, το βρέφος απεικονίζεται ως παιδί προσχολικής ηλικίας, Πβ. *Ελληνική Μυθολογία*, τ. 3, σ. 87 (Παρίσι, Bibliotheque Nationale).

θεσμό. Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, οι Στωικοί και ο Επίκουρος, πιθανόν και ο Πλωτίνος αποδεχόταν την ηθικότητα της απόρριψης βρεφών, για λόγους ευγονικούς ή οικονομικούς¹, εν γένει χρηστικούς².

Η συχνότητα της έκθεσης βρέφους στην αρχαιότητα έχει συζητηθεί αρκετά³: υποστηρίζεται πάντως ότι το φαινόμενο δεν είχε υπολογίσιμη σημασία και ότι η βρεφοκτονία των κοριτσιών που θεωρείται πιο διαδεδομένη, δεν μπορούσε να έχει την έκταση που της καταλογίζεται γιατί θα είχε καταστροφικά δημογραφικά αποτελέσματα⁴.

Στη μελέτη της έκθεσης δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι η έκθεση έχει διαφορετική έννοια, άλλοτε βρεφοκτονία και άλλοτε απλή εγκατάλειψη. Σαφέστατα κάποια από τα εγκαταλελειμμένα βρέφη τελικά θα επιζούσαν, ανατρεφόμενα από άλλους είτε για υιοθεσία, είτε, συνηθέστερα, για δουλεία. Στη "φιλόανθρωπη" νομοθεσία των Θηβαίων γίνεται αναφορά τόσο στο *ἐκθεῖναι παιδίον* όσο και στο *ἐς ἐρημίαν ῥίψαι*⁵, διάκριση που παραπέμπει ευλόγως σε δυο τουλάχιστον διαφορετικούς στόχους εκείνου που εγκαταλείπει το βρέφος: στη διάσωση του από άλλους και στο βέβαιο θάνατό του.

Ήδη από την ανασκόπηση της πλούσιας μυθολογίας προκύπτει ότι το αίσιο για το βρέφος τέλος δεν ήταν σπάνιο. Βέβαια η μυθολογία απέχει από την οδυνηρή και ταπεινή πραγματικότητα της έκθεσης, αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι

¹ Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 6 και Rist, *Human Value*, σ. 141-142.

² Πβ. Jones, *Law and Legal Theory of the Greeks*, σ. 288, όπου σχετίζεται η έκθεση με την απαίτηση ύπαρξης χρησίων πολιτών.

³ Για μια ανασκόπηση Πβ. Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 6.

⁴ Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 19 και Engels, "Female Infanticide", σ. 112. Στη Ρώμη η εκτεταμένη έκθεση των νεογέννητων κοριτσιών είχε ως αποτέλεσμα την έλλειψη γυναικών σε ηλικία γάμου, πβ. Bornemann, *Πατριαρχία*, σ. 640.

⁵ Αίλιανού *Ποικ. Ίστ.* Β 7. Νόμος οὗτος Θηβαϊκὸς ὁρθῶς ἅμα καὶ φιλανθρωπῶς κείμενος ἐν τοῖς μάλιστα ὅτι οὐκ ἔξεστιν ἀνδρὶ Θηβαίῳ ἐκθεῖναι παιδίον οὐδὲ ἐς ἐρημίαν αὐτὸ ῥίψαι θάνατον αὐτοῦ καταψηφισαμένῳ. Ἡ ἀντίθεση δηλώνεται με περισσότερη ἐμφαση στο σχετικὸ λήμμα της Σούδας: ἐκτιθέσθαι τὰ βρέφη ἀντὶ τοῦ εἰς βορὰν θηρίοις ἢ καὶ ἄλλως εἰς διαφθορὰν παρατιθέναι ἐπ' ἐρημίαις.

το ίδιο αίσιο τέλος, με ανάλογα απροσδόκητα παρεπόμενα επί σκηνής, συμβαίνει συχνά και στην Κωμωδία, του Μενάνδρου για παράδειγμα.

Ομοίως δεν πρέπει να παραβλέπεται η ύπαρξη δυο κατηγοριών βρεφών-υποψηφίων για έκθεση ή θανάτωση: τα υγιή ανεπιθύμητα και τα μειονεκτικά από άποψη υγείας ή αρτιμέλειας· για την αντιμετώπιση της πρώτης κατηγορίας αναμένονται διαφορές από κοινωνία σε κοινωνία, τα βρέφη της δεύτερης κατηγορίας αντιθέτως αντιμετώπιζαν μια καθολική απόρριψη¹.

Οι μαρτυρίες που διασώθηκαν σχετικά με την ύπαρξη νόμων για την έκθεση ή τη βρεφοκτονία είναι ελάχιστες, κατά κανόνα μεταγενέστερες². Η αρχαιότερη πάντως νομοθετική ρύθμιση διαπιστώνεται στη Γόρτυνα και αφορά ακραίες μόνον καταστάσεις, όπως την περίπτωση του διαζυγίου εγκύου, όπου η μητέρα είχε το δικαίωμα της έκθεσης του νεογέννητου, αν εκείνο δε γινόταν αποδεκτό από τον πατέρα του³. Ωστόσο φαίνεται ότι στην Ελληνική αρχαιότητα δεν υπήρχαν νόμοι που να απαγορεύουν την ευθανασία του μειονεκτικού βρέφους, αλλά ούτε τον άμεσο φόνο ή την έκθεση του υγιούς βρέφους⁴. Ακόμη περισσότερο δεν υπήρχε νομοθεσία που να αντιμετωπίζει, έστω θεωρητικά, την έκθεση υγιούς νεογνού ως ανθρωποκτονία ή κι αν υπήρχε, δεν θα εφαρμοζόταν με αυστηρότητα. Παραμένει αβέβαιο, μέχρι ποια ηλικία του βρέφους αφορούσε αυτή η ατιμώρητη θανάτωση: πιθανότατα όμως περιοριζόταν στις πρώτες μόνο ημέρες μετά τη γέννηση⁵.

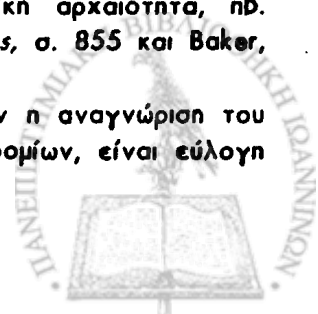
¹ Η θανάτωση των μειονεκτικών αυτών νεογνών είχε ορθολογικά κίνητρα, σε αντίθεση με τη Ρωμαϊκό κόσμο, που αντιδρούσε με θρησκευτική αποστροφή στην ύπαρξη αυτών των τεράτων, των *progidia*· δεν πρέπει ωστόσο να υποτιμάται εντελώς και ο θρησκευτικός παράγων στην αρχαιοελληνική συμπεριφορά.

² Οι πληροφορίες του Πλούταρχου για την Αθήνα του Σόλωνα και τη Σπάρτη του Λυκούργου είναι πολύ χρήσιμες, ωστόσο καταγράφηκαν 7 αιώνες μετά την εφαρμογή των νομοθεσιών. Οι νομοθεσίες του Φιλίππου Ε' για τη Μακεδονία στον Τίτο Λίβιο και των Θηβαίων στον Αιλιανό είναι βέβαια πολύ όψιμες.

³ Πβ. *Νόμοι Γόρτυνας* IV.21 και IV.23, *Rec. des Inscr. jurid. Gr., Dareste*.

⁴ Το ίδιο ισχύει και για την καλλίτερα μελετημένη Ρωμαϊκή αρχαιότητα, πβ. Amudsen, "Birth", σ. 8 και Jones, *Law and Legal Theory of the Greeks*, σ. 855 και Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 855.

⁵ Πβ. Jones, *Law*, σ. 288. Στην περίπτωση της Αθήνας, εφόσον η αναγνώριση του βρέφους ως μέλους της οικογένειας γινόταν στην εορτή των Αμφιδρομιών, είναι εύλογη

Παραμένει εξίσου αβέβαιο, αν αυτή η αντίληψη ήταν καθολική ή αν υπήρχαν εξαιρέσεις. Υπέρ της πρώτης εκδοχής συνηγορεί η μαρτυρία του Ηροδότου για το Λακεδαιμόνιο Χίλωνα και τον Αθηναίο Ιπποκράτη, πατέρα του Πεισίστρατου, στην Ολυμπία¹. Ακόμη όμως και στη δεύτερη περίπτωση, οι εξαιρέσεις αυτές όμως θα αφορούσαν λίγες κοινότητες και μάλλον ασυνήθεις περιστάσεις². Τέτοιες εξαιρέσεις προκύπτουν από αναφορά του Αριστοτέλη: σε μέρη που τα ήθη δεν επιτρέπουν την έκθεση βρέφους, *ἐὰν ἡ τάξις τῶν ἐθνῶν κωλύῃ (ἢ κελεύῃ) μὴθὲν ἀποτίθεσθαι τῶν γιγνομένων*³ ο Αριστοτέλης συνιστά, αν υπάρχουν ήδη πολλά παιδιά, την έκτρωση σε μικρή εμβρυϊκή ηλικία, *πρὶν αἰσθησιν ἐγγενέσθαι*⁴.

Δεν είναι γνωστό αν, παρά την ελευθεριότητα στην ευθανασία και την έκθεση του μειονεκτικού νεογέννητου, η βρεφοκτονία είχε μεγάλες διαστάσεις στην αρχαία Ελλάδα· υποστηρίζεται ότι, σε αντίθεση με την Ελληνιστική⁵ και μάλιστα με τη Ρωμαϊκή εποχή, όπου η πραγματικότητα της έκθεσης είναι αδιαμφισβήτητη, στη κλασική Ελλάδα η ανάλογη τεκμηρίωση είναι ανεπαρκής⁶.

η υπόθεση ότι το δακρύωμα του πατέρα για έκθεση ίσχυε από τη γέννηση έως την εορτή.

¹ Ηρόδ. 1.53: *Χίλων δὲ ὁ Λακεδαιμόνιος παρατυχὼν καὶ θεησάμενος τὸ τέρας συνεβούλευε Ἰπποκράτῃ πρῶτα μὲν γυναῖκα μὴ ἄγεσθαι τεκνοποιὸν ἐς τὰ οἶκία, εἰ δὲ τυγχάνει ἔχων, δεύτερα τὴν γυναῖκα ἐκπέμπειν, καὶ εἴ τις οἱ τυγχάνει ἔων παῖς, τοῦτον ἀπείπασθαι. Οσο και αν το θαῦμα που περιγράφει ο Ηρόδοτος θεωρηθεί αναξιόπιστο, δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητηθεί η εγκυρότητα της μαρτυρίας για την απόλυτη πατρική εξουσία απέναντι στα παιδιά του.*

² Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 8 και R. H. Feen, "Abortion and Exposure in Ancient Greece: Assessing the Status of the Fetus and "Newborn" from Classical Sources", στο W. B. Bondeson (επιμ.), *Abortion and the Status of the Fetus*, D. Reidel, Dordrecht 1983, σ. 288.

³ Αριστοτ. Πολιτ. Η16.1335b21: *διὰ δὲ πλῆθος τέκνων ἡ τάξις τῶν ἐθνῶν κελεύει μὴθὲν ἀποτίθεσθαι τῶν γιγνομένων.*

⁴ Πολιτ. Η16, 1335b25.

⁵ Η επίταση του φαινομένου αρχίζει να παρατηρείται από τον 4ο αιώνα και συνοδεύει την ερήμωση οικισμών, την αραίωση του πληθυσμού, την αποχέρωση της γῆς, ηβ. Θεοδωρίδης, *Επίκουρος*, σ. 72.

⁶ Cameron, "Exposure of Children", σ. 105-114.

Από τις υπάρχουσες μαρτυρίες γίνεται δυνατή η ικανοποιητική διερεύνηση του θέματος στη Σπάρτη και στην Αθήνα της ακμής καθώς και στη Θήβα της όψιμης αρχαιότητας.

α. Σπάρτη: οὐτ' αὐτῷ ζῆν ἄμεινον οὔτε τῇ πόλει

Η γνώση για τη νομοθεσία της Σπάρτης και όλος ο θρύλος για τον πασίγνωστο Καιάδα στηρίζεται κυρίως στη μαρτυρία του Πλούταρχου¹. Δεν φαίνεται να υπάρχει λόγος να αμφισβητηθεί η αξιοπιστία του, δεδομένου ότι η απόρριψη των μειονεκτικών νεογνών δεν έρχεται σε αντίθεση με την όλη πολιτική θεωρία της δωρικής πολιτείας. Ωστόσο ο Πλούταρχος γράφει πολλούς αιώνες μετά, όταν ήδη έχουν αλλάξει κατά πολύ οι συνθήκες στην ίδια τη Σπάρτη· εξ άλλου δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο στους αρχαίους ήδη συγγραφείς να περιγράφουν τη Σπαρτιατική κοινωνία με μια μυθολογική, εξωτική διάθεση. Ακόμη και αν αμφισβητηθεί η απόλυτη ιστορική ακρίβεια του Πλουτάρχου, οι πληροφορίες του δεν χάνουν την αξία τους για τους σκοπούς της παρούσης μελέτης, αφού δείχνουν έστω την πεποίθηση των αρχαίων Ελλήνων για το πως η Σπάρτη αντιμετώπιζε το πρόβλημα των μειονεκτικών νεογνών².

¹ Πλούτ. Λυκούργ. 16. Τὸ δὲ γεννηθὲν οὐκ ἦν κύριος ὁ γεννήσας τρέφειν, ἀλλ' ἔφερε εἰς τόπον τινὰ λέσχην καλούμενον, ἐν ᾗ καθήμενοι τῶν φυλετῶν οἱ πρεσβύτατοι καταμαθόντες τὸ παιδάριον εἰ μὲν εὐπαγὲς εἶη καὶ ρωμαλέον, τρέφειν ἐκέλευον, κληρον αὐτῷ τῶν ἐνακισχυλίων προσνεύσαντες εἰ δ' ἀγεννὲς <ἀγενὲς> καὶ ἄμορφον, ἀπέπεμπον εἰς τὰς λεγομένας Ἀποθέτας, παρὰ τὸ Ταῦγετον βαρυσώδη τόπον, ὡς οὐτ' αὐτῷ ζῆν ἄμεινον οὔτε τῇ πόλει τὸ μὴ καλῶς εὐθύς καὶ ῥώμην πεφυκός. "Οθεν οὐδ' ὕδατι τὰ βρέφη, ἀλλ' οἷνῳ περιέλουον αἱ γυναῖκες, βάσανόν τινα ποιούμεναι τῆς κράσεως αὐτῶν. Λέγεται γὰρ ἐξίστασθαι τὰ ἐπιληπτικά καὶ νοσώδη πρὸς τὸν ἄκρατον ἀποσφακελίζοντα, τὰ δ' ὑγιεινὰ μᾶλλον στομοῦσθαι καὶ κρατύνεσθαι τὴν ἑξιν.

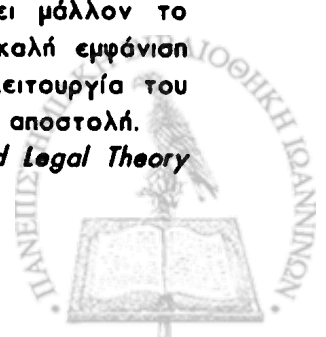
² Περισσότερη μάλλον δυσπιστία προκαλεί η διαπίστωση, ότι κανείς άλλος αρχαίος συγγραφέας, πριν ή μετά τον Πλούταρχο, δεν θεώρησε άξιο να γράψει για τις συνθήκες της Σπάρτης· ακόμη η ομοιότητα των απόψεων που ο Πλούταρχος αποδίδει στους Σπαρτιάτες με τις απόψεις που ο Πλάτων εκφράζει στην Πολιτεία μπορεί να οδηγήσει στην υπόθεση ότι ο πρώτος είναι επηρεασμένος από το δεύτερο.

Το σκεπτικό της επιλογής και της απόρριψης με βρεφοκτονία των μειονεκτικών νεογέννητων, όπως τουλάχιστον το περιγράφει ο Πλούταρχος, είναι λιτό και σαφές, με το κεντρικό συμπέρασμα ότι η συνέχιση της ζωής των βρεφών αυτών θα ήταν και για την κοινωνία αλλά και για τα ίδια μία δυστυχία χωρίς λόγο. Αξίζει να τονιστούν περισσότερο κάποιες πλευρές της συνήθειας αυτής:

- i. από τις λέξεις που χρησιμοποιεί ο Πλούταρχος για το καταδικασμένο βρέφος, *άγεννές* και *άμορφον*, προκύπτει ότι η βρεφοκτονία αφορούσε πολύ μειονεκτικά παιδιά με σαφείς διαμαρτίες στη διάπλασή τους· δεν προκύπτει πάντως από τις πηγές, εάν η επί πολλούς αιώνες ενδογαμία της κοινωνίας της Σπάρτης είχε ως αποτέλεσμα τη γέννηση περισσότερων γεννήσεων παιδιών με εμφανείς συγγενείς ανωμαλίες¹.
- ii. το σκεπτικό της θανάτωσης αποσκοπούσε όχι μόνο στη διαφύλαξη της κοινωνικής υγείας αλλά και στην ευτυχία του ίδιου του πολίτη, *οὐτ' αὐτῷ ζῆν ἄμεινον*, που είχε ως αυτονόητη προϋπόθεση την απόλυτη σωματική ευεξία·
- iii. οι γονεῖς δεν έχουν λόγο στην τύχη του παιδιού τους, *οὐκ ἦν κύριος ὁ γεννήσας τρέφειν*, η σχέση δηλαδή βρέφους και πολιτείας είναι άμεση².
- iv. τα ὄργανα της πολιτείας τα επιφορτισμένα με τη δοκιμασία του νέου μέλους είναι το κυρίαρχο συμβούλιο των γερόντων, *τῶν φυλετῶν οἱ πρεσβύτατοι*, που αποφάσιζε όχι επιπόλαιο, *καταμαθόντες τὸ παιδάριον*, επικουρούμενο γνωμοδοτικά από γυναίκες, πιθανότατα τις μαίες, που φρόντιζαν τον τοκετό και που

¹ Μολονότι τοποθετείται μαζί με το *άμορφον*, το *άγεννές* δηλώνει μάλλον το βρέφος ταπεινής καταγωγής, τον όχι γνήσιο Σπαρτιατικό γόνο. Καθώς η καλή εμφάνιση συνδεόταν με την ευγενική καταγωγή, η ερμηνεία είναι σύμφωνη με τη λειτουργία του συμβουλίου των γερόντων που θα είχε περισσότερο κοινωνική παρά ιατρική αποστολή.

² Για το θεσμό της πολιτειακής αυτής παρέμβασης Πβ. Jones, *Law and Legal Theory of the Greeks*, σ. 288.

πρώτες έβαζαν σε δοκιμασία την υγεία του νεογέννητου, βάσανόν τινα ποιούμεναι τής κράσεως αὐτῶν¹.

- v. η ὅλη διαδικασία είναι εντυπωσιακά ορθολογική ², χωρίς καμία πρόσμειξη μαγείας και χωρίς μεταφυσικές εξηγήσεις ή αναζητήσεις: το δύσμορφο ή ανάπηρο βρέφος είναι απλώς μειονεκτικό και όχι θεία προειδοποίηση τιμωρία ή τέρας, όπως αργότερα στη Ρώμη³.
- vi. αβίαστα συμπεραίνεται ότι στη Σπάρτη δεν υπήρχε δικαιολογία έκθεσης υγιούς νεογνού, σε αντίθεση με την πραγματικότητα των άλλων πόλεων, η επιτροπή των γερόντων δηλαδή είχε και αποτρεπτικές της βρεφοκτονίας αρμοδιότητες⁴,
- vii. εξ ίσου αβίαστα προκύπτει ότι δεν υπήρχε διαφορά στην αντιμετώπιση αρρένων και θηλέων νεογέννητων⁵.
- viii. η επιτυχής δοκιμασία του νεογέννητου συνεπάγεται άμεση χορήγηση κλήρου, κληρον αὐτῷ προσνείμαντες, αποτελεί δηλαδή την πρώτη βαθμίδα μύησης του νέου μέλους στην οπλιτική κοινωνία⁶.
- ix. ο νόμος αφορά μόνον τα βρέφη των ελευθέρων πολιτών, τους μελλοντικούς ελεύθερους πολίτες κληρον αὐτῷ τῶν ἐνακισχιλίων, τα νεογέννητα των άλλων

¹ Το πλύσιμο με κρασί δεν αποτελεί βέβαια ορθολογική δοκιμασία της κράσης του βρέφους· πρόκειται μάλλον για εκλογίκευση κάποιου εθίμου που η προέλευση και η ακριβής ερμηνεία του πρέπει να αναζητηθεί έξω από ιατρικές ερμηνείες.

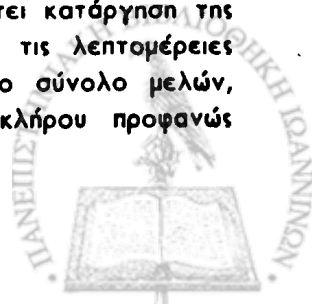
² Ακόμη και ο χώρος απόρριψης των βρεφών ήταν γνωστός και καθορισμένος, σε αντίθεση για παράδειγμα με την ασάφεια των πλατωνικών χωρίων.

³ Η τελετουργία της βρεφοκτονίας στη Σπάρτη μοιάζει πολύ με εκείνην που αναφέρει ο Quintus Curtius, για την Ινδία, τον καιρό του Μεγάλου Αλεξάνδρου: τα βρέφη δηλαδή εξετάζονταν από επιτροπή, η οποία τα παρέδινε για θανάτωση αν διαπίστωνε ψυακή μειονεξία: Κούρτιος, *Ίστορία Αλεξάνδρου*, 9.1.25.

⁴ Δεν προβλέπεται, επί παραδείγματι, απόρριψη βρέφους λόγω οικονομικής ανεχείας, όπως αναφέρεται στη φιλόδοξο νομοθεσία των Θηβαίων. Είναι ωστόσο εύλογη η αντίρρηση ότι οι πιθανόν γέροντες εξέταζαν τα βρέφη που οι γονείς επέλεξαν να προσκομίσουν.

⁵ Η λέξη του Πλουτάρχου, *παιδάριον*, παραπέμπει και στα δύο φύλα.

⁶ Το ιδίομορφο αυτό σύστημα χορήγησης ίσων κληρών προϋποθέτει κατάργηση της κληρονομικής περιουσίας και δημιουργεί αρκετά ερωτηματικά τόσο για τις λεπτομέρειες κατανομής του αυτού αριθμού κληρών σε ένα συνεχώς αυξανόμενο σύνολο μελών, όσο και για την αξιοπιστία ολόκληρου του χωρίου. Η απόδοση κλήρου προφανώς αφορούσε και τα θήλεα νεογέννητα.

κοινωνικών ομάδων, υπομειόνων, περιοίκων, ειλώτων και δούλων μάλλον δεν ενδιέφεραν ιδιαίτερα το νομοθέτη¹.

- χ. τέλος, η μαρτυρία του Πλουτάρχου δεν διευκρινίζει εάν η αποπομπή εις τὰς λεγομένας Ἀποθέτας ήταν άμεση θανάτωση, έκθεση με σκοπό το θάνατο ή αποβολή του μειονεκτικού έξω από τα όρια της πόλης της Σπάρτης².

Η νομοθεσία της Σπάρτης για τα νεογέννητα, μολονότι θεωρήθηκε σύμβολο βαρβαρότητας και τόσο δυσφημίστηκε στους επόμενους αιώνες του ανθρωπισμού³, φαίνεται περισσότερο ανθρώπινη από τις αντίστοιχες άλλων ελληνικών πόλεων και μάλιστα της Αθήνας του χρυσού αιώνα⁴.

Η νομοθετική πρόβλεψη της Σπάρτης για υγιείς πολίτες άρχιζε πριν από τη γέννηση με ευγονικά κίνητρα άθλησης των νέων κοριτσιών: ισχυρά σώματα κυοφορούν υγιή έμβρυα και από την άλλη η άθληση εγγυάται τοκετό χωρίς

¹ Το βρέψη των Σπορτιατών είχαν ίση μεταχείριση ανάμεσά τους, αλλά άνιση σε σχέση με των υπολοίπων κοινωνικών ομάδων, όπως εξάλλου συμβαίνει με το σύνολο της Σπαρτιατικής νομοθεσίας, ηβ. Vornant, *Η καταγωγή της Ελληνικής σκέψης*, σ. 54.

² Με βάση το χωρίο του Πλουτάρχου είναι εξ ίσου πιθανή η άμεση θανάτωση με την ονοτροπή του βρέφους από τους περιοίκους. Δεν είναι του παρόντος, ωστόσο την έρευνα έχει απασχολήσει τόσο η ταύτιση των Αποθετών με τον Καιάδα, όσο και η εντόπιση του σχετικού βαρβαρικού τόπου στα πέριξ της Σπάρτης.

³ Τη μαρτυρία του Πλούταρχου ακολούθησε σιωπή πολλών αιώνων. Η πρώτη επιστροφή στο θέμα του Καιάδα χρονολογείται από το 1676, με το έργο του Guillet de Saint-Georges, *Lacedaemone*, τ. 1, σ. 184, όπου χαρακτηρίστηκε το σπαρτιατικό έθιμο απάνθρωπο και βάρβαρο. Οι επόμενοι αιώνες φαίνεται ότι συντήρησαν με επιμέλεια την άποψη αυτή.

⁴ Σχετική είναι η παρατήρηση ότι η Σπάρτη, αν και έμεινε στην ιστορία ως πρότυπο συντηρητικών θεσμών, ήταν τουλάχιστον μέχρι τον 6ο αιώνα π.Χ. μια εξαιρετικά πρωτοποριακή κοινωνία και ότι όταν οι Σπαρτιάτες, ως ίσοι οηλίτες-πολίτες απολάμβαναν την ισονομία, οι άλλες πόλεις ήταν αναστατωμένες από έριδες, Πβ. και Vornant, *Η καταγωγή της Ελληνικής σκέψης*, σ. 52-54.

προβλήματα για τη μητέρα και το βρέφος¹. Ακόμη αποθαρρύνεται η ερωτική ζωή μεταξύ ανάξιων².

β. Αθήνα: οὐκ ἄξιον τροφῆς τὸ γιγνόμενον

Για την Αθήνα δεν υπάρχουν τόσο άμεσες μαρτυρίες, όπως το εδάφιο του Πλουτάρχου για τη Σπάρτη³. ωστόσο, οι έμμεσες πληροφορίες επιτρέπουν μια ικανοποιητική ανασύσταση της απόρριψης των ανεπιθύμητων βρεφών και το σημαντικότερο, προέρχονται από την εποχή της ακμής της πόλης.

Ο πατέρας ήταν πάντα κύριος σε τέτοια οικογενειακά ζητήματα, αν και το παλιό πατρικό δικαίωμα ζωής και θανάτου πάνω στα παιδιά πιθανότατα είχε περιοριστεί από το Σόλωνα στην πώληση της κόρης που είχε εκτραπεί ηθικά⁴. Ωστόσο ο πατέρας ρύθμιζε κάθε οικογενειακή εκδήλωση, συνεπώς και την έκθεση του ανεπιθύμητου βρέφους· η έκθεση από τη μητέρα θα αφορούσε μόνον παράνομες συλλήψεις. Με την κοινωνική αντίληψη της εποχής η απόρριψη θα ερμηνευόταν μάλλον ως άρνηση αποδοχής του βρέφους στην οικογένεια παρά ως φόνος του⁵.

Σημειωτέον ότι στα κείμενα του ιατροφιλοσόφου του 2ου-3ου αιώνα μ. Χ. Σέξτου Εμπειρικού ανιχνεύεται η μαρτυρία, ότι η νομοθεσία του Σόλωνα επέτρεπε τη θανάτωση κάθε παιδιού από τον πατέρα του⁶, ωστόσο δεν φαίνεται ότι τα

¹ Πλούτ. *Λυκ.* 14. *Τὰ μὲν σώματα τῶν παρθένων δρόμοις τε καὶ πάλαις καὶ βολαῖς δίσκων καὶ ἀκοντίων διεπόνησεν, ὥς ἢ τε τῶν γεννωμένων ῥίζωσις ἰσχυρὰν ἐν ἰσχυροῖς σώμασιν ἀρχὴν λαβοῦσα βλαστάνοι βέλτιον, αὐταὶ τε μετὰ ῥώμης τοὺς τόκους ὑπομένουσαι καλῶς ἅμα καὶ ῥαδίως ἀγωνίζονται πρὸς τὰς ὤδινας.*

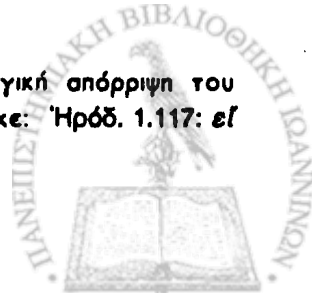
² Πλούτ. *Λυκ.* 15. *παίδων δὲ καὶ τεκνώσεως κοινωνίαν εἶναι τοῖς ἀξίοις, καταγελῶν τῶν ὥς ἄμικτα καὶ ἀκοινώνητα ταῦτα μετιόντων σφαγαῖς καὶ πολέμοις. Ἡ νομοθεσία παραπέμπει στο Κυνικό ἐπιχείρημα: τὸν πείσαντα τῇ πεισθείσῃ συνεῖναι (Διογ. Λ. *Βίοι*, 6.72).*

³ Πβ. Jones, *Law and Legal Theory of the Greeks*, σ. 287.

⁴ Πλούτ. *Σόλων*, 23.2: *οὔτε θυγατέρας πωλεῖν οὔτ' ἀδελφὰς δίδωσι, πλὴν ἂν μὴ λάβῃ παρθένον ἀνδρὶ συγγεγεννημένην.*

⁵ Amudsen, "Birth", σ. 73-74.

⁶ *Πυρρ.* ὑποτ. 3.211. Το δικαίωμα του πατέρα στη νομική ή βιολογική απόρριψη του παιδιού του δηλώνεται και στο χωρίο του Ηροδότου που ήδη εξετάστηκε: *Ἡρόδ.* 1.117: *εἰ τις οἱ τυγχάνει ἔων παῖς, τοῦτον ἀπείπασθαι.*

δικαιώματα του Αθηναίου πατέρα έφτασαν ποτέ στο Ρωμαϊκό *ius vitae ac necis*, το δικαίωμα ζωής και θανάτου που διατηρούσε ο Ρωμαίος πατέρας-αφέντης¹.

Αποκαλυπτικά για την πρακτική της Αθηναϊκής κοινωνίας είναι δυο συνεχόμενα αποσπάσματα από το *Θεαίητο* του Πλάτωνα: ο Σωκράτης εκμαιεύοντας την αλήθεια από το συνομιλητή του, τον προειδοποιεί πως αν η συζήτηση καταλήξει σε κάτι παραμορφωμένο, ο Σωκράτης-μαμή οφείλει να το πετάξει, (*ὑπεξαιρῶμαι καὶ ἀποβάλλω*) ενώ ο Θεαίτητος-λεχώ πρέπει να αποδεχτεί την απόρριψη του νεογέννητου², αφού, όπως παρατηρείται παρακάτω, δεν αξίζει ανατροφής οὐκ ἄξιον ὄν τροφῆς τὸ γιγνόμενον³. Στα αποσπάσματα αυτά:

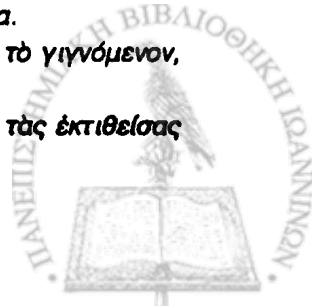
- i. Ο Σωκράτης δεν πθικολογεί υπέρ ή κατά της θανάτωσης του μειονεκτικού νεογέννητου, απλώς αναφέρεται σε μια συνήθη διαδικασία. Αν μια τέτοια συνήθεια δεν ήταν σαφέστατα καθιερωμένη στην Αθήνα του καιρού του, το παράδειγμα δεν θα είχε βέβαια νόημα στο διάλογο.
- ii. Από το εδάφιο ακόμη προκύπτει ότι οι μαίες είχαν την τελική απόφαση. Η μέχρι τούδε έρευνα έχει τονίσει την εξουσία του πατέρα στην αρχαία Αθήνα, αντιθέτως δεν έχει διερευνήσει εξ ίσου τα καθήκοντα και την εξουσία της μαίας. Αν δοθεί πίστη στο λεξικό της Σούδας, η μαία και όχι ο πατέρας, είχε, εκτός από την γνωμάτευση της υγείας και αρτιμέλειας του βρέφους, και το έργο της έκθεσης του⁴.

¹ A. R. W. Harrison, *The Law of Athens: The Family and Property*. Clarenton, Oxford 1968, σ. 19.

² *Θεαίτ.* 151c: καὶ ἐὰν ἄρα σκοπούμενός τι ὦν ἂν λέγῃς ἡγήσασθαι εἰδῶλον καὶ μὴ ἀληθές, εἴτα ὑπεξαιρῶμαι καὶ ἀποβάλλω, μὴ ἀγρίαινε ὥσπερ αἱ πρωτότοκοι περὶ τὰ παιδία.

³ *Θεαίτ.* 160e-161a: σκοπούμενους μὴ λάθῃ ἡμᾶς οὐκ ἄξιον ὄν τροφῆς τὸ γιγνόμενον, ἀλλὰ ἀνεμιαστὸν τε καὶ ψευδός.

⁴ Σούδα: ἐγγυπίστριαί ...ἐγγυτιστρίας δὲ λέγεσθαι... ἐτι γε μὴν καὶ τὰς μαίας τὰς ἐκτιθείσας ἐν χύτραις τὰ βρέφη.

- iii. Οι μητέρες ενδεχομένως δεν συμφωνούσαν, τουλάχιστον τη στιγμή εκείνη και μάλιστα στο πρώτο τους παιδί. Η αντίθεση των μητέρων πιθανόν να υποκρύπτει μια γενικότερη κοινωνική αντίθεση στην κατάσταση αυτή¹.
- iv. Το μεταφορικό λεξιλόγιο των εδαφίων δεν επιτρέπει τον προσδιορισμό των κριτηρίων της απόρριψης του βρέφους (*εἰδωλον, μὴ ἀληθές, ἀνεμιατον, ψευδος*),
- v. Ομοίως δεν είναι δυνατή η εξαγωγή συμπερασμάτων για την τύχη του νεογέννητου, αν ήταν δηλαδή απλή έκθεση ή θανάτωση.
- vi. Η βρεφοκτονία δεν πρέπει να ήταν θεσπισμένη νομοθετικά, όπως συνέβαινε στη Σπάρτη, ούτε όμως καταδικαζόταν. Η άρνηση αποδοχής του βρέφους στην Αθήνα είναι διαφορετική από εκείνη της Σπάρτης: αντί της πόλης αποφασίζει ο πατέρας, αντί της επιτροπής γερόντων επιλέγει η μαία², αντί της άμεσης θανάτωσης προτιμάται η έμμεση έκθεση.

Ανάλογα συμπεράσματα προκύπτουν από τον Αριστοφάνη³. Στις *Θεσμοφοριάζουσες*⁴ μεταφέρουν το νεογέννητο *ἐν χύτρᾳ*, γεγονός που δίνει την ευκαιρία στο σχολιαστή να ερμηνεύσει, *ὅτι ἐν χύτρᾳ τὰ παιδιά ἐξετίθεσαν*⁵. Ωστόσο το εδάφιο του Αριστοφάνη δεν παραπέμπει αψ' εαυτού σε έκθεση βρέφους. Δεύτερο εδάφιο⁶ αφορά την έκθεση παράνομου βρέφους άγαμης μητέρας και δεν μπορεί να

¹ Η θέση υποστηρίζεται στο Cameron, "Exposure of Children", 105-114, ωστόσο δεν φαίνεται να ευσταθεί από το πνεύμα του χωρίου. Από το πλατωνικό κείμενο δεν φαίνεται ομοίως να ευσταθεί η άποψη του Cameron, ότι από τη συνήθεια αυτή εξαιρούνταν τα πρωτότοκα.

² Όπως διαφάνηκε και από τα εδάφια του Πλούταρχου για τη Σπάρτη, η μαία είχε σημαντικές εξουσίες στη πρόγνωση της βιωσιμότητας και της υγείας του νεογνού, πβ. Harvey, *Eternal Eve*, σ. 54-55.

³ Η Κωμωδία είναι πολύ σημαντική πηγή για την αναζήτηση στοιχείων έκθεσης-βρεφοκτονίας, πβ. και Jones, *Law and Legal Theory of the Greeks*, σ. 288.

⁴ Στιχ. 502 κε.

⁵ Cameron, "Exposure of Children", σ. 105-114. Πβ. και Σούδα: *ἐγχυτίστριαι...λέγεσθαι ἔτι γε μὴν καὶ τὰς μαίας τὰς ἐκτιθείσας ἐν χύτραις τὰ βρέφη*.

⁶ Αριστοφ. *Νεφ.* 530-531. *κἀγώ, παρθένος γὰρ ἔτ' ἦ, κοῦκ ἔξην πῶ μοι τέκειν, ἰ ἐξέθηκα, παῖς δ' ἑτέρα τις λαβοῦσ' ἀνέλετο*. Το εδάφιο αυτό του Αριστοφάνη είναι μεταφορικό και αυτοβιογραφικό: επειδή ήταν ανήλικος και δεν μπορούσε να λάβει μέρος σε δραματικούς γώνες, παρουσίασε το πρώτο του έργο, τους *Δαπαλῆς* με ξένο όνομα (427), πβ. Κ. Βάρναλης, *σχόλια στο Αριστοφάνη Νεφέλες*, Ζαχαρόπουλος Αθήνα κκ, σ. 216

θεωρηθεί ότι υποδηλώνει γενική συνήθεια. Σημαντικό θεωρείται τρίτο εδάφιο του Αριστοφάνη¹: η σημασία του εδαφίου δεν έγκειται τόσο στην αφήγηση του μύθου του Οιδίποδα, όσο στον τρόπο της έκθεσης: η χρήση του *ἐν ὀσπράκῳ* στην κωμωδία προφανέστατο εκφράζει μια γνωστή στο ακροατήριο εικόνα, που κάνει το ηρωικό γελοίο. Οι μαρτυρίες του Αριστοφάνη επιτρέπουν την εικασία, ότι η έκθεση στην Αθήνα δεν αφορούσε μόνο βρέφη προβληματικής υγείας αλλά και φυσιολογικά νεογνά.

Η έκθεση βρεφών φαίνεται να ήταν συνεπώς ευρεία συνήθεια στην Κλασική Ελλάδα, με ενδεχόμενες εξάρσεις και υφέσεις ανάλογες με την οικονομική κατάσταση της εποχής. Μολονότι η βρεφική θνησιμότητα ήταν έτσι κι αλλιώς μεγάλη κατά την αρχαιότητα, η έκθεση θεωρείται ότι ευθύνεται εν μέρει για τις πολλές ταφές νεογέννητων (*ἐγχυτρισμοί*) που συναντώνται κατά τις ανασκαφές αρχαίων νεκροταφείων².

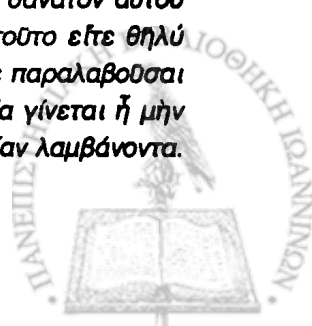
γ. Η φιλάνθρωπος νομοθεσία των Θηβαίων

Στα Πολιτικά που γίνεται η δήλωση του Αριστοτέλη για φιλάνθρωπες νομοθεσίες, δεν δηλώνεται που υπήρχαν τέτοιες ιδιαιτερότητες συνηθειών. Ωστόσο, μια τέτοια νομοθεσία μαρτυρείται, πολύ αργότερα, για τη Θήβα των πρώτων Χριστιανικών αιώνων³. Αν δοθεί πίστη σε όσα μαρτυρεί ο Αιλιανός, που

¹ Βάτρ. 1190: *ὅτε δὴ πρῶτον μὲν αὐτὸν γενόμενον <οἰδίποδα> ἢ χειμῶνος ὄντος ἐξέθεσαν ἐν ὀσπράκῳ ἢ ἵνα μὴ ἔτραφείν γενέσθαι τοῦ πατρὸς φονεὺς*. Πβ. Cameron, "Exposure of Children", σ. 105-114.

² Πβ. Cameron, "Exposure of Children", σ. 105-114.

³ Αἰλ. Π. Ἰστ. Β.7: *Νόμος οὗτος Θηβαϊκὸς ὁρθῶς ἅμα καὶ φιλανθρώπως κείμενος ἐν τοῖς μάλιστα ὅτι οὐκ ἐξεστὶν ἀνδρὶ Θηβαίῳ ἐκθεῖναι παιδίον οὐδὲ ἐς ἐρημίαν αὐτὸ ρίψαι θάνατον αὐτοῦ καταψηφισαμένῳ, ἀλλ' ἐὰν ᾗ πένης ἐς τὰ ἐσχάτα ὁ τοῦ παιδὸς πατήρ, εἴτε ἄρρεν τοῦτο εἴτε θηλύ ἐστίν, ἐπὶ τὰς ἀρχὰς κομίζειν ἐξ ὠδίνων τῶν μητρῶν σὺν τοῖς σπαργάνοις αὐτό· αἱ δὲ παραλαβοῦσαι ἀποδίδονται τὸ βρέφος τῇ τιμῇ ἐλαχίστην δόντι. Ῥήτρα τε πρὸς αὐτὸν καὶ ὁμολογία γίνεται ἢ μὴν τρέφειν τὸ βρέφος καὶ αὐξηθὲν ἔχειν δοῦλον ἢ δούλην, θρεπτήρια αὐτοῦ τὴν ὑπηρεσίαν λαμβάνοντα*. Πβ. Σ. Αλεξιάδης, *Αἰλιανοῦ Παικίᾳ Ἱστορία*, σ. 60.

γράφει το 2ο αιώνα μ. Χ., αξιομνημόνευτα σε αυτή τη φιλόανθρωπο και καταφανώς παράξενη για την εποχή της συνήθεια των Θηβαίων είναι τα εξής:

- i. η κατ' εξαίρεσιν παράδοση στις αρχές της πόλεως των νεογνών, σε αντιπαράθεση με αλλού, όπου λόγω φτώχειας θα τα άφηναν απλώς να πεθάνουν·
- ii. η αποστέρηση από τα νεογνά κάθε κληρονομικού δικαιώματος, η απόλυτη υποβίβασή τους στην τάξη του δούλου και η αγορά έναντι ενός μάλλον συμβολικού ποσού από οποιονδήποτε προσφέρεται να το μεγαλώσει·
- iii. η σαφής αναφορά της νομοθεσίας σε άρρενα και θήλεα βρέφη εξ ίσου, έμμεση μαρτυρία ότι στις άλλες μη φιλόανθρωπες κοινότητες υπήρχε διαφορετική μεταχείριση του νεογνού, ανάλογα με το φύλο·
- iv. ο καθορισμός του επιτρεπού ορίου έκθεσης βρέφους ως η έσχατη πενία της οικογένειάς του·
- v. το έμμεσο συμπέρασμα ότι η νομοθεσία αφορά μόνον υγιή νεογνά: κανείς δεν θα αγόραζε ως μελλοντικό δούλο ένα μειονεκτικό βρέφος, άρα τα μειονεκτικά βρέφη ήταν καταδικασμένα σε θάνατο, ακόμη και από τους φιλόανθρωπους Θηβαίους.

δ. Όψιμη αρχαιότητα: *ἐὰν ᾦν ἄρσενον ἄφες, ἐὰν ᾦν θήλεα ἐκβαλε*

Στην παρακμή του αρχαιοελληνικού κόσμου η μείωση του πληθυσμού ήταν αισθητή· η ανέχεια ήταν οπωσδήποτε μιά αιτία¹. Στον Πλούταρχο και τον Πολύβιο η βρεφοκτονία θεωρείται συνέπεια ανηθικότητας και εγωισμού και ως μια από τις

¹ Μένανδρος, 'Αλιεΐς,, Cocker 14.6-7: *ὁ πρῶτος εὐρῶν διατροφήν πτωχῶ τέχνην ἢ πολλοὺς ἐποίησεν ἀθλίους· ἀπλοῦν γὰρ ᾦν ἢ τὸν μὴ δυνάμενον ζῆν ἀλύπως ἀποθανεῖν.*

αιτίες ερήμωσης της Ελλάδας¹. Οι μαρτυρίες τους επικουρούνται από εκείνες των φιλοσόφων και των κωμικών, ωστόσο αυτές οι φιλοσοφικές και κωμικές αναφορές δεν αποκλείεται να δίνονται με περισσότερη έμφαση, μεγεθύνοντας ψευδώς το υπάρχον πρόβλημα.

Τα θέματα της Κωμωδίας δεν ήταν άσχετα με την πραγματικότητα, ωστόσο δεν την απέδιδε πάντοτε με ακρίβεια. Η εντυπωσιακή συχνότητα έκθεσης βρέφους στη *Νέα Κωμωδία* οδηγεί εξίσου συχνά στην αναγνώριση του έκθετου, κατάσταση μάλλον σπάνια στην πραγματικότητα². Ακόμη, η *Νέα Κωμωδία* αντλούσε λιγότερο από την καθημερινή ζωή και περισσότερο από την τραγωδία, συνεπώς από το μύθο. Στην τραγωδία και το μύθο ο παράνομος πατέρας είναι κατά κανόνα θεός, ενώ η κωμωδία προσαρμόστηκε, όπως πάντα, στην καθημερινή ζωή³.

Στις κωμωδίες του Μενάνδρου η έκθεση του νεογέννητου γινόταν είτε λόγω εξώγαμης αποπλάνησης (στους *Έπιπρέποντες* για παράδειγμα είναι προϊόν ανεπιθύμητης σύλληψης στη διάρκεια των *Ταυροπολίων*), είτε λόγω οικονομικής καταστροφής (*Περικειρομένη*). Την εποχή του Μενάνδρου τόσο τα εξώγαμα, όσο και η οικονομική καταστροφή δεν θα ήταν ασυνήθιστες καταστάσεις, το ίδιο συνεπώς και η έκθεση βρεφών, όταν μάλιστα δεν υπήρχε νόμος που να την απαγορεύει.

Πολύτιμα για τις συνήθειες βρεφοκτονίας των αιώνων αυτών είναι τα αποσπάσματα από παπυρικά ευρήματα, όπου προκύπτει μια μειονεκτική θέση των κοριτσιών⁴, που δεν ήταν τόσο εμφανής στους προηγούμενους αιώνες. Μια

¹ Ίστ. 36.17. Σύμφωνα με τον Jones, *Law and Legal Theory of the Greeks*, σ. 288, το φαινόμενο της βρεφοκτονίας, που ουδέποτε αντιμετωπίστηκε με απарέσκεια, πήρε διαστάσεις μεγάλου κοινωνικού προβλήματος μετά τον 3ο αιώνα π.Χ.

² Πβ. Cameron, "Exposure of Children", σ. 105-114. Κατά τον Jones, *Law and Legal Theory of the Greeks*, σ. 288, η ευχάριστη έκβαση της έκθεσης βρέφους χρονολογείται από τη *Νέα Κωμωδία* και μετά.

³ Σταύρου, *Μενάνδρου Κωμωδία* σ. 21.

⁴ Μένανδρος, *Άλιεις*, Cock 18: χαλεπόν γε θυγάτηρ κτήμα καὶ δυσθιάθητον. Στον ίδιο: Μένανδρος, *Άνεψ*, Cock 60: εὐδαμονία τοῦτ' ἐστὶν υἱὸς νοῦν ἔχων ἢ ἀλλὰ θυγάτηρ κτήμ' ἐστὶν ἐργῶδες πατρί.

εξαιρετικά εύγλωττη περίπτωση συνιστά η επιστολή του Ιλαρίωνος στη γυναίκα του: *ἐὰν ᾦν ἄρσενον ἄφες, ἐὰν ᾦν θήλεα ἐκβαλε¹*.

Η βρεφοκτονία πιθανότατα ήταν ευρύτατα διαδεδομένη ανάμεσα στους μεγάλους πληθυσμούς των δούλων: οι κύριοί τους είχαν κάθε δικαίωμα στα νεογέννητα και συχνά τα πουλούσαν χωριστά από τις μητέρες τους. Η μοίρα αυτή και το καθημερινό βάρος οδηγούσαν πολλές δούλες στην έκτρωση ή τη βρεφοκτονία: *τὰς μὲν πρὸ τοῦ τόκου διαφθειρούσας τὰς δὲ ὕστερον²*. Η απελπισία των δούλων δεν εμφανίστηκε βέβαια στην όψιμη εποχή, ωστόσο η μαρτυρία αυτή του Δίωνα Χρυσόστομου είναι η μόνη άμεση από την αρχαιότητα. Ενδιαφέρον στοιχείο από τη μαρτυρία αυτή είναι ότι υπήρχε κάποια, υποτυπώδης έστω, απαγόρευση για την έκθεση των βρεφών των δούλων, *ἐὰν δύνηται λαθεῖν*, και ότι η έκθεση ή η βρεφοκτονία ήταν δουλειά του στενού κύκλου γυναικών της μητέρας, με τους άνδρες έξω από τη διαδικασία. Η δυστυχία της ανατροφής παιδιών σε οικογένειες δούλων αποδίδεται παραστατικά και στο σχολιασμό των μύθων του Αισώπου³.

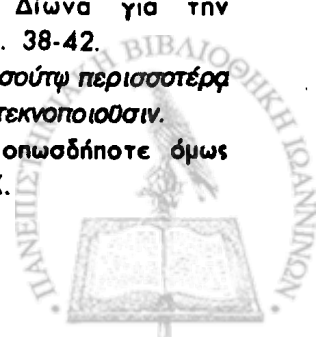
Σε αντίθεση με την ανθηρή πόλι των προηγούμενων αιώνων, η ελληνιστική κοινωνία δεν επιλέγει τα άξια για ζωή βρέφη. Είναι οι γονεῖς που αποφασίζουν, ανάλογα με την οικονομική τους δυνατότητα ή τα δικά τους εν γένει μέτρα. Η πόλις δεν παρεμβαίνει πλέον για να θανατώσει τα μειονεκτικά, αλλά για να σώσει τα υγιή, όπως στην περίπτωση των Θηβαίων⁴. Παραμένει προς διερεύνηση αν η φιλόανθρωπη παρέμβαση της κοινότητας είχε κίνητρα αύξησης του πληθυσμού, λόγω

¹ Η επιστολή είναι γραμμένη τον 1ο αιώνα π.Χ. στην Αίγυπτο: P. Oxy. 744 (Πβ. Cameron, "Exposure of Children", σ. 105-114).

² Δίων Χρυσ. 15.8: *τὰς δὲ δούλας τούναντίον, τὰς μὲν πρὸ τοῦ τόκου διαφθειρούσας, τὰς δὲ ὕστερον, ἐὰν δύνωνται λαθεῖν, τὸ γενόμενον ἐνίστοε καὶ τῶν ἀνδρῶν συνειδότην, ὅπως μὴ πράγματα ἔχῃσι παιδοτροφεῖν ἀναγκαζόμεναι πρὸς τῇ δουλείᾳ*. Δεν υπάρχει λόγος να μη γίνει πιστευτό το απόσπασμα για τις δούλες, καθώς εντάσσεται σε λόγο του Δίωνα για την αντιπαράθεση δουλείας και ελευθερίας. Πβ. σχετικά Κυρτάτας, *Δούλοι*, σ. 38-42.

³ Αἰσώπ. Μῦθ. *περιστέρα καὶ κορώνη*: *ὅσῃ γὰρ ἂν πλείονα τέκνα ἔχῃς, τοσοῦτ᾽ περισσώτερά δουλεῖα στενάξεις*. "οὕτῳ καὶ τῶν οἰκετῶν δυστυχέστεροί εἰσιν, ὅσοι ἐν τῇ δουλείᾳ τεκνοποιοῦσιν.

⁴ Το εδάφιο δεν καθορίζει τη χρονική διάρκεια της νομοθεσίας, οπωσδήποτε όμως θα ήταν σε εφαρμογή την εποχή του Αιλιανού, δηλαδή το 2ο αιώνα μ.Χ.

της κατάχρησης της έκθεσης και της βρεφοκτονίας ή αν αντανακλούσε μια γενικότερη "ανθρωπιστική" στροφή.

Την ευρύτητα της έκθεσης νεογέννητων, δηλώνει έμμεσα η επίμονη αναφορά των συγγραφέων αυτής της περιόδου για αντίθετες συνήθειες άλλων λαών. Προφανώς το να θεωρούν κάποιες κοινωνίες κάθε νεογέννητο ως φορέα ψυχής και κάτοχο δικαιωμάτων θα ήταν απροσδόκητο για το μέσο αναγνώστη αυτής της εποχής, αυτόν που ήθελε να κεντρίζει ο μυθιστοριογράφος. Ήδη ο Αριστοτέλης αναφέρεται στη συνήθεια των Αιγυπτίων να ανατρέφουν ακόμη και τα τερατόμορφα πρόωρα¹. Πολύ αργότερα ο Ηλιόδωρος, γράφοντας στη δύση του αρχαίου κόσμου, τον 3ο μ.Χ. αιώνα, παρουσιάζει έναν Αιθίοπα γυμνοσοφιστή να θεωρεί ως βασική ηθική αρχή τη διάσωση των εκτεθειμένων βρεφών².

Ήδη νωρίτερα ο Τάκιτος, σύγχρονος του Επίκτητου (1ος-2ος αι. μ. Χ.), επικρίνοντας την κοινωνία του, βρίσκει αξιομνημόνευτο ότι στους Γερμανούς είναι ντροπή η θανάτωση των ανεπιθύμητων παιδιών³ και αναφέρεται στην ανάλογη πρακτική των Ιουδαίων, τα έθιμα των οποίων συνήθως βρίσκει παράδοξα και απεχθή⁴. Μαρτυρίες για το αξιοκατάκριτο της βρεφοκτονίας στους Ιουδαίους βρίσκονται και στον Φίλωνα τον Ιουδαίο⁵ και τον ιστορικό Ιώσηπο που αναφέρει αυστηρούς νόμους με θεολογικό, κοινωνικό και δημογραφικό υπόβαθρο⁶.

¹ Αριστοτ. *Ζώων Ιστ.* 584 b.

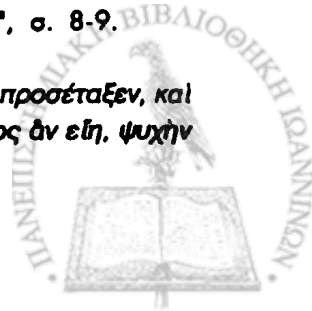
² Αιθιοπ. *Ιστ.* σ. 61. Σχετικά και Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 8. Η αναφορά στην ηθική των γυμνοσοφιστών ήταν συχνή: παραπάνω αναφέρθηκε το χωρίο του Διογένη Λοερτίου για την περιφρόνηση του θανάτου, Διογ. Λ. *Βίοι* 1.6. *Τούς γοῦν γυμνοσοφιστάς καὶ θανάτου καταφρονεῖν φησι Κλείταρχος ἐν τῇ δωδεκάτῃ.* Ο Κλείταρχος ακολούθησε τον Αλέξανδρο στις εκστρατείες του. Η ακρίβεια των πληροφοριών του είναι συχνά αμφισβητήσιμη.

³ Τάκιτος, *Γερμανία*, 19.

⁴ Τάκιτος, *Ιστορίες*, 5.5. Πβ. και Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 8-9.

⁵ Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 9.

⁶ Ίκωσήπ. *Ἀπίων*. 2.24: *Τίνες δ' οἱ περὶ γάμων νόμοι; ... τέκνα τρέφειν ἅπαντα προσέταξεν, καὶ γυναῖξιν ἀπέτετε μήτ' ἄμβλοῦν τὸ σπαρὲν μήτε διαφθείρειν, ἀλλ' ἦν φανεῖν τεκνοκτόνος ἂν εἴη, ψυχὴν ἀφανίζουσα καὶ τὸ γένος ἐλαττοῦσα.*

Για τους Ιουδαίους και τους Αιγυπτίους κάνει λόγο και ο Διόδωρος ο Σικελιώτης, στηριζόμενος στον Εκαταίο τον Αβδηρίτη (6ος/5ος αιών π.Χ.). Σύμφωνα με το Διόδωρο, ο νόμος του Μωυσή απαιτούσε από τους Ιουδαίους να ανατρέφουν όλα τα βρέφη¹, με δημογραφικά κίνητρα, δηλαδή την αύξηση του πληθυσμού και με πολύ καλά αποτελέσματα. Κάτι ανάλογο αναφέρει ο ίδιος, χωρίς σαφή δημογραφικά κίνητρα, και για τους Αιγυπτίους², με έμφαση στην αποδοχή κάθε βρέφους, ακόμη και αν έξ άργυρωνήτου μητρὸς γεννηθῇ. Η τόσο παράδοξη αυτή τακτική των Αιγυπτίων καταγράφεται και από τον Στράβωνα³, τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο⁴ και από το γιατρό Ορειβάσιο που διασώζει τη μαρτυρία του Αριστοτέλη ότι οι Αιγύπτιοι μεγάλωναν όλα τα νεογέννητα τους⁵.

Καθώς όμως όλες οι παραπάνω μαρτυρίες δεν κάνουν διάκριση υγιών και μειονεκτικών βρεφών⁶, πρέπει να θεωρείται δεδομένη η κατά κανόνα απόρριψη του μειονεκτικού νεογνού.

ε. Ρώμη

Η ιστορία της Ρώμης αρχίζει με την έκθεση του Ρώμου και του Ρωμύλου στον Τίβερι⁷. Αργότερα ο Ρωμύλος προκειμένου να κάνει την πόλη πολυάνθρωπη θέσπισε νόμο υποχρεωτικής ανατροφής όλων των αρσενικών παιδιών και του

¹ Διόδ. Σικελ. 40.3.8: τεκνοτροφεῖν τε ἡνάγκαζε <ὁ νομοθέτης Μωϋσῆς> τοὺς ἐπὶ τῆς χώρας καὶ δι' ὀλίγης δαπάνης ἐκτρεφομένων τῶν βρεφῶν αἰεὶ τὸ γένος τῶν Ἰουδαίων ὑπῆρχε πολυάνθρωπον.

² Διόδ. Ἱστορ. βιβλιοθ. 1.80.3-5: τὰ γεννώμενα πάντα τρέφουσιν ἐξ ἀνάγκης ἐνεκα τῆς πολυανθρωπίας, ὡς ταύτης μέγιστα συμβαλλομένης πρὸς εὐδαιμονίαν χώρας τε καὶ πόλεων, νόθον δ' οὐδένα τῶν γεννηθέντων νομίζουσιν, οὐδ' ἂν ἐξ ἀργυρωνήτου μητρὸς γεννηθῇ.

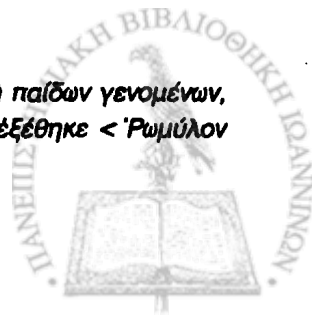
³ Στρ. Γεωγρ. 17.2.5: τοῦτο δὲ τῶν μάλιστα ζηλουμένων παρ' αὐτοῖς <τοῖς Αἰγυπτίοις> τὸ πάντα τρέφειν τὰ γεννώμενα παιδία.

⁴ Πλίνιος Πρ. Φυσική Ἱστ. 11.133.

⁵ Ἱατρ. Συναγ. τ4, σ99-100: τὸ τρέφειν πάντα τὰ γινόμενα,

⁶ Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 9.

⁷ Στράβ. Γεωγρ. 5.2(c229): φθορὰν φωράσας <Ἀμόλλις>, διδύμων αὐτῇ παῖδων γενομένων, τὴν μὲν <Ῥέαν Σιλβίαν> εἴρξεν ἀντὶ τοῦ κτείνειν χαριζόμενος τὰδελφῶ, τοὺς δ' ἐξέθηκε <Ῥωμύλον καὶ Ῥῶμον> πρὸς τὸν Τίβεριν κατὰ τι πάτριον.

πρώτου θηλυκού κάθε οικογένειας¹. Εξαίρεση αποτελούσαν οι περιπτώσεις νεογέννητων αναπήρων ή τεράτων που επιτρεπόταν να εκτεθούν, με την προϋπόθεση ότι θα συμφωνούσαν, αφού τα έβλεπαν, πέντε πιο κοντινοί γείτονες. Η ιστορική αξία της μαρτυρίας είναι αμφισβητήσιμη: περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση της φορτισμένης λέξης τέρας αντί άλλης περισσότερο ορθολογικής². Η λέξη δεν είναι τυχαία: η συχνότητα αναφοράς σε τέρατα (*prodigia*), είναι συχνή στα Ρωμαϊκά κείμενα. Η γέννηση προβάτου με πέντε πόδια για παράδειγμα ή βρέφους ερμαφρόδιτου³ ή κάτι ανάλογο ήταν κακό σημείο από τις υπερφυσικές δυνάμεις και έπρεπε να καταστραφεί με καθαρμούς, αφού πρώτα ζητηθεί η γνώμη κάποιου μάντη. Οι αναφορές αφθονούν στα σωζόμενα έργα και είναι πιο συχνές τον καιρό της Δημοκρατίας⁴.

Το νέο στοιχείο λοιπόν αυτής της εποχής είναι, πέρα από λανθάνοντες ευγονικούς λόγους, οι αντιδράσεις φόβου, ενοχής και ντροπής που ακολουθούν τέτοιες γεννήσεις, κάτι που δεν υπάρχει ή δεν διαφαίνεται στα Ελληνικά κείμενα. Αυτή η αντίδραση ανιχνεύεται ήδη στο νόμο των Δώδεκα Πινάκων (Δωδεκάδελτο), ένα κώδικα του 5ου αιώνα π.Χ., στον οποίο αναφέρεται ο Κικέρων, και που απαιτούσε τη γρήγορη θανάτωση κάθε *puer ad deformitatem*⁵.

Ο Ρωμαίος πατέρας-αφέντης διατήρησε πάντα πάνω στα παιδιά του το δικαίωμα ζωής και θανάτου, *ius vitae ac necis*: στο απόσπασμα για τη νομοθεσία

¹ Διον. Ἄλικ. Ρωμ. ἀρχαιολ. 2.15.2: εἰς ἀνάγκην κατέστησε <Ρωμύλος> τοὺς οἰκήτορας αὐτῆς ἅπασαν ἄρρενα γενεὰν ἐκτρέφειν καὶ θυγατέρων τὰς πρωτογόνους, ἀποκτινύναι δὲ μηδὲν τῶν γεννημένων νεώτερον τριετοῦς, πλην εἴ τι γένοιο παιδίον ἀνάπηρον ἢ τέρας εὐθύς ἀπὸ γονῆς ταῦτα δ' οὐκ ἐκώλυσεν ἐκτιθέναι τοὺς γειναμένους ἐπιδείξαντας πρότερον πέντε ἀνδράσι τοῖς ἐγγιστα οἰκοῦσιν.

² Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 11.

³ Τίτος Λίβιος, *Ιστορίες*, 37.27

⁴ Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 11, W den Boer, *Private morality in Greece and Rome: some historical aspects*, Leiden 1979, σ. 93.

⁵ Κικέρων *Νόμοι* 3.8.

του Ρωμύλου είναι εντυπωσιακή η χρήση της λέξης *ἀποκτινύναι*¹. Το ζήτημα της νομιμότητας της έκθεσης στη Ρώμη περιπλέκεται από τις διαφοροποιήσεις της πατρικής εξουσίας, *patria potestas*, στη διάρκεια της αυτοκρατορικής εποχής και από την ανάπτυξη νομοθεσίας σχετικής με τις γονεϊκές αξιώσεις σε παιδιά που αφού είχαν εκτεθεί, ανατράφηκαν από άλλους είτε δούλοι είτε ελεύθεροι καθώς και με τις πωλήσεις ελευθέρων νεογνών σαν δούλων. Σαφείς μαρτυρίες διασώζονται και για την Βιθυνία και την Αίγυπτο².

Ο Σενέκας, αναφέρεται ρητά και χωρίς απολογητικό ύφος στην καθημερινή πραγματικότητα της Ρώμης: σκοτώνουμε τις γεννήσεις-τέρατα και πνίγουμε τα παιδιά μας, αν είναι ασθενικά και αφύσικα φτιαγμένα. Το σκεπτικό της θανάτωσης είναι το ίδιο με τη Σπάρτη: η ζωή τέτοιων βρεφών δεν χρησιμεύει πουθενά³.

Τα πράγματα πρέπει να είχαν φτάσει σε απελπιστικό σημείο, ώστε να εκδοθεί διάταγμα από τον Αύγουστο (*Lex Julia*), με το οποίο ενθαρρύνονται η τεκνοποιία και η αποτροπή της πληθυσμιακής μείωσης⁴. Ωστόσο, φαίνεται πως το δικαίωμα ζωής και θανάτου του Ρωμαίου πατέρα δεν ακυρώθηκε ποτέ μέχρι τα χρόνια του πρώτου Χριστιανού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου που το 318 εξέδωσε ειδικό νόμο, σχετικό με το φόνο γονιών ή παιδιών⁵. Ο ίδιος αυτοκράτωρ το 329 μ.Χ. απαγόρευσε με διάταγμα την έκθεση και προσπάθησε με κίνητρα οικονομικής ενίσχυσης ή πώλησης του νεογέννητου να περιορίσει το φαινόμενο⁶.

¹ Διον. Ἄλικ. Ρωμ. ἀρχαιολ. 2.15.2: εἰς ἀνάγκην κατέστησε <Ρωμύλος> τοὺς οἰκήτορας αὐτῆς ἅπασαν ἄρρενα γενεὰν ἐκτρέφειν καὶ θυγατέρων τὰς πρωτογόνους, ἀποκτινύναι δὲ μηδὲν τῶν γεννημένων νεώτερον τριετοῦς, πλὴν εἴ τι γένοιτο παιδίον ἀνάπηρον ἢ τέρας εὐθύς ἀπὸ γονῆς.

² Επιστολή του Πλίνιου στον Τραϊανό και τα τρία χωρία του Γνώμωνος του Ιδιολόγου 41, 107, 92, πβ. Cameron, "Exposure of Children", σ. 105-114.

³ Σενέκας, *De Ira* 1.15.2: *Portentosos fetus extinguimus, liberos quoque, si debiles monstrosique editi sunt, mergimus; nec ira sed ratio est a sanis inutilia secernere*. Πβ. Ξενάκης, *Χίππυδες και Κυνικοί*, σ. 73.

⁴ Harvey, *Eternal Eve*, σ. 80-81.

⁵ *Codex Justinianus* 9.7.11 στο: Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 19.

⁶ *Codex Theodos.* 11.27.

Η οριστική κατάταξη της βρεφοκτονίας και της έκθεσης βρέφους στα εγκλήματα γίνεται λίγο αργότερα με το Βαλεντινιανό, που θέσπισε το 374 σχετικό νόμο¹. Το ίδιο έτος εξέδωσε και άλλο διάταγμα που ρητά απαγορεύει την έκθεση βρεφών². Παραμένει αβέβαιο ωστόσο, αν η τιμωρία είναι η προβλεπόμενη από το νόμο του Κωνσταντίνου του 318 ή προγενέστερο σχετικό νόμο. Υπέρ της δεύτερης εκδοχής συνηγορεί το απόσπασμα του Παύλου, μεγάλου ρωμαίου νομικού του 3ου αιώνα μ.Χ.³. Η αποτελεσματικότητα των νομικών αυτών μέτρων είναι αβέβαιη: τον 4ο αιώνα ο ρήτωρ Θεμίστιος κρίνει σκόπιμο να ψέξει τους γονείς που προβαίνουν σε τέτοιες ενέργειες⁴.

¹ *Codex Theodos.* 3.3 και 5.9. Ακόμη *Codex Justinianus* 9.16.7. Πβ. Amudsen, "Birth", σ. 19 και Cameron, "Exposure of Children", σ. 105-114.

² *Codex Justinianus* 8.51.2. *Unusquisque subolem suam nutriat. Quod si exponendam putaverit, animadversioni quae constituta est subiacebit.* (Όλοι να μεγαλώνουν τα παιδιά τους και όποιος πιστεύει πως μπορεί να εκθέσει το δικό του θα υπόκειται στην προβλεπόμενη τιμωρία).

³ *Digest* 25.3.4: *Necare videtur non tantum is qui partum praefocat, sed et is qui abicit et qui alimonia denegat et is qui publicis locis misericordiae causa exponit, quam ipse non habet.* (όχι μόνο εκείνος που πνίγει ένα παιδί θεωρείται δολοφόνος, αλλά εκείνος που το εγκαταλείπει ή που δεν του δίνει τροφή, καθώς και εκείνος που το εκθέτει σε δημόσιο χώρο για να προκαλέσει το έλεος που ο ίδιος δεν δείχνει). Πβ. Amudsen, "Birth", σ. 20.

⁴ Θεμιστ. 325α: ταύς παῖδας, οὓς τίκτουσιν αἱ γυναῖκες, ἐκτιθέασιν εἰς ἐρημίαν.

3. Διακοπή κύησης: *εἰ τὸ ἐτὶ ἐγκυούμενον ἄνθρωπός ἐστι*

Η θανάτωση του εμβρύου με τη διαδικασία της έκτρωσης είναι πράξη που ευλόγως αποστρέφεται τη δημοσιότητα¹. Οι φιλοσοφικές απόψεις, όπως του Εμπεδοκλή, ότι το έμβρυο δεν είναι ζῶον και του Διογένη ότι γεννάται άψυχο² δεν αποδίδουν οπωσδήποτε τις κοινές θέσεις της εποχής τους. Η αναζήτηση πληροφοριών στα φιλοσοφικά και ιστορικά κείμενα δεν είναι τόσο καρποφόρα³, όσο η διερεύνηση των ιατρικών πηγών: η διαδικασία της έκτρωσης απαιτεί γνώσεις, εμπεριέχει κινδύνους για την έγκυο και κάνει απαραίτητη τη συμμετοχή μίας ή γιατρού⁴. Η μαρτυρία των γιατρών της αρχαιότητας είναι συνεπώς πολύτιμη, γιατί δίνει τόσο τους δικούς τους προβληματισμούς όσο και μια ικανοποιητική αναπαράσταση της καθημερινότητας.

Έχει ήδη αναφερθεί ότι οι αρχαίοι γνώριζαν πολύ καλά ότι το έμβρυο μπορούσε να επιβιώσει και πριν την ολοκλήρωση της κύησης⁵, συνεπώς ότι η διακοπή της κύησης θα σήμαινε φόνο. Η γνωστή θέση της Ιπποκρατικής ηθικής: *οὐδὲ*

¹ Έχουν περιγραφεί φυλές πρωτόγονων που θεωρούσαν τη διακοπή της κύησης, και μάλιστα την κρυφή διακοπή, ως πρόξενο εκτεταμένων καταστροφών για το σύζυγο και όλην την κοινότητα, πβ. Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 2, σ. 100.

² Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 98.

³ Οι αναφορές των φιλοσόφων, όπως του Αριστοτέλη (*Πολιτ.* 1335b), πιστοποιούν την ύπαρξη περιστατικών διακοπής της κύησης, αλλά δεν δίνουν πολλά στοιχεία για την έκτασή του.

⁴ Η έκτρωση ανήκε κυρίως στην αρμοδιότητα της μίας: Harvey, *Eternal Eve*, σ. 38-39.

⁵ Στην Ιπποκρατική συλλογή σώζονται έργα *Περὶ ἐπταμήνου* και *Περὶ ὀκταμήνου*. Το έτος είχε 10 επίσημες περιόδους-μήνες από τη νομοθεσία του Κλεισθένη, πβ. Vernant, *Η καταγωγή της Ελληνικής σκέψης*, σ. 84 και Λένθου, Vidal-Naguet, *Κλεισθένης*, σ. 86. Η ιπποκρατική αρίθμηση ωστόσο ακολουθεί το θρησκευτικό ημερολόγιο, δηλαδή τους σεληνιακούς μήνες των 28-29 ημερών ή το αττικό ημερολόγιο που ήταν σεληνοπλιακό, με διάρκεια κάθε σεληνιακού (συνοδικού μήνα) τις 29,5 ημέρες και περιοδική παρεμβολή ενός 13ου συνοδικού μήνα (πβ. Θεοδοσίου, Δανέζης, *Η Οδύσσεια των ημερολογίων*, τ. 1, σ. 26, 32, 33). Τα επτάμηνα συνεπώς νεογέννητα ήταν πράγματι επτάμηνα και μάλιστα λίγο μικρότερα.

γυναίκι πρῶτον φθόριον δώσω¹ δηλώνει βέβαια αυστηρή απαγόρευση της έκτρωσης². Αν και ερμηνεύεται, συνήθως, ως "απόρροια του ηθικοκοινωνικού πνεύματος της ιπποκρατικής ιατρικής"³, το βέβαιο είναι ότι παραπέμπει με ασφάλεια σε μια πολύ γνωστή συνήθεια, αλλιώς δεν θα είχε νόημα η συμπερίληψη της σε ένα συντεχνιακό όρκο.

Ωστόσο είναι αμφίβολο αν η απαγόρευση του "Όρκου" είχε και ουσιαστικά αποτελέσματα: ο ίδιος ο Ιπποκράτης όχι μόνο αφιερώνει ολόκληρο κεφάλαιο στα εκτρωτικά μέσα, αλλά δίνει και τη δική του εμπειρία: καὶ ἐγὼ ἀκούσας ἐκελευσάμην⁴. Από τη μελέτη του εδαφίου προκύπτει ότι η έγκυος μουσοεργός, προφανώς όχι ελεύθερη, σαφώς επιθυμούσε τη διακοπή της κύησης, που την εμποδίζει στη δουλειά της, και ότι τέτοιες διαδικασίες παρέμεναν σε κύκλο γυναικών, με σπάνια την κλήση βοήθειας γιατρού.

Η αντίφαση αυτή ανάμεσα στον όρκο και την ανάμιξη των ιατρών σε εκτρώσεις έχει συζητηθεί⁵. Αναμφίβολα πάντως η αρχαία ελληνική ιατρική επέτρεπε

¹ Όρκος L. 4.630. Για την άρνηση αυτή οι Ιπποκρατικοί γιατροί έχουν θεωρηθεί, όπως προαναφέρθηκε, ότι αγνοούσαν τις επιθυμίες και τα δικαιώματα της εγκύου ή της κοινότητας, Πβ. Robin-McCaulley, "Cultural Lag and the Hippocratic Oath", σ. 1423.

² Harvey, *Eternal Eve*, σ. 47-48.

³ Έχει υποστηριχτεί ότι στην εποχή αυτή οι αμβλώσεις ήταν εξαιρετικά διαδεδομένες, αφού δεν αντέβαιναν στα έθιμα και στους νόμους των αρχαίων Ελλήνων και κάποτε γινόταν με κυνική αναίδεια (Α. Κινδύνης, *Δοκίμιον μαιευτικής των αρχαίων Ελλήνων ιατρών*, Αθήνα 1982, σ. 98) και ότι με δεδομένη τη μεγάλη θνησιμότητα των παιδιών, η κατάχρηση των εκτρώσεων ενδεχομένως να αποτελούσε δημογραφικό πρόβλημα (Ρόζος, *Η Ιπποκρατική ηθική ως πρότυπον της σύγχρονου κοινωνικής ιατρικής*, σ.5). Ακόμη ότι όσον αφορά το θέμα της αμβλώσεως η ηθική των αρχαίων Ελλήνων ήταν κατώτερη από τη νεώτερη (Ι. Αναγνώστου, *Ιπποκράτους κατ' επιλογήν*, Αθήνα 1926, σ.24). Ωστόσο δεν είναι βέβαιο, ον η αρχαία νομοθεσία θεωρούσε την αμβλωση ως εγκληματική πράξη.

⁴ Ιπποκρ. φύσ. παιδ. L.7,490,13: ὡς δὲ εἶδον τὴν γονὴν ἐκταίνην ἐοῦσαν ἐγὼ διηγῆσομαι. Γυναὶκός οἱ κείνης μουσοεργὸς ἦν πολὺ τιμος, παρ' ἀνδρας φοιτῶουσα, ἣν οὐκ ἔδει λαβεῖν ἐν γαστρὶ, ὅπως μὴ ἀτιμωτέρη ἔη...καὶ ἐγὼ ἀκούσας ἐκελευσάμην πρὸς πυγὴν πηδῆσαι καὶ ἐπτάκις ἤδη ἐπεπῆδητο, καὶ ἡ γονὴ κατεβρύη ἐπὶ τὴν γῆν, καὶ ψόφος ἐγένετο, κάκεινη δὲ ἰδοῦσα ἐθεήτο καὶ ἐθαύμασεν.

⁵ Ο Littre παρακάμπτει το πρόβλημα με την ερμηνεία ότι τα δύο κείμενα ανήκουν σε διαφορετικούς συγγραφείς και εποχές, θέση που ακολουθεί και ο Πουρναρόπουλος. Ο Daremberg ομοίως δεν έδωσε ικανοποιητική ερμηνεία. Κατά τον Κινδύνη ο Ιπποκράτης ακολουθεί τις αντιλήψεις του καιρού του, που μαρτυρούνται αργότερα από τον

τη θεραπευτική έκτρωση, αν η εγκυμοσύνη δημιουργούσε μεγάλο κίνδυνο για τη μητέρα. Από την ανασκόπηση της Ιπποκρατικής συλλογής δεν είναι εύκολη η εξακρίβωση των κινήτρων της διακοπής, καθώς οι όροι *διαφθορή* ή *άποφθορή* χρησιμοποιούνται αδιακρίτως¹.

Σε επίπεδο νομοθεσίας, εξαιρετικά χρήσιμη είναι η μαρτυρία ότι τόσο το ερώτημα για την ανθρώπινη ιδιότητα του εμβρύου, *εί το έτι έγκυούμενον άνθρωπός έστι*, όσο και για την κηδεμονία του, *εί άνεύθυνα τὰ τών άμβλώσεων ταίς γυναίξί*, τέθηκε δραματικά ήδη από το Λυσία σε κάποιο ελάχιστο σωζόμενο λόγο του².

Σημαντική βοήθεια παρέχει επίσης η πληροφορία του Γαληνού, ότι οι βασικοί νομοθέτες της αρχαιότητας, Λυκούργος και Σόλων, είχαν θεσπίσει τιμωρία για την εγκληματική έκτρωση, την *έξάμβλωσιν*, με το σκεπτικό μάλιστα ότι το έμβρυο είναι ζων³. Μένει βέβαια αναπάντητο το ερώτημα για τη νομική θέση του εμβρύου στις νομοθεσίες αυτές. Δεν υπάρχει λόγος να μη γίνει πιστευτή η πληροφορία αυτή του Γαληνού, αν και ο ίδιος δεν ήταν ουδέτερος σχολιαστής, καθώς είχε ταχθεί κατά της διακοπής της κύησης⁴. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι ο Πλούταρχος,

Αριστοτέλη και δεν θεωρεί την προκλητή έκτρωση κυήματος 6 ημερών ως αξιόμητη πράξη, αφού το έμβρυο δεν έχει ακόμη αισθήσεις και ψυχή.

¹ Ιπποκρ. άφ. L.8.452.238: *“Ην δ’ έκ διαφθορης καθάρσιος οδυνώδης ή, και τών εύωδέων διδομένων μηδέν ύπακούη, και πυρετού έόντος, γάλακτος αίγείου δύο κοτύλας άφεψείν... Στο επόμενο χωρίο σαφώς η διακοπή είναι ανεπιθύμητη: Ιπποκρ. άφ. L.8.454.240: Καί ήτις αν μη δύνηται διατελείν τούς δέκα μήνας κύουσα, αλλά διαφθείρη και τοϋτο πάσχη πλεονάκίς, ταύτης τās μήτρας καθαίρειν ύδωρ, και αύτήν φαρμακεύειν, οκως ύδωρ καθαίρηται. Αναδρομική σύγκριση όρων στο: Γαλ. ύπόμν. Ιπποκρ. K.17.1,799: “Ο καλοϋσιν άμβλωσιν οί ‘Αττικοί, τοϋτο συνήθως Ιπποκράτης άποφθοράν όνομάζει.*

² Ο λόγος του Λυσία διασώθηκε μόνον ως δικανικό υπόδειγμα: Θέωνος, *Προγυμνάσματα*, 165-166 (Sprengel 2.69.5-11): *καί δή και όλοι λόγοι νομίζοντ’ αν σχεδόν είναι θέσεως, ως ο τε περι τών άνακαλυπτηρίων έπιγραφόμενος Λυσίου και ο περι της άμβλώσεως’ εν μὲν γάρ θατέρω ζητείται εί τὰ δοθέντα άνακαλυπτήρια γυναικί γαμουμένη βεβαίως έχειν αύτήν δει, εν θατέρω δέ εί το έτι έγκυούμενον άνθρωπός έστι, και εί άνεύθυνα τὰ τών άμβλώσεων ταίς γυναίξί.* Harvey, *Eternal Eve*, σ. 43.

³ Γαλ. εί ζων, K.19.179: *εί γάρ όταν μη ζῶα ήν, ούκ αν έκόλασαν <Λυκούργος και Σόλων> τοίς νόμοις φανερώς τιμωρησάμενοι τούς αίτίους της έξαμβλώσεως, έπειδή δέ εφησαν ζῶα είναι, την τιμωρίαν έπήγαγον.*

⁴ Γαλ. εί ζων, K.19.180: *εί ζων το έμβρυον; πώς οϋν έπισκήπτεις το κατά γαστρός μη ζων είναι λέγων;*

περιγράφοντας τη νομοθεσία της Σπάρτης, χρησιμοποιεί ορολογία που θυμίζει φυτά¹. Μένει προς διερεύνηση αν ο Πλούταρχος υπονοεί έλλειψη δικαιωμάτων στο έμβρυο ή αν απλώς μεταφέρει στην ανθρώπινη φυσιολογία παρατηρήσεις από την φύση.

Στην εποχή του Γαληνού λοιπόν οι ηθικές διαστάσεις του προβλήματος της διακοπής της κύησης είχαν γίνει θέμα συζήτησης, τόσο που ο Γαληνός να αφιερώνει σχετικό σύγγραμμα, *εἰ ζῶν τὸ κατὰ γαστρός*, όπου αναφέρονται τόσο προγενέστερες νομοθεσίες (Λυκούργου και Σόλωνα) και φιλοσοφικές απόψεις (η αντιπαράθεση Αριστοτέλη και Στωϊκών), όσο και οι δικές του θέσεις κατά της έκτρωσης².

Στο Σωρανό διασώζεται η μαρτυρία, ότι στην εποχή του μερικοί γιατροί ήταν αντίθετοι σε κάθε μορφή έκτρωσης, ενώ άλλοι την αποδέχονταν, αν κινδύνευε η ζωή της εγκύου. Όλοι όμως οι γιατροί ήταν αντίθετοι με την έκτρωση λόγω μοιχείας ή καλλωπιστικής διάθεσης της γυναίκας³. Η μαρτυρία του Σωρανού βεβαιώνει έτσι έμμεσα την ευρύτητα της πρακτικής στους χρόνους του. Χρήσιμες για την ευρύτητα της πρακτικής είναι ακόμη οι μαρτυρίες του Πλινίου του πρεσβύτερου για τα εκτρωτικά φάρμακα.

Οι ενδείξεις διακοπής της κύησης έγιναν περισσότερες στη Ρωμαϊκή εποχή και συμπεριλαμβάνουν τη διατήρηση της γυναικείας ομορφιάς ή της οικογενειακής

¹ Πλούτ. *Λυκ.* 14: *Τὰ μὲν σώματα τῶν παρθένων δρόμοις τε καὶ πάλαις καὶ βολαῖς δίσκων καὶ ἀκοντίων διεπόνθησεν, ὡς ἡ τε τῶν γεννημένων ῥίζωσις ἰσχυρὰν ἐν ἰσχυροῖς σώμασιν ἀρχὴν λαβοῦσα βλαστάνοι βέλτιον.*

² Γαλ. *εἰ ζῶν*, K.19.179: *εἰ γὰρ ὅταν μὴ ζῆα ᾔην, οὐκ ἂν ἐκόλασαν <Λυκούργος καὶ Σόλων> τοῖς νόμοις φανερώς τιμωρησάμενοι τοὺς αἰτίους τῆς ἐξαμβλώσεως, ἐπειδὴ δὲ ἔφησαν ζῆα εἶναι, τὴν τιμωρίαν ἐπήγαγον.* Στο ίδιο: K.19.180: *εἰ ζῶν τὸ ἐμβρυον; πῶς οὖν ἐπισκῆπτεις τὸ κατὰ γαστρός μὴ ζῶν εἶναι λέγων;* Για την αντιπαράθεση Αριστοτέλη και Στωϊκών: Γαλ. *ὁρ. ἰατρ.* K.19.451-452: *Τινὲς μὲν εἶπον ζῶν <τὸ ἐμβρυον> τινὲς δὲ οὐ· ὅσοι μὲν οὖν εἶπον ζῶν ὑπάρχειν αὐτὸ τῇ κινήσει ἐτεκμήραντο ζῶν ὑπάρχειν αὐτὸ ἐπειδὴ γὰρ κινεῖται καὶ τὸ ἐμβρυον καὶ ὅτι ἡδεταί μὲν ἡδομένης τῆς μητρὸς καὶ εὐφραίνεται, ἀνωμένης δὲ συστέλλεται καὶ συνάγεται αἰσθόμενον ὡς ζῶν· ἡ γὰρ αἰσθησις οὐκ ἄλλω τινὶ ἢ ζωῇ προσφυής· οἱ δὲ μὴ εἶναι ζῶν λέγοντες τρέφεσθαι μὲν αὐτὸ καὶ αὐξεσθαι ὥσπερ καὶ τὰ δένδρα, ὁρμὴν δὲ καὶ ἀφορμὴν οὐκ ἔχειν ὥσπερ τὰ ζῆα.*

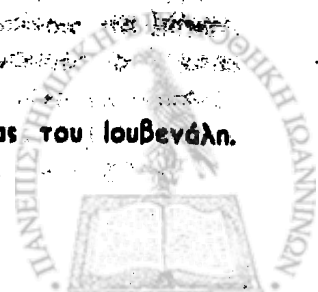
³ Πβ. Harvey, *Eternal Eve*, σ 79-80.

γαλήνης¹. Η έκτρωση στη Ρώμη έφτασε στην κατάχρηση, τουλάχιστον σύμφωνα με τις μαρτυρίες της αυτοκρατορικής εποχής, και γίνεται από γιατρούς (συνήθως Έλληνες) και μάγες².

¹ Πβ. Harvey, *Eternal Eve*, σ. 124-125.

² Πβ. Harvey, *Eternal Eve*, σ. 60-61 με παράθεση της μαρτυρίας του Ιουβενάλη. Από επιπολική έκτρωσης πέθανε η Julia, θυγατέρα του Τίτου.

4. Η αντίληψη των ιατρών: οὐ δώσω δὲ οὐδὲ φάρμακον οὐδενὶ αἰτηθεὶς θανάσιμον

Στην αρχαία Ελλάδα οι ιατροί δεν είχαν ακριβώς το σημερινό καθκοντολόγιο: θάνατος σε Νοσοκομείο ήταν μάλλον αδιανόητος, καθώς οι πολίτες πέθαιναν στο σπίτι τους ή στο πεδίο της μάχης¹. Ωστόσο οι ιατροί ήταν που θα ρύθμιζαν τις τελευταίες ημέρες του ασθενή τους και θα έδιναν θεωρητικά τη λύση της λύτρωσης. Ένας άλλος λόγος που οι μαρτυρίες τους έχουν σημασία είναι ότι, καθώς οι απόψεις των πολλών και ανωνύμων για το λυτρωτικό θάνατο και μάλιστα για την ένοχη έκτρωση θα μείνουν άγνωστες, για την έμμεση προσέγγισή τους χρήσιμη είναι η ανίχνευση των ιατρικών κειμένων.

- Ένας ακόμη λόγος, πρωθύστερος, για τη σημασία των αρχαίων ιατρών είναι η επίκλησή τους στη σημερινή ηθική βιβλιογραφία, συχνά μάλιστα με στερεότυπες εκφράσεις².

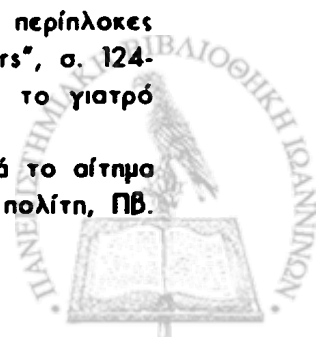
Αν κανείς στηριχτεί στον Όρκο, η ιπποκρατική ηθική θεωρεί απαράδεκτη την ευθανασία: οὐ δώσω δὲ οὐδὲ φάρμακον οὐδενὶ αἰτηθεὶς θανάσιμον, οὐδὲ ὑφηγήσομαι συμβουλήν τοιγὼνδε. Η ευρύτητα γνωστή και κατηγορηματική αυτή θέση είναι αμφίβολο κατά πόσο ίσχυσε ποτέ· αντιθέτως δίνει ένα μέτρο της ζήτησης που θα είχαν οι συμβουλές και τα φάρμακα λυτρωτικού θανάτου.

Από την τοποθέτηση αυτή διαφαίνεται βέβαια εκ πρώτης όψεως η αντίθεση των ιατρών, των ιπποκράτειων τουλάχιστον, σε κάθε ευθανασία³. Αυτή η ερμηνεία

¹ Πβ. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, σ. 12.

² Το φαινόμενο αυτό αφορά κυρίως τον Ιπποκράτη, με μια εντυπωσιακή αποσιώπηση των υπολοίπων αρχαίων ιατρών: Πβ. Harvey, *Eternal Eve*, σ. 47-48. Ομοίως Booth, "Clinical Research", σ. 225-227 και R. Baker, "The History of Medical Ethics", στο *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, σ. 853-256. Εξακολουθεί να διερευνάται, τόσους αιώνες μετά, η εφαρμογή Ιπποκρατικών αρχών σε περίπλοκες σύγχρονες περιπτώσεις, πβ. Bowden, "Medical Practice: Defendants and Prisoners", σ. 124-28 ή να προτείνεται ως βάση σύγχρονου συμβολαίου παροχής υπηρεσιών από το γιατρό στον ασθενή, πβ. Rosalki, "The Hippocratic contract", σ. 154-156.

³ Η άρνηση των Ιπποκρατείων να χορηγήσουν θανατηφόρο φάρμακο παρά το αίτημα του ασθενούς, έχει θεωρηθεί ως προσβλητική για τα οτομικά διακρίματα του πολίτη, Πβ.

γίνεται αποδεκτή και από σύγχρονους¹, ωστόσο η έρευνα έχει δείξει πειστικά ότι μια τέτοια αποδοχή κάθε ανθρώπινης ζωής ως ιερής έρχεται σε αντίθεση και με την επαγγελματική ιατρική και με τη φιλοσοφική άποψη της εποχής. Σε άλλα κείμενα της ιπποκρατικής συλλογής σαφέστατα αποτρέπεται η παρέμβαση του γιατρού σε ασθενείς χωρίς ελπίδα ίασης². Έτσι έχει γίνει σχεδόν καθολικά αποδεκτή η άποψη του Edelstein, ότι ο Όρκος είναι αποτέλεσμα Πυθαγόρειας επιρροής ή προσθήκης³. Η επιρροή του Όρκου στην Ελληνική ιατρική αντίληψη έως την εμφάνιση του Χριστιανισμού είναι εξαιρετικά αμφισβητήσιμη· η δεσπόζουσα θέση του στη νεώτερη και σύγχρονη ιατρική δεοντολογία έχει υποστηριχτεί ότι οφείλεται αποκλειστικά στην επικράτηση του Χριστιανισμού⁴.

Σε κάθε περίπτωση, η σαφής αυτή θέση δίνει, όπως αναφέρθηκε, την έκταση και τη σοβαρότητα που είχε το πρόβλημα στον 4^ο π.Χ. αιώνα. Φαίνεται πως στον 4^ο αιώνα το πρόβλημα ήταν πολύ οξύ, και πως ο Έλληνας της κλασικής περιόδου

Robin-McCauley, "Cultural Lag and the Hippocratic Oath", σ. 1423. Η θέση αυτή είναι μάλλον ακραία, ωστόσο και από θαυμαστές των Ιπποκρατείων γιατρών έχει υποστηριχτεί κάτι ανάλογο, ότι δηλαδή διαφαίνεται όχι μόνο η παθητική στάση του γιατρού αλλά και η ενεργητική παρέμβασή του με την έννοια της αποτροπής παρόμοιων εγχειρημάτων, πβ. Ρόζος, *Η Ιπποκρατική ηθική ως πρότυπον της συγχρόνου κοινωνικής ιατρικής*, σ. 3.

¹ Πβ. Δρακοπούλου, "Η διάκριση στην ιατρική ηθική", σ. 643· Van Hoof, *From Autothanasia to Suicide*, σ. 37.

² Συχνή αναφορά στο *Περί Τέχνης* 3, 8, 13, και στο *Περί Ἀρθρων*, Η περιγραφή κλινικών σημείων που επιτρέπουν στον ιατρό να προγνώσει την έκβαση του ασθενούς και να αποφασίσει αναλόγως, είναι προσφιλής σε όλη την ιπποκρατική συλλογή. Πβ. και Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 860-861.

³ Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 270. Baker, *Ethics*, σ. 854-56, Boyd, "Attitudes to Death", σ. 124 και Boyd, "The Right to Life", σ. 135. Έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι πρόκειται για έναν όρκο ιερατείου, α *temple oath*, Πβ. Robin-McCauley, "Cultural Lag and the Hippocratic Oath", σ. 1422. Εξ άλλου ο τρόπος διδασκαλίας της αρχαίας ιατρικής, και μάλιστα στα Ασκληπεία, δημιουργούσε μια στενή συντεχνιακή σχέση ανάμεσα στους Ασκληπιάδες, πβ Ρόζος, Παπαβασιλείου, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Ιατρικής*, τ. 1, σ. 138. Ωστόσο η προσφυγή στον Όρκο ως βασική πηγή ερμηνείας της καθαρής Ιπποκρατικής ηθικής γίνεται και από σύγχρονους μελετητές, Πβ. Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 493.

⁴ Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 854-863.

χρησιμοποιούσε συχνά το δηλητήριο, συχνά με παρέμβαση ιατρού, προκειμένου να λυτρωθεί από τους πόνους κάποιας ανιάτης ασθένειας¹.

Αξίζει να αναφερθεί επίσης, ότι ενώ η γενική διάθεση των γιατρών ήταν να μην αναλαμβάνουν καταληκτικούς ή ανιάτους ασθενείς, υπήρξαν και εξαιρέσεις: ο Κροτωνιάτης ιατρός Άκρων φέρεται ότι κατηγορούσε ως αγύρτη τον Εμπεδοκλή, εκπρόσωπο της Σικελικής Σχολής, επειδή ακριβώς ο τελευταίος θεωρούσε δυνατή την ανάσταση των νεκρών και την αναζωογόνηση των γερόντων².

Η ανάμιξη των ιατρών σε περιπτώσεις εκτρώσεων, που ομολογείται από τον ίδιο τον Ιπποκράτη, καθώς και η σχετική συζήτηση που προέκυπτε είναι εμφανής από το γεγονός ότι από τα τρία *αύ του Όρκου* το ένα αφορά την έκτρωση³.

- Στην διερεύνηση των αντιλήψεων των ιατρών δεν πρέπει να διαφεύγει και ο σημαντικός ρόλος της μαίας σε θέματα τοκετού, άρα και έκτρωσης ή βρεφοκτονίας: η μαία ήταν αρμόδια για όλη τη διαδικασία του τοκετού και ζητούσε τη βοήθεια γιατρού μόνο σε εξαιρετικά περίπλοκες καταστάσεις⁴. Επειδή οι ακριβείς αρμοδιότητές της στην αρχαιότητα παραμένουν αδιευκρίνιστες κυρίως λόγω έλλειψης μαρτυριών, αξίζει να δοθεί προσοχή στο διασωθέν εγχειρίδιο γυναικολογίας του γιατρού Σωρανού, γραμμένο τον 1ο-2ο αιώνα μ.Χ., που απευθυνόταν και στις μαίες⁵.

Σε ένα κεφάλαιο των *Γυναικείων* του Σωρανού, με τον εντυπωσιακό για το σημερινό αναγνώστη τίτλο *πώς γνωρίζεται τὸ πρὸς ἀνατροφήν ἐπιτήδειον*⁶, πως δηλαδή αναγνωρίζεται το νεογέννητο που αξίζει να ανατραφεί και όχι να απορριφθεί,

¹ Πβ. Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 493.

² Πβ. Ρόζος, Παπαβασιλείου, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Ιατρικής*, τ. 1, σ. 137.

³ Ιπποκρ. όρκος L4.830: *ὁμοίως δὲ οὐδὲ γυναικὶ πεσσοὺν φθόριον δώσω*.

⁴ Πβ. Harvey, *Eternal Eve*, σ. 54-55.

⁵ Πβ. Amudsen, "Birth", σ. 14.

⁶ Σωραν. *Γυναικ.* 2.10.

καθορίζονται με λεπτομέρεια τα διαγνωστικά σημεία που θα επιτρέψουν στη μάα να αποφασίσει γρήγορα για την τύχη του νεογέννητου¹:

- i. η καλή υγεία της μητέρας κατά τη διάρκεια της κύησης²
- ii. ο σωστός χρόνος κύησης, που μπορεί να είναι παραπάνω από τους εννέα προβλεπόμενους μήνες, αλλά όχι παρακάτω από επτά³
- iii. το ζωηρό κλάμα του βρέφους και η φυσιολογική χροιά του κλάματος⁴
- iv. η αρτιμέλεια και η καλή λειτουργικότητα και κίνηση των μελών του, τα πρόποντα μέγεθος και μορφή⁵
- v. και οι αντιδράσεις του στον πόνο ή τα άλλα ερεθίσματα⁶

Εκτός από τα ιατρικά διαγνωστικά σημεία του άξιου να ανατραφεί νεογνού, χρήσιμα συμπεράσματα από το χωρίο του Σωρανού είναι

- i. ο τοκετός ήταν ζήτημα γυναικών που είχαν μάλιστα αναπτύξει ένα είδος συντεχνιακής σημειολογίας, καθώς γυναιξιν έθος⁷
- ii. το νεογνό που δεν εθεωρείτο άξιο ανατροφής δεν είχε άλλη αντιμετώπιση, ούδαμώς⁸, παρά την απόρριψη⁹

¹ Σωραν. Γυναικ. 2.10.2-5: κριθήσεται δὲ τὸ πρὸς ἀνατροφὴν εὐφυὲς ἐκ τοῦ τὴν ἀποκυήσασαν ὑγιεινῶς ἐν τοῖς τῆς κυοφορίας βεβιωκέναι χρόνοις· αἱ νοσηλεῖται γὰρ καὶ μάλιστα τοῦ σώματος, συναδικοῦσαι τὸ κατὰ γαστρὸς τὰ πρῶτα τῆς ζωῆς αὐτοῦ θεμέλια θραύουσιν. δεῦτερον δὲ ἐκ τοῦ κατὰ τὸν ὀφείλοντα καιρὸν ἀποκεκυησθαι, μάλιστα μὲν τὸν ἑννατον μῆνα καί, εἰ τύχοι, βράδιον, ἤδη δὲ καὶ τὸν ἑβδομον. εἴτα λοιπὸν ἐκ τοῦ τεθὲν ἐπὶ γῆς εὐθέως αὐτὸ κλαυθυρίζαι μετὰ τόνου τοῦ προσήκοντος· τὸ γὰρ ἕως πλείονος ἀκλαυστὶ διάγον ἢ καὶ παρέργως κλαυθυρίζον ἐνύποπτον ὥς διὰ τινα περίστασιν τοῦτο πάσχων. ἐκ τε τοῦ πᾶσιν τοῖς μέρεσι καὶ μόριοις καὶ ταῖς αἰσθήσεσιν ἄρτιον ὑπάρχειν καὶ τοὺς πόρους ἔχειν ἀπαρεμποδίστους, οἷον ὠτων, ῥινῶν, φάρυγγος, οὐρήθρας, δακτυλίου, καὶ τὰς ἐκάστου <μορίου> φυσικὰς κινήσεις μὴ νωθρὰς <καί> μηδὲ ἐκλύτους καὶ τὰς τῶν ἄρθρων κάμψεις τε καὶ ἐκτάσεις μεγέθη τε καὶ σχήματα καὶ τὴν πᾶσαν ἐπιβάλλουσαν εὐαισθησίαν, ἣν γνωρίζομεν κακῆς ἐπιφανείας ἐπερείδοντες τοὺς δακτύλους· κατὰ φύσιν γὰρ ἐστὶν τὸ πρὸς ἕκαστον ἀλγεῖν τῶν νυσσόντων ἢ θλιβόντων. ἐκ δὲ τῶν ἐναντίων τοῖς εἰρημένοις τὸ πρὸς ἀνατροφὴν <ἀν>επιτήδειον.

² Σωραν. Γυναικ. 2.10.1: Ἡ τοίνυν μάα τὸ βρέφος ἀποδεξαμένη πρῶτον εἰς τὴν γῆν ἀποτιθέσθω προεπιθεωρήσασα, πότερον ἄρρεν τὸ ἀποκεκυημένον ἐστὶν ἢ θῆλυ, καί, καθὼς γυναιξιν ἔθος, ἀποσημαινέτω.

³ Σωραν. Γυναικ. 2.10.2: κατανοεῖτω δὲ <ἡ μάα> καί, πότερον πρὸς ἀνατροφὴν ἐστὶν ἐπιτήδειον ἢ οὐδαμῶς.

- iii. α αδιαφορία για τις ενστάσεις της μητέρας: ακόμη και αν η μαία είχε απλώς συμβουλευτικό και όχι εκτελεστικό ρόλο, γνωμάτευε με βάση την κρίση της και μόνον.
- iv. η Ελληνο-Ρωμαϊκή Ιατρική δεν ασχολούνταν με τα μειονεκτικά νεογνά και βρέφη, εξάλλου φαίνεται πως η παιδιατρική γενικώς είχε ελάχιστο ρόλο στην αρχαία ιατρική¹.
- v. η ηθική της θανάτωσης δεν απασχολούσε ιδιαίτερα τους αρχαίους ιατρικούς συγγραφείς.

Σημειωτέον ότι ο Σωρανός, που γεννήθηκε στην Έφεσο, σπούδασε στην Αλεξάνδρεια και εργάστηκε στη Ρώμη, ανήκε κατά τα άλλα στους γιατρούς που καταδίκάζαν την έκτρωση: ωστόσο όχι μόνο δεν απορρίπτει τη θανάτωση των μειονεκτικών βρεφών, αλλά και ασχολείται με τα κριτήρια της μειονεξίας². Από τα κείμενά του προκύπτει ότι άλλοι γιατροί της εποχής του καταδίκάζαν απερίφραστα κάθε έκτρωση, ενώ άλλοι ήταν πιο ελαστικοί για περιπτώσεις στις οποίες κινδύνευε η υγεία της εγκύου. Ως κατάλληλο χρόνο διακοπής ο Σωρανός θεωρούσε έως τον 3ο μήνα της κύησης³.

¹ Πβ. Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 20 και R. Etienne, "Ancient Medical Conscience and the Life of Children", *Journal of Psychohistory*, 4 (1976-1977) 93.

² Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 15.

³ Πβ. Harvey, *Eternal Eve*, σ. 79-80

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα είχε η γνώμη που είχαν οι σύγχρονοί τους για τους γιατρούς, όμως τα σωζόμενα χωρία το μόνο που αφήνουν να διαφανεί έμμεσα είναι μια κριτική συχνά στάση έναντι της ιατρικής τέχνης¹.

¹ Από τους Επικουρείους ο Μητροδώρος το βρήκε σημαντικό να συγγράψει τρία βιβλία εναντίων των γιατρών, αγνώστου όμως περιεχομένου: Διογ. Λ. Βίοι 10.24: *Βιβλία δέ ἐστὶ τοῦ Μητροδώρου τάδε· Πρὸς τοὺς ἰατρούς, τρία.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ

1. Οι πρώτες προσεγγίσεις: πανταχόθεν όμοία έστιν ή είς ήδου κατάβασις

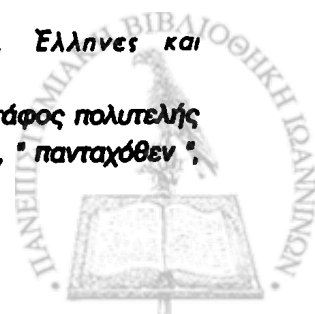
Απόψεις σχετικές με τη θανάτωση από ευσπλαχνία δεν διασώζονται από όλους τους φιλοσόφους, πιθανόν μάλιστα να μην διατυπώθηκαν καθόλου. Ωστόσο, μπορούν να ανιχνευτούν θέσεις για παραπλήσια ερωτήματα: η συζήτηση για την αθανασία της ψυχής είχε αρχίσει ήδη από το Θαλή¹, η άποψη για τη σχετική αξία των παιδιών από τον Ηράκλειτο² και η απομυθοποίηση του θανάτου και των νεκρικών τελετών από τον Ηράκλειτο³ και τον Αναξαγόρα⁴. Έδη από το Θαλή αναφύεται και το ερώτημα που ταλάνισε αιώνες αργότερα τη Στοά: αν ο θάνατος

¹ Διογ. Λ. Βίοι 1.22. Ένιοι δέ και αυτόν <Θαλή> πρώτον είπειν φασιν άθανάτους τας ψυχάς *ὅν έστι Χοιρώλος ο ποιητής*.

² Άέτ. άρεσκ. V 23.1. 'Ηράκλειτος και οι Στωικοί άρχεσθαι τούς ανθρώπους της τελειότητος *περί την δευτέραν εβδομάδα, περί ήν ο σπερματικός κινείται όρρος*.

³ 'Ηρακλείτ. απόσπ. 96 DK: νέκυες κοπρίων έκβλητότεροι, *πβ. Dodds, Έλληνες και παράλογο, σ. 156*.

⁴ Διογ. Λ. Βίοι 2.10-11: 'Ιδών τόν Μαυσώλου τάφον έφη <Αναξαγόρας> "τάφος πολυτελής λειθαυμένης έστιν ούσίας εἴδωλον". Πρός τόν δυσφοροῦντα ότι επί ξένης τελευτῆ, "πανταχόθεν", έφη, "όμοία έστιν ή είς ήδου κατάβασις".

είναι τόσο αδιάφορο όσο και η ζωή, ποια είναι τα κριτήρια της εξόδου από το βίο¹;

Η δοξογραφία αρέσκεται να παρουσιάζει σοφούς να επιλέγουν τον εκούσιο θάνατο, ήδη από το Φερεκύδη² και τον Αναξαγόρα³ μέχρι το Σωκράτη, που η συμπεριφορά του στο δικαστήριο που τον καταδίκασε δεν στερείται περιεχομένου έμμεσης αυτοχειρίας⁴. Από το Σωκράτη και μετά ως αυτόχειρες αναφέρονται ο Σπεύσιππος⁵, ο Μενέδημος ο Ερετριεύς⁶ και ο Στίλπων ο Μεγαρεύς⁷, δάσκαλος του Ζήνωνα· έτσι η διαδοχή του εκουσίου θανάτου περνά ομαλά μέχρι τους Στωικούς. Από το Σωκράτη εκπορεύονται δυο αντίθετες απόψεις σχετικά με το θέμα του εκουσίου θανάτου: η Ακαδημία και οι Κυνικοί⁸. Ακόμα και στον

¹ Αν βέβαια η σχετική μαρτυρία του Διογένη Λαερτίου μπορεί να αποδοθεί όντως στο Θαλή: Διογ. Λ. Βίοι 1.34. οὐδὲν ἔφη <Θαλῆς> θάνατον διαφέρειν τοῦ ζῆν. "Σὺ οὖν," ἔφη τις, "διὰ τί οὐκ ἀποθνήσκεις;" "ὅτι," ἔφη, "οὐδὲν διαφέρει".

² Ο Φερεκύδης φέρεται από τη δοξογραφία να καταβαραθρώθηκε στους Δελφούς: Διογ. Λ. Βίοι 1.117. Ἐνιοι δὲ φασιν <Φερεκύδην> ἐλθόντα εἰς Δελφοὺς ἀπὸ τοῦ Κωρυκίου ὄρους αὐτὸν δισκῆσαι.

³ Κίνητρο του Αναξαγόρα είναι η ευθιξία για την άδικη φυλάκισή του: Διογ. Λ. Βίοι 2.14. καὶ ἀφείθη <Ἀναξαγόρας>· οὐκ ἐνεγκὼν δὲ τὴν ὕβριν ἑαυτὸν ἐξήγαγεν.

⁴ Διογ. Λ. Βίοι 2. 41-42: καὶ τιμωμένων τῶν δικαστῶν τί χρὴ παθεῖν αὐτὸν ἢ ἀποτίσαι, πέντε καὶ εἴκοσιν ἔφη <Σωκράτης> δραχμὰς ἀποτίσειν. Εὐβουλίδης μὲν γάρ φησιν ἑκατὸν ὁμολογήσαι· θορυβησάντων δὲ τῶν δικαστῶν, "ἐνεκα μὲν", εἶπε, "τῶν ἐμοὶ διαπεπραγμένων τιμῶμαι τὴν δίκην τῆς ἐν πρυτανείῳ στήσεως". Καὶ οἱ θάνατον αὐτοῦ κατέγνωσαν, προσθέντες ἄλλας ψήφους ὀγδοήκοντα.

⁵ Διογ. Λ. Βίοι: 4.3. Ἦδη δὲ ὑπὸ παραλύσεως καὶ τὸ σῶμα διέφθαρτο, καὶ πρὸς Ξενοκράτην διεπέμπετο <Σπεύσιππος> παρακαλῶν αὐτὸν ἐλθεῖν καὶ τὴν σχολὴν διαδέξασθαι. Φασὶ δὲ αὐτὸν ἐπὶ ἀμαξίου φερόμενον εἰς τὴν Ἀκαδημίαν συναντῆσαι Διογένη καὶ Χαῖρε εἶπεῖν τὸν δὲ φάναι, "ἀλλὰ μὴ σύ γε, ὅστις ὑπομένεις ζῆν τοιοῦτος ὢν". Καὶ τέλος ὑπὸ ἀθυμίας ἐκὼν τὸν βίον μετέλλαξε γηραιὸς ὢν. Στο Διογένη Λαέρτιο ακολουθεῖ και ἄλλη εκδοχή για φυσικό, αν και μάλλον απίθανο, θάνατο του Σπεύσιππου: Διογ. Λ. Βίοι 4.4. Πλούταρχος δὲ φησιν ἐν τῇ Λυσάνδρου βίῃ καὶ Σύλλα φθειρσὶν ἐκζέσαι αὐτὸν <Σπεύσιππον>.

⁶ Διογ. Λ. Βίοι 2.142. Ἐντεῦθεν ἀθυμήσας <Μενέδημος> λαθραίως παρεισδύς εἰς τὴν πατρίδα καὶ τὴν τε γυναῖκα καὶ τὰς θυγατέρας παραλαβὼν πρὸς Ἀντίγονον ἐλθὼν ἀθυμίᾳ τὸν βίον κατέστρεψε.

⁷ Ο θάνατος του Στίλωνα δεν είναι ακριβώς αυτοκτονία: Διογ. Λ. Βίοι, 2.120: Γηραιὸν δὲ τελευτῆσαι φησιν <Στίλωνα> Ἑρμιππος, οἷον προσενεγκάμενον ὅπως θάπτον ἀποθάνει.

⁸ Για τη θεμελίωση του Κυνισμού στη σωκρατική καρτερία Πβ. Διογ. Λ. Βίοι 4.2: οἰκῶν τ' ἐν Πειραιεὶ <Ἀντισθένης> καθ' ἐκάστην ἡμέραν τοὺς τεττάρακοντα σταδίου ἀνίων ἤκουε Σωκράτους, παρ' οὗ καὶ το καρτερικὸν λαβὼν καὶ τὸ ἀπαθὲς ζηλώσας κατήρξε πρῶτος τοῦ κυνισμοῦ.

Πορφύριο, στο κλείσιμο της αρχαιότητας, υπήρχαν διαθέσεις αυτοκτονίας εξ αιτίας της κακής υγείας του¹.

Οι απόψεις των φιλοσόφων ως την εμφάνιση της Στοάς για την αυτοκτονία και την ευθανασία επηρεάζονται γενικώς από την έννοια της πόλεως που στηρίζεται σε πολίτες σώφρονες και υγιείς. Δεν αποτελεί λοιπόν έκπληξη το ότι γενικά δεν εναντιώθηκαν στη θανάτωση των μειονεκτικών ατόμων.

Μια πιο ακραία γνωστή αντίληψη είναι εκείνη του σοφιστή Θρασύμαχου που υποστήριζε ότι δικαιοσύνη είναι το συμφέρον του ισχυρότερου². Ούτε ο Πλάτων ούτε ο Αριστοτέλης ήταν αυτής της άποψης³, παράδοξης για τη σημερινή αντίληψη της προστασίας των αδυνάτων, όμως στη βάση της άποψης αυτής βρίσκεται το γεγονός, ότι οι αρχαίοι δεν ξεκινούσαν από τις θεωρίες κάποιων βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά από τη θεωρία της πολιτικής δύναμης και πώς αυτή θα μπορούσε να τιθασευτεί από τη δικαιοσύνη. Έτσι το ηθικό πρόβλημα εξ αρχής δεν ήταν η προστασία των δικαιωμάτων των πιο αδύναμων, αλλά ο έλεγχος της δύναμης του ισχυρού⁴. Πίσω από αυτήν την στάση ανιχνεύεται η δομή μιας κοινωνίας όπου προνομιούχοι ήταν μόνο οι πολίτες και μάλιστα οι άνδρες. Αυτή η αντίληψη διοπότισε και τη Ρωμαϊκή νομοθεσία, παρά το στοιχείο κοσμοπολιτισμού που δέχτηκε από τη στωική φιλοσοφία⁵.

Δεν έλειψαν όμως και αντίθετες θέσεις: οι Πυθαγόρειοι θεωρείται ότι απαγόρευαν την αυτοκτονία και ήταν, φαίνεται, σε αυτό οι πιο κατηγορηματικοί στην αρχαιότητα· υποστηρίζεται μάλιστα ότι σε δική τους επιρροή οφείλεται η απαγόρευση του "Ορκου για τη χορήγηση φαρμάκων που προκαλούσαν την

¹ Πβ. Dodds, *Εθνικοί και Χριστιανοί*, σ. 207.

² Για τον "παρεξηγημένο" σοφιστή Θρασύμαχο Πβ. Κύρκος, *Αρχαίος Ελληνικός διαφωτισμός και σοφιστική*, σ. 211-213.

³ Πβ. Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 5.

⁴ Rist, *Human Value*, σ. 131.

⁵ Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 6.

ευθανασία ή αυτοκτονία¹. Ωστόσο έχει υποστηριχτεί και το αντίθετο, ότι δηλαδή η πυθαγόρεια βιοθεωρία επέτρεπε στον άνθρωπο να επιλέξει να τερματίσει τη ζωή του νωρίτερα σε περιπτώσεις ανίατης ασθένειας². Σαφείς αντιρρήσεις δεν έλειψαν και ανάμεσα σε μεταγενέστερους σχολάρχες της Ακαδημίας, όπως εκείνη του Καρνεάδη³.

¹ Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 270.

² Rachels, *Euthanasia*, 33.

³ Διογ. Λ. Βίοι 4.64: Δειλότερον δέ πως δοκεῖ περὶ τὴν τελευταίαν ἀνεστράφθαι, ὅτε συνεχὲς ἔλεγεν <Καρνεάδης>, "ἡ συστήσασα φύσις καὶ διαλύσει". Μαθὼν τε Ἀντίπατρον φάρμακον πίνοντα ἀποθανεῖν, παρωρμήθη πρὸς τὸ εὐθαρσὲς τῆς ἀπαλλαγῆς καὶ φησι, "ὅς τε οὖν κάμοι" τῶν δὲ εἰπόντων, "τί"; "οἶνό μελι" εἶπεν.

2. Πλάτων: οὔτε αὐτῷ οὔτε πόλει λυσπελῇ

Οι αναφορές των πλατωνικών έργων στον εκούσιο θάνατο και τη λυτρωτική θανάτωση δίνουν εκ πρώτης όψεως μια αντίφαση: από τη μια διαπιστώνονται σημεία όπου ο Σωκράτης δείχνει να ασπάζεται την Πυθαγόρεια απαγόρευση της αυτοκτονίας¹, η αυτοκτονία για τον Πλάτωνα συνεπάγεται μίσμα που απαιτεί κάθαρση², τέλος άξια σχολιασμού είναι η άποψη του Διογένη Λαέρτιου, ότι δηλαδή ο εθελούσιος θάνατος του Σπεύσιππου δεν τιμά κάποιον μαθητή του Πλάτωνα³.

Από την άλλη όμως, στο *Φαίδωνα* ο Σωκράτης αρνείται να ζήσει ολόκληρη την τελευταία ημέρα της ζωής του, περιπαίζει αυτούς που φοβούνται το θάνατο, γελοῖον ἂν εἴη, και ζητά το κώνειο νωρίτερα⁴. Είναι ένα ερώτημα, αν η στάση του Σωκράτη περιέχει στοιχεία αυτοκτονίας: πιθανόν ότι αυτή η αδιαφορία για το θάνατο να έχει θρησκευτική προέλευση και μάλιστα την ορφική πίστη στη διπλή ανθρώπινη φύση, με το προσωρινό σώμα και την αθάνατη ψυχή, μια ψυχή που δεν έχει να ωφεληθεί από κάποιες ώρες ζωής παραπάνω⁵.

Η πλατωνική διδασκαλία για τη λυτρωτική θανάτωση γίνεται πιο κατανοητή, με ερμηνευτικό άξονα τη σχέση πόλεως-πολίτη: η αξία της ανθρώπινης ζωής δεν μπορεί να εκτιμηθεί ξεχωριστά από την κοινωνική προσφορά. Την έρευνα έχει ήδη απασχολήσει το ερώτημα, αν η ιδανική πολιτεία υφίσταται για τους πολίτες ή αν

¹ *Κρίτων* και *Φαίδων*. 6b-c και *Νόμ.* 873c-e. Ανάλογα συμπεράσματα και στο Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 882.

² *Νόμοι* 873d, πβ. Dodds, *Ελληνες και παράλογα*, σ. 196.

³ Διογ. Λ. *Βίοι* 4.3, στο επίγραμμα που συνθέτει ο δοξογράφος για το Σπεύσιππο.

⁴ Πλάτ. *Φαίδων* 67e. Ούκοον, ὅπερ ἐν ἀρχῇ ἔλεγον, γελοῖον ἂν εἴη ἄνδρα παρασκευάζονθ' ἑαυτὸν ἐν τῷ βίῳ ὅτι ἐγγυτάτῃ ὄντα τοῦ τεθνάναι, οὕτω ζῆν, κάπειθ' ἤκοντος αὐτῷ τούτου ἀγανακτεῖν; Στο εδάφιο είναι ο σοφός μάλλον που οφείλει να περιφρονεῖ το θάνατο παρά ο συνήθης άνθρωπος, μια θέση που θα αναπτυχθεί περαιτέρω από τη Στοά.

⁵ Πβ. Nicholson, "Should the Patient Be Allowed to Die?", σ. 8.

οι πολίτες υπάρχουν χάριν της πολιτείας. Φαίνεται πως η διδασκαλία του Πλάτωνα πρεσβεύει μια σχέση κυκλική, συνεχούς αιτίου και αποτελέσματος, μολονότι η ανθρώπινη αξία είναι μάλλον το τέλος της ιδανικής πολιτείας και όχι το αντίθετο¹.

Εφόσον στην ιδανική πολιτεία η αξία κάθε μέλους είναι συνάρτηση της προσφοράς του², όποιος έχει σωματικά μειονεκτήματα ή είναι ασθενής χωρίς ελπίδα αποκατάστασης, δεν πρέπει να διατηρείται στη ζωή με θεραπευτικά μέσα, αφού δεν ωφελεί ούτε τον εαυτό του ούτε την κοινωνία, ως ούτε αὐτῷ ούτε πόλει λυσιτελεῖ³. Από τη θέση αυτή, που αναλύεται επί μακρόν στην *Πολιτεία*, 405a-410a, προκύπτουν τα εξής:

- i. τονίζεται βέβαια το βάρος που επιφορτίζεται η κοινωνία, *οὔτε πόλει λυσιτελεῖ*, από την παρουσία αχρήστων μελών·
- ii. εξ ίσου τονίζεται όμως και η δυστυχία του ίδιου του πάσχοντος, *οὔτε αὐτῷ λυσιτελεῖ*, αφού η θεραπεία θα φέρει στον ασθενή μάλλον ταλαιπωρία από την παράταση της κατάστασής του, *κακὸν βίον ἀνθρώπῳ ποιεῖν*, παρά ὄφελος·
- iii. διευκρινίζεται με ιδιαίτερη έμφαση, ότι τα προτεινόμενα μέτρα αφορούν εξ ίσου τους πολίτες, ανεξαρτήτως θέσης ή πλούτου, *οὐδ' εἰ Μίδου πλουσιώτεροι εἶεν*
- iv. τα μέτρα αυτά δεν περιορίζονται μόνο στα ἤδη διὰ παντὸς νενοσηκότα σώματα, αλλά επεκτείνονται προληπτικῶς και στον καχεκτικό, *νοσώδη φύσει*, και στους

¹ Amudsen, "Birth", σ. 3-4.

² Η συνάρτηση αυτή δημιουργεί πολλές διαβαθμίσεις στην αξία: άλλη έχουν οι δούλοι κι άλλη έχουν οι φύλακες. Δεν λείπουν και οι υποδιαβαθμίσεις ανάμεσα στους φύλακες για παράδειγμα και ανάμεσα στα δύο φύλα: ναι μὲν και οι γυναίκες φύλακες έχουν την ίδια αξία με του άνδρες, ωστόσο οι ιδιότητες του φύλακα είναι εξόχως ανδρικές.

³ *Πολιτεία* 407de: τὰ δ' εἶσω διὰ παντὸς νενοσηκότα σώματα οὐκ ἐπιχειρεῖν <Ἀσκληπιὸν> διαίταις κατὰ σμικρὸν ἀπαντλοῦντα καὶ ἐπιχέοντα μακρὸν καὶ κακὸν βίον ἀνθρώπῳ ποιεῖν, καὶ ἐκγονα αὐτῶν, ὡς τὸ εἶκός, ἕτερα τοιαῦτα φυτεύειν, ἀλλὰ τὸν μὴ δυνάμενον ἐν τῇ καθεστηκυίᾳ περιόδῳ ζῆν μὴ οἶεσθαι δεῖν θεραπεύειν, ὡς οὔτε αὐτῷ οὔτε πόλει λυσιτελεῖ; 408b: νοσώδη δὲ φύσει τε καὶ ἀκόλαστον οὔτε αὐτοῖς οὔτε τοῖς ἄλλοις φοντο <παῖδες Ἀσκληπιοῦ> ζῆν, οὐδ' ἐπὶ τούτοις τὴν τέχνην δεῖν εἶναι, οὐδὲ θεραπεύειν αὐτούς, οὐδ' εἰ Μίδου πλουσιώτεροι εἶεν. Αἰσιοσημείωτη και ανασξιόποιητη από την έρευνα είναι η ομοιότητα του συλλογισμού με εκείνον που ο Πλούταρχος αποδίδει στους νόμους του Λυκούργου: Πλούτ. *Λυκούργ.* 16.

ψυχικά νοσοῦντες, κατὰ τὴν ψυχὴν κακοφύει¹ και για πρώτη ίσως φορά στην ελληνική σκέψη, και στον κοινωνικά νοσοῦντα, ἀκόλαστον φύσει²

- v. προβλέπεται η ευγονική συνέπεια της διατήρησης στη ζωή νοσηρών φύσεων, *ἐκγονα τοιαῦτα φυτεύειν*
- vi. καθορίζονται τα καθήκοντα του γιατροῦ με ακρίβεια καθώς και τα κριτήρια ἀρνησης της θεραπευτικής φροντίδας, τὰ δ' εἴσω διὰ παντὸς νενοσηκότα σώματα· ως διδακτική μάλιστα για τους γιατροὺς προβάλλεται η ιστορία του Ασκληπιοῦ που κεραυνώθηκε ἀπὸ το Δία ἐπειδὴ πείστηκε με χρήματα να γιατρέψει ἕναν πλούσιο ανιάτως πάσχοντα, παραβιάζοντας ἔτσι υβριστικά τὴ φύση².
- vii. υποστηρίζεται η "παθητική" μάλλον παρέμβαση στη θανάτωση³: οι υποψήφιοι απλῶς πρέπει να αφήνονται να πεθάνουν, ωστόσο δεν απορρίπτεται, στο τέλος της ἀνάπτυξης των πλατωνικῶν θέσεων, και η ενεργητική, τοὺς κατὰ τὴν ψυχὴν κακοφύει³ καὶ ανιάτους αὐτοὶ ἀποκτενοῦσιν
- viii. συναντάται, δηλαδή, και ο, μοναδικός γιὰ τα αρχαία κείμενα, διαχωρισμός σε αὐτό που σήμερα θα λέγαμε παθητική και ενεργητική ευθανασία⁴.

¹ Το κακοφύει κατὰ τὴν ψυχὴν δεν προσδιορίζει επακριβῶς τα ὅρια της κατὰ τον Πλάτωνα ψυχικῆς παθολογίας· το βέβαιο εἶναι, ωστόσο, ὅτι προβλέπονται για πρώτη φορά κάποιες ψυχικὲς καταστάσεις που δεν δικαιούνται θεραπευτικὴ βοήθεια. Αν δοθεῖ πίστη στη μαρτυρία του Πλούταρχου, ο Πλάτων επέκτεινε τα κριτήρια ἀναξιοῦτας στη ζωή και σε ὅσους δεν ἤξεραν να ζήσουν ευπρεπῆ βίον: Πλούτ. Στωϊκ. ἐναντ. 14.1039d: ἐν γοῦν τοῖς περὶ τοῦ Προτρέπεσθαι, τοῦ Πλάτωνος ἐπιλαμβανόμενος <Χρύσιππος> λέγοντος, ὅτι τῇ μηδὲ μαθόντι μήδ' ἐπισταμένῃ ζῆν, λυσιτελεῖ μή ζῆν, ταῦτ' εἶρηκε κατὰ λέξιν "ὁ γὰρ τοιοῦτος λόγος καὶ ἐαυτῷ μάχεται καὶ ἡκιστὰ ἐστὶ προτρεπτικός. Πρῶτον γὰρ...

² Πολ. 408bc: οἱ τραγωδοποιοὶ τε καὶ Πίνδαρος Ἀπόλλωνος μὲν φασιν Ἀσκληπιὸν εἶναι, ὑπὸ δὲ χρυσοῦ πεισθῆναι πλούσιον ἄνδρα θανάσιμον ἤδη ὄντα ἰάσασθαι, ὅθεν δὴ καὶ κεραυνωθῆναι αὐτὸν. ἡμεῖς δὲ κατὰ τὰ προειρημένα οὐ πεισόμεθα αὐτοῖς ἀμφοτέρω, ἀλλ' εἰ μὲν θεοῦ, ἦν, οὐκ ἦν, φήσομεν, αἰσχροκερδῆς εἰ δ' αἰσχροκερδῆς, οὐκ ἦν θεοῦ. Ωστόσο ο Πλάτων σπεύδει να διευκρινίσει ὅτι αὐτὴ η πληροφορία προέρχεται ἀπὸ τους τραγωδοὺς και τον Πίνδαρο, ο ἴδιος ἀμφισβητεῖ τὴν αἰσχροκέρδεια του Ασκληπιοῦ.

³ Πβ. Δρακοπούλου, "Η διάκριση στην ιατρική ηθική", σ. 643.

⁴ 410a: Πλάτ. Πολ. 409e-410a Οὐκοῦν καὶ ἱατρικὴν, οἷαν εἴπομεν, μετὰ τῆς τοιαύτης δικαστικῆς κατὰ πόλιν νομοθετήσεις, αἱ δὲ τῶν πολιτῶν σοὶ τοὺς μὲν εὐφύει³ τὰ σώματα καὶ τὰς ψυχὰς θεραπεύσουσι, τοὺς δὲ μή, ὅσοι μὲν κατὰ σῶμα τοιοῦτοι, ἀποθνήσκουσιν ἐάσουσιν, τοὺς δὲ κατὰ τὴν ψυχὴν κακοφύει³ καὶ ανιάτους αὐτοὶ ἀποκτενοῦσιν; Τὸ γοῦν ἀριστον, ἔφη, αὐτοῖς τε τοῖς πάσχουσιν καὶ τῇ πόλει οὕτω πέφανται. Πβ. Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 857-893. καὶ Flew, "Mental Disease", σ. 89-90.

Ἔτσι η μεν κοινωνία δεν έχει υποχρέωση να προσφέρει φροντίδα στους ανάξιους ζωής, αυτοί δε οι ίδιοι πρέπει κατά λογική συνέπεια να διαλέξουν τη συντόμευση της ζωής τους. Από τη χρησιμότητα του πάσχοντος στους κόλπους της πόλεως εξαρτάται η παροχή και η αποδοχή ιατρικών υπηρεσιών.

Όσον αφορά την εν γένει αντιμετώπιση της παιδικής ηλικίας, η πλατωνική άποψη μπορεί να διατυπώνεται πιο ακραία, ωστόσο δεν διαφοροποιείται από το αρχαιοελληνικό πλαίσιο: η αξία των παιδιών έγκειται μόνο στην προοπτική τους να γίνουν καλοί πολίτες, με την διδαχή της αρετής. Ακόμη και οι γόνοι των υψηλά ισταμένων ενηλίκων απλώς κατέχουν μια εν δυνάμει αξία που μεγαλώνει όσο πλησιάζουν στην ωριμότητα. Δεν πρόκειται όμως για εγγενή αξία: πρέπει να είναι εύπλαστα, προδιατεθειμένα για αρετή και σε καλή φυσική κατάσταση¹.

Η παρέμβαση στην οικογενειακή ζωή ως ευγονική ρύθμιση των γάμων συναντάται συχνά στον Πλάτωνα και στηρίζεται στον ποιοτική και ποσοτική εξασφάλιση, με διάφορα μέσα, μηχαναί δ' εἰσὶν πολλαί, του ιδανικού ανθρώπινου πληθυσμού της Πολιτείας:

- i. Το ποσοτικό επιχείρημα είναι ότι το μέγεθος της πολιτείας, άρα και της οικογένειας πρέπει να περιορίζεται νομοθετικά: ἐπισχέσεις γενέσεως², σε αντίθεση με την πρώτη ἀναγκαιότητα πολιτεία, όπου οι άνθρωποι ζουν στη φύση με λιτότητα, σωφροσύνη και αγάπη, προσαρμόζοντας την παιδοποιία στα όρια των οικονομικών πόρων τους³.
- ii. Το ποιοτικό επιχείρημα είναι ότι η εξασφάλιση υγιών πολιτών απαιτεί λεπτομερείς ευγονικές ρυθμίσεις των γάμων σύμφωνα με την τάξη και την

¹ Amudsen, "Birth", σ. 4.

² Πλάτ. Νόμοι 740d: μηχαναί δ' εἰσὶν πολλαί· καὶ γὰρ ἐπισχέσεις γενέσεως οἷς ἂν εὐρους ἢ γένεσις καὶ τουναντίον ἐπιμέλεια καὶ σπουδαὶ πλήθους γεννημάτων εἰσὶν τιμαῖς τε καὶ ἀτιμίαις καὶ νοθετήσεσι πρεσβυτῶν περὶ νέους διὰ λόγων νοθετητικῶν ἀπαντῶσαι <αἱ> δύνανται ποιεῖν ὃ λέγομεν.

³ Πλάτ. Πολ. 372b: οὐχ ὑπὲρ τὴν οὐσίαν ποιούμενοι τοὺς παῖδας, εὐλαβούμενοι πενίαν ἢ πόλεμον.

κατάλληλη ηλικία, ώστε να γεννιούνται τα δυνατόν υγιέστερα παιδιά, εἰ μέλλει τὸ ποῖμνιον ὅτι ἀκρότατον εἶναι¹. Αυτοὶ οἱ συνδυασμοὶ επιτυχάνονται με τὸ θεσμό των ιερῶν γάμων², που αναπτύσσεται ιδιαίτερα στην Πολιτεία³. Οἱ ιεροὶ γάμοι εξυπηρετοῦν καὶ ἄλλα κίνητρα τῆς πολιτείας⁴, ωστόσο τὸ κυρίαρχο κριτήριο εἶναι ευγονικό-πληθυσμιακό μῆτε μεγάλη ἡμῖν ἢ πάλις κατὰ τὸ δυνατόν μῆτε σμικρὰ γίγηται⁵, μια με μέτρο ἀντιρρόπηση των ἀπωλειῶν ἀπὸ τις ἀρρώστιες καὶ τοὺς πολέμους.

Ο Πλάτων δεν ἐπεκτάθηκε στους τρόπους πρόληψης τοῦ υπερπληθυσμοῦ⁶, ωστόσο τὰ βρέφη που γεννῶνται ἔξω ἀπὸ τοὺς ιεροὺς γάμους⁷ ἀντιμετωπίζονται με ἀποτροπιασμό: καρποὶ τοῦ σκοταδιοῦ, καρποὶ ἀκολασίας, ἀφερέγγυα καὶ ἀνίερα παιδιά. Ἡ τύχη των παρὰ νόμων αὐτῶν συλλήψεων εἶναι ἀμετάκλητη: ἐκτρωση ἢ βρεφοκτονία⁸.

Για τὰ ἤδη μειονεκτικὰ παιδιά δεν ὑπάρχει προφανῶς θέση στην πλατωνικὴ πολιτεία: καὶ ἐάν τι τῶν ἐτέρων ἀνάπηρον γίγηται, κατακρύψουσιν ὡς πρέπει⁹. Ἡ μεταχείριση

¹ Πλάτ. Πολ. 460b. Καὶ τοῖς ἀγαθοῖς γέ που τῶν νέων ἐν πολέμῳ ἢ ἄλλοθι που γέρα δοτέον καὶ ἄλλα ἄλλα τε καὶ ἀφθονέστερα ἢ ἐξουσία τῆς τῶν γυναικῶν συγκοιμήσεως, ἵνα καὶ ἅμα μετὰ προφάσεως ὡς πλείστοι τῶν παίδων ἐκ τῶν τοιούτων σπείρωνται. Ἀκόμη Πλάτ. Νόμ. 773d, 783d-e.

² Πλάτ. Πολ. 424a. ἐὰν γὰρ εὖ παιδευόμενοι μέτριοι ἄνδρες γίνωνται, πάντα ταῦτα ῥαδίως διόψονται, καὶ ἄλλα γε ὅσα νῦν ἡμεῖς παραλείπομεν, τὴν τε τῶν γυναικῶν κτήσιν καὶ γάμων παιδοποιῶς. Πβ. Δεσποτόπουλος, Πολιτικὴ φιλοσοφία Πλάτωνος, σ. 47, 62.

³ Πλάτ. Πολ. 459de: καὶ τῶν μὲν <ἀρίστων> τὰ ἔκγονα τρέφειν, τῶν δὲ <φαιλοτάτων> μὴ, εἰ μέλλει τὸ ποῖμνιον ὅτι ἀκρότατον εἶναι.

⁴ Ὅπως τὴν ἀποτροπὴ τῆς ἀταξίας στην ἐρωτικὴ ζωὴ, ἀτάκτως μεῖγνυσθαι ἀλλήλοις, καὶ τὴν ἀνταμοιβή ὁποῦν διακρίνονται για τὴν προσφορά τους, γέρα δοτέον.

⁵ Πλάτ. Πολ. 460a: τὸ δὲ πλῆθος τῶν γάμων ἐπὶ τοῖς ἀρχουσι ποιήσομεν, ἵν' ὡς μάλιστα διασώζωσι τὸν αὐτὸν ἀριθμὸν τῶν ἀνδρῶν, πρὸς πολέμους τε καὶ νόσους καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα ἀποσκοποῦντες, καὶ μῆτε μεγάλη ἡμῖν ἢ πάλις κατὰ τὸ δυνατόν μῆτε σμικρὰ γίγηται. Πβ. Δεσποτόπουλος, Πολιτικὴ φιλοσοφία, σ. 47.

⁶ Singlaire, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς σκέψεως, σ. 221.

⁷ Εἴτε ἐπειδὴ οἱ γονεῖς τοὺς δεν ἔχουν τὴν κατάλληλη ηλικία, εἴτε ἐπειδὴ εἶναι συγγενεῖς εἴτε τέλος ἐπειδὴ ἡ ἐνωση τοὺς ἐγινε ἔξω ἀπὸ τὸ τελετουργικὸ που ἐγκρίνει ἡ πόλις.

⁸ Πλάτ. Πολ. 461c. μὴδ' εἰς φῶς ἐκφέρειν κύημα μὴδὲ γ' ἐν, ἐὰν γένηται, ἐὰν δὲ τι βιάσῃται, αὐτῷ τιθέναι, ὡς οὐκ αὐτοῦ τροφῆς τῷ τοιούτῳ.

⁹ Πβ. Πολ. 460c: τὰ δὲ τῶν χειρόνων <ἔκγονα>, καὶ ἐάν τι τῶν ἐτέρων ἀνάπηρον γίγηται, ἐν ἀπορρήτῳ τε καὶ ἀδήλῳ κατακρύψουσιν ὡς πρέπει. Πβ. Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 855. Τὸ κατακρύψειν εἶναι ἐκφραση δύσκολη στην ἐρμηνεία.

αυτή αφορά όμως και όλα τα παιδιά των ανάξιων, τῶν δὲ φαυλοτάτων τὰ ἔκγονα μὴ τρέφειν¹. Η απόρριψη βρεφῶν ἀφορὰ συνεπῶς και τα νεογέννητα των υποδεέστερων γάμων και όχι μόνο ὅσα ἔχουν κάποια συγγενή ανωμαλία². Το ἐδόξιο αὐτό ἔχει γίνοι ἀντικείμενο διαμάχης, καθὼς υποστηρίζεται ὅτι δεν υπονοεῖ την ἀμεση ἐκθεση ἢ τη θανάτωση του βρέφους ἀλλὰ ἢ ἐκθεση σε μέρος μυστικό ἢ ἀρνηση χορήγησης τροφῆς³. Δεν ἔχει σχολιασθεῖ ωστόσο η χρήση του ἰδίου ρήματος και στον Ὅμηρο, ὅπου πίσω ἀπὸ το κρύψαι σαφῶς διαφαίνεται η πρόθεση της Ἥρας να φονεύσει και όχι να ἀποκρύψει ἀπλῶς τον δύσμορφο νεογέννητο Ἑφαιστο⁴. Ἀπὸ ἓνα χωρίο του Τιμαίου με παράλληλη ἐννοια προκύπτει ὅτι η ὑπαρξη μιας παραπληρωματικῆς κοινότητος, ὅπου θα μεγάλωναν τα ἀμφιβόλου ἀξίας παιδιά δεν ἦταν ἔξω ἀπὸ τοὺς στόχους του Πλάτωνα⁵.

Στα πλατωνικά μέσα ἐκτρωσης δεν γίνεται λεπτομερῆς ἀναφορά πέρα ἀπὸ το μῆδ' εἰς φῶς ἐκφέρειν κύημα.⁶ Σαν χρονικό ὄριο της ἐκτρωσης θεωρεῖται ο τέταρτος μήνας της κύησης⁷.

Ο Πλάτων κατανοεῖ, τέλος, τα προβλήματα ἀποδοχῆς, αὐτὰ γὰρ ῥᾶδιον ἐννοεῖν, των ευγονικῶν και δημογραφικῶν προτάσεων του⁸. Ἐλπίζει ὅμως ὅτι οἱ καλοὶ

¹ Πολ. 459de: καὶ τῶν μὲν <ἀρίστων> τὰ ἔκγονα τρέφειν, τῶν δὲ <φαυλοτάτων> μὴ, εἰ μέλλει τὸ ποίμνιον ὅτι ἀκρότατον εἶναι.

² Πλάτ. Πολ. 460c. τὰ δὲ τῶν χειρόνων <ἔκγονα>, καὶ ἐάν τι τῶν ἐτέρων ἀνάπηρον γίγνηται, ἐν ἀπορρήτῃ τε καὶ ἀδήλῃ κατακρύψουσιν ὡς πρέπει.

³ Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 11 και Mulhern, "Population and Plato's Republic", σ. 265-281. Ο Γρυπάρης στη μετάφραση της Πολιτείας ἀποδίδει το νόημα: δεν θα ἐπιβαρυνθεῖ η πόλη με την ἀνατροφή του παιδιοῦ, Πβ. Πλάτωνος Πολιτεία, Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα κ.κ., τομ. 1, σ. 319.

⁴ Ὅμ. Ἰλ. Σ.395-398: "ἢ μ' ἐσάωσ', ὅτε μ' ἄλγος ἀφίκετο τῆλε πεσόντα ἢ μητρὸς ἐμῆς ἰότητι κυνώπιδος, ἢ μ' ἐθέλησε ἢ κρύψαι χῶλὸν ἐόντα· τότε ἂν πάθον ἄλγεα θυμῷ ἢ εἰ μὴ μ' Εὐρυνόμη τε θέτις θ' ὑπεδέξατο κόλπῳ."

⁵ Πλάτ. Τιμ. 19a: Καὶ μὴν ὅτι γε τὰ μὲν τῶν ἀγαθῶν θρεπτέον ἐφαμεν εἶναι, τὰ δὲ τῶν κακῶν εἰς τὴν ἄλλην λάθρᾳ διαδοτέον πόλιν· ἐπαυξανομένων δὲ σκοποῦντας ἀεὶ τοὺς ἀξιους πάλιν ἀνάγειν δεῖν, τοὺς δὲ παρὰ σφίσιν ἀναξίους εἰς τὴν τῶν ἐπανιόντων χώραν μεταλλάττειν;

⁶ Πλάτ. Πολ. 461c. μῆδ' εἰς φῶς ἐκφέρειν κύημα μῆδὲ γ' ἐν, ἐὰν γένηται, ἐὰν δὲ τι βιάσσηται, οὕτω τιθέναι, ὡς οὐκ οὔσης τροφῆς τῇ τοιοῦτῃ.

⁷ Μωυσειδης, Ἐκτρωση, σ. 6.

πολίτες θα μπορέσουν να πράξουν με ευγονική σύνεση, ραδίως διόψονται, ακόμα και όπου ο ίδιος δεν προέβλεψε¹.

⁸ Πλάτ. Νόμοι 773d: οὐ γὰρ ῥαδίον ἐννοεῖν ὅτι πάλιν εἶναι δεῖ δίκην κρατήρος κεκραμένην, οὐ μαινώμενος μὲν οἶνος ἐγκεχυμένος ζεῖ, κολαζόμενος δὲ ὑπὸ νήφοντος ἑτέρου θεοῦ καλὴν κοινωνίαν λαβὼν ἀγαθὸν πῶμα καὶ μέτριον ἀπεργάζεται.

¹ Πλάτ. Πολ. 424a: ἐὰν γὰρ εὖ παιδευόμενοι μέτριοι ἄνδρες γίγνωνται, πάντα ταῦτα ῥαδίως διόψονται, καὶ ἄλλα γε ὅσα νῦν ἡμεῖς παραλείπομεν, τὴν τε τῶν γυναικῶν κτήσιν καὶ γάμων παιδοποιίαν.

3. Αριστοτέλης: *ἔστω νόμος μηδὲν πεπηρωμένον τρέφειν*

Η ανθρώπινη αξία και κατά τον Αριστοτέλη έχει διαβαθμίσεις: οι άνθρωποι με πλήρως ανεπτυγμένες αρετές είναι πιο χρήσιμοι και στον εαυτό τους στην κοινωνία. Η ιεράρχηση της αξίας είναι συνεχής: ακόμη και ανάμεσα στους πιο "ανθρώπινους" υπάρχουν διαφοροποιήσεις. Στον αντίποδα των ανθρώπων με αναπτυγμένη αρετή είναι οι από τη φύση τους μειονεκτικοί, αυτοί που ο Αριστοτέλης αποκαλεί φυσικούς δούλους και που παραλληλίζονται με τα οικόσιτα ζώα. Οι γυναίκες είναι οπωσδήποτε κάτι παραπάνω από τους φυσικούς δούλους, δεν φτάνουν όμως στο επίπεδο των ανδρών¹.

Λογικά συμπεραίνεται ότι η αριστοτελική διδασκαλία θα ήταν ευμενής στη συντόμευση της ζωής σε περιπτώσεις ανίατης ασθένειας. Εξάλλου ο Αριστοτέλης θεωρούσε ανώδυνο το θάνατο σε βαθύ γήρας, *ἄλυπός ἐστιν ὁ ἐν τῇ γήρᾳ θάνατος*². Η θέση αυτή στηρίζεται στη θεωρία της απώλειας του θερμού με την πάροδο της ηλικίας, *διὰ γὰρ ὀλίγον εἶναι τὸ θερμόν*.

Η παιδική ηλικία είναι μια ιδιάζουσα κατάσταση και για τον Αριστοτέλη: τα παιδιά, όταν τουλάχιστον δεν είναι κορίτσια ή μέλλοντες φυσικοί δούλοι, είναι *δυνάμει* αγαθοί πολίτες, δεν παύουν εντούτοις να μην έχουν αναπτύξει βασικές ανθρώπινες ιδιότητες, την ικανότητα της λογικής σκέψης και συμπεριφοράς³. Ευλόγως λοιπόν ο Αριστοτέλης συνιστά χωρίς επιφύλαξη τη θέσπιση νομοθεσίας για την υποχρεωτική θανάτωση των μειονεκτικών παιδιών, *ἔστω νόμος μηδὲν πεπηρωμένον τρέφειν*⁴. Ο ίδιος φιλόσοφος εξ άλλου χρησιμοποιεί έναν εξαιρετικά

¹ Amudsen, "Birth", σ. 4-5.

² 'Αριστ. Μικρ. Φυσ. 479a. *Διὸ καὶ ἄλυπός ἐστιν ὁ ἐν τῇ γήρᾳ θάνατος· οὐδενὸς γὰρ βιαίου πάθους αὐτοῖς συμβαίνοντος τελευτῶσιν, ἀλλ' ἀναίσθητος ἢ τῆς ψυχῆς ἀπόλυσις γίνεται παντελῶς.*

³ Amudsen, "Birth", σ. 4-5.

⁴ 'Αριστοτ. Πολιτ. 1335b19-28. *περὶ δὲ ἀποθέσεως καὶ τροφῆς τῶν γιγνομένων ἔστω νόμος μηδὲν πεπηρωμένον τρέφειν.* Ο Jones, *Law and Legal Theory of the Greeks*, θεωρεῖ ὁμοίως τὸν Αριστοτέλη περισσότερο αποφασιστικό ἀπὸ τὸν Πλάτωνα.

ορθολογικό ορισμό για τα νεογέννητα με εμφανείς ανωμαλίες στη διάπλασή τους, ο μη *ἐοικώς τοῖς γονεῦσιν ἤδη τρόπον τινὰ τέρας ἐστίν*, κατά συνέπεια τα νεογνά αυτά θεωρούνται ως παρέκβαση της φύσης¹.

Στην υπαρκτή κοινωνία της εποχής η έκθεση τέτοιων βρεφών ήταν συνήθης. Το βήμα που κάνει ο Αριστοτέλης, όπως εξάλλου και ο Πλάτων είναι η θέσπιση σχετικού υποχρεωτικού νόμου, με κριτήρια καθαρώς ευγονικά και γονείς που δεν έχουν απόφαση και λόγο, κατά τα πρότυπα της Σπάρτης². Η θέση του Αριστοτέλη για τη νομοθέτηση της βρεφοκτονίας είναι περισσότερο αποφασιστική. Η ομοιότητα των θέσεων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη φαίνεται ακόμη και από τις λέξεις που χρησιμοποιούν για τα καταδικασμένα παιδιά: *ἀνάπηρον* και *πεπηρωμένον* αντίστοιχα.

Και για τον Πλάτωνα και για τον Αριστοτέλη η ανθρώπινη αξία εκτιμάται πρωτίστως ως κοινωνική αρετή και καθορίζεται από το "δυνάμει". Η πλατωνική-αριστοτελική εξάρτηση της αξίας του ανθρώπου από την κοινωνική αρετή του και η απόρριψη του μειονεκτικού, του άρρωστου, του ανάπηρου ανθρώπου, δεν είναι βέβαια άσχετη με τις γενικές αντιλήψεις της εποχής τους. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι, αν οι θέσεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη αποδίδουν αντιπροσωπευτικά την αρχαία "κλασσική" ελληνική άποψη. Η απάντηση είναι διπλής κατεύθυνσης: Από τη μια είναι εκπληκτική η ποικιλία αξιών στην κλασσική αρχαιότητα., από την άλλη όμως κανείς νομικός ή φιλόσοφος αυτής της εποχής δεν φαίνεται να έχει θέσει ζήτημα "έμφυτης" αξίας του ανθρώπου ή κοινωνικών δικαιωμάτων, ανεξαρτήτων από την κοινωνική αξία, το νομικό καθεστώς, το φύλο, την ηλικία και ούτω καθεξής.

¹ 'Αριστοτ. Ζ. Ίστορ. 7.767b: *Καὶ γὰρ ὁ μὴ ἐοικώς τοῖς γονεῦσιν ἤδη τρόπον τινὰ τέρας ἐστίν παρεκβέβηκε γὰρ ἐν τούτοις τρόποις τινὰ ἢ φύσις ἐκ τοῦ γένους.*

² Cameron, "Exposure of Children", σ. 105-114.

Η αλλαγή αυτής της άποψης θα αρχίσει εν μέρει κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, με τη διακήρυξη από τους Στωικούς, αν όχι της ισότητας, τουλάχιστον της αδελφότητας των ανθρώπων. Αυτή η θέση διαμόρφωσε την ιατρική ηθική μιας μειονότητας γιατρών, μια ηθική σεβασμού της ανθρώπινης ζωής και καταδίκης τόσο της έκτρωσης όσο και της ευθανασίας, της ενεργητικής τουλάχιστον. Μολονότι δεν εκφράζεται ακόμη με σαφήνεια, φαίνεται ότι γεννιέται το συναίσθημα πως κάθε άνθρωπος έχει κάποια αξία. Αυτός ο "ειδωλολατρικός ανθρωπισμός" ωστόσο δεν θεμελιώνεται ακόμη στην αρχή της σύμφυτης αξίας της ζωής. Η καταδίκη της έκτρωσης και της ενεργητικής ευθανασίας από τον πιθανότατα Πυθαγόρειο γιατρό-συγγραφέα του Ιπποκράτειου *Όρκου* και από γιατρούς της πρώιμης Αυτοκρατορίας, σαν τον Scribonius Largus και τον Σωρανό, βασίζεται λιγότερο στην αντίληψη της σύμφυτης αξίας ή της ιερότητας της ζωής και περισσότερο στην αποστροφή του γιατρού να χρησιμοποιήσει την τέχνη του για να τερματίσει μια ανθρώπινη ζωή¹.

Σημαντικό υπήρξε το ενδιαφέρον του Αριστοτέλη για την εμφύκωση του εμβρύου, ένα πρόβλημα πάντα ζωηρό στην αρχαία σκέψη. Τα φαινόμενα *γένεσις* και *ζωή* ο Αριστοτέλης τα συνέδεσε με τη μέθεξι στο *θερμόν*². Με τη σύνδεση της ζωής με την κίνηση συνδέεται και η απόπειρα οριοθέτησης της εμφύκωσης στον τρίτο μήνα της κύησης, όταν δηλαδή γίνονται αντιληπτές οι κινήσεις του εμβρύου³. Με τα ίδια κριτήρια, την *αίσθησιν* και τη *ζωήν* επιχειρείται και η πρόταση νομοθεσίας, *τὸ δσιον* και *τὸ μὴ διωρισμένον*. Ωστόσο, επειδή και η *αίσθησις* είναι

¹ Πβ. Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 6.

² Ἀριστ. Μικρ. Φυσ. 479a. *Γένεσις μὲν οὖν ἐστὶν ἡ πρώτη μέθεξις ἐν τῷ θερμῷ τῆς θρεπτικῆς ψυχῆς, ζωὴ δ' ἡ μονὴ ταύτης*. Αν και το εδάφιο δεν είναι εντελώς σαφές, φαίνεται πιθανώτερο να εννοείται ως γέννηση το τέλος της κύησης και όχι η σύλληψη.

³ Ἀριστοτ. Πολιτ. 1335b19-26: *περὶ δὲ ἀποθέσεως καὶ τροφῆς τῶν γιγνομένων ἔστω νόμος μηδὲν πεπηρωμένον τρέφειν, διὰ δὲ τὸ πλῆθος τέκνων ἢ τάξις τῶν ἐθῶν κελεύει μηδὲν ἀποτίθεσθαι τῶν γιγνομένων ὀρισθῆναι δὲ δεῖ τῆς τεκνοποιίας τὸ πλῆθος, ἐὰν δὲ τισὶ γίγνηται παρὰ ταῦτα συνδυασθέντων, πρὶν αἰσθῆσιν ἐγγενέσθαι καὶ ζωὴν ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἀμβλωσιν· τὸ γὰρ δσιον καὶ τὸ μὴ διωρισμένον τῇ αἰσθήσει καὶ τῷ ζῆν ἔσται*. Πβ. Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 98.

αναγκαία ιδιότης της ζωής, το έμβρυο αλλού θεωρείται ζων αφού γεννηθεί¹. Τον Αριστοτέλη προφανώς υπαινίσσεται ο Γαληνός όταν αντιπαραθέτει τις μέχρι αυτόν απόψεις για τη ζωντανή ή όχι φύση του εμβρύου².

Σε πρακτικό επίπεδο από το φιλόσοφο προτείνεται η έκτρωση πριν το έμβρυο εμψυχωθεί, πριν αισθησιν έγγενέσθαι καὶ ζωὴν για κοινωνίες με πρόβλημα υπερπληθυσμού, που δεν τηρούν την πρακτική της έκθεσης βρεφών³. Στο εδάφιο αυτό ο Αριστοτέλης δεν διευκρινίζει το χρονικό αυτό όριο. Φαίνεται πάντως εύλογη η υπόθεση, ότι για τους σκοπούς τουλάχιστον της δημογραφικής έκτρωσης ο φιλόσοφος θα προτιμούσε το όριο της κίνησης, δηλαδή τους 2-3 μήνες, ένα μικρότερο όριο από του Πλάτωνα⁴. Ανεξάρτητα από την εμψύκωση του εμβρύου, ο Αριστοτέλης δεν θεωρεί βιώσιμα όσα γεννώνται πριν τον 7ο μήνα της κύησης⁵.

¹ 'Αριστ. Μικρ. Φυσ. 456b. Φανερόν δὴ ὅτι ἐπεὶ ἀναγκαῖον τῇ ζωῇ, ὅταν αἰσθησιν ἔχει, τότε πρῶτον τροφήν τε λαμβάνειν καὶ αὐξήσιν. Πβ. Ν. Σωτηράκη, Α. Ευσταθίου, σχόλια στα Αριστοτέλους Μικρὰ φυσικά, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα χχ, σ. 104.

² Γαλ. ὁρ. ἱατρ. Κ.19.451-452: Τινὲς μὲν εἶπον ζῶον <τὸ ἐμβρυον> τινὲς δὲ οὐ· ὅσοι μὲν οὖν εἶπον ζῶον ὑπάρχειν αὐτὸ τῇ κινήσει ἐτεκμήραντο ζῶον ὑπάρχειν αὐτό· ἐπειδὴ γὰρ κινεῖται καὶ τὸ ἐμβρυον καὶ ὅτι ἡδεταὶ μὲν ἡδομένης τῆς μητρὸς καὶ εὐφραίνεται, ἀνιωμένης δὲ συστέλλεται καὶ συνάγεται αἰσθόμενον ὡς ζῶον ἢ γὰρ αἰσθησις οὐκ ἄλλω τινὶ ἢ ζωῇ προσφυῆς· οἱ δὲ μὴ εἶναι ζῶον λέγοντες τρέφεσθαι μὲν αὐτὸ καὶ αὐξεσθαι ὥσπερ καὶ τὰ δένδρα, ὁρμὴν δὲ καὶ ἀφορμὴν οὐκ ἔχειν ὥσπερ τὰ ζῷα.

³ 'Αριστοτ. Πολιτ. 1335b27: πρὶν αἰσθησιν ἑγγενέσθαι καὶ ζωὴν, ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἀμβλωσιν. Πβ. Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 8 καὶ Oppenheimer, "When Sense and Life Begin", σ. 331-343 καὶ Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 855. Η θέση αυτή θεωρείται η πρώτη γραπτή μαρτυρία για την έκτρωση σαν δημογραφικό μέσο ελέγχου του πληθυσμού. (Farr, "Marquis de Sade and Induced Abortion", σ. 7).

⁴ Η θέση του Αριστοτέλη για την ανθρώπινη εμψύκωση δεν είναι σαφής. Αν θεωρηθεί η πρώτη κίνηση του εμβρύου ως αποφασιστική ένδειξη, τότε η εμψύκωση συμβαίνει στην τεσσαρακοστή ημέρα για το ἄρρεν έμβρυο και στην ενενηκοστή για το θήλυ, Πβ. Ζῳων ἱστ. 583b2-25. Στο Περί αναπνοῆς 479a29 όμως ορίζεται ως στιγμή της εμψύκωσης η γέννηση. Το πρόβλημα αναλύεται διεξοδικά στη λεπτομερειακή εμβρυολογική μελέτη της Oppenheimer, "When Sense and Life Begin".

⁵ Περί ζῳων ἱστ. 7δ. Πβ. Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 106.

4. Κυνικοί: μήτι χρεία φίλου;

Ήδη από τον Αντισθένη, τον πρώτο του κυνισμού¹ δηλώνεται με σαφήνεια η αδιαφορία για το θάνατο: σε μία ευτυχισμένη στιγμή είναι αξιοζήλευτος². Εξ ίσου σκωπτικά δηλώνεται η αδιαφορία για την αθανασία και τις επαγγελίες των ιερέων³. Σύμφωνα με τη δοξογραφία ο Αντισθένης ασχολήθηκε αρκετά με το θέμα, έχοντας συγγράψει *Περὶ τοῦ ἀποθανεῖν* καθώς και *Περὶ ζωῆς καὶ θανάτου* και *Περὶ τῶν ἐν ἄδου*⁴. Δεν είναι πάντως βέβαιο, αν τα συγγράμματα αυτά πραγματεύονται τα θέματα με ηθική, ή φυσική ή θεολογική άποψη.

Ωστόσο ο Αντισθένης δεν έφτασε μέχρι τα άκρα και, μολονότι θεμελιωτής του Κυνισμού, κινείται μέσα στα όρια της πόλεως: δεν είναι βέβαιο, αν ήταν Αθηναίος και από τους δυό του γονείς, ωστόσο εικοσαετής περίπου, πολέμησε με εντυπωσιακό ηρωισμό στη μάχη της Τανάγρας (426 π.Χ.)⁵. Αντιστοίχως, εμφανίζεται ως υπερβολικά φιλόζωος, συμβιβασμένος με τον αργό θάνατο συνεπεία της ασθενείας του και αρνούμενος την εκούσια έξοδο από τη ζωή παρά τις πιέσεις του Διογένη⁶. Το δοξογραφικό επιχείρημα *μαλακώτερον φέρειν τὴν νόσον ὑπὸ φιλοζωίας* θα μπορούσε μάλιστα να είναι επιχείρημα των πολεμίων κάθε ευθανασίας⁷. Και

¹ Διογ. Λ. Βίοι, 6.2. <Ἀντισθένης> ἤκουε Σωκράτους, παρ' οὗ καὶ το καρτερικὸν λαβὼν καὶ τὸ ἀπαθὲς ζηλώσας κατήρξε πρῶτος τοῦ κυνισμοῦ.

² Διογ. Λ. Βίοι 6.5. Ἐρωτηθεὶς <Ἀντισθένης> τί μακαριώτερον ἐν ἀνθρώποις, ἔφη, "εὐτυχοῦντα ἀποθανεῖν." Πρόκειται για θάνατο μακαριότητας μάλλον παρά λύτρωσης.

³ Διογ. Λ. Βίοι 6.4. Μιμούμενός ποτε τὰ Ὀρφικά, τοῦ ἱερέως εἰπόντος ὅτι οἱ ταῦτα μιμούμενοι πολλῶν ἐν ἄδου ἀγαθῶν μετίσχουσι, "τί οὖν," ἔφη, "οὐκ ἀποθνήσκεις;"

⁴ Διογ. Λ., Βίοι 6.17. Φέρονται δ' αὐτοῦ <Ἀντισθένους> συγγράμματα τόμοι δέκα ... Τόμος ἕκτος ἐν ᾧ Περὶ τοῦ ἀποθανεῖν, Περὶ ζωῆς καὶ θανάτου, Περὶ τῶν ἐν ἄδου.

⁵ Διογ. Λ. Βίοι 6.1. ἐδόκει γὰρ εἶναι <Ἀντισθένης> Θράττης μητρός. ὅθεν καὶ ἐν Τανάγρα κατὰ τὴν μάχην εὐδοκίμησας ἔδωκε λέγειν Σωκράτει ὡς οὐκ ἂν ἐκ δυοῖν Ἀθηναίων οὕτω γεγόναι γενναῖος.

⁶ Διογ. Λ. Βίοι 6.18. ἐτελεύτησε δὲ <Ἀντισθένης> ἀρρωστής· ὅτε καὶ Διογένης εἰσὼν πρὸς αὐτὸν ἔφη, "μήτι χρεία φίλου;" καὶ ποτε παρ' αὐτὸν ξιφίδιον ἔχων εἰσηλθε. τοῦ δ' εἰπόντος, "τίς ἂν ἀπολύσειέ με τῶν πόνων;" δείξας τὸ ξιφίδιον, ἔφη "τοῦτο·" καὶ ὅς, "τῶν πόνων," εἶπον, "οὐ τοῦ ζῆν."

⁷ Πρόκειται μάλλον για την εξήγηση του Διογένη Λαέρτιου, παρά για τα ίδια τα λόγια του Αντισθένη: Διογ. Λ. Βίοι 6.19. ἐδόκει γὰρ πως μαλακώτερον φέρειν <Ἀντισθένην> τὴν νόσον ὑπὸ φιλοζωίας.

από το δοξογραφικό θάνατο του Αντισθένη προκύπτει ότι ο πρώτος του κυνισμού, ενώ είχε συμβάλει στην απομυθοποίηση του θανάτου, δεν τον πρότεινε ως λύτρωση¹.

Ο Διογένης, πιο αποφασιστικός στις θέσεις του², είναι και περισσότερο κατηγορηματικός στην απάντηση για τη λυτρωτική θανάτωση: ο θάνατος δεν είναι ούτε κακόν ούτε αίσχρόν³, προσθέτοντας έτσι και μια αισθητική διάσταση στο πρόβλημα του θανάτου. Έχοντας μάλιστα χαρακτηρίσει φίλον αυτόν που προσφέρει βοήθεια στη θανάτωση ασθενούς⁴, γίνεται πιο παρεμβατικός: σατιρίζει τον Σπεύσιππο που επιμένει να ζει παρά τα βάσανά του, με μια φράση που συμπυκνώνει τις θέσεις των συνηγόρων της ευθανασίας: *υπομένεις ζην τοιοῦτος ὢν*⁵.

Οι Κυνικοί έφτασαν στις απόλυτες θέσεις τους με μια συνεπή πορεία: η υγεία είναι μέγιστο αγαθό και για την απόκτηση και διατήρησή της πρέπει να καταβάλλεται κάθε φροντίδα και σωματική άσκηση⁶. Η καρτερία εξυμνείται ως αρετή ήδη από τον Αντισθένη⁷, ωστόσο από το σύνολο των αποσπασμάτων

¹ Αυτός είναι ο λόγος που ο Διογένης Λαέρτιος θεωρεί τον Αντισθένη κυνικό μόνο στα λόγια: Διογ. Λ. Βίοι 6.19. *τὸν βίον ἦσθα κύων, Ἀντίσθενης, ὥδε πεφυκώς ἢ ὥστε δακεῖν κραδίην ῥήμασιν, οὐ στόμασιν. ἢ ἄλλ' ἔθανες φθισικός τάχ' ἔρεϊ τις ἴσως. τί δὲ τοῦτο; ἢ πάντως εἰς Αἰδὴν δεῖτιν ὁδηγὸν ἔχειν.*

² Πβ. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία*, σ. 22 γιὰ τὴ διορατικότητα τοῦ Διογένη στὴν κατακρήμνιση τῶν παλιῶν πθικῶν ἀξιών.

³ Διογ. ἀπόσπ. Mullach 256: Διογένης λέγει, ὅτι ὁ θάνατος οὐκ ἔστι κακόν, οὐδὲ γὰρ αἰσχρόν.

⁴ 'Ο.π., Διογ. Λ. Βίοι, 6.18.

⁵ Διογ. Λ. Βίοι 4.3. *Ἦδη δὲ ὑπὸ παραλύσεως καὶ τὸ σῶμα διέφθαρτο, καὶ πρὸς Ξενοκράτην διεπέμπετο <Σπεύσιππος> παρακαλῶν αὐτὸν ἐλθεῖν καὶ τὴν σχολὴν διαδέξασθαι. Φασὶ δὲ αὐτὸν ἐπὶ ἀμαξίου φερόμενον εἰς τὴν Ἀκαδημίαν συναντῆσαι Διογένη καὶ Χαῖρε εἰπεῖν τὸν δὲ φάναι, "ἀλλὰ μὴ σύ γε, ὅστις ὑπομένεις ζην τοιοῦτος ὢν". Καὶ τέλος ὑπὸ ἀθυμίας ἐκὼν τὸν βίον μετέλλαξε γηραιὸς ὢν. Πβ. Ξενάκης, *Χίππυδες καὶ Κυνικοί*, σ. 15.*

⁶ Διογ. Λ. Βίοι 6.5: *πρὸς τὸν ἐπαινοῦντα τρυφήν, "ἐχθρῶν παῖδες," ἔφη <Ἀντισθένης>, "τρυφήσειαν."* καὶ πάλι Διογ. Λ. Βίοι 6.2: *καὶ ὅτι ὁ πόνος ἀγαθὸν συνέστησε διὰ τοῦ μεγάλου Ἡρακλέους καὶ τοῦ Κύρου, τὸ μὲν ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων, τὸ δὲ ἀπὸ τῶν βαρβάρων ἐλκύσας.*

⁷ Διογ. Λ. Βίοι 6.2: *ἤκουε <Ἀντισθένης> Σωκράτους, παρ' οὗ καὶ τὸ καρτερικὸν λαβὼν καὶ τὸ ἀπαθὲς ζηλώσας κατήρξε πρῶτος τοῦ κυνισμοῦ. καὶ ὅτι ὁ πόνος ἀγαθὸν συνέστησε διὰ τοῦ μεγάλου Ἡρακλέους καὶ τοῦ Κύρου, τὸ μὲν ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων, τὸ δὲ ἀπὸ τῶν βαρβάρων ἐλκύσας. Ἡ συγγένεια τῶν Κυνικῶν μετὰ τὸ Σωκράτη δὲν εἶναι τοῦ παρόντος, ωστόσο τὸ χωρίο δείχνει τὴν σωκρατικὴ ἀφετηρία τῶν κυνικῶν ἀπόψεων καὶ στὰ θέματα τῆς λυτρωτικῆς θανάτωσης.*

φαίνεται ότι η καρτερία αυτή δεν αφορά τους ανίατα νοσούντες, συνεπώς δεν τίθεται ως επιχείρημα κατά του λυτρωτικού θανάτου.

Η θέση *υπομένεις ζην τοιοῦτος ὢν* μπορεί ευλόγως να διαγράψει την αντίληψη για το θάνατο των μειονεκτικών βρεφών¹ εξειδικευμένα αποσπάσματα ωστόσο δεν σώζονται. Με τους Κυνικούς αρχίζει και το ερώτημα, αν πρέπει ο σοφός να έχει δικά του παιδιά, ερώτημα που θα αναπτυχθεί περισσότερο από τον Επίκτητο. Ο Αντισθένης ασχολήθηκε με το θέμα¹, δίδει θετική απάντηση, έχει μάλιστα εξαιρετική βαρύτητα ότι παραμένει προσπλωμένος στο ευγονικό δόγμα της κλασικής εποχής². Δεν φαίνεται συνεπώς άτοπη η υπόθεση της καταφατικής απάντησης των κυνικών στο ερώτημα της λυτρωτικής θανάτωσης μειονεκτικού εμβρύου. Να σημειωθεί ότι οι Κυνικοί, ήδη από τον Αντισθένη, αρέσκονται να παραλληλίζουν το φιλόσοφο με ιατρό³, μια αναλογία που επέβαλλε εξοικείωση με το θέμα της νόσου παραγοντα ατομικής και κοινωνικής ευεξίας.

Μολονότι τους τελευταίους αιώνες πριν από την εμφάνιση του Χριστιανισμού στο χώρο της ηθικής φιλοσοφίας δεσπόζουν οι Στωικοί και οι Επικούρειοι, δεν μπορεί να γίνει ανάλυση των θέσεων τους χωρίς την αποδοχή της επίδρασης των Κυνικών στη δημιουργία των δογμάτων της Στοάς. Η σχέση κυνισμού και Στοάς δεν είναι του παρόντος⁴, ωστόσο αξίζει να αναφερθεί ότι είναι δεδομένη ήδη από τους δοξογράφους⁵. Ενδεικτική της κυνικής επιρροής στη διαμόρφωση των Στωικών

¹ Ένα από τα βιβλία του πλούσιου σε συγγραφικό έργο Αντισθένη ήταν αφιερωμένο στο θέμα της παιδοποιίας: Διογ. Λ. Βίοι 6.15: *Φέρονται δ' αὐτοῦ συγγράμματα τόμοι δέκα ... Τόμος δεύτερος ἐν ᾧ Περὶ παιδοποιίας ἢ περὶ γάμου ἐρωτικός*.

² Διογ. Λ. Βίοι 6.11: *γαμήσειν τε <τὸν σοφόν> τεκνοποιίας χάριν, ταῖς εὐφυεστάταις συνιόντα γυναιξί*.

³ Διογ. Λ. Βίοι 6.4: *ἐρωτηθεὶς <Ἀντισθένης> διὰ τί πικρῶς τοῖς μαθηταῖς ἐπιπλήττει, "καὶ οἱ ἱατροί," φησί, "τοῖς κάμνουσιν."* Ακόμη Διογ. Λ. Βίοι 6.5: *ὄνειδιζόμενός ποτ' <Ἀντισθένης> ἐπὶ τοῖς πονηροῖς συγγενέσθαι, "καὶ οἱ ἱατροί," φησί, "μετὰ τῶν νοσούντων εἰσίν, ἀλλ' οὐ πυρέττουσιν."* Οι στωικοί προσέθεσαν και τον παραλληλισμό με το έργο του παιδαγωγού, πβ. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία*, σ. 364.

⁴ Για την προετοιμασία του εδάφους γιό την ανάπτυξη της Στωικής ηθικής θεωρίας εκ μέρους του Αντισθένη πβ. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία*, σ. 27.

⁵ Διογ. Λ. Βίοι, 6.14. *δοκεῖ δὲ <Ἀντισθένης> καὶ τῆς ἀνδρωδεστάτης Στωικῆς κατάρξει· γιὰ τὴν ἴσην ἀπόστασιν τοῦ Ἀντισθένη ἀπὸ τοῦ Κυνικοῦ καὶ τοῦ Στωικοῦ*: Διογ. Λ. Βίοι, VI 15.

ηθικών απόψεων είναι η ανάπτυξη των αντίστοιχων θέσεων του Επικτήτου στο κεφάλαιο 3.22, *Περὶ Κυνισμού*.

Οὗτος <Ἀντισθένης> ἡγήσατο καὶ τῆς Διογέנוος ἀπαθείας καὶ τῆς Κράττηος ἐγκρατείας καὶ τῆς Ζήνωνος καρτερίας, αὐτὸς ὑποθέμενος τῇ πόλει τὰ θεμέλια. Ἀκόμη Διογ. Λ. Βίοι 6.19. νῦν ἐλκύσμεν τοὺς ἀπ' Ἀντισθένους κυνικούς τε καὶ Στωικούς.

5. Στοά: η εὐλογος ἐξαγωγή -

Η Στοά ασχολήθηκε περισσότερο ίσως από κάθε άλλη αρχαιοελληνική φιλοσοφική σχολή με τα προβλήματα του εκουσίου και του λυτρωτικού θανάτου, την έξοδο εκείνη από τη ζωή που ονομάστηκε *εὐλογος ἐξαγωγή*¹. Καθιερωμένες απόψεις για τη διδασκαλία της είναι ότι επέτρεπε, σε όλη τη διάρκειά της από τον Ζήνωνα ως τον Επίκτιτο και τον Μάρκο Αυρήλιο, τον εκούσιο θάνατο², ότι η θέση αυτή της Στοάς ήταν αντίδοτο στη βιαιότητα της Ρωμαϊκής Κοινωνίας³ και ότι ο Στωικός τρόπος ζωής αποδέχεται το θάνατο με αξιοπρέπεια, υποταγή και πότε-πότε, σε στιγμές αναλαμπής, με αίσθημα ολοκλήρωσης της αποστολής του⁴.

Αρκετοί σχολάρχες επέλεξαν όντως την εκούσια έξοδο⁵, ωστόσο μια τέτοια ερμηνεία της διδασκαλίας κινδυνεύει να είναι απλουστευτική: η εξέταση των σχετικών χωρίων καταδεικνύει τόσο αντιφάσεις όσο και μια εξέλιξη της ανάλυσης του προβλήματος, αναμενόμενη μάλλον λόγω της μακράς ιστορικής ζωής της Στοάς.

¹ Για τη σημασία του θανάτου στη σκέψη της Στοάς συμβολικός μοιάζει ο χρησμός που πήρε ο Ζήνων στην αρχή της σταδιοδρομίας του: Διογ. Λ. Βίοι 7.2: *χρηστηριασαμένου αυτού <Ζήνωνος> τί πράττων ἄριστα βιώσεται, ἀποκρίνασθαι τὸν θεόν, εἰ συγχρωτίζοιτο τοῖς νεκροῖς· ὁθεν ξυνέντα τὰ τῶν ἀρχαίων ἀναγινώσκειν*. Πβ. ακόμη Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403: *οἱ Στωικοὶ φιλόσοφοι τὴν φιλοσοφίαν ὑπέλαβον μελέτην εἶναι τοῦ φυσικοῦ θανάτου*.

² Πβ. Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 855. Ακόμη Πβ. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία*, σ. 323, όπου μιά περισσότερο επιφυλακτική ερμηνεία: η αυτοκτονία είναι επιτρεπτή μόνο σε ακραίες καταστάσεις.

³ Πβ. Nicholson, "Should the Patient Be Allowed to Die?", σ. 9.

⁴ Πβ. Pora, Hanganu, "The faces of death", σ. 71, όπου ταξινομείται το σύνολο των ανθρωπίνων στάσεων απέναντι στο θάνατο σε εξ βασικές κατηγορίες (*modes*): Η μια είναι η Stoic mode.

⁵ Διογ. Λ. Βίοι 4.64: *Δειλότερον δέ πως δοκεῖ περὶ τὴν τελευτὴν ἀνεστράφθαι, ὅτε συνεχὲς ἔλεγεν <Καρνεάδης>, " ἡ συστήσασα φύσις καὶ διαλύσει". Μαθὼν τε Ἀντίπατρον φάρμακον πιόντα ἀποθανεῖν, παρωρμήθη πρὸς τὸ εὐθαρσὲς τῆς ἀπαλλαγῆς καὶ φησι, "ὅτε οὖν κάμοι" τῶν δὲ εἰπόντων, "τί "; "οἶνόμελι" εἶπεν. Ο Ἀντίπατρος του χωρίου είναι προφανῶς ο Ταρσεύς, μαθητὴς του Διογένηος Βαβυλωνίου, σχολάρχης της Στοάς στην Αθήνα, που πέθανε, ὅπως και ο Καρνεάδης, το 129 π.Χ., πβ. Τσέλλερ-Νέστλε, *Ιστορία*, σ. 268 και 312.*

Η ανασύσταση της στωικής άποψης για τη λυτρωτική θανάτωση είναι δύσκολη, καθώς τα αποσπάσματα που σώθηκαν δεν είναι παρά ένα ελάχιστο δείγμα, αμφίβολης αντιπροσωπευτικότητας, του συγγραφικού έργου των φιλοσόφων της Στοάς. Ακόμη, αυτό το ελάχιστο διασώθηκε από δοξογράφους, σχολιαστές, εκκλησιαστικούς πατέρες, περιστασιακούς φιλοσόφους, ανθρώπους πολύ μεταγενέστερους¹ και όχι οπωσδήποτε αμερόληπτους σε τέτοιας φύσης ηθικά ζητήματα². Με αυτούς τους περιορισμούς εξηγούνται ενδεχομένως τα χάσματα και οι αντιφάσεις της Στωικής συλλογιστικής, αν και φαίνεται πως τέτοιες αντιφάσεις ήταν έτσι κι αλλιώς ενδογενές παράσιτο της Στοάς.

α. Η ζωή ως αδιάφορον

Ό,τι αποτελεί τον κόσμο μας, κάθε ον, και κάθε αφηρημένη έννοια αξιολογείται ηθικά από τη Στοά ως αγαθόν, ή κακόν ή αδιάφορον³. Ενδιάμεσες καταστάσεις, τουλάχιστον για την Αρχαία Στοά δεν υπάρχουν⁴: το αγαθόν δεν έχει ποσοτική διαβάθμιση, το πέρασμα από το καλό στο κακό είναι στιγμιαίο, όποιος απέχει από την Κάνωβο εκατό σταδίου δεν είναι στην Κάνωβο, το ίδιο όπως δεν είναι κι αυτός που απέχει μόνον έναν⁵.

¹ Εκτός από τον Κικέρωνα γεννήθηκαν όλοι μετά το Χριστό και, κατά μέσον όρο, κάτι παραπάνω από 4 αιώνες μετά την ίδρυση της Στοάς.

² Οι εκκλησιαστικοί πατέρες, για παράδειγμα αναζητούν, σε καιρούς κρίσιμους για την καθαρότητα του δόγματος, αναδρομικά αλήθειες του Ευαγγελίου στην προχριστιανική φιλοσοφία. Το βιβλίο του Θεοδωρήτου Κύρου έχει το χαρακτηριστικό τίτλο "εύαγγελικης αληθείας έξ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπίγνωσις".

³ Επικτ. Διατρ. 1.19.13: τῶν μὲν ὄντων τὰ μὲν ἐστὶν ἀγαθὰ, τὰ δὲ κακὰ, τὰ δ' αἰδιάφορα. Ἡ ἴδια διαίρεση στο Διογ. Λ. Βίοι 7.101: τῶν δ' ὄντων φασὶ τὰ μὲν ἀγαθὰ εἶναι, τὰ δὲ κακὰ, τὰ δ' αὐδέτερα. και στο Κλ. Αλεξ. Στρωμ. 4.6.581. Παραδείγματα στο Στοβ. Έκλ. 2.57.18: Ἀγαθὰ μὲν τὰ τοιαῦτα φρόνησιν, σωφροσύνην, δικαιοσύνην, ἀνδρείαν καὶ πᾶν ὃ ἐστὶν ἀρετὴ ἢ μετέχον ἀρετῆς· κακὰ δὲ τὰ τοιαῦτα ἄφροσύνην, ἀκολασίαν, ἀδικίαν, δειλίαν, καὶ πᾶν ὃ ἐστὶ κακία ἢ μετέχον κακίας· αἰδιάφορα δὲ...

⁴ Διογ. Λ. Βίοι 7.174: ἀρέσκει τ' αὐτοῖς <Στωικοῖς> ἴσα ἡγεῖσθαι τὰ ἁμαρτήματα, καθὰ φησὶν Χρῡσῖππος ἐν τῇ τετάρτῃ τῶν Ἠθικῶν ζητημάτων καὶ Περσαῖος καὶ Ζήνων.

⁵ Διογ. Λ. Βίοι 7.174: εἰ γὰρ ἀληθὲς ἀληθοὺς μᾶλλον οὐκ ἐστὶν, οὐδὲ ψεῦδος ψεύδους· οὕτως οὐδ' ἀπάτη ἀπάτης, οὐδ' ἁμαρτήματα ἁμαρτημάτων. καὶ γὰρ ὁ ἐκατὸν σταδίους ἀπέχων Κανώβου καὶ ὁ

Η αρετή και η κακία είναι μέσα στον άνθρωπο¹, ό,τι αφορά τον έξω κόσμο και μαζί ό,τι αφορά το ανθρώπινο σώμα είναι αδιάφορον και άσχετο με την ευδαιμονία, τον ύψιστο σκοπό². Οι καταστάσεις που εξετάζονται σε αυτήν τη μελέτη, πόνος/πδονή, νόσος/υγεία, αναπηρία/αρτιμέλεια, ακόμη και θάνατος/ζωή κατατάσσονται ομόφωνα στα αδιάφορα³. Έτσι η πδονή, η υγεία, η αρτιμέλεια, η ζωή δεν είναι από μόνα τους αγαθά, δεν αρκούν για αρετή κι ευδαιμονία, μπορούν να χρησιμοποιηθούν και για καλό και για κακό, *ἔστιν εὖ καὶ κακῶς χρῆσθαι*⁴, η απώλειά τους δεν είναι απώλεια. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η αυστηρή θέση τροποποιήθηκε αργότερα από τον Ποσειδώνιο που θεώρησε την υγεία ως αγαθόν⁵.

Ωστόσο η υγεία και η ζωή, αν και αδιάφορα, δεν στερούνται βέβαια κάθε αξίας: στη Στωική διδασκαλία τα αδιάφορα χωρίζονται με τη σειρά τους⁶ σε

ἓνα ἐπίσης οὐκ εἰσὶν ἐν Κανὼβῳ⁷ οὕτω καὶ ὁ πλέον καὶ ὁ ἑλαττον ἁμαρτάνων ἐπίσης οὐκ εἰσὶν ἐν τῷ κατορθοῦν. Ἡρακλείδης μέντοι ὁ Ταρσεύς, Ἀντιπάτρου τοῦ Ταρσεῶς γνώριμος, καὶ Ἀθηνόδωρος ἄνισά φασὶ τὰ ἁμαρτήματα. Ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴ πρόταση τοῦ δοξογραφικοῦ εδαφίου προκύπτει πάντως ὅτι αὐτὴ ἡ ἄποψη γιὰ τὴν ἔλλειψη διαβάθμισης τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ κακοῦ ἄρχισε νὰ ἀλλάζει ἀπὸ τὴ Μέση Στοά.

¹ Ἐπικτ. Διατρ. 1.19.13: ἀγαθὰ μὲν οὖν αἱ ἀρεταὶ καὶ τὰ μετέχοντα αὐτῶν, κακὰ δὲ αἱ κακίαι καὶ τὰ μετέχοντα κακίας, αδιάφορα δὲ... Ομοίως Διογ. Λ. Βίοι 7.102: Ἀγαθὰ μὲν οὖν τὰς τ' ἀρετὰς, φρόνησιν, δικαιοσύνην, ἀνδρείαν, σωφροσύνην καὶ τὰ λοιπὰ κακὰ δὲ τὰ ἐνάντια, ἀφροσύνην, ἀδικίαν καὶ τὰ λοιπὰ... καθά φησιν Ἐκάτων ἐν ἐβδόμῳ Περὶ τέλους καὶ Χρύσιππος. Λεπτομέρειες γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀρετῶν στὸ Στοβ. Ἐκλ. 2.57.18, ὁ. π.

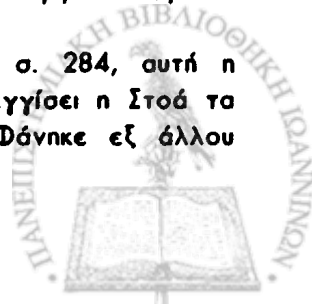
² Ἀλέξ. Ἀφρ. Περὶ ψυχῆς 168.1: τῶν μὲν σωματικῶν καὶ ἐκτὸς ἀδιαφόρων ὄντων καὶ μῆτε ποιούντων τὴν εὐδαιμονίαν μῆτε ἀναιρουντῶν. Ομοίως καὶ στὸ Γρηγ. Ναζιανζ. Ἐπιστ. 32 (τὰ ἐξωθεν) καὶ στὸ Στοβ. Ἐκλ. 2.57.18, ὁ. π.

³ Διογ. Λ. Βίοι 7.102: οὐδέτερα δὲ ὅσα μὴτ' ὠφελεῖ μῆτε βλάπτει, ὅσον ζωὴ, υγεία, ἡδονή, κάλλος, ἰσχὺς, πλοῦτος, εὐδοξία, εὐγένεια καὶ τὰ τοῦτοις ἐνάντια, θάνατος, νόσος, πόνος, αἷσχος, ἀσθένεια, πενία, ἀδοξία, δυσγένεια καὶ τὰ παραπλήσια. Ομοίως Στοβ. Ἐκλ. 2.57.18: αδιάφορα δὲ τὰ τοιαῦτα ζωὴν θάνατον, δόξαν ἀδοξίαν, ἡδονὴν πόνον, πλοῦτον πενίαν, υγείαν νόσον καὶ τὰ τοιαῦτα ὅμοια. Ἀναλόγως καὶ Κλ. Ἀλεξ. Στρωμ. 4.6.581 καὶ Πλούτ. Κοιν. ἐνν. 4.1060c καὶ Ἐπικτ. Διατρ. 1.19.13.

⁴ Διογ. Λ. Βίοι 7.103: οὐ μᾶλλον δ' ὠφελεῖ ἢ βλάπτει ὁ πλοῦτος καὶ ἡ υγεία οὐκ ἄρ' ἀγαθὸν οὔτε πλοῦτος οὔθ' υγεία. ἔτι τέ φασιν <Στωικοί>, ᾧ ἔστιν εὖ καὶ κακῶς χρῆσθαι, τοῦτ' οὐκ ἔστιν ἀγαθόν πλοῦτψ δὲ καὶ υγιείᾳ ἔστιν εὖ καὶ κακῶς χρῆσθαι οὐκ ἄρ' ἀγαθὸν πλοῦτος καὶ υγεία.

⁵ Διογ. Λ. Βίοι 7.103: Ποσειδώνιος μέντοι καὶ ταῦτα <πλοῦτον καὶ υγείαν> φησὶ τῶν ἀγαθῶν εἶναι.

⁶ Κατὰ τοὺς Zeller-Nestle, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, σ. 284, αὐτὴ ἡ περαιτέρω υποδιαίρεση ἐγίνε σε δεῦτερο χρόνον, προκειμένου νὰ προσεγγίσει ἡ Στοά τὰ προβλήματα τῆς πρακτικῆς ἠθικῆς ζωῆς καὶ τὴν καθολικὴ νεποίθησιν. Φάνηκε ἐξ ἄλλου παραπάνω ὅτι ὁ Ποσειδώνιος κατέταξε τὴν υγεία ὡς ἀγαθόν.

προηγμένα, αποπροηγμένα και μήτε προηγμένα μήτε αποπροηγμένα¹, ή αλλιώς, αλλά στο ίδιο πνεύμα σε αδιάφορα όρμης και άφορμης κινητικά / αδιάφορα μήθ' όρμης μήτ' άφορμης κινητικά² ή αλλιώς σε κατ'είδος προηγμένα / κατ'είδος αποπροηγμένα³. Τα υπό εξέτασιν σε αυτή τη μελέτη δίπολα εννοιών εντάσσονται με σαφήνεια και ομοφωνία των εδαφίων στα προηγμένα / αποπροηγμένα⁴.

¹ Σέξτ. Εμπειρ. Μαθημ. 11.59: Ἦδη δὲ τῶν ἀδιαφόρων φασὶ <Στωικοὶ> τὰ μὲν εἶναι προηγμένα τὰ δ' αποπροηγμένα τὰ δὲ μήτε προηγμένα μήτε αποπροηγμένα. Οτι αὐτὴ ἡ διαίρεση περιλαμβάνει καὶ τὰ ψυχικὰ καὶ τὰ σωματικὰ καὶ τὰ ἐκτὸς γίνεται σαφές ἀπὸ τοῦ λεπτομεροῦς κατάλογου τοῦ Διογένη Λαέρτιου: Διογ. Λ. Βίοι 7.106: Προηγμένα μὲν οὖν εἶναι ἃ καὶ ἀξίαν ἔχει, οἷον ἐπὶ μὲν τῶν ψυχικῶν εὐφυΐαν, τέχνην, προκοπὴν καὶ τὰ ὅμοια· ἐπὶ δὲ τῶν σωματικῶν ζωὴν, ὑγίειαν, ῥώμην, εὐεξίαν, ἀρτιότητα, κάλλος καὶ τὰ παραπλήσια· ἐπὶ δὲ τῶν ἐκτὸς πλοῦτον, δόξαν, εὐγένειαν καὶ τὰ ὅμοια. ἀποπροηγμένα δ' ἐπὶ μὲν τῶν ψυχικῶν ἀφυΐαν, ἀτεχνίαν καὶ τὰ ὅμοια· ἐπὶ δὲ τῶν σωματικῶν θάνατον, νόσον, ἀσθένειαν, καχεξίαν, πῆρωσιν, αἰσχος καὶ τὰ ὅμοια· ἐπὶ δὲ τῶν ἐκτὸς πενίαν, ἀδοξίαν, δυσγένειαν καὶ τὰ παραπλήσια· οὔτε δὲ προήχθη οὔτ' ἀποπροήχθη τὰ ουδετέρως ἔχοντα. Παραδόξως το γήρας λείπει ἀπὸ τοῦ λεπτομεροῦς αὐτοῦ κατάλογου. Ἡ τελευταία κατηγορία τοῦ καταλόγου οὔτε δὲ προήχθη οὔτ' ἀποπροήχθη τὰ ουδετέρως ἔχοντα ἀποδίδεται στὸ Στοβαῖο, Ἐκλ. 2.79.4 με τὸν εὐκρηστο ὅρο καθάπαξ ἀδιάφορα.

² Διογ. Λ. Βίοι 7.104: Διχῶς δὲ λέγεσθαι ἀδιάφορα· ἅπαξ μὲν τὰ μήτε πρὸς εὐδαιμονίαν μήτε πρὸς κακοδαιμονίαν συνεργοῦντα, ὥς ἔχει πλοῦτος, δόξα, ὑγίεια, ἰσχύς καὶ τὰ ὅμοια· ἐνδέχεται γὰρ καὶ χωρὶς τούτων εὐδαιμονεῖν, τῆς ποιᾶς αὐτῶν χρήσεως εὐδαιμονικῆς ἢ κακοδαιμονικῆς. ἄλλως δὲ λέγεται ἀδιάφορα τὰ μήθ' όρμης μήτ' άφορμης κινητικά, ὥς ἔχει τὸ ἀρτίας ἔχειν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τρίχας ἢ περιπτάς, ἢ ἔκτειναι τὸν δάκτυλον ἢ συστελεῖται, τῶν προτέρων ἀδιαφόρων οὐκέθ' οὕτω λεγομένων όρμης γὰρ ἔστιν ἐκεῖνα καὶ άφορμης κινητικά. διὸ τὰ μὲν αὐτῶν ἐκλέγεται, <τὰ δὲ ἀποκλέγεται>, τῶν <δ' > ἐτέρων ἐπίσης ἔχόντων πρὸς αἵρεσιν καὶ φυγὴν. Ἡ υποδιαίρεση αὐτὴ προφανῶς προσπαθεῖ νὰ δώσει ευκαμψία στὴν ἀρχικὴ διαίρεση ὅλων σε καλὰ, κακά καὶ ἀδιάφορα. Παρόμοιο πνεῦμα καὶ στὸ Στοβ. Ἐκλ. 2.82.5.

³ Διογ. Λ. Βίοι 7.102: Ἀγαθὰ μὲν οὖν τὰς τ' ἀρετάς, φρόνησιν, δικαιοσύνην, ἀνδρείαν, σωφροσύνην καὶ τὰ λοιπὰ· κακὰ δὲ τὰ ἐνάντια, ἀφροσύνην, ἀδικίαν καὶ τὰ λοιπὰ· οὐδέτερα δὲ ὅσα μήτ' ὠφελεῖ μήτε βλάπτει, οἷον ζωὴ, ὑγίεια, ἡδονή, κάλλος, ἰσχύς, πλοῦτος, εὐδοξία, εὐγένεια· καὶ τὰ τούτοις ἐνάντια, θάνατος, νόσος, πόνος, αἰσχος, ἀσθένεια, πενία, ἀδοξία, δυσγένεια καὶ τὰ παραπλήσια, καθά φησιν Ἐκάτων ἐν ἑβδόμῃ Περὶ τέλους καὶ Ἀπολλόδωρος ἐν τῇ Ἠθικῇ καὶ Χρυσίππος, μὴ γὰρ εἶναι ταῦτ' ἀγαθὰ, ἀλλ' ἀδιάφορα καθ' εἶδος προηγμένα.

⁴ Διογ. Λ. Βίοι 7.106: Προηγμένα μὲν οὖν εἶναι ἃ καὶ ἀξίαν ἔχει, οἷον ἐπὶ μὲν τῶν ψυχικῶν εὐφυΐαν, τέχνην, προκοπὴν καὶ τὰ ὅμοια· ἐπὶ δὲ τῶν σωματικῶν ζωὴν, ὑγίειαν, ῥώμην, εὐεξίαν, ἀρτιότητα, κάλλος καὶ τὰ παραπλήσια· ἐπὶ δὲ τῶν ἐκτὸς πλοῦτον, δόξαν, εὐγένειαν καὶ τὰ ὅμοια. ἀποπροηγμένα δ' ἐπὶ μὲν τῶν ψυχικῶν ἀφυΐαν, ἀτεχνίαν καὶ τὰ ὅμοια· ἐπὶ δὲ τῶν σωματικῶν θάνατον, νόσον, ἀσθένειαν, καχεξίαν, πῆρωσιν, αἰσχος καὶ τὰ ὅμοια· ἐπὶ δὲ τῶν ἐκτὸς πενίαν, ἀδοξίαν, δυσγένειαν καὶ τὰ παραπλήσια· οὔτε δὲ προήχθη οὔτ' ἀποπροήχθη τὰ ουδετέρως ἔχοντα. Ομοίως καὶ στὸ Διογ. Λ. Βίοι 7.104: Διχῶς δὲ λέγεσθαι ἀδιάφορα· ἅπαξ μὲν τὰ μήτε πρὸς εὐδαιμονίαν μήτε πρὸς κακοδαιμονίαν συνεργοῦντα, ὥς ἔχει πλοῦτος, δόξα, ὑγίεια, ἰσχύς καὶ τὰ ὅμοια· ἐνδέχεται γὰρ καὶ χωρὶς τούτων εὐδαιμονεῖν, τῆς ποιᾶς αὐτῶν χρήσεως εὐδαιμονικῆς ἢ κακοδαιμονικῆς. ἄλλως δὲ λέγεται ἀδιάφορα τὰ μήθ' όρμης μήτ' άφορμης κινητικά, ὥς ἔχει τὸ ἀρτίας ἔχειν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τρίχας ἢ περιπτάς, ἢ ἔκτειναι τὸν δάκτυλον ἢ συστελεῖται, τῶν προτέρων ἀδιαφόρων οὐκέθ' οὕτω λεγομένων όρμης γὰρ ἔστιν ἐκεῖνα καὶ άφορμης κινητικά. διὸ τὰ μὲν αὐτῶν ἐκλέγεται, <τὰ δὲ ἀποκλέγεται>, τῶν <δ' > ἐτέρων ἐπίσης ἔχόντων πρὸς αἵρεσιν καὶ φυγὴν. Ομοίως καὶ Σέξτ. Εμπειρ. Μαθημ. 11.59: Ἦδη δὲ τῶν ἀδιαφόρων φασὶ <Στωικοὶ> τὰ μὲν εἶναι προηγμένα τὰ δ' αποπροηγμένα

Μια περαιτέρω διαφοροποίηση αφορά τα προηγμένα ή καθ' ὁρμήν ενεργούμενα σε καθήκοντα / παρὰ τὸ καθήκον / οὔτε καθήκοντα οὔτε παρὰ τὸ καθήκον¹. Εδώ πρωτοεμφανίζεται η φύσις και ο λόγος και η αξιολόγηση της πράξης σύμφωνα με τις αρχές τους ή αντίθετα: κατὰ φύσιν / παρὰ φύσιν / οὔτε κατὰ φύσιν οὔτε παρὰ φύσιν².

Ἔτσι, για την κατανόηση της Στωϊκής διδασκαλίας για τη λυτρωτική θανάτωση είναι βοηθητική η έννοια καθήκον, που αποδίδεται ήδη στο Ζήνωννα³, που ερμηνεύεται ως η πλέον κατάλληλη πράξη για κάθε περίπτωση, ὅτι η φύσις⁴ και ο λόγος αἰρεῖ ποιεῖν⁵, και που επεκτείνεται σε ὅλον τον ἔμψυχο κόσμο, ἀκόμη και στα

τὰ δὲ μήτε προηγμένα μήτε ἀποπροηγμένα. τάττεσθαι δ' ἐν τοῖς προηγμένοις την τε ὑγείαν καὶ τὴν ἰσχύιν καὶ τὸ κάλλος, πλοῦτόν τε καὶ δόξαν καὶ τὰ ἐοικότα, ἐν δὲ τοῖς ἀποπροηγμένοις νόσον καὶ πενίαν καὶ ἀλγηδὸνα καὶ τὰ ἀνάλογα. Ομοίως και Σενέκας, *Epist.* 82.15. *Non enim sic mors indifferens est quomodo utrum capillos pares <an in>pares> habeas.*

¹ Διογ. Λ. Βίοι 7.108: Κατωνομάσθαι δ' οὕτως ὑπὸ πρώτου Ζήνωνος τὸ καθήκον, ἀπὸ τοῦ κατὰ τινος ἡκεῖν τῆς προσονομασίας εἰλημμένης. Ἐνέργημα δ' αὐτὸ εἶναι ταῖς κατὰ φύσιν κατασκευαῖς οἰκεῖον. τῶν γὰρ καθ' ὁρμήν ενεργουμένων τὰ μὲν καθήκοντα εἶναι, τὰ δὲ παρὰ τὸ καθήκον <, τὰ δ' οὔτε καθήκοντα οὔτε παρὰ τὸ καθήκον>. Ομοίως Στοβ. Ἐκλ. 2.79.18 και Στοβ. Ἐκλ. 2.82.5.

² Διογ. Λ. Βίοι 7.107: Ἐτι δὲ καθήκον φασιν εἶναι ὃ πραχθὲν εὐλογόν <τε> ἴσχει ἀπολογισμόν, οἷον τὸ ἀκόλουθον ἐν ζωῇ, ὅπερ καὶ ἐπὶ τὰ φυτὰ καὶ καὶ ζῷα διατείνει' ὁρᾶσθαι γὰρ κάπνι τούτων καθήκοντα. Ακολουθοῦν παραδείγματα: Διογ. Λ. Βίοι 7.108: Καθήκοντα μὲν οὖν εἶναι ὅσα λόγος αἰρεῖ ποιεῖν, ὡς ἔχει γονεῖς τιμᾶν, ἀδελφούς, πατρίδα, συμπεριφέρεσθαι φίλοις' παρὰ δὲ τὸ καθήκον δὲ, ὅσα μὴ αἰρεῖ λόγος, ὡς ἔχει τὰ τοιαῦτα, γονέων ἀμελεῖν, ἀδελφῶν ἀφροντιστεῖν, φίλοις μὴ συνδιατίθεσθαι, πατρίδα ὑπερορᾶν καὶ τὰ παραπλήσια' οὔτε δὲ καθήκοντα οὔτε παρὰ τὸ καθήκον ὅσα οὐθ' αἰρεῖ λόγος πράττειν οὐτ' ἀπαγορεύει, οἷον κάρφος ἀνελέσθαι, γραφεῖον κρατεῖν ἢ στλεγγίδα καὶ τὰ ὅμοια τούτοις.

³ Η δοξογραφία διέσωσε μια Ζηζώνεια ετυμολογία: Διογ. Λ. Βίοι 7.108: Κατωνομάσθαι δ' οὕτως ὑπὸ πρώτου Ζήνωνος τὸ καθήκον, ἀπὸ τοῦ κατὰ τινος ἡκεῖν τῆς προσονομασίας εἰλημμένης.

⁴ Πλούτ. Κοιν.ἐνν. 2.1063d: καὶ πολλοὺς μὲν ἐξάγουσι <Στωικοὶ> τῶν σοφῶν... πολλοὺς δὲ κατέχουσι τῶν φαύλων, ὡς καθηκόντως αὐτοῖς ζῆν κακοδαμονούντας... οὐ γὰρ ἀγαθοῖς καὶ κακοῖς δεῖ παραμετρεῖσθαι τὸν βίον, ἀλλὰ τοῖς κατὰ φύσιν καὶ παρὰ φύσιν.

⁵ Για δοξογραφικούς ορισμούς και παραδείγματα πβ. Διογ. Λ. Βίοι 7.107: Ἐτι δὲ καθήκον φασιν εἶναι ὃ πραχθὲν εὐλογόν <τε> ἴσχει ἀπολογισμόν, οἷον τὸ ἀκόλουθον ἐν ζωῇ, ὅπερ καὶ ἐπὶ τὰ φυτὰ καὶ καὶ ζῷα διατείνει' ὁρᾶσθαι γὰρ κάπνι τούτων καθήκοντα και Διογ. Λ. Βίοι 7.108: Ἐνέργημα δ' αὐτὸ εἶναι ταῖς κατὰ φύσιν κατασκευαῖς οἰκεῖον... Καθήκοντα μὲν οὖν εἶναι ὅσα λόγος αἰρεῖ ποιεῖν, ὡς ἔχει γονεῖς τιμᾶν, ἀδελφούς, πατρίδα, συμπεριφέρεσθαι φίλοις' παρὰ δὲ τὸ καθήκον δὲ, ὅσα μὴ αἰρεῖ λόγος, ὡς ἔχει τὰ τοιαῦτα, γονέων ἀμελεῖν, ἀδελφῶν ἀφροντιστεῖν, φίλοις μὴ συνδιατίθεσθαι, πατρίδα ὑπερορᾶν καὶ τὰ παραπλήσια' οὔτε δὲ καθήκοντα οὔτε παρὰ τὸ καθήκον ὅσα οὐθ' αἰρεῖ λόγος πράττειν οὐτ' ἀπαγορεύει, οἷον κάρφος ἀνελέσθαι, γραφεῖον κρατεῖν ἢ στλεγγίδα καὶ τὰ ὅμοια τούτοις και Πλούτ. Κοιν.ἐνν. 2.1063d: καὶ πολλοὺς μὲν ἐξάγουσι <Στωικοὶ> τῶν σοφῶν... πολλοὺς δὲ κατέχουσι τῶν φαύλων, ὡς καθηκόντως αὐτοῖς ζῆν κακοδαμονούντας.

φυτά¹. Εφόσον η εκάστοτε αρμόζουσα πράξη πρέπει να επιλέγεται, αυτή γίνεται καθήκον και οδηγός για την εν γένει ηθική². Με κριτήριο το καθήκον κάθε πράξη μπορεί να αξιολογηθεί ως κατόρθωμα ή ως αμαρτήμα³.

β. Οι δυσχέρειες

Από τη δεσπόζουσα θέση που κατέχει η περιφρόνηση του θανάτου στα σωζόμενα αποσπάσματα⁴, ευλόγως θα προέκυπτε η θεώρηση της αυτοκτονίας, η εξαγωγή, σαν δραστικό φάρμακο κατά των δεινών του βίου, ενός βίου που θα έπρεπε να είναι μια ευχάριστη εμπειρία: *δοικε γάρ, φησιν, ὁ βίος μακρῷ συμποσίῳ, ἐν ᾧ δοκεῖ εὐχαισθαι ἡ ψυχὴ*. Από τη σύνθεση των σχετικών αποσπασμάτων όμως προκύπτουν μια σειρά περιορισμών που βαθμιαία ευτελίζουν τη σημασία της *εὐλόγου εξαγωγῆς*:

- i. Το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, *ἡ πρὸς ἑαυτοὺς οἰκείωσις*, και καθολικό είναι και σύμφωνο με τη φύση· ο εκούσιος θάνατος βεβαίως το αντιμάχεται. Η αντίφαση ανάμεσα στην προτροπή της *εὐλόγου εξαγωγῆς* και στο καθήκον της παραμονῆς στη ζωή, μπορεί να αμβλυνθεί με το συλλογισμό, ότι ο φαύλος, όντας πλησιέστερος στο ζώο οφείλει να ακολουθεί το ένστικτο-καθήκον της αυτοσυντήρησης⁵, σε αντίθεση με το σοφό, που κατευθύνεται, εκτός από τα

¹ Διογ. Λ. Βίοι 7.107: *ὅσον τὸ ἀκόλουθον ἐν ζωῇ, ὅπερ καὶ ἐπὶ τὰ φυτὰ καὶ καὶ ζῷα διατείνει* ὁρᾶσθαι γὰρ κάπνι τούτων καθήκοντα. Για τα άψυχα δεν γίνεται λόγος. Για την ευρύτητα της έννοιαι του καθήκοντος πβ. και Bevan, *Stoics and Sceptics*, σ. 72-73.

² Schumaker, "Duty", σ. 83.

³ Στοβ. Έκλ. 2.86.10: *πάν δὲ τὸ παρὰ τὸ καθήκον ἐν λογικῷ ζῳῳ γινόμενον ἀμαρτήμα εἶναι* τὸ δὲ καθήκον τελειωθὲν κατόρθωμα γίνεσθαι. Παραδείγματα πάλι στο Στοβ. Έκλ. 2.96.18: *κατορθώματα μὲν τὰ τοιαῦτα φρονεῖν, σωφρονεῖν, δικαιοπραγεῖν, χαίρειν, εὐεργετεῖν, εὐφραίνεσθαι, φρονίμως περιπατεῖν, πάνθ' ὅσα κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον πράττεται* ἀμαρτήματα δ' εἶναι...

⁴ Έπικτ. Διατρ. 3.22.21. τὸ σωματίον δὲ οὐδὲν πρὸς ἐμέ: τὰ τούτου μέρη οὐδὲν πρὸς ἐμέ: θάνατος: ἐρχέσθω ὅταν θέλῃ, εἴτε ὅλου εἴτε μέρους τινος. Για το ασήμαντο και αναπόφευκτο του θανάτου και στο Έπικτ. Διατρ. 3.22.23. *μή τι ἄλλο μέλλει γίνεσθαι ἢ τὸ σωματίον χωρίζεσθαι καὶ ἡ ψυχὴ: οὐδὲν.*

⁵ Για την αυτοσυντήρηση ως επιταγή της φύσης Πβ. Διογ. Λ. Βίοι 7.85: *Τὴν δὲ πρώτην ὁρμὴν φασὶ τὸ ζῷον ἰσχεῖν ἐπὶ τὸ τηρεῖν ἑαυτό, οἰκειούσης αὐτὸ τῆς φύσεως ἀπ' ἀρχῆς καθά φησιν ὁ Χρυσίππος ἐν τῇ πρώτῃ Περὶ τελῶν, πρῶτον, οἰκεῖον λέγων εἶναι παντὶ ζῳῳ τὴν αὐτοῦ σύστασιν καὶ τὴν ταύτης συνείδησιν οὔτε γὰρ ἀλλοτριῶσαι εἰκὸς ἦν αὐτὸ <αὐτῷ> τὸ ζῷον, οὔτε ποιήσαν αὐτό,*

ένστικτα, και από τον λόγον. Αυτή η αντίληψη είναι ίσως που χαρακτηρίζεται την έξαγωγή ως εύλογον. Οι πολλοί, οι φαῦλοι οφείλουν να παραμείνουν στη ζωή, καθώς για τη Στοά ο θάνατος δεν παύει να είναι φαινόμενο δεινόν².

- ii. Ακόμη και αν αυτή τη δυνατότητα επιλογής κατέχει μόνο ο *τὴν ἀρετὴν ἔχων*, ο σοφός³, οι δυσκολίες παραμένουν, δεδομένου πως με τη Στωική διδασκαλία οι σοφοί, όπως και οι *προκόποντες*, είναι ελάχιστοι, ακόμα και ανάμεσα στους φιλοσόφους⁴. Η εκλογή του σοφού ως υποκειμένου (και αντικειμένου) της έξαγωγής συνεπάγεται λοιπόν αμνηχανία, αν συνδυαστεί με τη σαφή Στωική διακήρυξη, ότι κανείς θνητός δεν μπορεί να θεωρηθεί σοφός, με την εξαίρεση του Σωκράτη και του Διογένη· ακόμη και αυτός ο Χρύσιππος αυτοπροσδιοριζόταν ως *προκόπων*⁵. Η επινόηση του τελευταίου αυτού όρου δεν βοήθησε τη Στοά να ξεπεράσει τις δυσκολίες: στα αποσπάσματα για την έξαγωγή γίνεται πάντα λόγος για τον σοφόν και ποτέ για τον προκόποντα. Αν τα αποσπάσματα αυτά ερμηνευθούν με αυστηρότητα, τότε καταργείται αναπόφευκτα, μαζί με την πραγματική υπόσταση του σοφού, η θεωρία για την

μήτ' ἄλλοτριῶσαι μήτ' <οὐκ> οἰκειῶσαι. ἀπολείπεται τοίνυν λέγειν συστησάμενην αὐτὸ οἰκειῶσαι πρὸς ἑαυτὸ· οὕτω γὰρ τὰ τε βλάπτοντα διωθεῖται καὶ τὰ οἰκεῖα προσίεται.

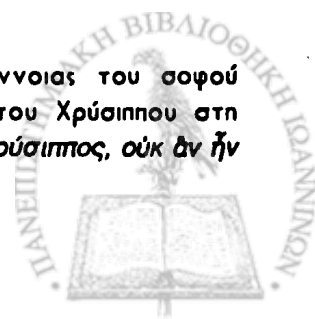
¹ Στοβ. Έκλ. 2.110.9: τοῖς φαύλοις μονὴν ἐν τῷ βίῳ <καθηκόντως γίνεσθαι>. Πλούτ. κοιν.ένν. 2.1063d: καὶ πολλοὺς μὲν ἐξάγουσι <Στωικοί> τῶν σοφῶν... πολλοὺς δὲ κατέχουσι τῶν φαύλων, ὡς καθηκόντως αὐτοῖς ζῆν κακοδαιμονοῦντας. Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 14.1039d: τοῖς φαύλοις καθήκει μένειν ἐν τῷ ζῆν Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 14.1042a: λυσιτελεῖ ζῆν ἄφρονα μᾶλλον. Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 14.1042d: μένειν αὐθις ἐν τῷ ζῆν τοῖς κακοδαιμονοῦσιν <γίνεται καθήκον>.

² Έπικτ. Έγγ. 21. θάνατος καὶ φυγὴ καὶ πάντα τὰ δεινὰ φαινόμενα πρὸ ὀφθαλμῶν ἔστω σοι καθ' ἡμέραν, μάλιστα δὲ πάντων ὁ θάνατος.

³ Ἀλέξ. Ἀφρ. Περὶ ψυχῆς 159.19: ὁ δὲ τὴν ἀρετὴν ἔχων καταλείποι ἂν ποτε τὸν βίον τὸν μετὰ ἀρετῆς διὰ τὴν έξαγωγήν τὴν εύλογον. Πάλι Ἀλέξ. Ἀφρ. Περὶ ψυχῆς 160.24: διὰ γοῦν τὴν τούτων ἐνδειαν ὁ τὴν ἀρετὴν ἔχων ἑαυτὸν ἐξάγει. Πάλι Ἀλέξ. Ἀφρ. Περὶ ψυχῆς 168.1: ...τῷ τὴν ἀρετὴν ἔχοντι... τὸν σοφόν... τῷ σοφῷ. Καὶ στο Διογ. Λ. Βίοι 7.130: εύλόγως τέ φασιν <Στωικοί> ἐξάξειν ἑαυτὸν τοῦ βίου τὸν σοφόν. Καὶ Στοβ. Έκλ. 2.110.9: τὴν έξαγωγήν τὴν ἐκ τοῦ βίου τοῖς σπουδαίοις. Καὶ Πλούτ. κοιν.ένν. 2.1063d: καὶ πολλοὺς μὲν ἐξάγουσι <Στωικοί> τῶν σοφῶν.

⁴ Πβ. Bevan, *Stoics and Sceptics*, σ. 70-72.

⁵ Για ανάλυση της σκοπιμότητας και της éιτουργικότητας της έννοιας του σοφού στη Στοά Πβ. Bevan, *Stoics and Sceptics*, σ. 70-72. Για την εκτίμηση του Χρύσιππου στη Στοά χρήσιμη είναι η υπενθύμιση του Διογ. Λ. Βίοι 7.183: εἰ μὴ γὰρ ἦν Χρύσιππος, οὐκ ἂν ἦν στοά.

εὐλογον ἐξαγωγή, που τόσο απασχόλησε τη Σχολή και υποβαθμίζεται ως δυνητική απόδειξη της ελευθερίας του ιδεατού και ανυπόστατου σοφού.

- iii. Ένα σημείο που ήδη από την αρχαιότητα έγινε αιτία επίθεσης από τους πολέμιους της Σχολής, είναι η αντίφαση, καταστάσεις αδιάφορες για αρετή και ευδαιμονία να οδηγούν σε απαλλαγή από τη ζωή των σοφών, πού είναι ήδη ενάρκτος και ευδαίμων, πολύ περισσότερο όταν αυτό γίνεται με την προτροπή της αρετής, που χαρακτηρίζεται ως *αὐτάρκης πρὸς εὐδαιμονίαν*¹. Οι νεώτεροι Στωικοί προσπάθησαν να δώσουν μια κάποια απάντηση, ότι δηλαδή η *αὐτάρκης αρετή* δεν πληθαίνει με το χρόνο, άρα με την παραμονή στη ζωή, και ότι τελικώς ο ευδαίμων δεν είναι χαμένος σταματώντας τη ζωή του².
- iv. Οξύ πρόβλημα προκύπτει και από την ασάφεια της οριοθέτησης των *αδιαφόρων*, μέχρι που δηλαδή το άλγος και η αναπηρία ζυγίζουν περισσότερο από το θάνατο και από που και πέρα όχι: ο πάσχων έχει να επιλέξει σε δυο καταστάσεις εξ ίσου *αποπροηγμένες* κατά την ταξινόμηση της Σχολής³. Πρόκειται για ένα λογικό αδιέξοδο της άρνησης της Στοάς για κάθε διαβάθμιση του αγαθού και επιτρέπει από τη μια να γίνονται δηλώσεις για Στωική θωράκιση στον πόνο⁴ και από την άλλη να λογίζεται ο πόνος ως αιτία *ἐξαγωγής*⁵.

¹ Ἀλέξ. Ἀφρ. *Περὶ ψυχῆς* 168.1: καθόλου δέ, εἰ ἡ ἀρετὴ αὐτάρκης πρὸς τὸ παρασχέσθαι τὸν βίον ἡμῶν ὀκρῶς εὐδαίμονα καὶ μακάριον, πῶς εὐλογος ἐξαγωγή τῇ τὴν ἀρετὴν ἔχοντι, ἐν μακαρίῳ βίῳ ὄντι; ὡς γὰρ ὁποῖον τὸ λέγειν τὸν Δία ἐθέλειν ἀποθανεῖν, οὕτως ὁποῖον καὶ τὸν ἐπίσης τούτῳ μακαρίως ζῶντα ἑαυτὸν ἐξάγειν εὐλόγως τοῦδε τοῦ βίου τῶν μὲν σωματικῶν καὶ ἐκτός αδιαφόρων ὄντων καὶ μὴτε ποιούντων τὴν εὐδαιμονίαν μὴτε ἀναιρούντων. Καὶ παρακάτω: πῶς γὰρ εὐλογον τὴν ἀρετὴν τοῦθ' ὑποβάλλειν τῷ σοφῷ;

² Σενέκας, *Epist.* 77.4: *Vita non est imperfecta si honesta est: ubicumque desines, si bene desinis, tota est.* Καὶ Σενέκας, *Epist.* 101.15: *Quam bene vitas referte, non quam diu. Saepe autem in hoc esse bene, ne diu.*

³ Στον Πλούταρχο ανευρίσκεται μια αναφορά σε κάποιο ἐπὶ τοσοῦτο... ὥστε, ἀλλὰ δεν γίνονται ἄλλες διευκρινήσεις: Πλούτ. *Κοιν. ἐνν.* 4.1060c: *οἰκείου ἐπὶ τοσοῦτο καὶ ἀλλοτριῶν ὥστε τῶν μὲν μὴ τυγχάνοντας τοῖς δὲ περιπίπτοντας εὐλόγως ἐξάγειν.*

⁴ Γρηγ. Ναζιανζ. *Ἐπιστ.* 32: ἀλλ' εἶναι τὸν σπουδαῖον μακάριον, κἂν ὁ Φαλάριδος ταῦρος ἔχει καϊόμενον. Παράδειγμα εφαρμογῆς ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Ποσειδωνίου, *Κικ. Tusc. Dis.* 2.61.

⁵ Διογ. Λ. *Βίοι* 7.174: ὄνειδίσαντος αὐτῷ τινος εἰς τὸ γῆρας, «Κάγώ,» ἔφη, «ἀπιέναι βούλομαι ὅταν δὲ πανταχόθεν ἑμαυτὸν ὑγιαίνοντα περινοῶ καὶ γράφοντα καὶ ἀναγινώσκοντα, πάλιν μένω.»

γ. Η εξέλιξη της πρότασης της εὐλόγου ἐξαγωγῆς

Η μελέτη της εξέλιξης των απόψεων στη διαδρομή της Σχολῆς είναι δύσκολη, καθώς πολλά κρίσιμα αποσπάσματα είναι αγνώστου πατρότητας¹. Διασώθηκαν πάντως και αποσπάσματα που αποδίδονται με ασφάλεια στο Ζήνωνα, το Χρύσιππο τον Επίκτητο και το Μάρκο Αυρήλιο.

Δεν υπάρχει, έτσι, συμφωνία για το αν στην αφετηρία της θεωρίας της εὐλόγου ἐξαγωγῆς στέκεται ο Ζήνων, ο Χρύσιππος ή η Μέση Στοά². Αφού όμως οι βάσεις της θεωρίας, έννοιες όπως ἀγαθόν/κακόν/ἀδιάφορον, προηγμένον/ἀποπροηγμένον/ καθάπαξ ἀδιάφορον, καθήκον/παρὰ τὸ καθήκον, κατὰ φύσιν/παρὰ φύσιν, σοφός/φαῦλος, κατόρθωμα/ἀμάρτημα, έχουν αναπτυχθεί ήδη από τους ιδρυτές της Σχολῆς³, αφού οι Κυνικοί, που αναμφίβολα επηρέασαν τη διαμόρφωση της Στωϊκῆς ηθικῆς⁴, είχαν ήδη ανάλογες προτάσεις για τη διαφύλαξη της αυτάρκειας και της ελευθερίας του σοφοῦ⁵, τέλος αφού οι ίδιοι οι πρώτοι δάσκαλοι, ο Ζήνων και ο

Παράδειγμα εφαρμογῆς η εξαγωγή του Κλεάνθη: Ind. Stoic. Herc. col 28: ἀλγήσας δ' οὐ μικρὸν <Κλεάνθης> τοῦ βίου ἀπηλλάγη.

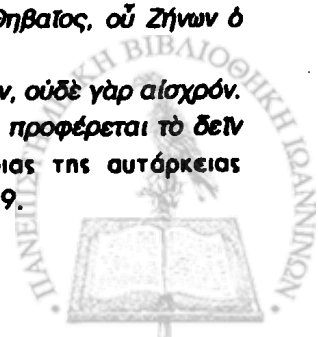
¹ Ως υποκείμενα των αποσπασμάτων φέρονται αόριστα οἱ Στωϊκοὶ φιλόσοφοι, οἱ Στωϊκοί, οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς, οἱ ἀπὸ τῆς Ποικίλης, οἱ φιλόσοφοι, ή ἀκόμη και αὐτοί, φασίν.

² Για τον Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, τ. 5, σ. 314, ήδη οι πρώτοι σχολάρχες είχαν δώσει βαρύτητα στη θεωρία. Αντίθετα για τον A. Bonhöffer, *Die Ethik des Stoikers Epiktet*, σ. 188), μια ολοκληρωμένη ἄποψη φαίνεται να υπάρχει μόνο μετά το Χρύσιππο ή τη Μέση Στοά.

³ Ένα παράδειγμα στο Διογ. Λ. Βίοι 7.108: κατωνομάσθαι δὲ οὕτως ὑπὸ πρώτου Ζήνωνος τὸ καθήκον.

⁴ Με ὅλο τα προβήματά της πβ. τη διαδοχή στο Διογ. Λ. Βίοι 1.15: Εἰς δὲ Χρύσιππον οὕτω καταλήγει. Σωκράτους Ἀντισθένης, οὗ Διογένης ὁ κύων, οὗ Κράτης ὁ Θηβαῖος, οὗ Ζήνων ὁ Κιτιεύς, οὗ Κλεάνθης, οὗ Χρύσιππος.

⁵ Διογ. ἀπόσι. 256 Mullach. Διογένης λέγει, ὅτι ὁ θάνατος οὐκ ἔστι κακόν, οὐδὲ γὰρ αἰσχρόν. Ἀκόμη Πλούτ. Στωϊκ. ἐναντ. 14.1039e: τοῦ Ἀντισθένης ἐπαινῶν <Χρύσιππος> προφέρεται τὸ δεῖν κτᾶσθαι νοῦν ἢ βρόχον. Για τις κυνικές επιρροές στη διαμόρφωση της έννοιᾶς της αυτάρκειας του σοφοῦ πβ. και Μπαγιόνας, *Η πολιτική φιλοσοφία των Κυνικῶν*, σ. 69.

Κλεάνθης, έκαναν πράξη την εύλογον εξαγωγήν, ίσως είναι άδικο να τους αμφισβητηθεί η πατρότητα της ιδέας¹.

Τέτοιες απόψεις δεν ήσαν εξ άλλου ούτε πρωτότυπες ούτε ξένες για τον 3ο αιώνα, τον αιώνα ακμής της Αρχαίας Στοάς. Στα χρόνια του Κλεάνθη (304-233 π. Χ.) και στην Αλεξάνδρεια του Πτολεμαίου Β' του Φιλάδελφου (285-246 π. Χ.) είχε μεγάλη επιτυχία το ανάλογο κήρυγμα του Ηγησία του Πεισιθανάτου². Η ανάπτυξη τέτοιων απόψεων και σε άλλα φιλοσοφικά ρεύματα δεν επιτρέπει αφ' ενός να θεωρηθεί η εύλογος εξαγωγή ως συνέπεια της ανατολικής καταγωγής των πρώτων Σχολαρχών της Στοάς³ και αφ' ετέρου να αποδοθεί η πατρότητα τους σε όψιμους Στωικούς. Τέλος σε κάποιο απόσπασμα συναντάται ο Κλεάνθης κατηγορούμενος ότι δεν είχε αποχωρήσει από τη ζωή παρά το βαθύ γήρας του⁴.

Επειδή εκείνα τα αποσπάσματα, που τονίζουν την υποχρέωση του ψαύλου για παραμονή στη ζωή, αποδίδονται στον Χρύσιππο, η αντίφαση εκουσίως θανάτου και ενστίκτου αυτοσυντήρησης θα μπορούσε να οδηγήσει στην υπόθεση ότι αυτός ο αυστηρός διαχωρισμός είναι μια Χρυσίππεια προσθήκη, που εγκαινιάζει μια αυστηρότερη στάση της Στοάς απέναντι στην εύλογον εξαγωγή⁵. Έτσι φέρεται ο

¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει, μέσα στα πλαίσια της εξαγωγής, ο χρησμός που δόθηκε στο Ζήνωνα, Διογ. Λ. Βίοι 7.2: χρηστηριασμένου αυτού τί πράττων άριστα βιώσεται, αποκρίνασθαι τὸν θεόν, εἰ συγχρωτίζοιτο τοῖς νεκροῖς. Η ερμηνεία που έδωσε ο ίδιος ο Ζήνων ήταν όμως άσχετη με το λυτρωτικό θάνατο: *ὁθεν ξυνέντα τὰ τῶν ἀρχαίων ἀναγινώσκειν*.

² Κικέρων, *Tusc.* 1.34.83.

³ Αμφισβητείται εξ άλλου η εν γένει σημαντική επίδραση στη Στωική ηθική, που είχε υπαινιχθεί ο Rohlfenz, ηβ. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία*, σ. 186, 397.

⁴ Διογ. Λ. Βίοι 7.174: *ὄνειδίσαντος αὐτῷ τινος εἰς τὸ γήρας, «Κάγώ,» ἔφη <Κλεάνθης>, «ἀπιέναι βούλομαι ὅταν δὲ πανταχόθεν ἑμαυτὸν ὑγιαίνοντα περινοῶ καὶ γράφοντα καὶ ἀναγινώσκοντα, πάλιν μένω.»* Η αντιπαράθεση απόψεων στο χωρίο δείχνει και πόσο ήταν αντικείμενο συζήτησης ανάλογα ερωτήματα κατά τον 3ο αιώνα π.Χ.

⁵ Στον Πλούταρχο σώζεται μια έντονη κριτική του Χρυσίππου στις πλατωνικές υποδείξεις για την αναξιότητα της ζωής του ψαύλου: Πλούτ. *Στωϊκ.έναντ.* 14.1039d: *ἐν γούν τοῖς περὶ τοῦ Προτρέπεσθαι, τοῦ Πλάτωνος ἐπιλαμβανόμενος <Χρύσιππος> λέγοντος, ὅτι τῷ μηδὲ μαθόντι μὴδ' ἐπισταμένῳ ζῆν, λυσπελεῖ μὴ ζῆν, ταῦτ' εἶρηκε κατὰ λέξιν "ὁ γὰρ τοιοῦτος λόγος καὶ ἑαυτῷ μάχεται καὶ ἥκιστά ἐστι προτρεπτικός. Πρῶτον γάρ... Παρόμοια κριτική γίνεται και στο Θέογνι που εξυμνούσε το θάνατο σαν διαφυγή από τη φτώχεια, σύμφωνα πάντα με τη μαρτυρία του Πλουτάρχου: Πλούτ. *Στωϊκ.έναντ.* 22.1069d: *οὕτως ἀποδειλῶντα πρὸς τὴν πενίαν ἀδιάφορον οὔσαν. Πάλι ο Χρύσιππος είναι που φροντίζει να διευκρινίσει ότι και η εξαγωγή**

Χρύσιππος να κάνει προσπάθειες *ἐπιλαΐνειν τὴν ἀτοπίαν περὶ τῶν κακῶν*¹, προβάλλοντας την κοινή σε φυτά, ζῶα και ανθρώπους αυτοσυντήρηση² και κάνοντας μια υπόδειξη για τα κακά του βίου και την κακία σαν μορφή ή απόρροια λόγου³, παραπέμποντας έτσι στην ακανθώδη Στωική θεοδικία⁴. Γιά την παρούσα μελέτη αρκεί η επισήμανση ότι ο πόνος, άρα και η νόσος, δεν επιβάλλεται από τη Φύση χωρίς σκοπιμότητα, αλλά είναι αναγκαίος για την οικονομία του συνόλου⁵.

Αυτή η αυστηρότητα θα διατηρηθεί και στους επόμενους αιώνες, με δηλώσεις κατά της εξαγωγής και με διάθεση υποταγής στη μοίρα: ο Παναίτιος (περίπου 180-110 π. Χ.) δεν έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στον ανεδαφικό τύπο του στωικού σοφού⁶ που κατέχει το δικαίωμα της *ἐξαγωγῆς*. Ο Ποσειδώνιος (135-51 π.Χ.) φαίνεται να αποκρύπτει την *ἐξαγωγήν*, και αρνείται, παρά τις επώδυνες κρίσεις της ασθένειάς του να παραδεχθεί τον πόνο σαν κακό⁷. Μετά το Σενέκα, που παρουσιάζεται επιρρεπής στην αποδοχή κάθε μορφής λυτρωτικού θανάτου⁸, ο Επίκτητος στον 2ο πλέον αιώνα μ.Χ. τηρεί πάλι μια επιφυλακτική στάση για την *ἐξαγωγήν*⁹.

είναι αδιάφορον. Πλούτ. κοιν.ένν. 18.1042d: ἀλλ' οὐδ' ὅλως, φασίν, οἶται δεῖν Χρύσιππος οὔτε μονὴν ἐν τῇ βίῳ τοῖς ἀγαθοῖς, οὔτ' ἐξαγωγήν τοῖς κακοῖς παραμετρεῖν, ἀλλὰ τοῖς μέσοις κατὰ φύσιν.

¹ Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 14.1042c: βουλόμενος οὖν <Χρύσιππος> ταύτην ἐπιλαΐνειν τὴν ἀτοπίαν ἐπιλέγει περὶ τῶν κακῶν. "ἔστι δ' οὐ ταῦτα προτεροῦντα ἀλλὰ ὁ λόγος, μεθ' οὗ βιοῦν ἐπιβάλλει μᾶλλον καὶ εἰ ἄφρονες ἐσόμεθα.

² Διογ. Λ. Βίοι 7.107: οἷον τὸ ἀκόλουθον ἐν ζωῇ, ὅπερ καὶ ἐπὶ τὰ φυτὰ καὶ καὶ ζῷα διατείνει.

³ Ὅπως και παραπάνω: Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 14.1042c: βουλόμενος οὖν <Χρύσιππος> ταύτην ἐπιλαΐνειν τὴν ἀτοπίαν ἐπιλέγει περὶ τῶν κακῶν. "ἔστι δ' οὐ ταῦτα προτεροῦντα ἀλλὰ ὁ λόγος, μεθ' οὗ βιοῦν ἐπιβάλλει μᾶλλον καὶ εἰ ἄφρονες ἐσόμεθα... ἡ δὲ κακία λογικόν ἐστι, μᾶλλον δὲ λόγος ἡμαρτημένος.

⁴ Μόνο μετά από τον Ποσειδώνιο η Στοά παραδέχθηκε ύπαρξη ρίζας κακού στον άνθρωπο. Πβ. Bevan, *Stoics and Sceptics*, σ. 104, όπου και ανάλογο απόσπασμα. Αναλυτικά για τη Στωική θεοδικία Πβ. Windelband-Heimsoeth, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, τ. 1, σ. 227.

⁵ Πβ. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία*, σ. 287.

⁶ Πβ. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία*, σ. 334.

⁷ Κικέρων, *Tusc.Dis.* 2.61. Πβ Zeller-Nestle, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, σ. 231.

⁸ Σενέκας, *Epist.* 77.4: *Saepe autem et fortitear desinendum est et non ex maximis causis, nam nec maximae sunt aquae nos tenent.* Η ερμηνεία που δίνει ο Σενέκας στη θεωρία της εὐλόγου *ἐξαγωγῆς* θεωρείται ακραία: Van Hoof, *From Autothanasia to Suicide*, σ. 17.

⁹ Ἐπικτ. Διατρ. 1.9.8-10: ὑμᾶς μὲν ἐρχεσθαι λέγοντας Ἐπίκτητε, οὐκέτι ἀνεχόμεθα μετὰ τοῦ σωματίου τούτου δεδεμένοι...ἄφες ἡμᾶς ἀπελθεῖν ὅθεν ἐληλύθαμεν...ἐμὲ δ' ἐν τῇ <δε> λέγειν ὅτι "

Ο Επίκτητος, όταν αναφέρεται στο θάνατο ως φαινόμενον δεινόν, δεν είναι από φόβο αλλά μάλλον για άσκηση ζωής¹. Αδιαφορεί επιδεικτικά για το θάνατο², ωστόσο δεν γίνεται πεισιθάνατος· η εθελούσια έξοδος παρουσιάζεται περισσότερο ως θεωρητική μορφή λύτρωσης, διασφάλιση της ελευθερίας αποφάσεων στον άνθρωπο, ως προαίρεσις³ παρά ως εύκολο φάρμακο. Ο ίδιος διευκρινίζει με αυστηρότητα ότι η απόφαση της αποχώρησης από τη ζωή δεν πρέπει να είναι πρόχειρη, *άνευ πάσης αίτίας*⁴ και να συνυπολογίζει μάλιστα το πένθος των οικείων και των φίλων. Παραμένει ασαφές τι θα περιελάμβανε η *πάσα αίτια*, ωστόσο από το εδάφιο προκύπτει ότι στις φιλοσοφικές σχολές είχε προκύψει το ερώτημα για τις προϋποθέσεις του εκουσίου θανάτου.

- Ενδιαφέρον για την εξέλιξη και την υποβάθμιση της θεωρίας για τον εκούσιο θάνατο είναι και το γεγονός ότι ο Επίκτητος, σε αντίθεση με την Αρχαία Στοά, δεν χρησιμοποιεί ιδιαίτερη λέξη για την πράξη της αυτοκτονίας⁵. Ακόμη κι η τόσο προσφιλής στους παλιότερους Στωικούς *εξαγωγή* συναντάται μια και μοναδική φορά στο σωζόμενο έργο του και πάλι με αλλοιωμένη σημασία⁶.

άνθρωποι, ἐκδέξασθαι τὸν θεόν. ὅταν ἐκεῖνος σημήνῃ καὶ ἀπολύσῃ ὑμᾶς ταύτης τῆς ὑπηρεσίας, τότε ἀπολύεσθε πρὸς αὐτόν· ἐπὶ δὲ τοῦ παρόντος ἀνάσχεσθε ἐνοικοῦντες ταύτην τὴν χώραν, εἰς ἣν ἐκεῖνος ὑμᾶς ἔταξεν". Πβ. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, τ. 5, σ. 315 και για την προϋούσα υποταγή των όψιμων Στωικών στη μοίρα ηβ. Zeller-Nestle, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, σ. 340.

¹ Έπικτ. Έγγχ. 21: θάνατος καὶ φυγή καὶ πάντα τὰ δεινὰ φαινόμενα πρὸ ὀφθαλμῶν ἔστω σοὶ καθ' ἡμέραν, μάλιστα δὲ πάντων ὁ θάνατος.

² Έπικτ. Διατρ. 3.22.21: θάνατος; ἐρχέσθω ὅταν θέλῃ, εἴτε ὅλου εἴτε μέρους τινος. Έπικτ. Διατρ. 3.22.23: μή τι ἄλλο μέλλει γίνεσθαι ἢ τὸ σωματίον χωρίζεσθαι καὶ ἡ ψυχὴ; οὐδέν.

³ Έπικτ. Διατρ. 2.23.17: τί ὅλον ἀναιρεῖ τὸν ἄνθρωπον ποτὲ μὲν λιμῶ, ποτὲ δ' ἀγχόνῃ, ποτὲ δὲ κατὰ κρημνοῦ; προαίρεσις. Το εδάφιο εἶναι το μοναδικό στον Επίκτητο, όπου γίνεται αναφορά σε τρόπους αυτοκτονίας.

⁴ Έπικτ. Διατρ. 2.15.10: *άνευ πάσης αίτίας ἐξάγεις ἡμῖν ἄνθρωπον ἐκ τοῦ ζῆν, φίλον καὶ συνήθη*.

⁵ Έπικτ. Διατρ. 1.9.10: ἀπελθεῖν ὅθεν ἐληλύθαμεν. 2. 23.17: τί ἀναιρεῖ τὸν ἄνθρωπον.

⁶ Έπικτ. Διατρ. 2.15.10: *άνευ πάσης αίτίας ἐξάγεις ἡμῖν ἄνθρωπον ἐκ τοῦ ζῆν, φίλον καὶ συνήθη*. Ο λόγος απευθύνεται σε φίλο, που από επιπόλαιο κίνητρα ωθούμενος αποπειράται να αυτοκτονήσει.

Ωστόσο, η ασυνέπεια αυτή στη διαδρομή της Στοάς δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της αλλαγής με τους αιώνες: ακόμη και ο Χρύσιππος που κήρυξε κριτική στην έξαγωγή και απαγόρευση της στους φαύλους, φέρεται αλλού ως ένθερμος υπέρμαχος της λυτρωτικής θανάτωσης: *δεικτάσθαι νοῦν ἢ βρόχον*¹.

δ. Ο Θεός

Επίμονη προσπάθεια της Στοάς ήταν να διακηρυχθεί ότι η έξαγωγή είναι εκδήλωση ελευθερίας², ωστόσο οι προϋποθέσεις της δημιουργούν κλίμα καταναγκασμού και αναγκαστικής σχεδόν επιλογής. Η ελευθερία των Στωικών ούτως ή άλλως δημιουργεί προβλήματα κατανόησης: ο,τι και να κάνει ο άνθρωπος, θα το περιλάβει ο λόγος στην αρμονία του³, ωστόσο μόνο η συναίνεση στο λόγο θα φέρει την ευδαιμονία, το ύψιστο αγαθό· μια ελευθερία θρησκευτικού τύπου: ο λόγος οδηγεί όσους συμφωνούν μαζί του και σπρώχνει όσους διαφωνούν.

Ο σοφός, λοιπόν, ενεργεί σύμφωνα με τον λόγον ζήτημα συμμόρφωσης σε άλλη υπέρτατη αρχή δεν τίθεται. Ακόμη δεν εξετάζεται το ενδεχόμενο μεταθανάτιας αμοιβής ή τιμωρίας⁴: από αυτήν την άποψη η αυτοδιάθεση της ζωής δεν είναι κολάσιμη, όπως θα γίνει αργότερα με το Χριστιανισμό, εξ άλλου για τη Στοά δεν υπάρχει ατομική μεταθανάτια αθανασία της ψυχής⁵.

Μόνο στους πολύ όψιμους Στωικούς θα δημιουργηθεί η ανάγκη απολογίας στο Θεό και υποταγής στη Μοίρα, με αποτέλεσμα την βαθμιαία άρνηση της

¹ Πλούτ. *Στωικ.έναντ.* 14.1039e.

² Μάρκος Αὔρ. *Εἰς ἐαυτ.* 5.29: *Ἐὰν δὲ μὴ ἐπιτρέπωσι, τότε καὶ τοῦ ζῆν ἐξιθι, οὕτως μέντοι, ὡς μὴδὲν κακὸν πάσχων. Καπνὸς καὶ ἀπέρχομαι... Μέχρι δέ με τοιοῦτον οὐδὲν ἐξάγει, μένω ἐλεύθερος καὶ οὐδεὶς με κωλύσει ποιεῖν, ἃ θέλω.* Πβ Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, τ. 5, σ. 315.

³ Πβ. τον Ὑμνο τοῦ Κλεάνθους, Στοβ. *Ἐκλ.* 1.1.12.

⁴ Σέξτ. Ἐμπειρ. *Μαθημ.* 11.59: *οὐκ ἂν ποτε τοῦτ' ἐποίουν, μηδεμιᾶς αὐτοῖς ἐλπιζομένης μετὰ θάνατον ἡδονῆς, εἰ μὴ φυσικῶς τὸ καλὸν καὶ ἀγαθὸν τούτοις τε καὶ πᾶν τὸ γενναῖον ἀεὶ ζῆν ἀπεσπᾶτο πρὸς τὴν αὐτοῦ αἵρεσιν.*

⁵ Για τη μεταθανάτια τύχη της ψυχής κατά τη Στοά Πβ. Bevan, *Stoics and Sceptics*, σ. 104 και Windelband-Heimsoeth, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, τ.1, σ. 218.

εὐλόγου ἐξαγωγῆς¹ τόσο στον Επίκτητο² όσο και στο Μάρκο Αυρήλιο³. Ἔτσι, ἀντὶ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν ἀνθρώπων σε σοφοὺς καὶ φαύλους ἡ διδασκαλία τοῦ Επίκτητου γιὰ τὸ λυτρωτικὸ θάνατο ἔχει ὡς νέο βασικὸ ἀξίωμα τὴν ἀναφορὰ στο θεῖον, ἡ ἀναφορὰ ἐντυπωσιακὰ παράλληλη με τὴν χριστιανικὴ, ποὺ θὰ δεσπόσει στὴ δυτικὴ σκέψη καὶ πρακτικὴ ὡς τὶς μέρες μας: ἡ ζωὴ εἶναι στὰ χέρια τοῦ θεοῦ καὶ ἐκεῖνος μόνον ἔχει τὸ δικαίωμα πάνω της: *ὅταν ἐκεῖνος σημήνη καὶ ἀπολύσει ὑμᾶς ταύτης τῆς ὑπηρεσίας*. Ὁ ἄνθρωπος ἀπλῶς ἐκτελεῖ ἡ διατεταγμένη θητεία καὶ πρέπει νὰ ἀφήνεται με ἐμπιστοσύνη στὰ χέρια τοῦ θεοῦ τοῦ, *ἐκδέξασθαι τὸν θεόν*⁴. Εἶναι πρώτη φορὰ ποὺ σε ἐδάφιο ἐκουσίου θανάτου γίνεται λόγος γιὰ τὴν βούληση τοῦ θεοῦ.

~ Ἡ ἀναφορὰ στο θεϊκὸ σημεῖο-σῆμα συναντάται καὶ στὴν Ἀρχαία Στοά, ἀν καὶ με πολὺ διαφορετικὸ περιεχόμενο: ἐκεῖ τὸ σῆμα τοῦ τέλους τοῦ βίου εἶναι καὶ πρόταση ἐξαγωγῆς: ὁ ἄνθρωπος, ὁ σοφὸς τουλάχιστον, ἔχει τὴν ἐλευθερία τῆς ἀπόφασης, ὑπακούει ὅμως στο θεϊκὸ σημεῖο.

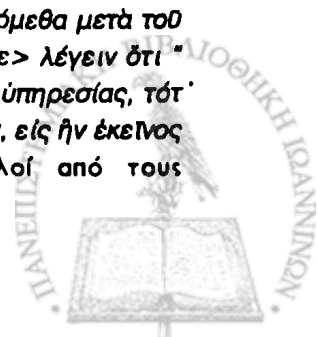
ε. Προϋποθέσεις καὶ κριτήρια εφαρμογῆς

¹ Γιὰ πρῶτες ἀνιχνεύσεις τῆς θεϊκῆς παρέμβασης Πβ. Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403: *ὡς προσέταξεν ἡ Πυθία τινὶ ἀποσφάξαι ἑαυτὸν ὑπὲρ τῆς ἰδίας πόλεως*.

² Ἐπικτ. Διατρ. 1.9.8-10: *ὑμᾶς μὲν ἔρχεσθαι λέγοντας Ἐπίκτητε, οὐκέτι ἀνεχόμεθα μετὰ τοῦ σωματίου τούτου δεδεμένοι... ἄφες ἡμᾶς ἀπελθεῖν ὅθεν ἐληλύθαμεν... ἐμὲ δ' ἐν τῇ <δε> λέγειν ὅτι " ἄνθρωποι, ἐκδέξασθαι τὸν θεόν. ὅταν ἐκεῖνος σημήνη καὶ ἀπολύσῃ ὑμᾶς ταύτης τῆς ὑπηρεσίας, τότε ἀπολύεσθε πρὸς αὐτόν ἐπὶ δὲ τοῦ παρόντος ἀνάσχεσθε ἐνοικοῦντες ταύτην τὴν χώραν, εἰς ἣν ἐκεῖνος ὑμᾶς ἔταξεν"*.

³ Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 5.29: *Τούναντίον γὰρ δεῖ παραμυθούμενον ἑαυτὸν περιμένειν τὴν φυσικὴν λύσιν καὶ μὴ ἀσχάλλειν τῇ διατριβῇ, ἀλλὰ τούτοις μόνοις προσαναπαύεσθαι ἐνὶ μὲν τῇ, ὅτι οὐδὲν συμβήσεται μοι, ὃ οὐχὶ κατὰ τὴν τῶν ὄλων φύσιν ἐστίν· ἐτέρῳ δέ, ὅτι ἐξεστὶ μοι μηδὲν πράσσειν παρὰ τὸν ἐμὸν θεόν καὶ δαίμονα. Οὐδεὶς γὰρ ὁ ἀναγκάσων τοῦτον παραβῆναι*.

⁴ Ἐπικτ. Διατρ. 1.9.8-10. *ὑμᾶς μὲν ἔρχεσθαι λέγοντας Ἐπίκτητε, οὐκέτι ἀνεχόμεθα μετὰ τοῦ σωματίου τούτου δεδεμένοι... ἄφες ἡμᾶς ἀπελθεῖν ὅθεν ἐληλύθαμεν... ἐμὲ δ' ἐν τῇ <δε> λέγειν ὅτι " ἄνθρωποι, ἐκδέξασθαι τὸν θεόν. ὅταν ἐκεῖνος σημήνη καὶ ἀπολύσῃ ὑμᾶς ταύτης τῆς ὑπηρεσίας, τότε ἀπολύεσθε πρὸς αὐτόν ἐπὶ δὲ τοῦ παρόντος ἀνάσχεσθε ἐνοικοῦντες ταύτην τὴν χώραν, εἰς ἣν ἐκεῖνος ὑμᾶς ἔταξεν"*. Ἀπὸ τὸ ἐδάφιο διαφαίνεται ἐμμεσα, ἀλλὰ καθαρὰ, πὼς πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀκροατὲς ζητούσαν πιεστικὰ ἡ θετικὴ συμβουλή γιὰ αυτοκτονία.

Το πρώτο σαφές κριτήριο είναι η ταξινόμηση του ενδιαφερομένου στους σοφούς ή τους φαύλους¹. Δεν αρκεί μάλιστα η εξασφάλιση της ελεύθερης επιλογής για τους σοφούς, αλλά τονίζεται η υποχρέωση της παραμονής των φαύλων στη ζωή².

Παρακάμπτοντας τις παραπάνω δυσκολίες, στα αποσπάσματα προσφέρονται κάποιες ενδείξεις για το τι είναι αυτό που θα οδηγήσει τον άνθρωπο, τον σοφόν έστω, στην εύλογον έξαγωγήν. Το κοινό σημείο των προϋποθέσεων αυτών είναι η απώλεια της δυνατότητας για μια ζωή κατὰ φύσιν και κατὰ λόγον, για μια ζωή δηλαδή εκλογής³ και αξιοπρέπειας⁴. Αναλυτικότερα, τέτοιες προϋποθέσεις μπορούν να δημιουργήσουν:

- i. οι εξωτερικοί κοινωνικοί ανασταλτικοί παράγοντες⁵ και μάλιστα καταστάσεις πολιτικής ανελευθερίας⁶,

¹ Στοβ. Έκλ. 2.110.9: τὴν έξαγωγήν τὴν ἐκ τοῦ βίου τοῖς σπουδαίοις... τοῖς φαύλοις μονὴν ἐν τῷ βίῳ <καθηκόντως γίνεσθαι>.

² Πλούτ. κοιν.ένν. 2.1063d: καὶ πολλοὺς μὲν ἐξάγουσι <Στωϊκοὶ> τῶν σοφῶν... πολλοὺς δὲ κατέχουσι τῶν φαύλων, ὡς καθηκόντως αὐτοῖς ζῆν κακοδαιμονοῦντας. Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 14.1039d: τοῖς φαύλοις καθήκει μένειν ἐν τῷ ζῆν. Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 14.1042a: λυσίτελεϊ ζῆν ἄφρονα μᾶλλον. Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 14.1042d: μένειν αὖθις ἐν τῷ ζῆν τοῖς κακοδαιμονοῦσιν <γίνεται καθηκον>.

³ Ἀλέξ. Ἀφρ. Περί ψυχῆς 160.24: διὰ γοῦν τὴν τούτων ἐνδειαν <τῶν κατὰ φύσιν καὶ οἰκείων> ὁ τὴν ἀρετὴν ἔχων ἑαυτὸν ἐξάξει ποτὲ οὐ γὰρ διὰ τὸ ἀδυνατεῖν ἐκλέγεσθαι ταῦτα ἢ έξαγωγή, ὅπερ ἔργον τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ τῷ μὴ παρεῖναι ἃ οὐκ ἐπ' αὐτῇ. Ομοίως, Κλήμης Ἀλεξ. Στρωμ. 4.6.576: εἴ τι τοῦ πράσσειν <αὐτὸν> οὕτω στερήσειεν αὐτόν, ὡς μηκέτι ἀπολελεῖσθαι αὐτῷ μηδὲ ἐλπίδα τῆς πράξεως. Ἀναλογεῖς δηλώσεις στο Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 5.29: Μέχρι δέ με τοιοῦτον οὐδὲν ἐξάγει, μένω ἐλεύθερος καὶ οὐδεὶς με κωλύσει ποιεῖν, ἃ θέλω. Θέλω δὲ κατὰ φύσιν τοῦ λογικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ζώου. Ομοίως Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 8.47: Μὴ οὖν λυποῦ' οὐ γὰρ παρὰ σέ ἢ αἰτία τοῦ μὴ ἐνεργεῖσθαι. "Ἀλλὰ οὐκ ἄξιον ζῆν μὴ ἐνεργουμένου τούτου". Ἀπιθι οὖν ἐκ τοῦ ζῆν εὐμενῆς, ἧ καὶ ὁ ἐνεργῶν ἀποθνήσκει, ἅμα δὲ τοῖς ἐνισταμένοις. Ομοίως Σενέκας, De Ira 1.15.2: Portentosus fetus exstinguismus, liberos quoque, si debiles monstrosique editi sunt, mergimus; nec ira sed ratio est a sanis inutilia discernere.

⁴ Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 10.8: ἐὰν δὲ αἰσθῇ, ὅτι ἐκπίπτεις καὶ οὐ περικρατεῖς, ἀπιθι θαρρῶν εἰς γωνίαν τινά, ὅπου κρατήσεις, ἢ καὶ παντάπασιν ἐξιθι τοῦ βίου.

⁵ Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 5.29: Ἐὰν δὲ μὴ ἐπιτρέψωσι, τότε καὶ τοῦ ζῆν ἐξιθι, οὕτως μέντοι, ὡς μηδὲν κακὸν πάσχων. Καπνὸς καὶ ἀπέρχομαι. Τί αὐτὸ πρᾶγμα δοκεῖς; Μέχρι δέ με τοιοῦτον οὐδὲν ἐξάγει, μένω ἐλεύθερος καὶ οὐδεὶς με κωλύσει ποιεῖν, ἃ θέλω.

⁶ Cramer, Excercitia Philos. 4.403: ἢ διὰ τοὺς ἐπισκωμάζοντας τυράννους καὶ ἀναγκάζοντας ἡμᾶς ἢ πράττειν αἰσχροῦ ἢ λέγειν τὰ ἀπόρρητα.

- ii. η σωματική ασθένεια και αναπηρία, που είναι τόσο ανιάτος ή επώδυνη, ώστε δεν επιτρέπει χρησθαι τὴν ψυχὴν τῷ σώματι¹,
- iii. το γήρας²,
- iv. η ψυχική νόσος³,
- v. η φτώχεια, αν και δεν υπάρχει ομοφωνία αποσπασμάτων⁴,
- vi. το καλό των άλλων, των φίλων, των οικείων, της πατρίδας⁵. Η έξαγωγή υπὲρ πατρίδος φαίνεται ασύμβατη με τον κοσμοπολιτισμό της Στοάς, ωστόσο δηλώνεται με σαφήνεια⁶, και υπάρχει το παράδειγμα του Κάτωνα του Νεότερου⁷,

¹ Διογ. Λ. Βίοι 7.130: εὐλόγως τέ φασιν <Στωικοί> ἐξάξειν ἑαυτὸν τοῦ βίου τὸν σοφὸν ... κἂν ἐν σκληροτέρῃ γένηται ἀληθόνι ἢ πηρώσεισιν ἢ νόσοις ἀνιάτοις. Ἀκόμη Cramer, *Exccerpta Philos.* 4.403: ἢ διὰ μακρὰν νόσον κωλύουσα ἐπὶ πολὺ ὀργάνῃ χρησθαι τὴν ψυχὴν τῷ σώματι.

² Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 3.1: Ἐὰν γὰρ παραληρεῖν ἄρῃται, τὸ μὲν διαπνεῖσθαι καὶ τρέφεσθαι καὶ ὀρμᾶν καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα οὐκ ἐνδεήσει· τὸ δὲ ἑαυτῷ χρησθαι καὶ τοὺς τοῦ καθήκοντος ἀριθμοὺς ἀκριβοῦν καὶ τὰ προφαινόμενα διαρθροῦν καὶ περὶ αὐτοῦ τοῦ, εἰ ἤδη ἐξακτέον αὐτόν, ἐφιστάνειν καὶ ὅσα τοιαῦτα λογισμοῦ συγγεγυμνασμένου πάνυ χρήζει, προαποσβέννυται. Χρὴ οὖν ἐπιέχεσθαι οὐ μόνον τῷ ἐγγυτέρῳ τοῦ θανάτου ἐκάστοτε γίνεσθαι, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ τὴν ἐννόησιν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν παρακολούθησιν προαπολήγειν.

³ Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 3.1: Ἐὰν γὰρ παραληρεῖν ἄρῃται. Στην ψυχική νόσο πρέπει να ενταχθεί και ο ληρος των Cramer, *Exccerpta Philos.* 4.403: ἢ διὰ ληρον. Σύμφωνα με το Χρύσιππο, η ψυχική νόσος μπορεί να οδηγήσει σε απώλεια της ορετής, ηβ. Zeller-Nestle, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, σ. 283.

⁴ Cramer, *Exccerpta Philos.* 4.403: ἢ διὰ πένιαν. Στο εδάφιο παρεμβάλλεται μάλιστα ο στίχος του Θέογνι: χρὴ πενίην φεύγοντα καὶ ἐς μεγακητέα πόντον. Ωστόσο στον Πλούταρχο φέρονται οι Στωικοί να επικρίνουν αὐτόν ακριβῶς τον στίχο: Πλούτ. Κοιν. ἐνν. 22.1069d: τὸν τοῖνον Θέογνιν αὐτοὶ παντελῶς ἀγενῆ καὶ μικρὸν ἡγούνται... Ομοίως Πλούτ. Στωϊκ. ἐναντ. 14.1039e: τοῦ Ἀντισθένους ἐπαινῶν (Χρύσιππος) προφέρεται τὸ δεῖν κτᾶσθαι νοῦν ἢ βρόχον... πότε δὲ καὶ τὸν Θέογνιν ἐπανορθούμενο "οὐκ ἔδει," φησὶν, "εἶπεῖν χρὴ πενίην φεύγοντα".

⁵ Cramer, *Exccerpta Philos.* 4.403: ἀποσφάζει ἑαυτὸν ὑπὲρ τῆς ἰδίας πόλεως, φθορᾶς τῇ πόλει ἐπικεμένης. Καὶ Διογ. Λ. Βίοι 7.130: εὐλόγως τέ φασιν <Στωικοί> ἐξάξειν ἑαυτὸν τοῦ βίου τὸν σοφὸν καὶ ὑπὲρ πατρίδος καὶ ὑπὲρ φίλων. Καὶ Σέξτ. Ἐμπειρ. Μαθημ. 11.59: ὑπὲρ πατρίδος ἢ γονέων ἢ τέκνων.

⁶ Για τη σχέση του σοφοῦ με την πατρίδα Πβ. καὶ Διογ. Λ. Βίοι 7.108: Καθήμεντα μὲν οὖν εἶναι ὅσα λόγος αἰρεῖ ποιεῖν, ὡς ἔχει γονεῖς τιμὰν, ἀδελφούς, πατρίδα, συμπεριφέρεσθαι φίλοις· παρὰ δὲ τὸ καθήκον δὲ, ὅσα μὴ αἰρεῖ λόγος, ὡς ἔχει τὰ τοιαῦτα, γονέων ἀμελεῖν, ἀδελφῶν ἀφροντιστεῖν, φίλοις μὴ συνδιατίθεσθαι, πατρίδα ὑπερορᾶν καὶ τὰ παραπλήσια.

⁷ Η "πατριωτική" αυτοκτονία του στην Υτίκη έγινε αντικείμενο πολλῶν τιμῶν ἀπὸ τους δημοκρατικούς και μιας σειράς εγκωμιαστικῶν λόγων, ηβ. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία*, σ. 363.

vii. τέλος, παρά την έλλειψη άμεσης μαρτυρίας, έμμεσες ενδείξεις επιτρέπουν τη δικαίωση και της προληπτικής εξαγωγής, όταν διαφαίνεται η απώλεια της αξιοπρέπειας ή της ορθής κρίσης¹.

Σε σχέση με την θυσία υπέρ των άλλων, πρέπει να τονιστεί ότι αυτή η συνεχής και υπερβολική, μέχρι αυτοθυσίας, φροντίδα του σοφού για το σύνολο δεν προϋποθέτει ανάλογη συναισθηματική συμμετοχή: είναι απόρροια του λόγου και δεν έχει σημασία το μέγεθος του αποτελέσματος. Ο σοφός εν τέλει δεν έχει αισθήματα αγάπης, δεν είναι λοιπόν υπερβολικό να θεωρηθεί ατομοκεντρική ακόμη και η εξαγωγή υπέρ άλλων ή υπέρ πατρίδος². Στο ίδιο πνεύμα κινείται και το χαριτολόγημα του Επίκτιτου, ότι εφόσον ο θάνατος είναι αναπόφευκτος, καλό είναι να βρει τον άνθρωπο έπιτελούντα πράξιν γενναίαν και όχι άπεπτούντα ή διαρροιζόμενον³. Στο ίδιο εξάλλου σημείο καταλήγει και η θυμοσοφία των μύθων του Αισώπου⁴.

Ενδιαφέρον έχει η προέκταση της έννοιας του όμορφου στην έννοια του αγαθού: αν μόνο το όμορφο μπορεί να είναι αγαθόν⁵, μια ζωή ταλαιπωρημένη δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αγαθόν.

ζ. Εφαρμογή

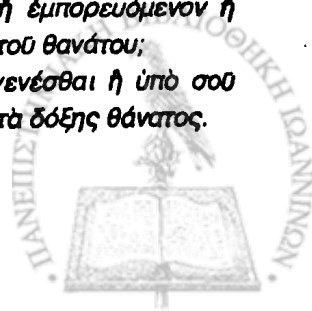
¹ Ind. Stoic. Herc. col 27: ζητεῖν <Κλεάνθης>, μήποτ' οὐκ ἄξιον αὐτῷ, φιλόζων δ' ἢ ταπεινόν. Ομοίως Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 3.1: Ἐὰν γὰρ παραληρεῖν ἄρξηται... τὸ δὲ ἑαυτῷ χρησθαι καὶ τοὺς τοῦ καθήκοντος ἀριθμοὺς ἀκριβοῦν καὶ τὰ προφαινόμενα διαρθεοῦν καὶ περὶ αὐτοῦ τοῦ, εἰ ἤδη ἐξακτέον αὐτόν, ἐφιστάνειν καὶ ὅσα τοιαῦτα λογισμοῦ συγγεγυμνασμένου πάνυ χρήζει, προσποσβέννυται.

² Για τις υποχρεώσεις του σοφού απέναντι στο κοινωνικό σύνολο Πβ. Zeller-Nestle, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, σ. 185 και αναλυτικότερα Bevan, *Stoics and Sceptics*, σ. 65, όπου και παρουσίαση των Στωικών απαγορεύσεων για το αίσθημα της αγάπης.

³ Διατρ 4.10.11-12: Ἀγαθὸς ὢν ἀποθανῇ, γενναίαν πράξιν ἐπιτελῶν. ἐπεὶ γὰρ δεῖ πάντως ἀποθανεῖν, ἀνάγκη τί ποτε ποιοῦντα εὑρεθῆναι, ἢ γεωργοῦντα ἢ σκάπτοντα ἢ ἐμπορευόμενον ἢ ὑπατεύοντα ἢ ἀπεπτούντα ἢ διαρροιζόμενον. 8 τί οὖν θέλεις ποῶν εὑρεθῆναι ὑπὸ τοῦ θανάτου;

⁴ Αἰσώπ. Μυθ. λύκος και ἀρνίον: "αἰρετώτερόν μοι ἐστὶ θεοῦ θυσίαν γενέσθαι ἢ ὑπὸ σοῦ διαφθαρηναί." ὁ λόγος δηλοῖ, ὅτι οἷς ἐπίκειται τὸ ἀποθανεῖν, κρεῖττων ἐστὶ ὁ μετὰ δόξης θάνατος.

⁵ Διογ. Λ. Βίοι 7.101: Λέγουσι δὲ <Στωικοὶ> μόνον τὸ καλὸν ἀγαθὸν εἶναι.

i. αυτοκτονία

Η εύλογος εξαγωγή δεν έμεινε απλώς μια θεωρία· έτσι όταν ο Ζήνων έκρινε ότι είχε γεράσει αρκετά, αποχώρησε χωρίς δισταγμό, αρνούμενος τη λήψη τροφής, *άποσχόμενον τροφής* (262 π. Χ.)¹. Σύμφωνα με το Διογένη Λαέρτιο το κάλεσμα αυτό ήταν σαφέστερο: όχι μόνο ένα πέσιμο, μα και ένα κάταγμα στο δάκτυλο και μια επακόλουθη αναπηρία, έστω συμβολική².

Η έννοια αυτή προβάλλει πιο καθαρά στην περίπτωση του Κλεάνθη, που έδωσε τέλος στη ζωή του (233 π. Χ.) με αφορμή κάποια πάθηση του στόματος, επώδυνη και πιθανόν κακή, με δυσχέρεια στη λήψη τροφής και ανάλογο συμβολικό περιεχόμενο³. Η αστία φαίνεται ότι ήταν προσφιλής μέθοδος εκουσίου θανάτου στους ηλικιωμένους της αρχαιότητας⁴. Ενδιαφέρον είναι, ότι ο ίδιος ο Κλεάνθης σε κάποια άλλη στιγμή των γερατειών του είχε αρνηθεί να αποχωρήσει μόνο και μόνο επειδή ήταν γέρος, ορίζοντας μάλιστα και κάποια χρήσιμα, αν και

¹ Λουκ. Μακρόβ. 19: *ὀκτώ και ἐνεήκοντα <ἔζησεν ἔτη>, ὃν φασιν εἰσερχόμενον εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ προσπαίσαντα ἀναφθέγξασθαι "τί με βοῆς;" καὶ ὑποστρέψαντα οἴκαδε καὶ ἀποσχόμενον τροφῆς τελευτῆσαι τὸν βίον.* Ὁμοία περιγραφή στο Στοβ. Ἐκλ. 3.7.44.

² Διογ. Λ. Βίοι 7.28: *ἐτελεύτα δὴ οὕτως· ἐκ τῆς σχολῆς ἀπὼν προσέπταισε καὶ τὸν δάκτυλον περιέρρηξε· παίσας δὲ τὴν γῆν τῇ χειρὶ, φησὶ τὸ ἐκ τῆς Νιόβης, ἔρχομαι· τί μ' αὔεις; καὶ παραχρημα ἐτελεύτησεν, ἀποπνίξας ἑαυτὸν.* Το σκηνικό του Διογένη Λαερτίου φαίνεται λιγότερο αληθοφανές από του Λουκιανού. Το ἀποπνίξας ἑαυτὸν ο Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, τ. 5, σ. 314, το αποδίδει ως απαχνοισμό, ωστόσο στην απόδοση ταιριάζει περισσότερο το κράτημα της αναπνοῆς ἕως τὴν ασφυξία, ἐρμηνεία που προτιμᾷ ο Ξενόκλεις, *Χίππυδες καὶ Κυνικοί*, σ. 15.

³ Ind. Stoic. Herc. col 28-28: *ἔξάνθημα γενόμενον περὶ τὸ χεῖλος, ὃ τοῖς ἰατροῖς ἐδόκει κακὸς εἶναι... Διονυσίῳ εἶπεν <Κλεάνθης> καιρὸν εἶναι τὸν βίον ἐκτελεῖν... ζητεῖν <Κλεάνθης>, μή ποτ' οὐκ ἄξιον αὐτοῦ, φιλόζων δ' ἢ ταπεινόν... ἀλγίστας δ' οὐ μικρόν <Κλεάνθης> τοῦ βίου ἀπηλλάγη.* Ἀνάλογη περιγραφή στο Λουκ. Μακρόβ. 19: *ἐννέα καὶ ἐνεήκοντα γεγονώς φῶμα ἔσχεν ἐπὶ τοῦ χεῖλους <Κλεάνθης> καὶ ἀποκαρτερῶν... ἀποσχόμενος αὐτῆς τροφῆς ἐξέλιπε τὸν βίον.* Ὁμοίως Στοβ. Ἐκλ. 3.7.44. Για τὴν ασθένεια του Κλεάνθη Πβ. Διογ. Λ. Βίοι 7.176: *Καὶ τελευτᾷ <Κλεάνθης> τὸνδε τὸν τρόπον διώδυσεν αὐτῇ τὸ οὖλον ἀπαγορευσάντων δὲ τῶν ἰατρῶν, δύο ἡμέρας ἀπέσχετο τροφῆς. καὶ πως ἔσχε καλῶς ὥστε τοὺς ἰατροὺς αὐτῇ πάντα τὰ συνήθη συγχωρεῖν τὸν δὲ μὴ ἀνασχέσθαι, ἀλλ' εἰπόντα ἤδη αὐτῇ προωδοποιησθαι καὶ τὰς λοιπὰς ἀποσχόμενον τελευτῆσαι ταῦτ' αὐτῷ Ζήνωνι, καθά φασί τινες, <ὀγδοήκοντα> ἔτη βιώσαντα καὶ ἀκούσαντα Ζήνωνος ἔτη ἐννεακαίδεκα.*

⁴ Πβ. Van Hoof, *From Autothanasia to Suicide*, σ. 33.

ιδιόρρυθμα, κριτήρια ευζωίας / ευθανασίας¹. Ενδιαφέρον είναι ακόμη ότι, ενώ είχε πάρει την απόφαση της εξαγωγής, ανέβαλλε την πραγμάτωσή της ώσπου να εκπληρώσει κάποιες υποχρεώσεις σε φίλους².

Και των δυο σχολαρχών η επιλογή είναι αβίαστη και ελεύθερη από θεολογικές ή κοινωνικές παροτρύνσεις ή απαγορεύσεις, με την εξαίρεση της βραχύχρονης παράτασης που έδωσε ο Κλεάνθης στη ζωή του για να εκπληρώσει υποχρεώσεις σε φίλους. Κοινή είναι και η σημασία που έδωσαν στον οиωνό, στη συμβολική πρόσκληση του Λόγου στο *ἀπόσπασμα Λόγου* τους.

Μια γενιά αργότερα ο ευχάριστος θάνατος του τρίτου σχολάρχου του Χρυσίππου (208 π. Χ.) δεν επέτρεψε τη δημιουργία παράδοσης· ο "δεύτερος ιδρυτής" της Στοάς απεχώρησε με εντελώς διαφορετικές συνθήκες, σε αρμονία με την κριτική στάση που, όπως φάνηκε παραπάνω, τήρησε στο θέμα της εξαγωγής³. Αξίζει ωστόσο να σχολιασθεί, ότι κατά την δοξογραφία ο Χρυσίππος απεβίωσε στα εβδομήντα τρία του: αν έφτανε στα εκατό, όπως οι προηγούμενοι σχολάρχες, πιθανόν και να ακολουθούσε το παράδειγμά τους.

Δυο γενιές αργότερα (περί το 127 π. Χ.) ο Αντίπατρος απέρχεται με δηλητήριο για άγνωστο λόγο, δίνοντας ευκαιρία στον Καρνεάδη για ειρωνικά

¹ Διογ. Λ. Βίοι 7.174: *ὄνειδίσαντος αὐτῷ τινος εἰς τὸ γῆρας, «Κάγώ,» ἔφη <Κλεάνθης>, «ἀπιέναι βούλομαι· ὅταν δὲ πανταχόθεν ἑμαυτὸν ὑγιαίνοντα περινοῶ καὶ γράφοντα καὶ ἀναγινώσκοντα, πάλιν μένω.»*

² Λουκ. Μακρόβ. 19: *ἐννέα καὶ ἐνενήκοντα γεγονώς φῦμα ἔσχεν ἐπὶ τοῦ χεῖλους <Κλεάνθης> καὶ ἀποκαρτερῶν, ἐπελθόντων αὐτῷ παρ' ἐταίρων τινῶν γραμμάτων προσενεγκάμενος τροφήν καὶ πράξας περὶ ὧν ἤξιουν οἱ φίλοι ἀποσχόμενος αὐθις τροφῆς ἐξέλιπε τὸν βίον.*

³ Διογ. Λ. Βίοι 7.184: *Τοῦτον ἐν τῇ ᾽Ωιδείῳ σχολάζοντά φησιν Ἑρμιππος ἐπὶ θυσίαν ὑπὸ τῶν μαθητῶν κληθηναί· ἐνθα προσενεγκάμενον γλυκύν ἄκρατον καὶ ἰλιγγιασάντα πεμπταῖον ἀπελθεῖν ἐξ ἀνθρώπων, τρία καὶ ἑβδομήκοντα βιώσαντ' ἔτη. Μια πῖό ευτράπελη εκδοχή πάλι στο Διογ. Λ. Βίοι 7.185: *Ἐνιοὶ δὲ φασι γέλῳτι συσχεθέντα αὐτὸν τελευτῆσαι. δνου γὰρ τὰ σῦκα αὐτῷ φαγόντος, εἰπόντα τῇ γραί, "δίδου νυν ἄκρατον ἐπιρροφεῖσαι τῷ ὄνῳ", ὑπερκαγχάσαντα τελευτῆσαι. Το ἐπεισόδιο φαίνεται ἀπίθανο, ὡστόσο δεν εἶναι ἀσυνήθιστο, δοξογραφικὲς μαρτυρίες να παραπέμπουν σε καίρια σημεῖα των ἀπόψεων των βιογραφούμενων, πβ. τη μαρτυρία για τους θανάτους του Ηράκλειτου και του Θαλή.**

σχόλια¹ και επίδειξη φιλοζωίας². Με δική του επιλογή και με τρόπο ανάλογο των πρώτων σχολαρχών, απεχώρησε με ασитία λόγω γήρατος, μετά από άσωτη ζωή, ο Διονύσιος ο Μεταθεμένος, κάποτε μαθητής του Ζήνωνα και αργότερα Κυρηναϊκός³. Το τέλος του Διονυσίου μαρτυρεί σεβασμό στη φιλία και την γαλήνια αποχώρηση⁴ και παρουσιάζει εντυπωσιακές ομοιότητες με ανάλογες αποφάσεις Στωικών σχολαρχών. Από τους παλιούς Στωικούς ο Σφαίρας ο Βοσποριανός, μαθητής του Ζήνωνα και του Κλεάνθη, που η ζωή του καλύπτει τον 3ο αιών π. Χ., έγραψε χαμένο βιβλίο *Περὶ θανάτου*, είναι όμως άγνωστο πως πέθανε ο ίδιος⁵.

Περισσότερο γνωστές έγιναν και περισσότερη απήχηση είχαν στη νεώτερη σκέψη οι αντίστοιχες επιλογές του Στωικού "άγιου" Κάτωνα του νεότερου⁶ και του αυλικού φιλοσόφου Σενέκα, στα όψιμα χρόνια του Στωικισμού. Κάτι έχει αλλάξει όμως με την πάροδο των αιώνων και τη μεταφύτευση του Στωικισμού στη Ρώμη: η έξοδος των δυο επιφανών Ρωμαίων είναι βίαιη και θεατρική⁷, μακριά από

¹ Στοβ. Άνθολ. 4.52.19. Καρνεάδης Άντιπάτρου έαυτὸν έξαγαγόντος γέρων ὦν δύο κύλικας έκέρασε, τὴν μὲν κωνείου, τὴν δὲ οἰνομέλιτος. Καὶ τὴν τοῦ κωνείου τοῖς λοιποῖς Στωικοῖς εἰπὼν προπίνειν, τὴν τοῦ οἰνομέλιτος εξέπιε, διαπαίζων τὴν σπουδὴν τῶν έκουσίως έκλειπόντων τὸν βίον.

² Διογ. Λ. Βίοι 4.64: Δειλότερον δὲ πως δοκεῖ περὶ τὴν τελευτὴν άνεστράφθαι, ὅτε συνεχὲς έλεγεν <Καρνεάδης>, ἥ συστήσασα φύσις καὶ διαλύσει." Μαθὼν τε Άντίπατρον φάρμακον πιόντα άποθανεῖν, παρωρμήθη πρὸς τὸ εὐθαρσὲς τῆς άπαλλαγῆς καὶ φησι, "ὅτε οὖν κάμοι" τῶν δὲ εἰπόντων, "τί", "οἰνόμελι," εἶπεν

³ Διογ. Λ. Βίοι 7.167: άποστὰς δὲ τοῦ Ζήνωνος <Διονύσιος ὁ μεταθέμενος> πρὸς τοὺς Κυρηναϊκοὺς άπετράπη καὶ εἰς τε τὰ χαμαιτυπεῖα εἰσῆει καὶ τᾶλλ' άπαρακαλύπτως ἡδυπάθει. βιοὺς δὲ πρὸς τὰ ὀγδοήκοντ' άσιτῖα κατέστρεψε.

⁴ Ind. Stoic. Herc. col 33: τοὺς φίλους άσπασάμενος <Διονύσιος ὁ μεταθέμενος> καὶ καθελὼς έαυτὸν εἰς τὴν μάκτραν έτελεύτησεν.

⁵ Διογ. Λ. Βίοι 7.178: Βιβλία δὲ γέγραφε <Σφαῖρος ὁ Βοσποριανός> τάδε... *Περὶ θανάτου*.

⁶ Για την επίδραση του τέλους του Κάτωνα (46 π. Χ.) τόσο στη Ρώμη του Ιου μετά Χριστόν αιώνα, όσο και στη νεότερη σκέψη (Αναγέννηση και Αγγλία του 18ου αιώνα) Πβ. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία*, σ. 363, 375, όπου και ο χαρακτηρισμός *Stoic Saint*.

⁷ Μετά από μια σύγκρουση με τους δικούς του, που ήθελαν να τον εμποδίσουν και μια αποτυχημένη απόπειρα με ξίφος, ο Κάτων άνοιξε τα ράμματα της πληγῆς του: Πβ. την εξαιρετικά παραστατική περιγραφή του Πλούτ. Κάτων, 68-72: Έξελθόντος δὲ τοῦ Βούτα, σπασάμενος <Κάτων> τὸ ξίφος έωσε μὲν ὑπὸ τὸ στήθος, τῇ δὲ χειρὶ κουφότερον διὰ τὴν φλεγμονὴν χρῆσάμενος, οὐκ εὐθύς άπήλλαξεν έαυτόν, αλλά δυσθανατῶν εξέπεσε τῆς κλίνης, καὶ ψόφον έποίησε... ὁ δὲ ίατρος προσελθὼν έπειράτο, τῶν έντέρων άτρώτων διαμεινάντων, ταῦτά τε καθιστάνα

το κλίμα των πρώτων διδαζάντων, μακριά ακόμη και από τη γαλήνη του πολύ μεταγενέστερου, Ρωμαίου επίσης, Μάρκου Αυρηλίου¹. Αν, σύμφωνα με το παραστατικό απόσπασμα των *Excerpta Philos.*, η ζωή είναι συμπόσιο², οι δυο Ρωμαίοι βγήκαν ανατρέποντας τα τραπέζια και σπάζοντας τις πόρτες.

ii. Ευθανασία

Για την ευθανασία, με το σημερινό περιεχόμενο της λέξης, δεν γίνεται χωριστά λόγος στη Στοά, ωστόσο το σημερινό νόημα της λέξης ανταποκρίνεται στο πνεύμα των αποσπασμάτων της *έξαγωγης*³. Η νόσος και η αναπηρία αναφέρονται συχνά ως λόγος *έξαγωγης* και η *εύγηρία* ως *άγαθόν*⁴.

Βέβαια όλα ανατρέπονται με τη ρητή, πιθανότατα Χρυσίππεια, υποχρέωση του φαύλου για παραμονή στη δυστυχισμένη του ζωή. Έτσι, με έναν άτοπο αναχρονισμό, αν υποχρεωνόταν μια στωική επιτροπή ευθανασίας, να πάρει θέση

και τὸ τραῦμα διαρράπτειν. ὡς οὖν ἀνήνεγκεν ὁ Κάτων καὶ συνεφρόνησε, τὸν μὲν ἰατρὸν ἀπεώσατο, ταῖς χερσὶ δὲ τὰ ἔντερα σπαράξας καὶ τὸ τραῦμα ἐπαναρρήξας ἀπέθανε. Η ἐξαγωγή του Σενέκα είναι ακόμη πιό δραστική: διατομή των φλεβών του, αποτυχία, λήψη δηλητηρίου, αποτυχία, πνιγμός σε καυτό νερό. Πβ. Ε. Σδράκα, η Στωική φιλοσοφία εις τας συμφοράς του βίου, σ.120.

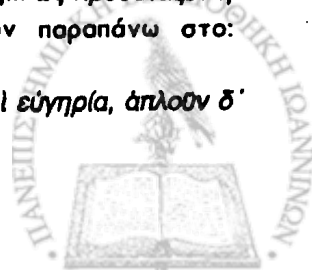
¹ Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 5.29: Ὡς ἐξελθὼν ζῆν διανοῇ, οὕτως ἐνταῦθα ζῆν ἐξεστίν. Ἐὰν δὲ μὴ ἐπιτρέψωσι, τότε καὶ τοῦ ζῆν ἐξιθί, οὕτως μέντοι, ὡς μὴδὲν κακὸν πάσχω. Καπνὸς καὶ ἀπέρχομαι. Τί αὐτὸ πρᾶγμα δοκεῖς; Μέχρι δὲ με τοιοῦτον οὐδὲν ἐξάγει, μένω ἐλεύθερος καὶ οὐδεὶς με κωλύσει ποιεῖν, ἃ θέλω. Θέλω δὲ κατὰ φύσιν τοῦ λογικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ζώου.

² Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403: δοικε γάρ, φησιν, ὁ βίος μακρῶ συμποσίῳ, ἐν ᾧ δοκεῖ εὐωχεῖσθαι ἡ ψυχὴ καὶ παρ' ὅσους τρόπους λύεται τὸ συμπόσιον, παρὰ τοσοῦτους τρόπους γίνονται καὶ εὐλογοὶ ἐξαγωγαί.

³ Διογ. Λ. Βίοι 7.130: εὐλόγως τέ φασιν <Στωικοί> ἐξάξειν ἑαυτὸν τοῦ βίου τὸν σοφὸν καὶ ὑπὲρ πατρίδος καὶ ὑπὲρ φίλων, κἂν ἐν σκληροτέρᾳ γένηται ἀληθόνι ἢ πηρώσειν ἢ νόσοις ἀνιάτοις.

Πλούτ. Κοιν.ἐνν. 4.1060c: πηρώσεις, ἀληθόνες, αἰσχη, νόσους, ... οἰκείου ἐπὶ τοσοῦτο καὶ ἀλλοτριούν ὥστε τῶν μὲν μὴ τυγχάνοντας τοῖς δὲ περιπίπτοντας εὐλόγως ἐξάγειν. Η ἀπώλεια της υγείας είναι μια από τις πέντε αιτίες *έξαγωγής*: Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403: οἱ Στωικοὶ φιλόσοφοι τὴν φιλοσοφίαν ὑπέλαβον μελέτην εἶναι τοῦ φυσικοῦ θανάτου....ἡ διὰ τοὺς ἐπισκωμάζοντας τυράννους καὶ ἀναγκάζοντας ἡμᾶς ἢ πράττειν αἰσχροῖ ἢ λέγειν τὰ ἀπόρρητα...ἡ διὰ μακρὰν νόσον κωλύουσα ἐπὶ πολὺ ὀργάνῳ χρησθαι τὴν ψυχὴν τῷ σώματι... ἡ διὰ ληρον... ἡ διὰ πενίαν... ἀποσφάξει ἑαυτὸν ὑπὲρ τῆς ἰδίας πόλεως, φθορᾶς τῇ πόλει ἐπικειμένης... ὡς προσέταξεν ἡ Πυθία τινὶ ἀποσφάξει ἑαυτὸν ὑπὲρ τῆς ἰδίας πόλεως. Μια κωδικοποίηση των παραπάνω στο: Σενέκας, *Epist.* 77.4: Non enim vivere bonum est, sed bene vivere.

⁴ Διογ. Λ. Βίοι 7.98: κοινῶς δὲ τῶν ἀγαθῶν μικτὰ μὲν ἐστὶν εὐτεκνία καὶ εὐγηρία, ἀπλοὺν δ' ἐστὶν ἐπιστήμη.

(και δεν θα μπορούσε να το αρνηθεί, αφού το ενδιαφέρον για τον πόνο του άλλου είναι επιβαλλόμενο), δεν είναι καθόλου βέβαιο, αν θα συμεριζόταν την άγωνα αγωνία του ασθενούς. Κι αν ακόμη η επιτροπή των σοφών είχε καταφατική διάθεση, πάλι θα έπρεπε να αποπογιδευτεί από το πρόβλημα της οριοθέτησης: πόσο πόνο αξίζει η ζωή και πόση ζωή ο πόνος, με στωική δηλαδή ορολογία, τότε είναι πιο αδιάφορος ο πόνος από το θάνατο.

Τα παραπάνω αφορούν την ευθανασία εκείνη που σήμερα λέγεται εκούσια. Για την άλλη ευθανασία, εκείνη του ασθενούς που δεν έχει συνείδηση της ύπαρξής του, είναι υπερβολικά αναχρονιστικό να αναμένεται στωική απάντηση. Όμως αφού η αρετή και η κακία, η ορμή και η αφορμή είχαν τόσο σημασία για τη Σχολή, αφού ο οριακός αυτός άρρωστος δεν μπορεί να έχει τέτοιες ιδιότητες, ενδεχομένως να ήταν πιο εύκολη η κατάφαση της Στοάς στην ευθανασία τέτοιων περιπτώσεων.

Οι ίδιες δυσχέρειες ερμηνείας της στωικής αντίληψης για τη αυτοκτονία ισχύουν και γιό την ευθανασία: εκ πρώτης όψεως, τουλάχιστον, είναι προτιμότερη από ένα θλιβερό θάνατο¹. Από την άλλη πλευρά όμως, βασικό δόγμα της στωικής θεοδικίας είναι η αντίληψη, ότι η ατέλεια του καθ' έκαστον υπηρετεί τελικά την τελειότητα του όλου, η ασθένεια, λοιπόν, δεν μπορεί να εξετάζεται μεμονωμένα. Η αδιαφορία για τον πόνο ήταν ομοίως βασικό δόγμα της Στοάς, ως απόδειξη της κυριαρχίας πάνω στο σώμα και της παραμυθητικής δύναμης της φιλοσοφίας².

Ακολουθώντας με συνέπεια το στωικό δισταγμό ο Επίκτητος, φειδωλός ήδη για την αυτοκτονία, αποδεικνύεται αποτρεπτικός για ο,τι θα λέγαμε σήμερα ευθανασία. Η άρνηση έρχεται και ξανάρχεται μέσα στα κείμενά του και είναι

¹ Ξενάκης, *Χίππυδες και Κυνικοί* σ. 15. Η έγκριση της αυτοκτονίας και της ευθανασίας δεν είχε βέβαια ως αφετηρία το πρόβλημα του υπερηληθυσμού, όπως έχει υποστηριχτεί για τον Επίκτητο: "το να μη θες να πεθάνεις είναι να θες να στριμώχνεις τον κόσμο", πβ. Ξενάκης, *Χίππυδες και Κυνικοί*, σ. 35.

² Porter, "Pain and Suffering", σ. 1577.

εξαιρετικά δηλωτικό, ότι το 10ο κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου των Διατριβών είναι αφιερωμένο στο θέμα πώς φέρειν δεῖ τὰς νόσους. Η νόσος είναι βέβαια ανεπιθύμητη, παραλληλίζεται μάλιστα με τύραννον φοβερόν¹, ενυπάρχει όμως, όπως κι ο θάνατος, στην ανθρώπινη φύση². τελικά η νόσος είναι ένα καθήκον³ και ως τέτοιο δεν επιτρέπεται να φέρνει ταραχή ή αγανάκτηση στον άνθρωπο⁴, και μάλιστα είναι μια ευκαιρία για άσκηση, για καλῶς νοσεῖν καὶ καλῶς πυρέσσειν⁵. Έτσι φτάνει η νόσος να έχει θεϊκή αποστολή⁶, να γίνεται το φυσικό πέρασμα από τη ζωή στο θάνατο⁷, τον οποίο οφείλει κανείς, κι αυτό είναι κάτι που τονίζεται, εὖ καὶ καλῶς προσδέχεσθαι⁸.

Πουθενά δεν γίνεται λόγος για επίσπευση αυτού του θανάτου: θάνατος; ἐρχέσθω όταν θέλῃ⁹ ανεξάρτητα από τη διάρκεια και την ένταση της ταλαιπωρίας από τη νόσο: αυτό βρίσκεται σε αρμονία, εξ άλλου, με τη συνολική διδασκαλία του Επίκτιτου, ότι το μέγεθος του προβλήματος δεν έχει επιπτώσεις στην ψυχή του¹⁰. Σε αντίθεση με την καρτερική φιλοσοφία του Επίκτιτου, ο Σενέκας φαίνεται πιο ριζοσπαστικός, όταν διδάσκει ότι η ευθανασία είναι αντίδοτο στη σκληρότητα της νόσου¹¹.

¹ Διατρ. 4.12.9: ποῖος τύραννος φοβερός, ποία νόσος, ποία πενία. 3 22.40: πυρετοῦ...ποδάγρας, ὀφθαλμίας, δυσεντερίας, τυράννου, πυρός, σιδήρου.

² Διατρ. 2.8.28: μὴ οὖν ἀθάνατον ἀγέρων, μὴ τι ἀνοσον; Ομοίως 3.22.40: οὐκ ἴστε ὅτι τὸ σωματίον πυρετοῦ δοῦλόν ἐστιν, ποδάγρας, ὀφθαλμίας, δυσεντερίας, τυράννου, πυρός, σιδήρου, παντὸς τοῦ ἰσχυροτέρου;

³ Διατρ. 2.5.25: εἰ δ' ὥς ἄνθρωπον σκοπεῖς καὶ μέρος ὄλου τινός, δι' ἑκείνον τὸ ὄλον νῦν μεν σοι νοσήσαι καθήκει,...πρὸ ὥρας δ' ἔστιν ὅτ' ἀποθανεῖν. τί οὖν ἀγανακτεῖς;

⁴ Διατρ. 4.12.9: τί ἔχω περὶ τὰ ἐκτὸς ταρασσεσθαι; ποῖος τύραννος φοβερός, ποία νόσος, ποία πενία, ποῖον πρόκρουσμα;

⁵ Ἐπικτ. Διατρ. 3.10.13: τί ἐστὶ καλῶς πυρέσσειν; μὴ θεὸν μέμψασθαι, μὴ ἄνθρωπον, μὴ θλιβέναι ὑπὸ τῶν γινομένων καὶ Διατρ 3.26.37: τί οὖν ἂν νοσήσω; Νοσήσεις καλῶς.

⁶ Ἐπικτ. Διατρ. 2.8.28: ἀλλ' ἀποθνήσκοντα θεῖως, νοσοῦντα θεῖως.

⁷ Ἐπικτ. Διατρ. 3.26.37: Τί δὲ καὶ τὸ πέρας τῆς νόσου; - Ἄλλο τι ἢ θάνατος;

⁸ Ἐπικτ. Διατρ. 3.10.13: εὖ καὶ καλῶς προσδέχεσθαι τὸν θάνατον.

⁹ Ἐπικτ. Διατρ. 3 22.21: τὸ σωματίον δὲ οὐδὲν πρὸς ἐμέ: τὰ τούτου μέρη οὐδὲν πρὸς ἐμέ: θάνατος; ἐρχέσθω ὅταν θέλῃ, εἴτε ὄλου εἴτε μέρους τινος.

¹⁰ Ἐγχ. 18: ἐμοὶ δὲ πάντα αἰσία σημαίνεται, ἐάν ἐγὼ θέλω ὃ τι γὰρ ἂν τούτων αποβαίῃ, ἐπ' ἐμοὶ ἐστὶν ὠφελῆσθαι ἀπ' αὐτοῦ.

¹¹ "Ο δρόμος για τη μεγάλη ελευθερία", Επιστολές 70.14-18. Πβ. Baker, "The History of Medical Ethics", σ. 855.

Όσον αφορά την αναπηρία, την *πήρωσιν*, ο Επίκτητος δεν την θεωρεί σε αντίθεση με την Αρχαία Στοά, επαρκή δικαιολογία λυτρωτικού θανάτου. Ο λόγος του αποκτά ιδιάζουσα βαρύτητα από το γεγονός, ότι ο ίδιος, κατά την παράδοση, ήταν κωλός¹. Έτσι ο Επίκτητος φαίνεται να δίνει λύση στο παλαιό πρόβλημα της Στοάς, δηλαδή έως πιο βαθμό η νόσος και η αναπηρία μπορεί να είναι αδιάφορα κι από ποιο σημείο και πέρα συνιστά λόγο λυτρωτικού θανάτου².

Η πρόταση της ανοχής της σωματικής μειονεξίας και της νόσου, ακόμη περισσότερο η προτροπή για την αντιμετώπισή της ως άθλησης και ο συνακόλουθος εξορκισμός των διαδικασιών πρόωρης λύτρωσης, προϋποθέτουν άνθρωπο πάσχοντο μεν αλλά με πνευματική αρτιότητα και υγεία. Δεν είναι εύκολη η διερεύνηση του υποθετικού ερωτήματος, κατά πόσον θα υποστήριζε τα ίδια ο Επίκτητος και για νόσους που προσβάλλουν και τον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου ή για καταστάσεις τέτοιες που ο ασθενής δεν έχει συνείδηση. Κι αν ακόμη ισχύει το *καθήκει νοσησαι*, πώς μπορεί να επιτευχθεί το *νοσείν θεώς* και *αποθνήσκειν θεώς* και σε πιο ανθρώπινα μέτρα το *καλώς νοσείν* και το *καλώς πυρέσσειν* σε καταστάσεις φρενοβλάβειας ή κώματος; Η φρενοπάθεια μάλιστα κατά το Χρύσιππο είναι ο μοναδικός κίνδυνος απώλειας της κατά τα άλλα αναφαίρετης αρετής του σοφού.

Η ηθική της Στοάς πάντοτε στηριζόταν στο διαχωρισμό των σοφών και των φαύλων. Ακόμη και ο Επίκτητος, παρά τα εγκώμια για τη φιλάνθρωπία του, μοιάζει να σέβεται μόνον τον πνευματικά ώριμο άνθρωπο. Εξ άλλου ποια συμβουλή και ποια ευχή θα είχε να δώσει η παροιμιώδης φιλάνθρωπία του στον καταδικασμένο άρρωστο: ζωή ή θάνατο;

¹ Διατρ. 3.22. 21: *τὸ σωματίον δὲ οὐδὲν πρὸς ἐμέ· τὰ τούτου μέρη οὐδὲν πρὸς ἐμέ. θάνατος; ἐρχέσθω ὅταν θέλῃ, εἴτε ὅλου εἴτε μέρους τινός.* Να σημειωθεί όμως ότι αὐτές οι θέσεις αναπτύσσονται στο κεφάλαιο 3.12: *Περὶ Κινισμοῦ*.

² Το ίδιο ερώτημα συναντάται ήδη στο Θολή: Διογ. Λ. Βίοι 1.34: *<Θαλῆς> οὐδὲν ἔφη θάνατον διαφέρειν τοῦ ζῆν. "Σὺ αὖν," ἔφη τις, "διὰ τί οὐκ ἀποθνήσκεις;" "ὅτι," ἔφη, "οὐδὲν διαφέρει".*

iii. Βρεφοκτονία

Η αξία του παιδιού για τους Στωικούς ακολουθεί τον Ηράκλειτο¹. Πουθενά στα σωζόμενα αποσπάσματα δεν συζητείται η ευθανασία του προβληματικού νεογνού και του βρέφους, δεν υπάρχει όμως λόγος να μην επεκταθούν και σε αυτές τις περιπτώσεις τα κριτήρια της Στοάς για το λυτρωτικό θάνατο: κάποιες από τις αιτίες της εϋλόγου έξαγωγής για λόγους υγείας (άλγηδών, πρήρωσις, μακρά νόσος) δυνατόν να αφορούν και το νεογέννητο και το βρέφος.

Η μόνη ρητή θέση των Στωικών για τη θανάτωση βρεφών ανιχνεύεται στον Επίκτητο, ομολογουμένως με μεγάλη έμφαση: *αὐτὰ γενόμενα ῥῖψαι ἢ ἀποκτείναι*. Σημειωτέον ότι το χωρίο αναφέρεται στα παιδιά των Κυνικών φιλοσόφων, ανεξαρτήτως υγείας, κι είναι έτσι δύσκολο να διακριθεί κατά πόσο αντανακλώνται θέσεις των αρχαίων ή των όψιμων Κυνικών, της στωικής θεωρίας για τον σοφόν ή του ίδιου του Επίκτητου.

Απεναντίας ο Επίκτητος καταφέρεται αλλού² κατά του Επικούρου ότι αποδέχεται την έκθεση βρέφους και καταφεύγει στο παράδειγμα της φύσης: αφού ούτε τα πρόβατα ούτε οι λύκοι εγκαταλείπουν τα παιδιά τους, ο άνθρωπος οφείλει να μην φέρεται με περισσότερη βλακεία από το πρόβατο και περισσότερη αγριότητα από το λύκο, αλλά να ακολουθεί τη φυσική παρόρμηση και να αγαπά το γέννημά του.

Στη διδασκαλία αυτή του Επίκτητου για μια συμπεριφορά σύμφωνα με τη φύση, είναι ενδιαφέρουσα η χρήση του "φυσικού" ρήματος στέργειν αντί άλλου δηλωτικού της αγάπης³. Η καταφυγή στη "φυσική λογική" όμως μπορεί να οδηγήσει

¹ Σύμφωνα τουλάχιστον με τον Αέτιο: *Ἀέτ. Συν. ἀρεσκ. 5.23.1: 'Ηράκλειτος καὶ οἱ Στωικοὶ ἀρχεσθαι τοὺς ἀνθρώπους τῆς τελειότητος περὶ τὴν δευτέραν ἐβδομάδα, περὶ ἣν ὁ σπερματικὸς κινεῖται ὁρμός*.

² *Ἐπικτ. Διατρ. 1.23*.

³ Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 8

και σε αντίθετα συμπεράσματα: την ίδια επιχειρηματολογία ακολουθεί και ο Σενέκας για να σχολιάσει την ευθανασία των μειονεκτικών βρεφών¹, χωρίς τη συγκατάθεσή τους βέβαια².

Αναπληρώνοντας την απουσία άλλων μαρτυριών για τη θέση των Στωικών όσον αφορά τη βρεφοκτονία, χρήσιμη είναι η διαδρομή μέσα από τις σωζόμενες θέσεις τους για την αξία των παιδιών, για την έμμεση συναγωγή συμπερασμάτων σχετικών με το θέμα. Ο γάμος και η τεκνοποιία αλλού θεωρούνται καθήκον και του σοφού³, αλλού είναι αδιάφορα⁴, κι αλλού η συμπεριφορά στα παιδιά δεν συμπεριλαμβάνεται καθόλου στα δσαό λόγος αίρει⁵. Τα οφειλόμενα συναισθήματα στα παιδιά αποδίδονται ως φιλοστοργία⁶ και σε ένα απόσπασμα οι γονείς οφείλουν να θυσιαστούν για τα παιδιά τους⁷.

¹ Σενέκ. *De Ira* 1.15.2: *Num quis membra sua tunc odit, cum abscidit? Non est illa ira, sed misera curatio. Rabidos effligimus canes et trucem atque immansuetum bovem occidimus et morbidis pecoribus, ne gregem polluant, ferrum demittimus; portentosos fetus extinguimus, liberos quoque, si debiles monstrosique editi sunt, mergimus; nec ira sed ratio est a sanis inutilia secernere.* Από το κείμενο είναι εμφανές ότι ο Σενέκας δεν παίρνει ηθική θέση, ούτε συνηγορώντας ούτε καταρώντας. Πβ. Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 13

² Ξενάκης, *Χίππυδες και Κυνικοί*, σ. 35.

³ Διογ. Λ. *Βίοι* 7.121: *καὶ γαμήσειν <τὸν σοφόν>, ὡς ὁ Ζήνων φησὶν ἐν Πολιτείᾳ, καὶ παιδοποιήσεσθαι.* Πάλι Διογ. Λ. *Βίοι* 7.98: *κοινῶς δὲ τῶν ἀγαθῶν μικτὰ μὲν ἔστιν εὐτεκνία καὶ εὐγηρία, ἀπλοῦν δ' ἔστιν ἐπιστήμη.* Και Στοβ. *Ἐκλ.* 2.109.10: *Καὶ γὰρ γαμήσειν καὶ παιδοποιήσεσθαι, <τὸν σοφόν>, ἀκολουθεῖν <γὰρ> ταῦτα τῇ τοῦ λογικοῦ ζῶου καὶ κοινωνικοῦ καὶ φιλαλλήλου <φύσει>.*

⁴ Κλήμης Ἀλεξ. 2.ρ503: *κατὰ μὲν τοὺς ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἀδιάφορον ὁ τε γάμος ἢ τε παιδοτροφία. Ταυτολογία στο Θεοδώρητ. Ἑλλ.θεραπ. ρ.176.21(SVF iii 164): οἱ δὲ <ἀπὸ> τῆς Ποικίλης μέσσην τινὰ ὥδευσαν τοῖς γὰρ ἀδιαφόροις τὸν γάμον καὶ τὴν παιδογονίαν συνέζευξαν.*

⁵ Διογ. Λ. *Βίοι* 7.108: *Καθῆκοντα μὲν οὖν εἶναι ὅσα λόγος αἶρει ποιεῖν, ὡς ἔχει γονεῖς τιμῶν, ἀδελφούς, πατρίδα, συμπεριφέρεσθαι φίλοις· παρὰ δὲ τὸ καθήκον δὲ, ὅσα μὴ αἶρει λόγος, ὡς ἔχει τὰ τοιαῦτα, γονέων ἀμελεῖν, ἀδελφῶν ἀφροντιστεῖν, φίλοις μὴ συνδιατίθεσθαι, πατρίδα ὑπερροῶν καὶ τὰ παραπλήσια.*

⁶ Διογ. Λ. *Βίοι* 7.120: *Δοκεῖ δ' αὐτοῖς <Στωικοῖς> καὶ γονέας σεβήσεσθαι καὶ ἀδελφούς ἐν δευτέρῃ μοίρᾳ μετὰ τοὺς θεούς. φασὶ δὲ καὶ τὴν πρὸς τὰ τέκνα φιλοστοργίαν φυσικὴν εἶναι αὐτοῖς καὶ ἐν φαύλοις μὴ εἶναι.*

⁷ Σέξτ. Ἐμπειρ. *Μαθημ.* 11.99: *οἱ ὑπὲρ πατρίδος ἢ γονέων ἢ τέκνων εἰς ἀναίρεσιν ἑαυτοὺς ἐπιδιδόντες.*

Η Στοά γενικώς έβλεπε με αδιαφορία, τοίς άδιαφόροις, την παιδογονία και δεν θεωρούσε την απόκτηση τέκνων πράξη αρμόζουσα στο σοφό¹. Μαρτυρείται ωστόσο και αντίληψη για την παιδογονία ως απόρροια της κοινωνικής φύσεως του ανθρώπου, του λογικού ζώου και κοινωνικού, και συνεπώς ως υποχρέωση και του σοφού². Μαρτυρείται εξ ίσου και αντίληψη για την έμφυτη, φυσική, αγάπη για τα παιδιά: μόνο οι ψαύλοι δεν την έχουν³.

Αργότερα ο Επίκτητος θα αποκρημίζει την παιδοποιία ως υποχρέωση του σοφού: την άποψη αναπτύσσει στο ίδιο κεφάλαιο που μαρτυρείται η θέση για τη θανάτωση των βρεφών⁴: τα παιδιά καθ' εαυτά δεν είναι απορριπτέα, γίνονται όμως τέτοια για έναν άνθρωπο ταγμένο στην υπηρεσία της κοινότητας, άρα κατ' εξοχήν για ένα φιλόσοφο, για έναν *Κυνικόν βασιλέα*⁵.

Ακόμη και ο Κυνικός όμως θα μπορούσε να τεκνοποιήσει σε μια υποθετική (αν υποθώμεθα) κοινωνία: αποτρεπτική είναι η υπάρχουσα πόλις και όχι η σοφία του. Αν όμως υπήρχε τέτοια κοινωνία, σοφών πόλις, δεν θα υπήρχε ανάγκη κυνίζειν κι αυτό δηλώνεται με σαφήνεια⁶. Επί του παρόντος ο Κυνικός μένει άτεκνος, επόπτης

¹ Θεοδωρήτ. Έλλην.θερ. 176.21: οί δέ <άπό> τής Ποικίλης μέσην τινά ὠδευσαν τοίς γάρ άδιαφόροις τόν γάμον καί τήν παιδογονίαν συνέζευξαν. και Στοβαίου Έκλ. 2.114.4: Εὐτεκνεῖν δέ μόνον τόν αστεῖον, οὐ τι μήν πάντα, δεῖν γάρ τόν εὐτεκνούντα άστεῖα τέκνα ἔχοντα χρῆσασθαι αὐτοῖς ὡς τοιούτοις.

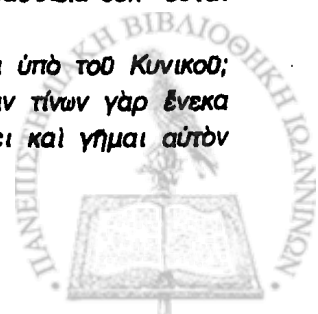
² Στοβαίου Έκλ. 2.109.10: Καί γάρ γαμήσειν καί παιδοποιήσεσθαι <τόν σοφόν>, ἀκολουθεῖν <γάρ> ταῦτα τῇ τοῦ λογικοῦ ζώου καί κοινωνικοῦ καί φιλαλήλου <φύσει>.

³ Διογ. Λ. Βίοι 7.174: Δοκεῖ δ' αὐτοῖς <Στωικοῖς> καί γονέας σεβήσεσθαι καί ἀδελφοὺς ἐν δευτέρῳ μοίρῃ μετὰ τοὺς θεοὺς. φασὶ δέ καί τήν πρὸς τὰ τέκνα φιλοστοργίαν φυσικήν εἶναι αὐτοῖς καί ἐν ψαύλοις μὴ εἶναι. Δεν διευκρινίζεται αν πρόκειται για τα παιδιά του καθε ενός ή για τα παιδιά γενικώς, αν και η συμπάρθεση και άλλων οικείων στο χωρίο μαρτυρεῖ ότι ο λόγος γίνεται και για τα παιδιά της οικογένειας.

⁴ Έπικτ. Διατρ. 3.22: <Περὶ Κυνισμού>.

⁵ Έπικτ. Διατρ. 3.22.79: εἴτα στρατηγία μὲν ἡ σύνταγμα τινά ἀπεῖρξει γάμου ἢ παιδοποιίας καί οὐ δόξει οὗτος ἀντ' οὐδενὸς ἡλλάχθαι τήν ἀτεκνίαν, ἢ δὲ τοῦ Κυνικοῦ βασιλεία οὐκ ἔσται ἀνταξία;

⁶ Έπικτ. Διατρ. 3.22.97-98: Γάμος δ', ἔφη, καί παῖδες παραληφθήσονται ὑπὸ τοῦ Κυνικοῦ; - Ἄν μοι σοφῶν, ἔφη, δὴς πόλιν, τάχα μὲν οὐδ' ἔξει τις ῥαδίως ἐπὶ τὸ κυνίζειν τίνων γάρ ἔνεκα ἀν<α>δέξεται ταύτην τήν διεξαγωγὴν; ὁμως δ' ἂν υποθώμεθα, οὐδὲν κωλύσει καί γῆμαι αὐτὸν καί παιδοποιήσεσθαι.

όμως (ὡς ἰατρός) των παιδιών και των οικογενειών των άλλων¹. Αφού εν τέλει θεωρείται πατέρας όλων των ανθρώπων, (πάντας ἀνθρώπους πεπαιδοποιῆται)² ο σοφός δεν είναι ξεκομμένος από την τεκνοποιία: οι πολλοί βάζουν τα παιδιά, εκείνος το ἐπισκοπεῖν κι η συμβολή του θεωρείται βέβαια, κατά την αντίληψη των Κυνικών και του Επικτήτου, πιο ουσιώδης³.

Η στάση του Επικτήτου προς τα παιδιά φαίνεται να είναι, μάλλον περιφρονητική: κακόρρυχα παιδιά⁴. Ο ίδιος, πιστός στη θεωρία του, δεν είχε αποκτήσει παιδιά, συνιστούσε όμως στον επίσης σοφό Δημόνωνα να κάμει.

Ο στωικός σοφός, λοιπόν, δεν έχει παιδιά: ἀντ' αυτού έχει την ἔγνοια των παιδιών των άλλων, (ἡλλάχθαι τὴν ἀτεκνίαν). Ποια θα ήταν η θέση του απέναντι στα μείονεκτικά παιδιά αυτών των άλλων; Το ἐπισκοπεῖν ήταν στα καθήκοντά του: με ποια απάντηση θα αντιμετώπιζε η φιλανθρωπία του το πρόβλημα του νεογέννητου βρέφους με προβλήματα υγείας, τέτοια που να μην του επιτρέπουν την πνευματική ολοκλήρωση;

iv. Ἐκτρωση

Στη Στωική ανθρωπολογία το έμβρυο αντιμετωπίζεται κατηγορηματικά σαν τμήμα του μητρικού σώματος (μέρος τῆς γαστρός) στερούμενο ζωής, οὐ ζῶν⁵. Τη

¹ Ἐπικτ. Διατρ. 3.22.72: ὃν <τὸν βασιλέα> δεῖ τοὺς ἄλλους ἐπισκοπεῖν, τοὺς γεγαμηκότας, τοὺς πεπαιδοποιημένους, τίς καλῶς χρηταὶ τῇ αὐτοῦ γυναικί, τίς κακῶς, τίς διαφέρεται, ποία οἰκία εὐσταθεῖ, ποία οὐ, ὡς ἰατρὸν περιφερόμενον καὶ τῶν σφυγμῶν ἀπτόμενον. Η εγγύτης της συμπεριφοράς του Κυνικού διδασκάλου με εκείνην του ἰατροῦ σημειώνεται ἤδη στον Ἀντισθένη: Διογ. Λ. Βίοι, 4.4. ἐρωτηθεὶς <Ἀντισθένης> διὰ τὴν πικρῶς τοῖς μαθηταῖς ἐπιπλήττει, "καὶ οἱ ἰατροί," φησί, "τοῖς κάμνουσιν." καὶ Διογ. Λ. Βίοι 6.5: ὄνειδιζόμενός ποτ' ἐπὶ τοῖς πονηροῖς συγγενέσθαι, "καὶ οἱ ἰατροί," φησί, "μετὰ τῶν νοσοῦντων εἰσίν, ἀλλ' οὐ πυρέττουσιν."

² Ἐπικτ. Διατρ. 3.22.81: εἰ μὴ γαμήσει ἢ παιδοποιήσεται. ἀνθρωπε, πάντας ἀνθρώπους πεπαιδοποιῆται, τοὺς ἀνδρας υἱοὺς ἔχει, τὰς γυναῖκας θυγατέρας.

³ Ἐπικτ. Διατρ. 3.22.77-78: Πῶς οὖν ἐτι, φησίν, διασώσει τὴν κοινωνίαν;- Τὸν θεὸν σοί, μελῶνα δ' εὐεργετοῦσιν ἀνθρώπους οἱ ἢ δύο ἢ τρία κακόρρυχα παιδιά ἀνθ' αὐτῶν εἰσάγοντες ἢ οἱ ἐπισκοποῦντες πάντας κατὰ δύναμιν ἀνθρώπους, τί ποιοῦσιν, πῶς διάγουσιν, τίνας ἐπιμελοῦνται, τίνας ἀμελοῦσι παρὰ τὸ προσήκον;

⁴ Διατρ. 3. 22.77: .ο.π.

δοξογραφική αυτή μαρτυρία του Αέτιου επιβεβαιώνει ανάλογη και λεπτομερέστερη του Γαληνού: το έμβρυο τρέφεται μεν και μεγαλώνει όπως τα φυτά, δεν έχει όμως όρμην και άφορμην, τις πιο χαρακτηριστικές δηλαδή για τη ζωή ιδιότητες¹.

Η εμφύχωση γίνεται, ήδη σύμφωνα με το Χρύσιππο, κατά τη γέννηση, γίνεσθαι τήν ψυχὴν ὅταν τὸ βρέφος ἀποτεχθῇ, με τις πρώτες αναπνευστικές κινήσεις², επιχειρείται μάλιστα ετυμολογία της ψυχής από την ψύξη τήν ψυχὴν ὠνομάσθαι παρὰ τὴν ψύξιν³, μια άποψη που επικρίθηκε αργότερα⁴.

Ένα κύημα χωρίς ψυχή, ένα κομμάτι του μητρικού οργανισμού: η παρομοίωση δεν αφήνει πολλά περιθώρια για την αποδοχή δικαιωμάτων του: η άρνηση ψυχής και ζωής στο κύημα αναμφίβολα ανοίγει το δρόμο της έκτρωσης, που η απόφασή της ευλόγως ανήκει στη μητέρα. Ωστόσο δεν συναντώνται αμεσότερες μαρτυρίες στα σωζόμενα των Στωικών, ούτε και του Επίκτιτου, που να επιτρέπουν μια υποτυπώδη έστω κατανόηση των θέσεων τους.

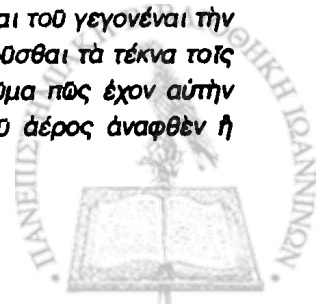
¹ Αέτ. Έλλην. Άρεσκ. 5.15.2: Οἱ Στωικοὶ μέρος εἶναι αὐτό < τὸ ἔμβρυον > τῆς γαστρος, οὐ ζῶν ὥσπερ γὰρ τοὺς καρποὺς μέρη τῶν φυτῶν ὄντας πεπαινομένους ἀπορρεῖν, οὕτω καὶ τὸ ἔμβρυον καὶ Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 41.1052f: Τὸ βρέφος ἐν τῇ γαστρὶ φύσει τρέφεσθαι νομίζει <Χρύσιππος> καθάπερ φυτόν.

² Γαλην. Ἰατρ. ὁρισμ. Κ.19.451-452: οἱ δὲ μὴ εἶναι ζῶν λέγοντες <τὸ ἔμβρυον> τρέφεσθαι μὲν αὐτὸ καὶ αὐξεσθαι ὥσπερ καὶ τὰ δένδρα, ὀρμὴν δὲ καὶ ἀφορμὴν οὐκ ἔχειν ὥσπερ τὰ ζῷα. Ο Γαλνός αντιπαραθέτει τη Στωϊκή άποψη στην Αριστοτελική, ότι δηλαδή αρκεί η κινήσις και η αἴσθησις για τον ορισμό της ζωής.

³ Πλούτ. Πρώτ.ψυχρ. 2.946: οἱ δὲ Στωϊκοὶ καὶ τὸ πνεῦμα λέγουσιν ἐν τοῖς σώμασι τῶν βρεφῶν τῇ περιψύξει στομοῦσθαι καὶ μεταβάλλον ἐκ φύσεως γίνεσθαι ψυχὴν. Πλούτ. Κοιν.ένν. 46.1084e. ποιοῦσι δ' αὐτὴν <τὴν ψυχὴν> τῇ περιψύξει καὶ πυκνῶσει τοῦ σώματος, οἷον στομῶσει τὸ πνεῦμα μεταβαλλόντος ἐκ φυτικοῦ ψυχικὸν γενόμενον

⁴ Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 41.1052f. Τὸ βρέφος ἐν τῇ γαστρὶ φύσει τρέφεσθαι νομίζει <Χρύσιππος> καθάπερ φυτόν ὅταν δὲ τεχθῇ, ψυχόμενον ὑπὸ τοῦ ἀέρος καὶ στομούμενον τὸ πνεῦμα μεταβάλλειν καὶ γίνεσθαι ζῶν ὅθεν οὐκ ἀπὸ τρόπου τὴν ψυχὴν ὠνομάσθαι παρὰ τὴν ψύξιν. αὐτὸς δὲ πάλιν τὴν ψυχὴν ἀραιότερον πνεῦμα τῆς φύσεως καὶ λεπτομερέστερον ἡγεῖται μαχόμενος αὐτῷ.

⁵ Πλούτ. Στωϊκ. έναντ. 41.1053d. ὁ περὶ ψυχῆς γενέσεως αὐτῷ <Χρυσίππῳ> λόγος μαχομένην ἔχει πρὸς τὸ δόγμα τὴν ἀπόδειξιν. γίνεσθαι μὲν γάρ φησι τὴν ψυχὴν ὅταν τὸ βρέφος ἀποτεχθῇ καθάπερ στομῶσει τῇ περιψύξει τοῦ πνεύματος μεταβαλλόντος ἀποδείξει δὲ χρῆται τοῦ γεγονέναι τὴν ψυχὴν καὶ μεταγενεστέραν εἶναι μάλιστα τῷ καὶ τὸν τρόπον καὶ τὸ ἦθος ἐξομοιοῦσθαι τὰ τέκνα τοῖς γονεῦσι. Πορφύριος, Περὶ ψυχῆς 15.813c. πῶς δὲ οὐκ αἰσχύνης γέμων ὁ πνεῦμα πῶς ἔχον αὐτὴν <scil.τὴν ψυχὴν> ἀποδοδούς, ἢ πῦρ νοερόν, τῇ περιψύξει καὶ οἷον βαφῇ τοῦ ἀέρος ἀναφθὲν ἢ στομωθέν.

δ. Επίκουρος: οὐ τὸν μῆκιστον χρόνον ἀλλὰ τὸν ἥδιστον καρπίζεσθαι

Η φιλοσοφία του Επίκουρου, με έντονη απήχηση, ευρεία διάδοση και αντοχή πέντε αιώνων¹, έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε θέματα ηθικής. Η θέση του Επίκουρου και των Επικούρειων για το λυτρωτικό θάνατο είθισται να συνεξετάζεται με εκείνη των Στωικών. Όπως συμβαίνει και με τους Στωικούς, συχνά παρερμηνεύεται: έτσι, έχει θεωρηθεί βέβαιη η επικούρεια προτίμηση της λυτρωτικής θανάτωσης από έναν θλιβερό αργό θάνατο² και έχει υποστηριχθεί ότι ο ίδιος ο Επίκουρος αυτοκτόνησε³. Τέτοιες απλουστευτικές απόψεις στηρίζονται στην περιφρόνηση του φόβου του θανάτου, *μηδὲν πρὸς ἡμᾶς εἶναι τὸν θάνατον*, που αποτελούσε βασική αρχή της παρηγορητικής δύναμης της φιλοσοφίας του Επίκουρου⁴.

Οι επικούρειες θέσεις, παρά τις κοινές αφετηρίες με τις στωικές για την περιφρόνηση του θανάτου και την εξύμνηση του σοφοῦ, κατέληγαν σε σαφώς αποτρεπτικά συμπεράσματα. Για τον Επίκουρο, μόνο οί πολλοί εξαπατούνται και τη μια φοβούνται το θάνατο και την άλλη τον θεωρούν ως λύτρωση απεναντίας ὁ σοφός οὔτε φοβάται το θάνατο οὔτε εγκαταλείπει τη ζωή⁵. Η αντίθεση στις

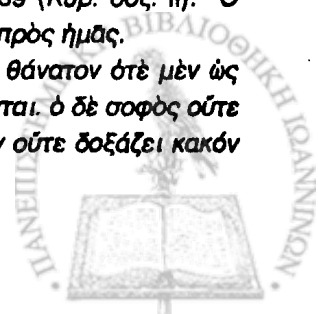
¹ Πβ. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία*, σ. 41-42 και Θεοδωρίδης, *Επίκουρος*, σ. 8, 165, με ιδιαίτερη έμφαση στην επιρροή της Επικούρειας φιλοσοφίας στη Ρώμη και την Παλαιστίνη.

² Πβ. Nicholson, "Should the Patient Be Allowed to Die?", σ. 8.

³ Πβ. Van Hoof, *From Autothanasia to Suicide*, σ. 36. Ωστόσο το σκεπτικό του θανάτου του Επίκουρου, όπως περιγράφεται στο Διογένη Λαέρτιο, δεν παραπέμπει σε αυτοκτονία.

⁴ Διογ. Λ. Βίοι 10.124 (Έπιστολή πρὸς Μενοικέα): *Συνέθιζε δὲ ἐν τῇ νομίζειν μηδὲν πρὸς ἡμᾶς εἶναι τὸν θάνατον ἐπεὶ πᾶν ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἐν αἰσθήσει· στερησις δὲ ἐστὶν αἰσθήσεως ὁ θάνατος* και παρακάτω, 10.125: *ὥστε μάταιος ὁ λέγων δεδιέναι τὸν θάνατον οὐχ ὅτι λυπήσει παρών, ἀλλ' ὅτι λυπεῖ μέλλον*. Με τα ίδια λόγια και στις Κύριες Δόξεις: Διογ. Λ. Βίοι 10.139 (Κύρ. δόξ. II): *Ὁ θάνατος οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς· τὸ γὰρ διαλυθὲν ἀναισθητεῖ, τὸ δ' ἀναισθητοῦν οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς*.

⁵ Διογ. Λ. Βίοι 10.125 (Έπιστολή πρὸς Μενοικέα): *Ἄλλ' οἱ πολλοὶ τὸν θάνατον ὅτε μὲν ὡς μέγιστον τῶν κακῶν φεύγουσιν, ὅτε δὲ ὡς ἀνάπαυσιν τῶν ἐν τῇ ζῆν <κακῶν αἰροῦνται. ὁ δὲ σοφός οὔτε παραιτεῖται τὸ ζῆν> οὔτε φοβεῖται τὸ μὴ ζῆν οὔτε γὰρ αὐτῷ προσίσταται τὸ ζῆν οὔτε δοξάζει κακὸν εἶναι τι τὸ μὴ ζῆν*.

Στωικές απόψεις περί εὐλόγου ἐξαγωγῆς διασώθηκε με κάποια διάθεση ειρωνείας: εκείνοι που αναζητούν τέτοιες αιτίες, θα έχουν μικρὸν παντάπασιν βίον¹.

Αξίζει να τονιστεί πάλι ότι στην επικούρεια αντιμετώπιση του λυτρωτικού θανάτου, όπως εξάλλου και στη στωική, καίριο σημείο είναι ο διαχωρισμός των ανθρώπων σε σοφούς και ψαύλους, δύο κατηγορίες με διαφορετικό κώδικα συμπεριφοράς στο θέμα του θανάτου. Ο διαχωρισμός αυτός δεν ήταν έκδηλος ούτε στον Πλάτωνα ούτε στον Αριστοτέλη².

Τα ελάχιστα αποσπάσματα που διασώθηκαν δεν επιτρέπουν ικανοποιητική ανασύσταση της διδασκαλίας, ωστόσο σώζονται μαρτυρίες όπου σαφώς επιβάλλεται η καρτερία και απαγορεύεται ο θάνατος για λόγους υγείας ή αναπηρίας, αναφέρεται μάλιστα ως παράδειγμα η τύφλωση³. Εξ άλλου, δυο από τις τέσσερες βασικές ηθικές αρχές της τετραφαρμάκου έχουν ως αντικείμενο και συνοψίζουν το πρόβλημα της λυτρωτικής θανάτωσης: ο θάνατος είναι μεν αδιάφορος, ἀνύποπτος, η νόσος όμως όπως κάθε δεινό είναι υποφερτή εὐεκκαρτέρητος⁴. Οι ἀληθόνες εν τέλει μπορούν να έχουν και χρήσιμες συνέπειες, ως άσκηση στις δυσκολίες του βίου⁵: η θέση αυτή μαζί με την απαίτηση από το σοφό να παραμένει σε κάθε περίπτωση σοφός⁶, παραπέμπει στην όσιμη Στωική άποψη του νοσεῖν θείως. Εξ άλλου η αναζητούμενη από τους Επικούρειους αὐτάρκεια ως ἀγαθὸν μέγα μπορεί να παρηγορήσει σε καταστάσεις ελλειμματικής υγείας⁷.

¹ Έπικ. προσφών. 38: Μικρὸς παντάπασιν ᾧ πολλὰι αἰτίαι εὐλογοὶ εἰς ἐξαγωγὴν βίου.

² Ο διαχωρισμός δεν είναι άσχετος με τον "υπεροπτικό" επικούρειο και στωικό ισχυρισμό ότι η φιλοσοφία είναι απαραίτητη προϋπόθεση της αρετής, πβ. Dodds, *Έλληνες και παράλογο*, σ. 200.

³ Διογ. Λ. Βίοι 10.119: ἀλλὰ καὶ πηρωθέντα τὰς ὀψεις μεθέξειν <τὸν σοφόν> αὐτοῦ τοῦ βίου, ὡς ἐν τῇ αὐτῇ φησι.

⁴ Ραρ. Ηερσ. 1005 col 4: καὶ πανταχῇ παρεπόμενον ἢ τετραφάρμακος ἄφοβον ὁ θεός, ἀνύποπτον ὁ θάνατος, καὶ τάγαθὸν μὲν εὐκτητον, τὸ δὲ δεινὸν εὐεκκαρτέρητον.

⁵ Έπικ. προσφών. 73: Καὶ τὸ γενέσθαι τινὰς ἀληθόνας περὶ σῶμα λυσσεται πρὸς φυλακὴν τῶν ὁμοειδῶν.

⁶ Διογ. Λ. Βίοι 10.121: καὶ καθ' ὕπνου δὲ ὁμοιον ἔσεσθαι <τὸν σοφόν>.

⁷ Διογ. Λ. Βίοι 10.130 (Ἐπιστολὴ πρὸς Μενουκέα): Καὶ τὴν αὐτάρκειαν δὲ ἀγαθὸν μέγα νομίζομεν, οὐχ ἵνα πάντως τοῖς ὀλίγοις χρώμεθα, ἀλλ' ὅπως ἐὰν μὴ ἔχομεν τὰ πολλὰ, τοῖς ὀλίγοις ἀρκώμεθα.

Ομοίως τα γηρατειά δεν είναι δυστυχία άξια λύτρωσης¹, αντιθέτως ο γέρων βεβιωκώς καλώς θεωρείται μακαριστός². Σε δηλωμένη αντιπαράθεση προς τους Κυνικούς, η φτώχεια θεωρείται πιο επικίνδυνη για το σοφό από την ασθένεια³.

Αλλού όμως τονίζεται με έμφαση η προθανάτια ταλαιπωρία του Ηρακλή⁴, μια έμμεση ένδειξη ότι και η καρτερία στην ανίατη ασθένεια δεν μπορεί να είναι απεριόριστη. Παρά την βασική απαγόρευση του εκούσιου θανάτου διαφαίνεται κάποια ελαστικότητα σε ακραίες καταστάσεις ανάγκης, δεν σχολιάζονται ωστόσο οι καταστάσεις αυτές⁵. Η μόνη μαρτυρία, όπου μαρτυρείται σαφής προτροπή εκουσίου θανάτου αφορά την περίπτωση της θυσίας υπέρ φίλων⁶, προφανώς σε εναρμόνιση με την Επικούρεια αποθέωση της φιλίας.

Ο Επίκουρος δεν ήταν τόσο κατηγορηματικός στις απόψεις του, όσο οι Στωικοί: και θεωρούσε άνισα τα *ἀμαρτήματα*, άρα και τα κακά, και αντιμετώπιζε την υγεία κατά περίπτωση, άλλοτε ως *ἀγαθόν* και άλλοτε ως *ἀδιάφορον*⁷. Μολονότι αντιτάχθηκε γενικώς στη λύτρωση με το θάνατο, φρόντισε να τονίσει ότι δεν είναι μόνο η μακροβιότητα *ἀγαθόν* αλλά και η ποιότητα της ζωής, ού τον *μήκιστον χρόνον* αλλά τον *ἡδιστον καρπίζεσθαι*, αφήνοντας έτσι να διαφανεί ότι και η με κάθε

¹ Διογ. Λ. Βίοι 10.126 (Ἐπιστολή πρὸς Μενουκίαν): Ὁ δὲ παραγγέλων τὸν μὲν νέον καλῶς ζῆν, τὸν δὲ γέροντα καλῶς καταστρέφειν, εὐήθης ἐστὶν οὐ μόνον διὰ τὸ τῆς ζωῆς ἀσπαστόν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ τὴν αὐτὴν εἶναι μελέτην τοῦ καλῶς ζῆν καὶ τοῦ καλῶς ἀποθνήσκειν.

² Ἐπικ. προσφών. 17: Οὐ νέος μακαριστὸς ἀλλὰ γέρων βεβιωκώς καλῶς· ὁ γὰρ νέος ἀκμῇ πολὺς ὑπὸ τῆς τύχης ἑτεροφρονῶν πλάζεται· ὁ δὲ γέρων καθάπερ ἐν λιμένι τῇ γῆρα καθώρμιεν, τὰ πρότερον δυσελπιστούμενα τῶν ἀγαθῶν ἀσφαλεῖ κατακλείσας χάριτι.

³ Διογ. Λ. Βίοι 10.119: οὐδὲ κυνιεῖν, ὡς ἐν τῇ δευτέρᾳ Περὶ βίων οὐδὲ πτωχεύσειν. ἀλλὰ καὶ πηρωθέντα τὰς δψεις μεθέξειν <τὸν σοφόν> αὐτοῦ τοῦ βίου.

⁴ Ἀν καὶ στο σχετικό ἐδάφιο τὸ ζητούμενο εἶναι ἡ ἀπόδειξη τοῦ πόσο φυσικὴ εἶναι ἡ προσπάθεια ἀποφυγῆς τοῦ πόνου καὶ ἀπόκτησης τῆς πδονῆς: Διογ. Λ. Βίοι 10.137: αὐτοπαθῶς οὐκ φεύγομεν τὴν ἀλγῆδονα. ἵνα καὶ ὁ Ἡρακλῆς καταβιβρωσκόμενος ὑπὸ τοῦ χιτῶνος βοᾷ.

⁵ Ἐπικ. προσφών. 9: Κακὸν ἀνάγκη, ἀλλ' οὐδεμία ἀνάγκη ζῆν μετὰ ἀνάγκης.

⁶ Διογ. Λ. Βίοι 10.119: καὶ ὑπὲρ φίλου ποτὲ τεθνήξεσθαι <τὸν σοφόν>.

⁷ Διογ. Λ. Βίοι 10.120: δοκεῖ δ' αὐτοῖς ἀμαρτήματα ἄνισα εἶναι. καὶ τὴν ὑγίαν τισὶ μὲν ἀγαθόν, τισὶ δὲ ἀδιάφορον.

προσπάθεια παράταση της ζωής έχει και αυτή τα όριά της¹. Εξ άλλου ο θάνατος είναι η αναπόφευκτη κατάληξη για όλους τους ανθρώπους², και η μελέτη του *καλώς ζην* είναι η ίδια με εκείνη του *καλώς αποθνήσκειν*³.

Ο ίδιος ο Επίκουρος πέθανε εβδομήντα δυο ετών το 270 π.Χ., οκτώ έτη πριν τον Ζήνωνα, μετά από μια βραχεία νόσο, πίνοντας και συζητώντας ήρεμα με τους φίλους του· στο σχετικό χωρίο του Διογένη Λαέρτιου δεν διαφαίνεται καμιά πρόθεση εκουσίου θανάτου⁴. Ωστόσο η σύντομη έστω νόσος του ήταν σημαντικά επώδυνη και η υγεία του γενικώς δεν ήταν εξαιρετική, όπως τουλάχιστον αφήνεται να εννοηθεί στο χαμένο έργο του μαθητή του Μητροδώρου *Περὶ τῆς Ἐπικούρου ἀρρωστίας*⁵. Σε ένα από τα συγγράμματα του ο Επίκουρος είχε ασχοληθεί *Περὶ νόσων*⁶. Και ο κληρονόμος του Επίκουρου, ο Ἑρμαρχος, πέθανε από παράλυση, ωστόσο δεν υπάρχει καμιά νύξη για εκούσιο θάνατο⁷.

Ἑμμεση μαρτυρία για τη στάση των Επικούρειων στη βρεφοκτονία αποτελεί η μομφή του Επίκτιτου, ότι απέτρεπαν την απόκτηση παιδιών και αποδεχόταν την έκθεση βρεφών⁸. Εξ άλλου, σύμφωνα και με τον περισσότερο φιλικό Διογένη Λαέρτιο, ο Επίκουρος δεν συμφωνούσε στην απόκτηση παιδιών από το σοφό,

¹ Διογ. Λ. Βίοι 10.126 (Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα): ὡπερ δὲ τὸ σπῖον οὐ τὸ πλεῖον πάντως ἀλλὰ τὸ ἥδιστον αἰρεῖται <τὸν σοφόν>, οὕτω καὶ τὸν χρόνον οὐ τὸν μήκιστον ἀλλὰ τὸν ἥδιστον καρπίζεται.

² Ἐπικ. προσφών. 31: Πρὸς μὲν τὰλλα δυνατὸν ἀσφάλειαν πορίσασθαι, χάριν δὲ θανάτου πάντες ἄνθρωποι πόλιν ἀτείχιστον οἰκοῦμεν.

³ Διογ. Λ. Βίοι 10.126 (Ἐπ. Μενοικ.): τὴν αὐτὴν εἶναι μελέτην τοῦ καλῶς ζην καὶ τοῦ καλῶς ἀποθνήσκειν.

⁴ Διογ. Λ. Βίοι 10.15-16: ἔτη βιώσαντα <Ἐπίκουρον> δύο πρὸς τοῖς ἐβδομήκοντα... τελευτῆσαι δ' αὐτὸν λίθῳ τῶν οὖρων ἐπισχεθέντων, ὡς φησι καὶ Ἑρμαρχος ἐν ἐπιστολαῖς, ἡμέρας νοσήσαντα τετταρεσκαίδεκα. ὅτε καὶ φησιν Ἑρμιππος ἐμβάντα αὐτὸν εἰς πύελον χαλκῇ κεκραμένην ὕδατι θερμῷ καὶ αἰτήσαντα ἄκρατον ῥοφήσαι· τοῖς τε φίλοις παραγγεῖλαντα τῶν δογμάτων μεμνησθαι οὕτω τελευτῆσαι.

⁵ Διογ. Λ. Βίοι 10.24: Βιβλία δὲ ἐστὶ τοῦ Μητροδώρου τάδε... Περὶ τῆς Ἐπικούρου ἀρρωστίας..

⁶ Διογ. Λ. Βίοι 10.27-28: καὶ τὰ συγγράμματα μὲν Ἐπικούρῳ τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα, ὧν τὰ βέλτιστά ἐστι τάδε. ... Περὶ νόσων δόξαι πρὸς Μίθρην.

⁷ Διογ. Λ. Βίοι 10.24: Ἐτελευταῖα δὲ <Ἑρμαρχος> παραλύσει, γενόμενος ἱκανὸς ἀνὴρ.

⁸ Διατρ. 1.23, ηβ. Θεοδωρίδης, *Επίκουρος*, σ. 283.

σχεδόν ούτε στο γάμο του¹. Αν ευσταθεί αυτή η μαρτυρία, η στάση του Επίκουρου πρέπει να αποδοθεί στην προάσπιση της αυτάρκειας του σοφού².

¹ Διογ. Λ. Βίοι 10.119: *Καὶ μὴν καὶ γαμήσειν καὶ τεκνοποιήσιν τὸν σοφόν, ὡς Ἐπίκουρος ἐν ταῖς Διαπορίαις καὶ ἐν ταῖς Περὶ φύσεως. κατὰ περίστασιν δέ ποτε βίου γαμήσειν.* Με την ίδια ακριβώς έκφραση ο Διογένης Λαέρτιος, Βίοι 7.21, αντιπαραθέτει τη συναίνεση των Στωικών για την τεκνοποιία του σοφού.

² ΠΒ. Θεοδωρίδης, *Επίκουρος*, σ. 283, όπου και η ερμηνεία της στάσης του Επίκουρου με την απόρριψη του ένστικτου της πατρότητας ή της μητρότητας.

7. Παράλληλες θεωρήσεις: ή συστήσασα φύσις και διαλύσει,

Παράλληλα με την Κυνική, την Επικουρική και τη Στωική ενασχόληση με το θάνατο και τη λύτρωση μέσω του θανάτου, ανάλογη διάθεση διαπιστώνεται και στην εξέλιξη των ήδη υπάρχουσών σχολών· προφανώς το ερώτημα του λυτρωτικού θανάτου προβάλλει ομοιόμορφα σε όλη την ελληνιστική φιλοσοφία¹. Θα ήταν πάντως απλοϊκή η άποψη ότι η σχετική συζήτηση είναι γέννημα του τέλους του 4ου αιώνα². Βασικό εμπόδιο στη διερεύνηση των παραλλήλων αυτών θεωρήσεων της ελληνιστικής φιλοσοφίας είναι η έλλειψη μαρτυριών.

Όσον αφορά την Ακαδημία, παρατηρείται από το τέλος του 4ου αιώνα μια αυξανόμενη έμφαση στην πρακτική ηθική διδασκαλία³. Ανάμεσα στους εξέχοντες εκπροσώπους της, αν ο Σπεύσιππος αυτοκτόνησε λόγω γήρατος και κατηγορήθηκε γι' αυτό ως ανάξιος του Πλάτωνα, ο επόμενος σχολάρχης της Ακαδημίας Ξενοκράτης, σύγχρονος πια του Διογένη του Κυνικού, προφανώς ασχολήθηκε με το θέμα του θανάτου γενικώς και του λυτρωτικού ειδικότερα τόσο, ώστε να αφιερώσει δυο βιβλία, *Περὶ θανάτου* και *Περὶ ἐκουσίου* στην πραγμάτευσή του⁴. Το περιεχόμενο των βιβλίων παραμένει άγνωστο, το ίδιο και οι σχετικές θέσεις του Ξενοκράτη· εύλογο είναι όμως να διατήρησε η Ακαδημία, για όλη τη διάρκειά της, την ίδια αρνητική στάση με τον Πλάτωνα απέναντι στην αυτοκτονία.

Επιγραμματικά ο Καρνεάδης, εξέχων εκπρόσωπος της Νεότερης Ακαδημίας, θεώρησε την παρέμβαση στο θάνατο ως παρέμβαση στη φύση, ή συστήσασα φύσις και

¹ Για τα χρονικά όρια του όρου "ελληνιστικός" από το 323 μέχρι το 31 π. Χ. και γιό τη συνέχεια της πρώτης ελληνιστικής φιλοσοφίας με την προγενέστερη ΠΒ. Long, *Ελληνιστική Φιλοσοφία*, σ. 17, 20.

² ΠΒ. Θεοδωρίδης, *Επίκουρος*, σ. 349, όπου και η άδικη απόδοση απλοϊκής και θολής επιχειρηματολογίας στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη· οι θέσεις των τελευταίων, τουλάχιστον όσον αφορά το ερώτημα της λυτρωτικής θανάτωσης, ήταν σαφείς.

³ ΠΒ. Long, *Ελληνιστική Φιλοσοφία*, σ. 149.

⁴ Διογ. Λ. Βίοι 4.12: *Καὶ πλεῖστα ὅσα καταλέλοιπε <Ξενοκράτης> συγγράμματα καὶ ἔπη καὶ παραινήσεις, ἃ ἔστι ταῦτα....Περὶ τοῦ παιδίου α'...Περὶ θανάτου α'. Περὶ ἐκουσίου α'...*

διαλύσει, σύμφωνα τουλάχιστον με το χαριτωμένο επεισόδιο που παρέδωσε ο Διογένης Λαέρτιος¹. Η θέση αυτή είναι συμβατή με την εμμονή της νεότερης Ακαδημίας στο αξίωμα της παλαιάς για τη ζωή σύμφωνα με τη φύση και φέρνει για μια φορά ακόμη τον Καρνεάδη αντίθετο με τις Στωικές απόψεις².

Εκ παραλλήλου, η αρχή της αυτάρκειας που τόσο καθόρισε τη στωική θέση σε θέματα λυτρωτικού θανάτου είχε αναπτυχθεί ήδη εξαιρετικά από το Στίλπωνα Μεγαρέα, που υπήρξε δάσκαλος του Ζήνωνα και που σε βαθύ γήρας επιτάχυνε το θάνατό του μέσω οινοποσίας³.

Παράλληλα με το Στίλπωνα, εκπρόσωπο των τελευταίων της Μεγαρικής Σχολής, τον εκούσιο θάνατο επέλεξε και ο Μενέδημος Ερετριεύς, εκπρόσωπος των τελευταίων της Ηλιο-Ερετρικής Σχολής λίγα μόλις χρόνια αργότερα. Δεν υπάρχει δοξογραφία συμφωνία για τα αίτια που οδήγησαν το Μενέδημο τὸν βίον καταστρέφειν στην αυλή του Αντιγόνου Γονατά⁴. Ασχέτως αν ήταν η κατηγορία για κλοπή ιερών σκευών του Αμφιαραείου, που έθιξε την προσωπική αξιοπρέπεια του ή αν ήταν η εγκατάσταση τυραννιών στην πατρίδα του που τον προσέβαλε ως κοινωνικό άνδρα, φαίνεται ότι ο Μενέδημος προπαρασκεύασε επιμελώς το θάνατό του, τακτοποιώντας προηγουμένως τις οικογενειακές του εκκρεμότητες⁵.

Από τη σχολή του Αρίστιππου, τέλος, προέρχεται ο εντυπωσιακός Ηγησίας που προέτρεπε, αποτελεσματικά μάλιστα, το ακροατήριό του σε αυτοκτονία⁶.

¹ Διογ. Λ. Βίοι 4.64: Δειλότερον δέ πως δοκεῖ περὶ τὴν τελευτὴν ἀνεστράφθαι, ὅτε συνεχὲς ἔλεγεν <Καρνεάδης>, " ἡ συστήσασα φύσις καὶ διαλύσει". Μαθὼν τε Ἀντίπατρον φάρμακον πίνοντα ἀποθανεῖν, παρωρμήθη πρὸς τὸ εὐθαρσὲς τῆς ἀπαλλαγῆς καὶ φησι, "ὅτε οὖν κάμοι" τῶν δὲ εἰπόντων, "τί"; "οἰνόμελι" εἶπεν. Ο βίος του Καρνεάδη καλύπτει μεγάλο μέρος του 2ου αιώνα π.Χ.

² Για την αντίθεση αυτή Πβ. και Τσέλλερ-Νέστλε, *Ιστορία*, σ. 311-314.

³ Διογ. Λ. Βίοι 2.120: Γηραιὸν δὲ τελευτήσαι φησιν <Στίλπωνα> Ἑρμιππος, οἶνον προσενεγκάμενον ὅπως θάπτον ἀποθάνοι. Η ζωή του Στίλπωνα (380-300 π.Χ.) γεμίζει όλον τον 4ο αιώνα, Πβ. Τσέλλερ-Νέστλε, *Ιστορία*, σ. 136.

⁴ Περί το 278 π.Χ.

⁵ Διογ. Λ. Βίοι 2.142: Ἐντεῦθεν ἀθυμήσας <Μενέδημος> λαθραίως παρεισδύς εἰς τὴν πατρίδα καὶ τὴν τε γυναῖκα καὶ τὰς θυγατέρας παραλαβὼν πρὸς Ἀντίγονον ἐλθὼν ἀθυμῶ τὸν βίον κατέστρεψε, Πβ. Τσέλλερ-Νέστλε, *Ιστορία*, σ. 136.

⁶ Διογ. Λ. Βίοι 2.86: οὗ <διήκουσεν> Ἡγησίας ὁ πεισιθάνατος.

Οι θέσεις του Πυρρωνισμού θα είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ωστόσο θα έπρεπε να αντληθούν ex silentio, δεδομένης της ανυπαρξίας μαρτυριών. Δεν πρέπει πάντως να αναμένονται μεγάλες διαφορές από τις σύγχρονες απόψεις, δεδομένων των κοινών αφετηριών, π.χ. του ιδανικού της αταραξίας, και της άρνησης αποδοχής του ηθικού χαρακτηρισμού καλό ή κακό γιό τα εκτός¹.

¹ ΠΒ. Long, *Ελληνιστική Φιλοσοφία*, σ. 135, 144.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΣΤΡΟΦΗ: Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ κατ'εικόνα Θεού

Από τα παραπάνω κεφάλαια προκύπτει πως στην αρχαία σκέψη δέσποσε η αντίληψη, ότι η ανθρώπινη αξία δεν είναι έμφυτη, αλλά αποκτάται βαθμιαία: ακόμη και στις πιο φιλόφρονες διδασκαλίες του Επίκουρου και της Στοάς, η διαφορά των πολλών από τον σοφό είναι εντυπωσιακή. Κανείς αρχαίος διανοητής ή συγγραφέας δεν έθεσε την υπόθεση της εγγενούς αξίας ή των αδιαμφισβήτητων δικαιωμάτων, ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης, νομικού καθεστώτος, ηλικίας, φύλου και ούτω καθεξής.

Η αντίληψη για την έμφυτη αξία του ανθρώπου συνδέεται με τη χριστιανική πίστη, ότι κάθε ανθρώπινο ον είναι εικόνα του Θεού, *imago Dei*¹. Η πίστη αυτή επικράτησε μαζί με το Χριστιανισμό: με την ελληνική αντίληψη, ο θεός μάλλον ήταν εικόνα ανθρώπου. Η πίστη αυτή ωστόσο δεν είναι καινοφανής σύλληψη: ήδη παραπάνω φάνηκε η προετοιμασία από την Ελληνιστική φιλοσοφία, και η ανάμιξη του θεού στην όψιμη στωική διδασκαλία για το λυτρωτικό θάνατο. Τα φιλοσοφικά

¹ Είναι η εικόνα του Θεού και όχι η αθανασία της ψυχής, άλλο βασικό δόγμα του Χριστιανισμού, που συνεπάγεται την αντίληψη για την έμφυτη αξία του ανθρώπου. Η συζήτηση για την αθανασία της ψυχής είχε απασχολήσει έντονα όλους του αρχαίους Έλληνες διανοητές, ήδη από το Θαλή και ήταν βασικό στοιχείο της λογικής-ογκρωτικής

ρεύματα της εποχής δεν ήταν αποκομμένα από τους πολλούς και ασκούσαν την αντίστοιχη ευρεία επιρροή.

Αλλά και έξω από τη φιλοσοφία, οι ανατολικού τύπου θρησκείες, που πριν την εμφάνιση του Χριστιανισμού είχαν εδραιωθεί στο ρωμαϊκό κόσμο, έδιναν περισσότερο βάρος στη σχέση του ανθρώπου με το θείο παρά με την πολιτεία, στη σχέση με το μελλοντικό κόσμο παρά με τον παρόντα¹. Ο χριστιανισμός εξετόπισε τα άλλα ρεύματα, όμως μέχρι την επικράτησή του είχαν και αυτά συντελέσει στην αλλαγή της αντίληψης για τη ζωή. Όσο και αν λατρείες, όπως του Μίθρα και του Άδωνι φαίνονται σήμερα ελάχιστες και περιθωριακές, στα κρίσιμα εκείνα χρόνια της αλλαγής της αντίληψης για τη ζωή, είχαν σημαντικό ρόλο² και αξίζει η υπενθύμιση της παρατήρησης ότι κατά τον τέταρτο αιώνα ο χριστιανισμός και ο παγανισμός "είχαν δυο μυθολογίες αλλά μόνο μια θεολογία"³.

Η μεγάλη βέβαια συνιστώσα αυτής της αντίληψης είναι η ιουδαϊκή παράδοση. Για τη διαμόρφωση της αντίληψης δεν πρέπει, τέλος, να υποτιμάται η ίδια η εξέλιξη της πίστεως μέσα στη χριστιανική κοινότητα κατά τη διάρκεια των πρώτων ταραγμένων αιώνων του Χριστιανισμού.

1. Η προ-χριστιανική ιουδαϊκή παράδοση: μήτ' ἄμβλοδν, μήτε διαφθείρειν

Η έννοια *imago Dei* προέρχεται από την ιουδαϊκή διδασκαλία για το Θεό, όπως αποκαλύπτεται στην Παλαιά Διαθήκη. Μια από τις διαφορές της

πίστεως των Ορφικών, που τόσο επικεντρώθηκε στην τύχη της ψυχής μετά το θάνατο, πβ. Verbeke, *Η καταγωγή της Ελληνικής σκέψης*, σ. 61-62.

¹ Πρόκειται για αυτό που ο Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 3, σ. 63-64, αποκαλεί "έμμονη ιδέα που κράτησε χίλια χρόνια".

² Πβ. Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 3, σ. 64-70, όπου παραδείγματα αντίστοιχων χριστιανικών εορτολογιών με εκείνα της λατρείας του Άττι, του Άδωνι ή του Μίθρα.

³ Πβ. Dodds, *Χριστιανοί και Εθνικοί*, σ. 184, όπου η παρατήρηση αποδίδεται στον Harnack.

μονοθεϊστικής Ιουδαϊκής θρησκείας από τις σύγχρονές της πολυθεϊστικές των Βαβυλωνίων, των Σουμερίων των Αιγυπτίων και των Ελλήνων-Ρωμαίων αργότερα, ήταν ότι ο Θεός είναι πνεύμα που δεν αποδίδεται με εικόνες και είδωλα. Εικόνα του Θεού είναι μόνο ο άνθρωπος¹.

Από τον καιρό του επισκόπου Ειρηναίου οι θεολόγοι έχουν συζητήσει πολύ για το διαχωρισμό *κατ' εικόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν*. Μολονότι οι τελευταίοι σχολιαστές πιστεύουν ότι είναι συνώνυμοι όροι, υπάρχει διαφωνία σχετικά με την ακριβή έννοια των όρων². Είναι αμφίβολο, αν εννοείται η φυσική απεικόνιση του θεού στο ανθρώπινο σώμα, αφού στην Ιουδαϊκή θρησκεία ήταν απαγορευμένη κάθε αναπαράσταση της εικόνας του θεού τόσο σε ανδρική όσο και σε γυναικεία μορφή³. Ενδεχομένως το *imago Dei* αναφέρεται κυρίως στην εξουσία του ανθρώπου πάνω στα δημιουργήματα του Θεού· η εξουσία αυτή στηρίζεται στην αντιπροσώπευση του θεού από τον άνθρωπο⁴. Αυτό που ξεχωρίζει τον άνθρωπο και τον βάζει πάνω από τα ζώα είναι το χάρισμα της λογικής, η αυτοσυνείδηση και η βούληση⁵. Η προικοδότηση αυτή του Αδάμ από το Θεό μεταβιβάζεται και στο γιο του Σηθ και στους απογόνους του. Αντίστοιχα με την έκπτωση του Αδάμ, ο θάνατος (φυσικός και πνευματικός) και η ασθένεια πέρασαν ως τιμωρία στις επόμενες γενεές⁶. Η επίπτωση της αμαρτίας στην εικόνα του Θεού δηλώνεται και στην απόκρυφη Σοφία Σολομώντος⁷. Δεν ανιχνεύεται ωστόσο καμιά ένδειξη στην Παλαιά Διαθήκη ολοκληρωτικής απώλειας της *κατ' εικόνα* δημιουργίας του

¹ Γένεσις 1: 26-27.

² Για τους όρους αυτούς και την έννοια του *imago Dei* βλ. J. M. Miller, "In the 'Image' and 'Likeness' of God". *Journal of Biblical Literature*, 91 (1972), 289-304 και Ferngren, "The *Imago Dei* and the Sanctity of Life".

³ Δευτ. 4:15-16.

⁴ Ψαλμός 8, στίχος 5.

⁵ Έκκλησ. 17: 1-11.

⁶ Γένεσις 3.

⁷ Σοφ. Σολομ. 2: 23-24.

ανθρώπου: μπορεί να περιορίζεται λόγω της πτώσης, αλλά δεν χάνεται ολοκληρωτικά¹.

Αυτονόητο είναι ότι η αυτοκτονία καταδικάζεται, αν και αξίζει να σημειωθεί ότι οι περιπτώσεις αυτοχειρίας στην Παλαιά Διαθήκη δεν αντιμετωπίζονται γενικώς με αποστροφή². Φαίνεται ακόμη ότι στους Σημίτες της Δυτικής Ασίας δεν εξέλιπαν αρχικά οι ανθρωποθυσίες σε περιπτώσεις μεγάλων κινδύνων, και μάλιστα οι θυσίες των πρεσβύτερων γιων³.

Όσο για την ευθανασία, σε κάθε μορφή, ο Ιουδαϊκός νόμος ήταν ομόφωνα απορριπτικός: οι νόμοι των Ιουδαίων για τη διακοπή της κύησης και τη θανάτωση του βρέφους, όπως περιγράφονται από τον Ιώσηπο, είναι σαφέστατοι και αυστηρότατοι: *μήτ' ἀμβλοῦν, μήτε διαφθείρειν*⁴. Η τιμωρία είναι αυτή που αρμόζει σε τεκνοκτόνον· το σκεπτικό του νομοθέτη είναι τόσο θεολογικό, *ψυχὴν ἀφανίζουσα*, όσο και δημογραφικό, *τὸ γένος ἐλαττοῦσα*. Η δημογραφική εξ άλλου προτεραιότητα δηλώνεται και στην επανάληψη, στο ίδιο χωρίο της ανάγκης επιβίωσης όλων των νεογέννητων, *ἅπαντα τὰ τέκνα τρέφειν*. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο νόμος δείχνει να απευθύνεται αποκλειστικά στις γυναίκες.

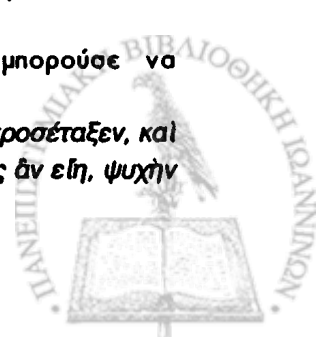
Στο νόμο δεν διαπιστώνεται άμεση πρόβλεψη για τη λυτρωτική θανάτωση ασθενών ή γερόντων· σαφώς όμως δηλώνεται ότι οι νέοι οφείλουν να σέβονται

¹ Πβ. Ferngren, "The Imago Dei and the Sanctity of Life".

² Στη χιλιετή διαδρομή των βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης ανιχνεύονται επτά αναφορές αυτοκτονιών: ο Σαμψών που καταπλακώθηκε στο ναό με τους Φιλιισταίους, ο Σαούλ που διέταξε τον ακόλουθό του να τον σκοτώσει για να μη συλληφθεί (και ταπεινωθεί) από τους εκθρούς, ο σύμβουλος του Δαβίδ Αχιτόφελ, ο διοικητής της Κύπρου Πτολεμαίος, ο Μάκρων, ο πρεσβύτερος Ραζίς, που προτίμησε το θάνατο παρά την ταπείνωσή του (Β' Μακκαβαίων 14.42: *εὐγενῶς θέλων ἀποθανεῖ ἥπερ τοὺς ἀλιτηρίους ὑποχείριος γενέσθαι καὶ τῆς ἰδίας εὐγενείας ἀναξίως ὑβρισθῆναι*), ο βασιλεὺς του Ισραὴλ Ζαμβρί, που η αυτοκτονία του έρχεται ως φυσική συνέπεια και τιμωρία για την αμαρτωλή ζωή του. Εκτός από την τελευταία περίπτωση της αυτοκτονίας-τιμωρίας οι υπόλοιπες γίνονται από αξιοπρέπεια και συνεπώς εξυμνούνται ή μνημονεύονται χωρίς επικριτικά σχόλια.

³ Πβ. Frazer, *Χρυσός κλώνος*, τ. 2, σ. 227. Αναλογη μνήμη θα μπορούσε να βρεθεί πίσω από τη γνωστή θυσία του Αβραάμ.

⁴ Ίωσήφ. *Απίων*. 2.24: *Τίνες δ' οἱ περὶ γάμων νόμοι; ... τέκνα τρέφειν ἅπαντα προσέταξεν, καὶ γυναῖξιν ἀπέειπε μήτ' ἀμβλοῦν τὸ σπαρὲν μήτε διαφθείρειν, ἀλλ' ἣν φανείη τεκνοκτόνος ἂν εἴη, ψυχὴν ἀφανίζουσα καὶ τὸ γένος ἐλαττοῦσα*.

όλους τους γέροντες: στο πρεσβυτικὸν κακὸν των Ελλήνων οι Ιουδαίοι αντιπαραθέτουν το πρεσβύτατον ὁ θεός¹.

Ανάλογη κατάσταση ισχύει και για τον Ιουδαϊσμό μετά το Χριστό: οι μεσαιωνικοί Ιουδαίοι θεολόγοι είναι εξ ίσου κατηγορηματικοί με τους Χριστιανούς. Ο ιατροφιλόσοφος του 12ου αιώνα Μαϊμονίδης, του οποίου οι ηθικές απόψεις αναφέρονται συχνά και σήμερα, γράφει: "αυτός που πεθαίνει, θεωρείται σε όλα ζωντανός κι όποιος τον αγγίζει (προσκλύντας το ξεψύχημα) είναι ένοχος αίματος"².

¹ Ιωσήφ. Ἀπίων. 2.27: καὶ παντὸς τοῦ πρεσβυτέρου τιμὴν ἔχειν τοὺς νέους φησὶν, ἐπεὶ πρεσβύτατον ὁ θεός.

² Πβ. Rachels, *Euthanasia*, 34, Mishneh Torah, Book of Judges, "Laws of Mourning", 4, 5

2. Η εξέλιξη της Χριστιανικής άποψης: ἅμα γὰρ σὰρξ, ἅμα Θεοῦ Λόγου σὰρξ

Είναι απίθανο η οριστική πίστη για τον άνθρωπο ως εικόνα Θεού να διαμορφώθηκε από τους πρώτους ήδη Χριστιανούς, τουλάχιστον δεν ήταν εμφανής πριν το 2ο μ. Χ. αιώνα¹. Η σχέση αυτής της αντίληψης των πατέρων της Εκκλησίας με την Πλατωνική θέση της ομοίωσης με το Θεό ως το τέλος της ανθρώπινης προσπάθειας, είναι ασφαλώς συζητήσιμη. Αναμφισβήτητα στη εξέλιξή της συνέβαλε πολύ η αντίθεση της νέας Θρησκείας προς τις αξίες του Ελληνο-Ρωμαϊκού πολιτισμού και η προβολή του Ευαγγελίου της αγάπης, του ελέους, της συμπάθειας και της σωτηρίας από την αμαρτία². Έτσι, σε αντίθεση με το αριστοκρατικό ιδεώδες της αξίας μόνο του ευγενούς ή του ακμαίου ή του καλλιεργημένου, προβάλλεται η διδασκαλία της ιερότητας του κοινού ανθρώπου³. Οι Χριστιανοί απολογητές αντιμετώπισαν την ειδωλολατρική κοινωνία ως βαθύτατα διεφθαρμένη και καταδίκασαν συλλήβδην πλήθος απόψεων και πρακτικών της.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στους Πατέρες της Εκκλησίας συναντώνται αναφορές που διαχωρίζουν το κατ'εικόνα από το καθ'ομοίωσιν⁴. Ο διαχωρισμός αυτός θα μπορούσε ίσως θεωρητικά να επιτρέψει μια πιο διαλλακτική αντιμετώπιση της

¹ Πβ. Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 493.

² Amudsen, "Birth of Defective Children", σ. 16. Για την έμφαση που έδιναν οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες στη φιλανθρωπία, Πβ. Dodds, *Εθνικοί και Χριστιανοί*, σ. 55-56.

³ Απόρροια του απόλυτου σεβασμού για κάθε ανθρώπινο όν, ακόμα και μετά το θάνατο, είναι η επί μακρόν απόλυτη απαγόρευση της ανατομής πτωμάτων για ιατρικούς λόγους. Και στην αρχαία Ελλάδα και Ρώμη η ανατομή νεκρού δεν ήταν εντελώς επιτρεπτή, ωστόσο η κατάσταση ήταν πιο χαλαρή και υπήρχαν ακόμη και κοινωνίες που την επέτρεπαν, όπως η Αλεξάνδρεια των Πτολεμαίων, πβ. Ρόζος, Παπαβασιλείου, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Ιατρικής*, τ. 1, σ. 180, 289. Ίσως δεν είναι άσχετη η οριστική απαγόρευση από τον Πάπα Ονώριο Γ', το 1200, της ιατρικής δραστηριότητας στους μοναχούς: *ubi tres medici, duo atheni*, πβ. Ρόζος, Παπαβασιλείου, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Ιατρικής*, τ. 1, σ. 279.

⁴ Διάδοχος επίσκοπος Φωτικής, Λόγος ασκητικός, δ': Πάντες άνθρωποι κατ'εικόνα ἐσμὲν τοῦ Θεοῦ τὸ δὲ καθ'ομοίωσιν, ἐκείνων μόνον ἐστὶ, τῶν διὰ πολλῆς ἀγάπης τὴν ἐαυτῶν ἐλευθερίαν δουλωσάντων τῷ Θεῷ.

θανάτωσης των ανθρωπίνων όντων που είναι μεν κατ'εἰκόνα αλλά πολύ μακριά από το καθ'ὁμοίωσιν.

α. Αυτοκτονία

Η αποκήρυξη της αυτοκτονίας δεν φαίνεται να έγινε πολύ νωρίς: για τους πρώτους πατέρες η επίγεια ζωή ήταν ασήμαντη και από την άλλη ο εθελούσιος θάνατος στα μαρτύρια όχι μόνο δεν ήταν αμαρτία, αλλά προσέδιδε και δόξα, τέτοια που το φαινόμενο να πάρει διαστάσεις, έως ότου ο Άγιος Αυγουστίνος, καταδικάζοντας τους Δονατιστές, κήρυξε την αυτοκτονία ως την πλέον θανάσιμη αμαρτία¹. Χριστιανοί αιρετικοί που αυτοκτονούσαν, και μάλιστα σε μεγάλη κλίμακα, αναφέρονται και αιώνες αργότερα, επί Ιουστινιανού². Η αρνητική στάση της Εκκλησίας, που φτάνει έως την άρνηση ταφής, φαίνεται να έχει, λοιπόν, και "κοσμική" και θεολογική αφετηρία και δεν χρειάζεται να αναζητείται η αφετηρία της στην Παλαιά Διαθήκη. Η αδιάλλακτη στάση της Εκκλησίας δεν ανέκοψε βέβαια εντελώς το φαινόμενο: ήδη στο 6ο αιώνα αναφέρονται αυτοκτονίες στο Βυζάντιο γυναικών για λόγους τιμής³. Η αυτοκτονία αυτής της αριστοκράτισσας θεωρείται⁴ ότι κλείνει το χρονικό εύρος στη μελέτη του για το θέμα στους αρχαίους Έλληνες και Ρωμαίους. Τα ίδια χρόνια ο Ιουστινιανός κλείνει και τις τέσσερις φιλοσοφικές σχολές στην Αθήνα (529 μ. Χ.)⁵.

¹ Nicholson, "Should the Patient Be Allowed to Die?", σ. 8.

² Προκοπ. Ἱστορ. 11.23: πολλοὶ δὲ καὶ σφᾶς αὐτοὺς διεχρήσαντο εὐσεβεῖν μάλιστα ὑπὸ ἀβελτηρίας οἰόμενοι... Μοντανοὶ δὲ, οἱ ἐν Φρυγίᾳ κατῴκηντο, σφᾶς αὐτοὺς ἐν ἱεροῖς τοῖς σφετέροις καθείρξαντες τούτους τε τοὺς νεῶς αὐτίκα ἐμπρήσαντες ξυνδιεφθάρησαν οὐδενὶ λόγῳ. Πβ. Προκοπίου Καισαρέως, Ἀνέκδοτα ἢ ἀπόκρυφη ἱστορία, Επιμ. Αλόη Σιδέρη, Ἄγρο, Αθήνα 1989, σ. 201.

³ Προκοπ. Ἱστορ. 7.37-38: οὐ γάρ τι ξυμβήσεσθαι ἐς τὸ σῶμα αὐτῇ ὕβρισθῆναι· ἐτι δὲ τοῦ ἀνδρὸς ξὺν πένθει μεγάλῳ βλέποντος ἐς τε τὴν θάλασσαν καθεῖναι τὸ σῶμα καὶ αὐτίκα μάλα ἐξ ἀνθρώπων ἀφανισθῆναι.

⁴ Πβ. Van Hoof, *From Autothanasia to Suicide*, σ. 9.

⁵ Πβ. Long, *Ελληνιστική Φιλοσοφία*, σ. 367.

β. Ευθανασία

Υστερα από την αποκήρυξη της αυτοκτονίας, και η ευθανασία ως λύτρωση από την επώδυνη ασθένεια θα πάψει να έχει νόημα για τη χριστιανική αντίληψη της ζωής¹. Η έρευνα έχει τονίσει την απαγόρευση των πρακτικών αυτών από τη νέα Θρησκεία, δεν έχει όμως μελετηθεί αρκετά η επίδραση της διδασκαλίας για τη μεταθανάτιο ζωή ως συνιστώσα "πνευματικής" ευθανασίας στον ασθενή έως ότου έρθει η κανονική ώρα του θανάτου.

Μολονότι η ευθανασία δεν εξέλιπε εντελώς στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, δεν φαίνεται να απασχόλησε ιδιαίτερα τις Χριστιανικές κοινότητες². Εξάλλου η ιδιαίτερα δημοφιλής φιλανθρωπία θα επράϋνε πολλές από τις δύσκολες όψεις της χρόνιας ασθένειας και της αναπηρίας³. Η αποδοχή του πόνου, της ασθένειας και η καταδίκη της αυτοκτονίας και της ευθανασίας θα δεσπόσει στη χριστιανική σκέψη και την καθημερινή πρακτική έως το 19ο αιώνα⁴. Όσον αφορά τη χριστιανική Εκκλησία γενικότερα κρατεί έως σήμερα αρνητική στάση σε θέματα ευθανασίας⁵.

γ. Βρεφοκτονία-έκθεση βρέφους

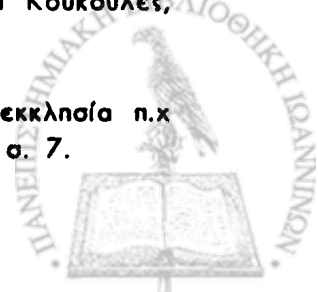
¹ Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 271.

² Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 271, Bruce Fye, "Active Euthanasia", σ. 492-502.

³ Με βάση το ευαγγελικό *ἡσθένησα καὶ ἐπεσκέψασθαί με*, στο Βυζάντιο υπήρχε οργανωμένο δίκτυο νοσοκομείων και γηροκομείων, με ευρύ φάσμα παροχής υπηρεσιών σε αναξιοπαθούντες και αναπήρους, Πβ. Άννης Κομνηνής, *Ἀλεξιάς*, 2.345.19 και Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος*, τ. Β1, σ. 141-154 και 168-170 και

⁴ Πεντόγαλος, "Θάνατος και Ευθανασία", σ. 272.

⁵ Από δόγμα σε δόγμα πάντως υπάρχουν διαφορές: η Αγγλικανική εκκλησία π.χ είναι πιό διαλλακτική, Πβ. Nicholson, "Should the Patient Be Allowed to Die?", σ. 7.

Η χριστιανική Εκκλησία αντιμετώπισε από την αρχή την έκτρωση, τη βρεφοκτονία και την έκθεση βρέφους με αποστροφή, ως καταστροφή καρπών λαγνείας και όχι τεκνοποίησης. Ειδικότερα για την έκθεση βρεφών οι πρώτοι Χριστιανοί πατέρες της Εκκλησίας ήταν αρκετά επικριτικοί, επειδή θεωρούσαν ότι η εγκατάλειψη του νεογέννητου στο κρύο, την πείνα και τα σαρκοβόρα ζώα είναι εγκληματικότερη από την απλή δολοφονία του. Εξ άλλου πολλά από τα σωζόμενα βρέφη κατέληγαν τελικά στα χαμαιτυπεία¹.

Τους πρώτους απολογητές ερέθιζε επίσης η πληθώρα μύθων βρεφοκτονίας, που κατά κάποιο τρόπο νομιμοποιούσαν τη βρεφοκτονία². Η βρεφοκτονία στους έθνικούς σχετίστηκε με τη λατρευτική θυσία βρεφών, αν και ομολογουμένως απαγορευόταν αυστηρά από το νόμο³.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η πρώτη χριστιανική καταδίκη της θανάτωσης βρεφών δεν διαχώριζε τα υγιή από τα μειονεκτικά και δεν έκανε καμιά αναφορά σε ευγονικά κίνητρα. Σε αντίθεση με τους λίγους ειδωλολάτρες που καταδίκασαν τη βρεφοκτονία και που μάλλον δεν συμπεριέλαβαν στην καταδίκη τους τη θανάτωση των μειονεκτικών νεογέννητων, οι Χριστιανοί καταδίκαζαν και αναθεμάτιζαν εξ ίσου αυστηρά την ενεργητική και την παθητική ευθανασία κάθε βρέφους, όσο μειονεκτικό και αν ήταν⁴ για τους παρακάτω λόγους:

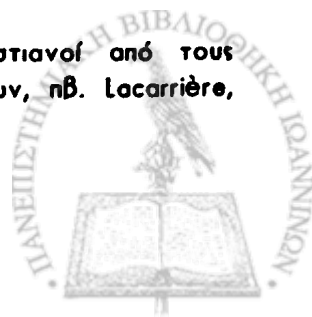
- i. Η εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση των παιδιών από τον Χριστιανισμό: στις αρχαίες κοινωνίες, ακόμη και στις πιο ανθρωπιστικές τους ιδεολογίες, τα παιδιά θεωρούνταν ως δυνάμει ενήλικες, και η αξία τους ήταν συνάρτηση της αξίας που θα είχαν ως ενήλικες. Στη σημερινή κοινωνία, όπου μέγα μέρος της

¹ 'Ιουστίνου του Μάρτυρος, *Πρώτη 'Απολογία* 27. Τερτυλλιανού, *Απολογία* 9, *Ad Nationes* 1.15. *Διδαχαί* 2. 'Επιστολή Βαρνάβα 19.5. 'Επιστολή πρὸς Διόγνητον 5.6. Κλήμεντος 'Αλεξανδρείας, *Χριστὸς ὁ διδάσκαλος* 21. Πβ. Amundsen, "Birth of Defective Children", σ. 16.

² Amundsen, "Birth of Defective Children", σ. 16.

³ Για θυσίες βρεφών είχαν κατηγορηθεί και οι ίδιοι οι Χριστιανοί από τους Ρωμαίους, που δεν είχαν ευκρινή εικόνα του διαχωρισμού των αιρέσεων, πβ. Lacarrière, *Γνωστικοί*, σ. 58-59 και Amundsen, "Birth", σ. 16.

⁴ Amundsen, "Birth", σ. 16.

κοινωνικής μέριμνας είναι προσανατολισμένο στα παιδιά, δεν είναι εύκολο να γίνει αντιληπτή η επαναστατικότητα της προτροπής του Ιησού *ἄφετε τὰ παιδιά ἔλθειν πρὸς με* και της διδασκαλίας του, ότι αν δεν γίνει κάποιος μικρό παιδί, δεν μπορεί να εισέλθει στη βασιλεία του Θεού¹.

ii. Ο δεύτερος λόγος πρέπει να αναζητηθεί στα κοινωνικά ενδιαφέροντα του πρώιμου Χριστιανισμού, ο οποίος απέβλεπε στη στήριξη των αβοήθητων, την περίθαλψη των απόρων και την αρωγή των στερημένων². Σύμφωνα με το "πνεύμα" αυτό, το απροσάτευτο και φιλάσθενο νεογέννητο βρέφος ήταν εύκολο να γίνει αντικείμενο προστασίας, που στο Βυζάντιο οργανώθηκε νωρίς με φιλόανθρωπους νόμους διάσωσης των ανεπιθύμητων νεογέννητων και με την ίδρυση βρεφοκομείων³.

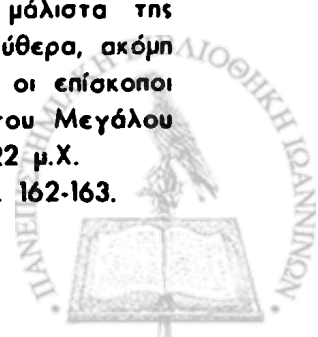
iii. Η αντίληψη της δημιουργίας του ανθρώπου κατ' εικόνα Θεού: ο πρώτος απολογητής, που στήριξε την καταδίκη της έκτρωσης και της βρεφοκτονίας στην έννοια *Imago Dei*, είναι ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, το 2ο αιώνα μ. Χ.⁴ Ακόμη κι αν η εικών Θεού παραμορφώνεται από την ανθρώπινη θέληση, ισχυρογνωμοσύνη και αμαρτία, αυτό δεν ισχύει για το έμβρυο και το βρέφος. Μια τέτοια τοποθέτηση οπωσδήποτε θα περιελάμβανε και τα παραμορφωμένα νεογνά, ακόμη και τις ακραίες περιπτώσεις των τερατόμορφων νεογέννητων: ο Αυγουστίνος⁵, αφού αναφέρεται στην ποικιλία των ανθρωπίνων απόψεων σχετικά με το άσκημο και το τερατόμορφο, καταλήγει να υποστηρίζει ότι ο Θεός ως δημιουργός όλων, ακόμη και στις πιο ακραίες ανθρώπινες μορφές

¹ Amundsen, "Birth", σ. 17. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ο συσχετισμός της παιδικής απορίας με τη γεροντική σοφία, που εκφράζεται στη διδασκαλία του Ηράκλειτου, του Αναξίμανδρου και του Αναξίμενη, Πβ. Αξελός, *Ηράκλειτος και Φιλοσοφία*, σ. 32.

² Amundsen, "Birth", σ. 17.

³ Πβ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος*, τ. Β1, σ. 144-156. Σε εξέλιξη μάλιστα της φιλανθρωπίας νομοθεσίας των Θηβαίων, τα εκτεθέντα βρέφη ελογίζοντο ελεύθερα, ακόμη και αν ήταν παιδιά δούλων. Για την εφαρμογή της διάταξης ήταν υπεύθυνοι οι επίσκοποι και είχε θεσπισθεί βαρύ πρόστιμο για τους παραβάτες. Διατάξεις μέριμνας του Μεγάλου Κωνσταντίνου υπέρ των εκθέτων χρονολογούνται ήδη από το 315 και το 322 μ.Χ.

⁴ Amundsen, "Birth of Defective Children", σ. 17 και Rist, *Human Value*, σ. 162-163.

ξέρει τι έχει ποιήσει και ότι εν τέλει όλα αυτά τα τερατόμορφα πλάσματα έχουν την καταγωγή τους από τον Αδάμ. Στο ίδιο έργο απαντά και στην ειρωνεία των ειδωλολατρών για την ανάσταση των νεκρών και τη μορφή που θα έχουν οι τερατόμορφοι άνθρωποι: στους τερατόμορφους ανθρώπους που γεννιούνται ζωντανοί, άσχετα αν πεθαίνουν νωρίς μετά τη γέννηση, δεν πρέπει να αποκλείεται η ανάσταση με σωστό και διορθωμένο σώμα².

Το δόγμα *imago Dei* καθόρισε την πρώιμη Χριστιανική σκέψη για το νεογέννητο, τόσο το υγιές όσο και το άρρωστο ή παραμορφωμένο· επιπλέον προσδιόρισε και όλη την ιδέα των εγγενών και αναφαίρετων δικαιωμάτων του ανθρώπου, τα οποία κυριάρχησαν στη Δυτική κοινωνία μέχρι σήμερα³, χωρίς βέβαια να εκλείψουν στο περιθώριο των επίσημων διακηρύξεων οι περιπτώσεις θανάτωσης ανεπιθύμητων νεογνών⁴.

δ. Έκτρωση-εμψύκωση

Η απαγόρευση της έκτρωσης είναι ρητή, ήδη από τον πρώτο αιώνα στις χριστιανικές κοινότητες⁵. Για τη χριστιανική θεολογία το έμβρυο είναι άνθρωπος από τη στιγμή της σύλληψης.

Παραμένει προς διερεύνηση, κατά πόσο η θέση αυτή οφείλεται στην Ιουδαϊκή επίδραση και κατά πόσο στην αντίθεση των πρώτων Εκκλησιών προς τις Γνωστικές διδασκαλίες. Οι Γνωστικοί δήλωναν χριστιανοί και συνήθιζαν την κοινοβιακή

² Πολιτεία Θεού 16.8. Amundsen, "Birth", σ. 17.

¹ Πολιτεία Θεού 22.12

² Έγχ. 87.

³ Amundsen, "Birth", σ. 18.

⁴ Προκοπ. Ίστορ. 17.17 (Προκοπίου Καισαρέως, Άνέκδοτα ή απόκρυφη Ιστορία, Επιμ. Αλόν Σιδέρη, Άγρα, Αθήνα 1989, σ. 113).

⁵ Βαρνάβα Έπιστολή (1ος αιώνας), Τερτυλλιανού Άπολογία (2ος-3ος αιώνας), Διδαχές (4ος αιώνας), ηβ. Farr, "Marquis de Sade and Induced Abortion", σ. 7, 9.

ερωτική ελευθερία, την αιμομιξία, τη βρεφοκτονία, την έκτρωση, ακόμη και την εμβρυοβορία. Πολλά γνωστικά κείμενα ήσαν κατηγορηματικά σχετικά με την επιβολή έκτρωσης σε περιπτώσεις ακατάλληλης σύλληψης¹. Στα δικά τους ήθη στηριζόταν οι ψήμες για τις "ελεεινές ιεροτελεστίες των χριστιανών" που κυκλοφορούσαν ανάμεσα στους ειδωλολατρικούς κύκλους, μια και οι Ρωμαίοι δεν έκαναν διάκριση ανάμεσα σε αληθινούς και ψευδο-οπαδούς του Χριστού². Δεν είναι τυχαίο πως οι μαρτυρίες για τις υπερβολές των Γνωστικών και μάλιστα για την εμβρυοβορία προέρχονται από τον Επιφάνιο Κύπρου στο *Κατὰ αἵρέσεων*³.

Από την άποψη της ιστορικής μαρτυρίας και των κειμένων, η θέση αυτή στηρίζεται στο εδάφιο του βιβλίου της *Έξοδου*⁴, που προβλέπει ποινή για εκείνον που προκάλεσε αποβολή σε έγκυο γυναίκα. Το πρόβλημα με το εδάφιο είναι ότι προβλέπει διαφορετική ποινή για τη βλάβη του ασχημάτιστου εμβρύου (αποζημίωση) και διαφορετική για του σχηματισμένου (ποινή ανθρωποκτονίας: θάνατος)⁵.

Το εδάφιο επιδέχεται πολλές ερμηνείες. Για την Ορθόδοξη Εκκλησία ισχύει η άποψη του Μεγάλου Βασιλείου, που έχει επικυρωθεί από την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο: για μας τέτοιο πρόβλημα δεν υπάρχει: *παρ' ἡμῖν οὐκ ἐξεστίν*⁶. Το ζήτημα απασχόλησε αρκετά τους πατέρες, δεν έλειψαν μάλιστα εκείνοι που

¹ Ιδιαίτερα των ομάδων των Καρποκρατικών και των Βαρβηλογνωστικών. Εξ άλλου η ίδια η γνωστική διδασκαλία δεν ήταν συμβατή με τη διαιώνιση: για ποιόν λόγο να έλθει στον κόσμο ένα πλάσμα που θα χρειαστεί να μάθει αργότερα πως καθήκον του είναι να φύγει μια ώρα γρηγορότερα απ αυτόν; Πβ. Lacarrière, *Γνωστικοί*, σ. 58-59, 27).

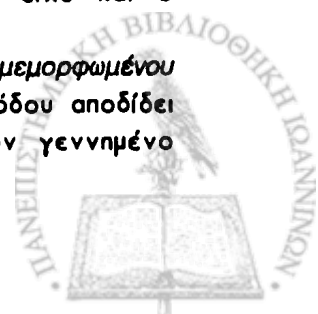
² Η διάκριση ήταν συχνά δύσκολη μέσα στην σύγχυση των πρώτων αιώνων, πβ. Dodds, *Εθνικοί και Χριστιανοί*, σ. 174-175.

³ Οι σκηνές που περιγράφει ο Επιφάνιος ενδεχομένως να είναι υπερβολικές προς το αποτροπιαστικό, ωστόσο δεν φαίνεται να υπάρχει λόγος να αμφισβητηθεί η μαρτυρία του.

⁴ Έξοδος 21:22

⁵ Την ίδια αντίληψη για τη μορφοποίηση του εμβρύου φέρεται να είχε και ο Ηράκλειτος, Πβ. *Αέτ.* 5.23.1, ό.π.

⁶ Β' Κανών: *ἡ φθείρασα τὸ ἐμβρυον γυνὴ φόνου δίκτην ὑπέχει· ἀκριβολογία δὲ ἐκμεμορφωμένου καὶ ἀνεξεικονίστου παρ' ἡμῖν οὐκ ἐστίν*. Για την ιουδαϊκή ηθική, το χωρίο της Έξοδου αποδίδει στη ζωή του αγέννητου εμβρύου μικρότερη γενικώς αξία σε σχέση με τον γεννημένο άνθρωπο: Jakobovits, *"Jewish Medical Ethics"*, σ. 110.

αντιλαμβανόταν μια εξελικτική πορεία από τη σύλληψη προς τον ουρανό¹. Σημαντικά ακόμη είναι τα δόγματα των Γ', Δ', και ΣΤ' Οικουμενικών Συνόδων, για την ταυτόχρονη εμφύκωση και σύλληψη του Κυρίου στη γαστέρα της Παρθένου Μαρίας. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του Σωφρονίου Ιεροσολύμων, που επικυρώθηκε από την ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδο: *ἅμα γὰρ σάρξ, ἅμα Θεοῦ Λόγου σάρξ*².

Με ανάλογο τρόπο πραγματεύεται το πρόβλημα ο εκκλησιαστικός κανονισμός του Μητροπολίτου Γεωργίου τον 11ο αιώνα. Το επιτίμιο για τη γυναίκα που παίρνει φάρμακα για να αποβάλει, είναι τρία χρόνια μετάνοια.

Ωστόσο Βυζαντινοί ιατρικοί συγγραφείς, όπως ο Αέτιος (6ος αιώνας) θεωρούν επιτρεπτές την αντισύλληψη και την έκτρωση σε περίπτωση κινδύνου για την έγκυο. Ως πιο κατάλληλος χρόνος για την έκτρωση ορίζεται μάλιστα ο 3ος μήνας³. Περιστατικά *έθελουσίων ἀμβλώσεων* δεν φαίνεται να ήταν άγνωστα στο Βυζάντιο· στο κατηγορητήριο του Προκόπιου για την αυτοκράτειρα Θεοδώρα τέτοιες πράξεις θεωρούνται *παιδοκτονία* και *μιάσματα*⁴.

Για την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία μέχρι σήμερα το έμβρυο από τη στιγμή της σύλληψης είναι άνθρωπος⁵. Στο θέμα αυτό είναι σύμφωνη και η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, με τη ρητή απαγόρευση κάθε αντισύλληψης, στείρωσης και έκτρωσης⁶. Όμως σε αντίθεση με την πρακτική των γιατρών της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, που έδειξαν κάποια διαλλακτικότητα, στη Δυτική Εκκλησία

¹ Ἀντώνιος ὁ Μεγάλος, *Παραινέσεις περὶ ἡθους ἀνθρώπων*, ριγ': *Ὡςπερ ἐξελθὼν τῆς γαστρὸς, κρείττων καὶ μείζων ἐγένου τῷ σώματι· οὕτω καὶ τοῦ σώματος καθαρὸς καὶ ἀσπιλος ἐξερχόμενος, κρείττων ἔσῃ καὶ ἀφθαρτος, ἐν τοῖς οὐρανοῖς διαπύμενος*.

² Πβ. Χριστόδουλος, Μητροπολίτης Δημητριάδος, *Πειράματα του εμβρύου*, σ. 47-52.

³ Harvey, *Eternal Eve*, σ. 92.

⁴ Προκοπ. Ἱστορ. 10.3: καὶ γυναῖκι <Θεοδώρα> πλησιάζειν ἄλλα τε περιβεβλημένη μεγάλα μiasmata καὶ παιδοκτονίας πολλὰς ἐθελουσίων ἀμβλώσεων. Για το μέσο της ἀμβλώσης Πβ. Προκοπ. Ἱστορ. 9.18 καὶ 17.16 (Προκοπίου Καισαρέως, *Ἀνέκδοτα ἢ ἀπόκρυφη ἱστορία*, Επιμ. Αλόη Σιδέρη, Αθήνα 1989, σ. 73, 113).

⁵ Σχετικές είναι οι εγκύκλιοι από 27.1.85 καὶ 1.4.86 της Ιερᾶς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος με κατηγορηματική θέση κατὰ των εκτρώσεων.

το έμβρυο όφειλε ασυζητητί να επιζήσει και να βαφτιστεί, αδιάφορο αν η κύηση και ο τοκετός έφερναν τη μητέρα σε θανάσιμο κίνδυνο¹.

⁶ Κανών *Si aliquis* του Πάπα Γρηγορίου ΙΧ' (1227-1241)⁶ και οι νεότερες Παπικές εγκυκλίαι *Casti Conubii* του Πάπα Πίου ΙΑ' (1930), *Mater et Magistra* του Πάπα Ιωάννου ΚΓ' (1961) και *Humanae Vitae* του Πάπα Παύλου Στ' (1968).

¹ Harvey, *Eternal Eve*, σ. 124-125.

Η λυτρωτική θανάτωση στην ελληνική αρχαιότητα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα μελέτη αποπειράται η ανασκόπηση των αρχαιοελληνικών θέσεων για το ηθικό ερώτημα που φέρει το συνοπτικό όρο ευθανασία. Η απόπειρα αρχικά είχε ως στόχο τη Στωική φιλοσοφία· κατά τη διερεύνηση των σχετικών πηγών και μελετημάτων για την ελληνική αρχαιότητα διαπιστώθηκε η βιβλιογραφική ανεπάρκεια στο συγκεκριμένο θέμα, σε αντίθεση μάλιστα με το πλούσιο της βιβλιογραφίας για τις σύγχρονες αντιπαραθέσεις. Έτσι η μελέτη βαθμδόν προσπάθησε να επεκταθεί σε μια συνολική επισκόπηση της "αρχαιοελληνικής αντίληψης". Το κίνητρο της αναζήτησης των αρχαιοελληνικών απαντήσεων υπήρξε μάλλον πρακτικό, συγκεκριμένα η πίεση του ερωτήματος της λυτρωτικής θανάτωσης που ασκείται αυτεπάγγελτα στον κλινικό γιατρό. Το αρχικό αυτό κίνητρο παρέμεινε παρά τις θεωρητικές διερευνήσεις και συγκρίσεις· έτσι κρίθηκε χρήσιμη η επισήμανση της συχνά αξιοσημείωτης ομοιότητας των αρχαιοελληνικών θέσεων με πτυχές της σύγχρονης συζήτησης για την ευθανασίας.

Αυτό που κυρίως κάνει την "αρχαιοελληνική άποψη" πολύτιμη, είναι η αντιπαραθέση των αντιλήψεων μιας κοινωνίας που δεν θεωρούσε ιερή την ανθρώπινη ζωή με τις τρέχουσες αντιλήψεις της δυτικής κοινωνίας, που κρατούνται από το δόγμα της ιερότητας της ζωής και του έμφυτου δικαιώματος κάθε

ανθρώπου σε αυτό το αγαθό. Οπωσδήποτε θα ήταν απλοϊκό να αναμένονται αρχαιοελληνικές κατευθυντήριες γραμμές σε ένα πρόβλημα σύγχρονο και σχεδόν καινοφανές, απότοκο μιας πρόσφατης εξέλιξης της ιατρικής. Οι αρχαίοι δεν είχαν καλά καλά στο λεξιλόγιό τους, με τη σημερινή τουλάχιστον έννοια, όρους όπως αυτοκτονία, ευθανασία, βρεφοκτονία, θεραπευτική έκτρωση· η διεθνής πλέον λέξη ευθανασία είναι γλωσσικό δάνειο του 17ου αιώνα από μια διαφορετική αρχαία σημασία.

Ο φόβος του θανάτου είναι τόσο παλιός όσο και ο *homo sapiens*. Αντίθετα πολύ πρόσφατη είναι η αίσθηση δύναμης που έχει ο άνθρωπος απέναντι στη φθορά, τη νόσο και το θάνατο: λίγες δεκαετίες, έστω λίγοι αιώνες. Με την κυριαρχία, ή έστω την αίσθηση κυριαρχίας, πάνω στη φύση ο θάνατος θεωρείται σχεδόν απαγορευμένος και οι επαγγελματίες της υγείας οφείλουν να κάνουν τα πάντα για να παρατείνουν τη ζωή και να εξορκίσουν το μοιραίο τέλος. Αυτή η ηθική πίεση, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της ιατρικής τεχνολογίας, έχει οδηγήσει βέβαια στη βελτίωση της υγείας και την παράταση της ζωής, στις ανεπτυγμένες τουλάχιστον χώρες. Η παρενέργεια αυτής της θετικής εξέλιξης είναι η ικανότητα διατήρησης στη ζωή ανθρωπίνων υπάρξεων που δεν θα είχαν άλλοτε πιθανότητες επιβίωσης και που είναι ερωτηματικό αν αξίζει να ζουν, δεδομένου ότι είτε υποφέρουν χωρίς ελπίδα αποκατάστασης της υγείας τους είτε δεν πληρούν αυτά που θα λέγονταν κριτήρια ανθρωπίνης ύπαρξης (όπως οι περιπτώσεις εγκεφαλικού θανάτου ή εξαιρετικών διαμαρτιών διάπλασης). Έτσι προκύπτει το ερώτημα της ευθανασίας, ως καλοπροαίρετης θανάτωσης, λυτρωτικής από μία ζωή ανυπόφορη.

Ο όρος ευθανασία καλύπτει όλο το ηλικιακό φάσμα του ανθρώπου, αν και για το νεογέννητο και τα μικρά παιδιά είθισται να χρησιμοποιείται ο όρος

βρεφοκτονία. Προέκταση της ευθανασίας στην εμβρυϊκή περίοδο της ανθρώπινης ζωής αποτελεί η θεραπευτική έκτρωση. Η ευθανασία δεν διαχωρίζεται πάντοτε εύκολα από την αυτοκτονία: και οι δυο αποσκοπούν στη λύτρωση· η ειδοποιός διαφορά της πρώτης έγκειται στην ετεροπροσωπία δρώντος υποκειμένου και πάσχοντος αντικειμένου. Σύγχυση περικλείουν και οι διάφορες μορφές ευθανασίας: έτσι η ενεργητική ευθανασία αφορά τη θανάτωση με κάποια παρέμβαση (όπως με χορήγηση φαρμάκου), η παθητική ευθανασία τη θανάτωση με αποχή από τη θεραπευτική παρέμβαση, η εκούσια ευθανασία ακολουθεί σχετικό αίτημα του ασθενούς, η ακούσια γίνεται χωρίς τη συγκατάθεσή του. Ειδικές μορφές ευθανασίας περιλαμβάνουν τη βοήθεια σε αυτοκτονία με την προμήθεια κάποιου μέσου στον ασθενή και η πνευματική ευθανασία, που αφορά την παρηγοριά στην ασθένεια και τη συμπαράσταση στο θάνατο. Για όλες τις μορφές ευθανασίας ανευρίσκεται κάποια μαρτυρία στα αρχαία ελληνικά κείμενα, αλλά οι δύο τελευταίες είναι οι συχνότερα συναντώμενες. Η συζήτηση για την ευθανασία των μειονεκτικών βρεφών περιπλέκεται από την αδυναμία του ασθενούς να εκφράσει γνώμη καθώς και από το ερώτημα της κηδεμονίας του βρέφους. Ανάλογες δυσκολίες συναντώνται και στη συζήτηση της θεραπευτικής έκτρωσης, όπου προστίθεται το ερώτημα της εμψύχωσης και της ανθρώπινης ιδιότητας του εμβρύου.

Η ευθανασία, ένα ζωντανό ηθικό πρόβλημα, έχει πολλούς υπέρμαχους και πολλούς κατήγορους. Τα επιχειρήματα είναι πειστικά εκατέρωθεν και δεν έχουν λείψει οι προσπάθειες ανεύρεσης μιας μέσης λύσης με καλά καθορισμένα κριτήρια και αυστηρές προϋποθέσεις. Η συζήτηση αν και άρχισε έξω από τους ιατρικούς κύκλους, έχει γίνει βαθμιαία αντικείμενο της ιατρικής ηθικής σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα. Νομοθετικά η ευθανασία παραμένει απαγορευμένη σε όλον τον κόσμο, με την εξαίρεση της Ολλανδίας και τη σιωπηρή ανοχή σε κάποιες άλλες δυτικές κοινωνίες.

Μετά την επικράτηση της ιουδαιοχριστιανικής άποψης ότι ο άνθρωπος είναι εικόνα θεού και ότι η απόφασή για τη ζωή και το θάνατό του είναι αποκλειστικά θεία αρμοδιότητα, είναι εύλογο η επιχειρηματολογία να περιστρέφεται γύρω από ανάλογους θρησκευτικούς άξονες και τα επιχειρήματα να χωρίζονται σε θρησκευτικά και όχι θρησκευτικά. Παρόμοια θέση με την ιουδαιοχριστιανική απαγόρευση κάθε παρέμβασης στη ζωή έχει και η μουσουλμανική ηθική. Οι βουδιστικές απόψεις, μολονότι δεν έχουν τόσο θεοκεντρική αφετηρία, καταλήγουν στο ίδιο συμπέρασμα.

Αυτή η συμφωνία των μεγάλων θρησκευτικών συστημάτων κάνει περισσότερο ενδιαφέρουσα τη διερεύνηση μίας άλλης άποψης, και εν προκειμένω της αρχαιοελληνικής. Ο όρος "αρχαιοελληνική αντίληψη" ακούγεται πολύ φυσικά, αλλά θα ήταν απλοϊκό να υποστηρίξει κανείς ότι υπήρχε μία ενιαία άποψη για την ευθανασία σε έναν πολιτισμό που κάλυψε έναν σημαντικό γεωγραφικό χώρο και μιάμιση τουλάχιστον χιλιετηρίδα, από τις μυθολογικές αφετηρίες και τον Όμηρο μέχρι τους τελευταίους Νεοπλατωνικούς και την επικράτηση του Χριστιανισμού. Εξάλλου, μια ενιαία αντίληψη δεν θα πρέπει να αναμένεται ούτε για μικρότερα γεωγραφικά και χρονικά όρια, για παράδειγμα για την Αθήνα του 4ου αιώνα π.Χ. Υπάρχουν δυο επιπλέον δυσκολίες: η πρώτη αφορά στην συχνά ελλιπή διάσωση μαρτυριών και η δεύτερη την ανυπαρξία ανάλογου προβλήματος στην αρχαία Ελλάδα (δεν υπήρχαν αναπνευστήρες και παρεντερικές διατροφές, ούτε προγεννητική διάγνωση) άρα την ανυπαρξία ορολογίας. Κάθε προσπάθεια ανίχνευσης κατάλληλων χωρίων με λέξεις - κλειδιά θα αποκομίσει ένα ελάχιστο ποσό μαρτυριών, καθώς όροι όπως αυτοκτονία, ευθανασία, βρεφοκτονία, έκτρωση είτε δεν υπήρχαν είτε είχαν διαφορετική σημασία.

Ο όρος αυτοκτονία παρέπεμπε στον αμοιβαίο φόνο, και οι πράξεις αυτοκτονίας αποδίδονται περιφραστικά ή περιγραφικά. Οι αναφορές της λέξης

ευθανασία στα αρχαιοελληνικά κείμενα είναι λίγες και όψιμες, για πρώτη φορά τον 3ο αιώνα π.Χ.: το νόημα δεν παραπέμπει καθόλου στο λυτρωτικό θάνατο που απαλλάσσει από μια θλιβερή, οδυνηρή κατάσταση, αλλά μάλλον στον καλό, τον ένδοξο θάνατο που συχνά έρχεται ως επιστέγασμα μιας ζωής αξιοζήλευτης, όπως εκείνου του πολεμιστή Τέλλου στο πεδίο της μάχης ή του Κλέοβι και του Βίτωνα στο ιερό της Ήρας, σύμφωνα με τη διήγηση του Ηροδότου. Τα σχετικά κείμενα ωστόσο, όσο κι αν δεν περιέχουν την εξειδικευμένη ορολογία, δίνουν αναφορές και περιστατικά και παροτρύνσεις που σχετίζονται με τη λυτρωτική θανάτωση και επιτρέπουν την αποκομιδή των αρχαίων αντιλήψεων. Η λέξη βρεφοκτονία συναντάται επίσης πολύ αργά, παρά την ευρεία έκθεση και θανάτωση βρεφών στην αρχαιότητα, ενώ δεν συναντάται ειδική, διαχωριστική ορολογία για ό,τι θα λέγαμε σήμερα εγκληματική ή θεραπευτική έκτρωση.

Στα επεισόδια της μυθολογίας, οι αυτοκτονίες είναι πολυάριθμες, από τις πιο επιβλητικές, όπως του Αίαντα μέχρι τις πιο παράδοξες, όπως της Κενταύρου Υλονόμης από πένθος στον αγαπημένο της Κύλλαρο, επίσης Κένταυρο. Δεν λείπουν κοινωνικά κίνητρα, όπως η σωτηρία της φυλής ή της πόλης, ούτε καθημερινότερες σκηνές πένθους ή τύψεων. Τα θέματα είναι σπανιότερα στην ευθανασία, υπάρχει ωστόσο η αναφορά στον Ηρακλή, έναν ήρωα με αξιοθαύμαστη υγεία. Το τέλος του όμως ήρθε με μια ακραία νοσηρή κατάσταση: απρόοπτο, εξαιρετικά επώδυνο και ολωσδιόλου ανίατο. Η αυτοκτονία θα ήταν ανάξια του ήρωα: ο Σοφοκλής τον προτίμησε να ετοιμάζει την πυρά της απαλλαγής του από τους πόνους και από τη ζωή, και να διατάζει και να παρακαλεί τους γύρω του να την ανάψουν. Εκείνοι αρνήθηκαν να τον απαλλάξουν από την οδύνη και ο ήρωας υπέφερε πάνω στα ξύλα, έως ότου βρέθηκε ο πρόθυμος Φιλοκτήτης, που όχι μόνο δεν κατηγορήθηκε για τη θανάτωση, αλλά πήρε και αμοιβή μεγάλη, τα τόξα που

έμελλε να εκπορθήσουν το Ίλιον. Ο Ηρακλής αποθεώθηκε και άρχισε μια δεύτερη "ζωή" στον Όλυμπο, ενώ ο Φιλοκτήτης, ίσως για να υπενθυμίζεται η αμοιβαιότητα της λύτρωσης, πολλά χρόνια αργότερα θα παρακαλούσε το Νεοπτόλεμο να τον ρίξει επίσης στη φωτιά. Ο Νεοπτόλεμος δεν ενέδωσε και ο Φιλοκτήτης αποθεραπεύθηκε από τους ιατρούς των Αχαιών, ίσως για να υπενθυμίζεται πως δεν πρέπει να ενδίδει κανείς εύκολα σε παρακλήσεις ευθανασίας. Τους γιατρούς που κατέχουν τη γνώση και τα τεχνικά μέσα και μπορούν να παρατείνουν και να ξαναφέρνουν τη ζωή, θα ενδιέφερε ίσως ο μύθος του πρώτου τους, του Ασκληπιού, που όταν έκανε τέτοια κατορθώματα, θεωρήθηκε υπεύθυνος *ὑβρεως* και κατακεραυνώθηκε από το Δία, μολονότι γιός του Απόλλωνα.

Οι αναφορές έκθεσης του βρέφους, με άμεσο ή έμμεσο σκοπό τη θανάτωση, αφθονούν στη μυθολογία και τη θρησκεία, όχι μόνο μάλιστα στην ελληνική: ας μην λησμονείται ο Μωυσής, ακόμη και ο Ιησούς με τον Ηρώδη. Πολλές διηγήσεις είναι πολυσήμαντες, εμπεριέχουν στοιχεία θεογονίας, μαγείας, ωμοφαγίας, και με τη σημερινή διάθεση ανάγνωσης τους παραπέμπουν σε τελετές εξορκισμού ή μύησης ή απόδειξης της δύναμης του μέλλοντος ήρωα: ο Ουρανός θάβει τα παιδιά του, ο Κρόνος καταπίνει τα δικά του, αρκετά βρέφη σπαράζονται από τις Μαινάδες μητέρες τους, αρκετά βαρύνονται από ένα κακό χρησμό και πετιούνται προληπτικά, πάρα πολλά είναι νόθα θεών ή ημιθέων και εκτίθενται στα βουνά ή στη θάλασσα για να διασωθούν από ζώα ή περαστικούς και να επιβιώσουν, συχνά με άλλο όνομα. Ωστόσο ανάμεσα σ αυτές τις θλιβερές για τη σημερινή ηθική εκθέσεις, τρία νεογέννητα απορρίπτονται με κριτήρια που και σήμερα θα γινόταν αποδεκτά: ο Ήφαιστος ήταν ανάπηρος εκ γενετής, ο Παν ήταν δύσμορφος, τριχωτός, με πόδια και κέρατα τράγου και ο Πρίαπος είχε μεγαλοσπλαχνία, γλώσσα και κοιλιά προέχουσα και επί πλέον ένα φαλλό-ουρά. Ευνοήτως απορρίφθηκαν από τις μητέρες τους, ίσως όμως για να σκανδαλίζουν τους σημερινούς υπερμάχους της

ευθανασίας, και τα τρία επέζησαν, ο Ήφαιστος ως ένας εξάίρετος τεχνίτης, ο Πάν ως η εύθυμη και ο Πρίαπος ως η γόνιμη πλευρά της ζωής. Ο Ήφαιστος μάλιστα εκδικήθηκε τη μητέρα του, φυλακίζοντάς την σε ένα χρυσό θρόνο και κέρδισε με την αξία του τη χαμένη του θέση ανάμεσα στους θεούς. Δημογραφικά στοιχεία ελέγχου του πληθυσμού με βρεφοκτονία θα μπορούσαν να ανιχνευθούν πίσω από μύθους όπως της Αταλάντης που την εξέθεσαν λόγω φύλου και των Αμαζόνων που είχαν συνδέσει την ύπαρξή τους με την απόρριψη των αρρένων νεογέννητών τους. Για να μη θεωρηθεί ότι ο μύθος δεν κατέχει από τεχνικές διακοπής της κύησης, από καισαρικές τομές και από θερμοκοιτίδες, αναφέρονται οι περιπτώσεις του Διόνυσου, του Ασκληπιού και του Ευρυσθέα, που γεννήθηκαν πρόωρα, με θεία παρέμβαση, και επέζησαν με την κατάλληλη φροντίδα.

Στη, φαινομενική τουλάχιστον, στασιμότητα των μύθων αντιπαράτίθεται η συνεχής εξέλιξη των αρχαιοελληνικών απόψεων για το θάνατο, όπως έμμεσα προκύπτει από τα ταφικά έθιμα και τις γραπτές μαρτυρίες. Ο θάνατος απομυθοποιήθηκε νωρίς από τις φιλοσοφικές διδασκαλίες και το υπερβολικό πένθος περιορίστηκε από τις νομοθεσίες. Αν σε αυτή την εξέλιξη προστεθούν η λαχτάρα των αρχαίων για κοινωνική καταξίωση και η εξάρτηση της αξίας του ανθρώπου από την προσφορά του στη μικρή κοινωνία του, προκύπτει ευλόγως η ευκολία με την οποία οι αρχαϊκοί και οι κλασσικοί Έλληνες θα αντιμετώπιζαν συναινετικά κάθε ερώτηση ευθανασίας. Η παράταση της ασθένειας επί μακρόν δεν ήταν βέβαια τεχνικά εύκολη, ωστόσο από την αντιμετώπιση των γερόντων διαφαίνεται ότι οι αρχαίοι δεν είχαν ιδιαίτερη προσήλωση στην ιδέα της διατήρησης ανθρωπίνων υπάρξεων, που δεν ήσαν σε θέση να συνεισφέρουν στην κοινότητα. Οι σωζόμενες στα κείμενα παραινέσεις θανάτου λόγω φτώχειας είναι ενδεχομένως υπερβολικές, ωστόσο δείχνουν κάποιο διάθεση απόρριψης της ταλαιπωρημένης ζωής. Στην

ελληνιστική εποχή η ευκολία καταφυγής στο θάνατο δεν άλλαξε, αν και άλλαξαν οι αφετηρίες. Η εκούσια έξοδος από τη ζωή δεν προτείνεται πλέον για λόγους προσφοράς στο κοινωνικό σύνολο, αλλά για λόγους προσωπικής αξιοπρέπειας. Φαίνεται πως υπήρχε μία τάση για αυτοκτονίες, αν αναλογισθεί κανείς την επιτυχία του Ηγησία και το αντίθετα κηρύγμα του Επίκτητου. Η θρησκεία κατά κανόνα δεν έπαιζε κάποιο ρόλο στην απόφαση της θανάτωσης, αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των Πυθαγορείων η αυτοκτονία ήταν απαγορευμένη, όπως εξάλλου παραμένει απαγορευμένη στα σύγχρονα θρησκευτικά συστήματα. Δεν θα περίμενε κανείς διαφορετική αντιμετώπιση του μειονεκτικού νεογέννητου. Πολύ περισσότερο μάλιστα, φαίνεται ότι δεν ήταν σπάνια ή έκθεση υγιών νεογέννητων, επειδή είτε δεν αναγνωριζόταν ως νόμιμα είτε ήταν δημογραφικώς ανεπιθύμητα (υπερπληθυσμός, κορίτσια). Από τη συνολική επισκόπηση προκύπτουν διαφοροποιήσεις από κοινωνία σε κοινωνία, όσον αφορά την έκθεση και τη θανάτωση των υγιών νεογέννητων. Αντίθετα πρέπει να υπήρχε εξαιρετική συμφωνία στην απόρριψη των μειονεκτικών νεογέννητων.

Η νομοθεσία της Σπάρτης, όπως παραδίδεται από τον Πλούταρχο υπήρξε εξαιρετικά σαφής όσον αφορά στα μειονεκτικά νεογέννητα: καθώς ήταν αρκετά ορθολογική και διαφανής, δεν έκανε διάκριση φύλου και δεν επέξέτεινε τη θανάτωση σε υγιή νεογνά, αδίκως ίσως ο Καιάδας έχει ταυτιστεί με τη βαρβαρότητα στην αντιμετώπιση των παιδιών. Η κατάσταση υπήρξε περισσότερο ακραία στην Αθήνα, όπου για την τύχη του νεογέννητου απεφάσιζε η μαία, που έκρινε γρήγορα και επί τόπου, αν ήταν υγιές και άξιο να ανατραφεί ή ασθενές και ανάπηρο και έπρεπε να απορριφθεί, αδιαφορώντας για τις διαμαρτυρίες της μητέρας. Εκτός από την επισφαλή γνωμοδότηση της μαίας, το νεογνό κινδύνευε να εκτεθεί και από την άρνηση του πατέρα να το δεχτεί στην οικογένεια. Από την τρίτη νομοθεσία που έμεινε γνωστή, εκείνη των Θηβαίων στους όψιμους

χρόνους, προκύπτει κάποια αλλαγή: η κοινότητα παρενέβαινε πλέον στη διάσωση των νεογνών που είχαν εκτεθεί. Προφανώς το πρόβλημα είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις και η δημογραφική κατάσταση επέβαλλε κάποιες "φιλόανθρωπες" ρυθμίσεις υπέρ των ανεπιθύμητων νεογέννητων, που σημειωτέον μεγάλωναν ως δούλοι, ανεξάρτητα από την κοινωνική κατάσταση των γονέων τους. Η έκθεση της έκθεσης που προκύπτει από την αναφορά της νομοθεσίας των Θηβαίων επιβεβαιώνεται και από άλλες μαρτυρίες της ελληνιστικής εποχής, την Κωμωδία και από επιστολές. Σημαντικές επίσης είναι οι μαρτυρίες για την έκθεση των νεογέννητων των δούλων, καθώς η ύπαρξη μωρών δεν ήταν επιθυμητή στις γυναίκες δούλους: και έκαναν τη ζωή πιο δύσκολη και ήταν στη διάθεση του κυρίου να τα πουλήσει χωριστά από τους γονείς τους. Μολονότι η επαφή με άλλους λαούς έκανε τον ελληνορωμαϊκό κόσμο να αντιληφθεί ότι σε άλλους πολιτισμούς, όπως τους Αιγυπτίους, τους Ιουδαίους, τους Γερμανούς, ήταν αδιανόητη η θανάτωση των ανεπιθύμητων βρεφών, το φαινόμενο της έκθεσης συνεχίστηκε σε όλη τη διαδρομή του ρωμαϊκού κόσμου. Με την επιβολή του Χριστιανισμού και με κάποια ίσως δημογραφικά κίνητρα άρχισαν να θεσπίζονται μόλις τον 4ο αιώνα νόμοι περιοριστικοί ή απαγορευτικοί της έκθεσης και της βρεφοκτονίας. Οι μαρτυρίες για την έκτρωση του ανεπιθύμητου κυήματος είναι ευλόγως πενιχρές και συναντώνται κυρίως στα ιατρικά κείμενα. Όλοι οι λόγοι που οδηγούσαν στην έκθεση/θανάτωση του ανεπιθύμητου νεογνού (υπερπληθυσμός, παρανομία, δουλεία) οδηγούσαν και στην προσπάθεια προγεννητικής αποβολής του. Η διακοπή της κύησης ήταν μάλλον έργο της ίδιας της εγκύου ή του κύκλου γυναικών και παρέμενε μυστική: η αναζήτηση ιατρικής συμβουλής ήταν φαίνεται πολύ σπάνια.

Οι μαρτυρίες των ιατρικών κειμένων είναι βέβαια πολύτιμες, αφ' ενός λόγω της αναφοράς στις συνήθειες της εποχής τους για τη λυτρωτική θανάτωση και αφ' ετέρου λόγω της παρουσίας των απόψεων των ίδιων των γιατρών. Προκύπτει έτσι, ότι η αναζήτηση λύτρωσης με θανατηφόρα φάρμακα καθώς και έκτρωσης με ιατρικά μέσα δεν ήταν καθόλου σπάνια. Μολονότι είθισται να θεωρείται ο ιπποκράτειος Όρκος ως υπόδειγμα ηθικής καθαρότητας και ως σαφής διακήρυξη κατά της ευθανασίας, φαίνεται ότι οι αρχαίοι γιατροί, με την εξαίρεση ίσως των Πυθαγορείων, δεν ήσαν τόσο απόλυτοι στις απόψεις τους. Σημαντική και παραμελημένη είναι η διαπίστωση ότι οι αρχαίοι γιατροί δεν ανελάμβαναν καταληκτικούς ασθενείς, είχαν δηλαδή κάποιο πνεύμα παθητικής, όπως θα λέγαμε σήμερα, ευθανασίας.

Όσον αφορά τη θανάτωση του μειονεκτικού νεογέννητου αξιοσημείωτη είναι η μαρτυρία του, φιλόανθρωπου για την εποχή του, ιατρού Σωρανού, όπου περιγράφονται με επαγγελματική ακρίβεια τα κριτήρια της αναγνώρισης του άξιου ή ανάξιου για ζωή βρέφους. Η ως τώρα έρευνα δεν έχει ασχοληθεί με την ειρωνική για τις μεταβολές των κοινωνικών ηθών λεπτομέρεια: τα κριτήρια που υπεδείκνυε ο Σωρανός στις μαίες για να ξεχωρίσουν και να απορρίψουν τα μειονεκτικά βρέφη είναι σχεδόν τα ίδια με εκείνα που χρησιμοποιεί η σημερινή παιδιατρική για να ξεχωρίσει τα νεογνά που χρειάζονται περισσότερη φροντίδα.

Η έκτρωση φαίνεται ότι είχε διχάσει τους αρχαίους ιατρούς, όπως περίπου συμβαίνει και σήμερα. Συνήθως, όπως επίσης συμβαίνει και σήμερα, ήσαν πρόθυμοι να βοηθήσουν σε περιπτώσεις που η υγεία, στην ευρεία έννοια, της εγκύου κινδύνευε, αλλά δυσανασχετούσαν όταν η έκτρωση είχε άλλα κίνητρα, όπως την αποφυγή των κοσμητικών επιπτώσεων της κύησης. Η διακοπή της κύησης εξ αιτίας προβλήματος υγείας του εμβρύου, εξαιρετικά συχνή σήμερα, ήταν μάλλον σπάνια καθώς δεν είχε γίνει ακόμη επικτική η προγεννητική διάγνωση.

Οι απόψεις των πρώτων φιλοσόφων για το λυτρωτικό θάνατο και τη λυτρωτική θανάτωση, αν είχαν ειπωθεί κάποιες, είναι δύσκολο να αναπαρασταθούν με βάση τα σωζόμενα χωρία. Ωστόσο τα ερωτήματα για την αναγκαιότητα των νεκρικών τελετών και την αθανασία της ψυχής, τα κριτήρια της εθελοντικής εξόδου από το βίο, η συζήτηση για τη σχετική αξία του παιδιού, είχαν αρχίσει ήδη από το Θαλή, τον Ηράκλειτο και τον Αναξαγόρα. Η δοξογραφία πάντως αρέσκεται να εμφανίζει φιλοσόφους σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας να επιλέγουν την αυτοκτονία, περιλαμβάνοντας το Φερεκύδη και τον Εμπεδοκλή, τον Αναξαγόρα, το Σωκράτη και το Σπεύσιππο, μια σειρά από Στωικούς και Κυνικούς και φτάνοντας μέχρι τον Πορφύριο. Εξαίρεση αποτέλεσαν οι Πυθαγόρειοι και η Ακαδημία που αντιτάχθηκαν στην παρέμβαση και την καταστροφή της ανθρώπινης ζωής· ανάμεσα στους αρχαίους ήσαν ίσως οι πλησιέστεροι στο σημερινό δόγμα της ιερότητας της ανθρώπινης ζωής. Σε Πυθαγόρεια επιρροή οφείλεται πιθανότατα η απαγόρευση της συμμετοχής σε κάθε ευθανασία, που περιέχεται στον Όρκο· οι θέσεις τους όμως για τη ζωή ανθρώπων με ανίατη και οδυνηρή ασθένεια ή αναπηρία δεν είναι γνωστές.

Η πλατωνικές θέσεις για την αυτοκτονία είναι αντιφατικές: ο Σωκράτης παρουσιάζεται από τη μία να ασπάζεται την πυθαγόρεια απαγόρευση του εκούσιου θανάτου και από την άλλη να αρνείται, μετά την καταδίκη του, κάθε παράταση της ζωής του. Οι πλατωνικές θέσεις υπέρ της θανάτωσης των μειονεκτικών ατόμων είναι αντίθετα διαυγείς, ολοκληρωμένες, συζητώνται διεξοδικά και αξίζουν περισσότερης προσοχής από τους σύγχρονους αντιμαχόμενους στο ερώτημα της ευθανασίας. Με αφετηρία την πεποίθηση ότι η παροχή υπηρεσιών στην κοινότητα είναι αυτονόητη υποχρέωση κάθε μέλους της, είναι εύκολο το συμπέρασμα ότι τα άχρηστα, από αθεράπευτη ασθένεια ή αναπηρία, μέλη δεν επιτρέπεται να ζουν. Η

θανάτωση αυτή εξυπηρετεί και την κοινωνική ευεξία, αλλά και την ατομική *λυσπέλεια*, τα κριτήρια ισχύουν για όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες, επεκτείνονται και τους πάσχοντες από ψυχικές ή κοινωνικές διαταραχές, προειδοποιούν για τις ευγονικές συνέπειες της διατήρησης στη ζωή μειονεκτικών ατόμων, υποδεικνύουν με ακρίβεια στους γιατρούς τα σχετικά καθήκοντά τους, υποστηρίζουν την παθητική ευθανασία, χωρίς όμως να αποκλείουν την ενεργητική. Αυτός ο σαφής διαχωρισμός ενεργητικής και παθητικής ευθανασίας είναι μοναδικός για τα αρχαία κείμενα. Η επέκταση των κριτηρίων υγείας στα νεογέννητα είναι εύλογη, με την προσθήκη και άλλων επιβαρυντικών παραγόντων, όπως τη γέννηση έξω από τους ιερούς γάμους, ή της δημογραφικής απειλής από την ανατροφή όλων ανεξαιρέτως των γεγονών. Η ασάφεια της πλατωνικής ορολογίας δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τον τρόπο απαλλαγής από τα ανεπιθύμητα νεογέννητα, αν προτεινόταν δηλαδή θανάτωση ή αποβολή από την *Πολιτεία*. Η έκτρωση της ανεπιθύμητης σύλληψης επιβάλλεται ομοίως. Παρά την ολοκληρωμένη πρόταση των πλατωνικών κειμένων, δεν παραλείπονται και η επισήμανση, ότι οι σχετικές αποφάσεις είναι δύσκολες και ότι απαιτείται περαιτέρω συζήτηση κατά περίπτωση.

Οι απόψεις του Αριστοτέλη για την ανθρώπινη αξία έχουν εξ ίσου χρηστική αφετηρία: η καλλιέργεια της αρετής κάνει τον άνθρωπο πιο χρήσιμο στην κοινωνία και υφίσταται μια ιεραρχία αξίας από το δούλο και το παιδί, στη γυναίκα και στον άντρα, ελεύθερο πολίτη. Ευλόγως αναμένεται ανάλογη ωφελιμιστική απάντηση στο ερώτημα της θανάτωσης των άχρηστων μελών της κοινωνίας. Ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε περισσότερο με τα ηλικιακά άκρα της ανθρώπινης ζωής: θεωρούσε ανώδυνο το θάνατο των γερόντων και πρότεινε σαφέστατα τη νομοθετική επιβολή της θανάτωσης, με την έννοια της άρνησης χορήγησης τροφής (παθητική ευθανασία), στα μειονεκτικά βρέφη, που θεωρούνται μάλιστα ως δημιουργήματα αντίθετα προς τη φύση. Σημαντική ήταν η προσπάθεια του Αριστοτέλη να

προσδιορίζει τον χρόνο της „εμφύκωσης του εμβρύου, με κριτήρια την ικανότητα αίσθησης και κίνησης· με τα κριτήρια αυτά ο φιλόσοφος θεωρούσε ως ικανοποιητικό όριο για την έκτρωση τον τρίτο μήνα της κύησης.

Σαφείς και εντελώς παραμελημένες από τη νεότερη και σύγχρονη έρευνα θέσεις είχαν εκφράσει οι Κυνικοί ήδη από τον πρώτο τους τον Αντισθένη, που μίλησε με περιφρόνηση για το θάνατο και τις μεταθανάτιες δοξασίες. Ωστόσο ο Αντισθένης δεν έφτασε να προτείνει τη θανάτωση ως λύση, αφήνοντας αυτό το βήμα στο Διογένη, που πρότεινε πειστικά την αυτοκτονία και τη βοήθεια σε αυτοκτονία (ενεργητική ευθανασία) σε περιπτώσεις βαριάς αρρώστιας ή γήρατος και σατίρισε επιφανείς γέροντες που επέμεναν να ζουν, όπως τον ίδιο τον Αντισθένη ή το Σπεύσιππο. Από τους Κυνικούς αρχίζει ομοίως ο παραλληλισμός του φιλόσοφου με τον *ιατρόν*, που οφείλει να ενδιαφερθεί για τα ανάλογα ηθικά ζητήματα της κοινωνίας. Σε αντίθεση με του Στωικούς οι Κυνικοί θεωρούσαν την υγεία ως μέγιστο αγαθό, σε ομοιότητα όμως με αυτούς πρότειναν την έξοδο από τη ζωή με ατομική πρωτοβουλία και όχι με κρατική παρέμβαση. Μολονότι η Στοά άσκησε ευρύτερη επιρροή κατά την όψιμη αρχαιότητα, η διδασκαλία των Κυνικών ήταν εξ ίσου μακροχρόνια και πιθανόν να επηρέασε τις ηθικές αρχές της Στοάς.

Η Στοά ασχολήθηκε περισσότερο από κάθε άλλη φιλοσοφική κατεύθυνση της αρχαιότητας με τα ζητήματα εκουσίου θανάτου και λυτρωτικής θανάτωσης, πολλοί σχολάρχες (Ζήνων, Κλεάνθης, Αντίπατρος) επέλεξαν την αυτοκτονία λόγω γήρατος ή ασθενείας και η *εὐλογος έξαγωγή*, η θεωρία της για την εκούσια έξοδο από το βίο είθισται να θεωρείται ως ορόσημο στην ηθική του θανάτου. Ωστόσο οι θέσεις της ήσαν πολύπλοκες και συχνά αντιφατικές. Η αφετηρία των στωικών απόψεων είναι η αδιαφορία για τη ζωή και το θάνατο, που κάνει εύκολη την θανάτωση όταν οι συνθήκες ζωής δεν είναι ικανοποιητικές. Επειδή όμως η υγεία και η ζωή είναι εξ ίσου αδιάφορα, γίνεται δύσκολη η οριοθέτηση των κριτηρίων

επιλογής του εκουσίου θανάτου. Αυτή η δυσκολία ίσως είναι που έκανε τη Στοά να αποδεχθεί δυο ηθικές λυτρωτικού θανάτου: δικαίωμα εξαγωγής έχουν μόνον οι σοφοί, αντιθέτως οι πολλοί, οι φαύλοι οφείλουν να παραμείνουν στη ζωή, ακολουθώντας τις επιταγές του ενστίκτου της αυτοσυντήρησης. Η ενασχόληση της Στοάς με το ερώτημα του λυτρωτικού θανάτου άρχισε ήδη με τον Ζήνωνα και είχε τη δική του εξέλιξη: φαίνεται ότι ο Χρύσιππος έκανε τον αυστηρό διαχωρισμό του σοφού που επιτρέπεται να αυτοδιαθέσει τη ζωή του από το φαύλο που οφείλει να ζήσει ανεξάρτητα από τις συμφορές του. Αυτή η αυστηρότητα διατηρήθηκε και στους επόμενους αιώνες, με τον Ποσειδώνιο να αρνείται τη νόσο ως κριτήριο λυτρωτικού θανάτου και τον Επίκτητο να μάχεται την ελευθερία της σχετικής επιλογής. Εξαίρεση αποτελούν οι Ρωμαίοι Στωικοί, ο Σενέκας και ο Μάρκος Αυρήλιος. Αξιοσημείωτο είναι πάντως ότι και για τους Στωικούς η υποχρέωση παραμονής στη ζωή έχει να κάνει με τη φύση και το λόγο και όχι με τη συμμόρφωση σε κάποια θεία εντολή. Η οικεία στη χριστιανική διδασκαλία έννοια της αμαρτίας εμφανίζεται αργότερα μόλις στο τέλος της Στοάς με τον Επίκτητο, όπως και η έννοια της νόσου ως ευκαιρίας για άσκηση. Στη θεωρητική συζήτηση για τη λυτρωτική θανάτωση, τα κριτήρια που προτείνονται αφορούν κυρίως καταστάσεις ανελευθερίας ή θυσίας υπέρ φίλων και λιγότερο ασθένειας ή γήρατος. Δεν σώθηκαν σαφείς θέσεις σχετικές με τη θανάτωση μειονεκτικών νεογέννητων, ο Επίκτητος ήταν πάντως αντίθετος, σε αντίθεση με το Σενέκα. Σημαντική για τη σύγχρονη συζήτηση για τα δικαιώματα του εμβρύου είναι η άποψη ότι το έμβρυο δεν είναι ζωντανό, αλλά έχει ιδιότητες φυτού και αποτελεί μέρος της μήτρας.

Μολονότι οι απόψεις του Επικούρου είθισται να συνεξετάζονται με εκείνες της Στοάς, η μελέτη των ελάχιστων σωζόμενων μαρτυριών δείχνει μια άλλη κατεύθυνση. Ο Επίκουρος είχε τις ίδιες αφετηρίες με την Αρχαία Στοά: την

παρηγορητική αδιαφορία για το θάνατο και την εξύμνηση του σοφού. Ο εκούσιος θάνατος όμως απαγορεύεται, με την εξαίρεση ακραίων καταστάσεων ανάγκης και τη θυσία υπέρ φίλων. Απεναντίας διδάσκεται η καρτερία στη νόσο και την αναπηρία: και υποφέρονται εύκολα και μπορούν να διδάξουν την ανοχή στα δεινά του βίου· η χρήση της νόσου ως ευκαιρίας για άθληση είναι νεωτερισμός του Επίκουρου. Το γήρας είναι μάλλον μακαριστόν, παρά λόγος θανάτου. Η σημαντικότερη όμως επικούρεια συμβολή έγκειται στη θέση, ότι δεν είναι η μακροβιότης από μόνη της αγαθόν, αλλά μόνο με καλή ποιότητα ζωής, ού τὸν μήκιστον χρόνον ἀλλὰ τὸν ἡδιστον καρπίζεσθαι, η παράταση συνεπώς της ζωής δεν είναι αυτοσκοπός. Το τελευταίο επιχείρημα ευνοεί σαφώς την υποστήριξη της ευθανασίας.

Παράλληλα με τη Στοά, τους Κυνικούς και τον Επίκουρο, η Ακαδημία, ο Κήπος, ο Πύρρων ενδεχομένως ασχολήθηκαν, στο πρακτικό κλίμα της ελληνιστικής φιλοσοφίας, με ηθικά προβλήματα, όπως του λυτρωτικού θανάτου. Από τα υπάρχοντα πάντως κείμενα δεν είναι δυνατή η αναπαράσταση των θέσεών τους. Αν και ο Σπεύσιππος αυτοκτόνησε, το πιθανότατο είναι να διατήρησε η Ακαδημία την αρνητική στάσης της στον εκούσιο θάνατο, χωρίς την παλαιά εμμονή στη λυτρωτική θανάτωση, σε καιρούς μάλιστα, που η πλατωνική Πολιτεία και η θυσία του μέλους υπέρ του συνόλου δεν είχε πλέον νόημα. Διασώζεται μία χρήσιμη επιγραμματική φράση του Καρνεάδη κατά της αυτοκτονίας με επιχειρήματα από τη φύση. Από τους Μεγαρικούς ο Στίλπων και από τους Ηλιο-ερετρικούς ο Μενέδημος αυτοκτόνησαν λόγω γήρατος ή κατάθλιψης. Εντυπωσιακή για την αρχαιότητα είναι η περίπτωση του Ηγησία από την Κυρήνη, που προέτρεπε από καθέδρας την αυτοκτονία με σκανδαλώδη επιτυχία.

Κοινή στις απόψεις που εξετάστηκαν είναι η απουσία της έννοιας των σύμφυτων δικαιωμάτων κάθε ανθρώπου: η διατήρηση της ζωής του ασθενούς γέροντος, του ανάπηρου, του μειονεκτικού νεογνού και ο σεβασμός της ύπαρξης του εμβρύου δεν ήταν αυτονόητα. Η αντίληψη της ιερότητας της ζωής και της αμαρτίας από την καταστροφή της έρχεται μαζί με την ιουδαιοχριστιανική διδασκαλία και εξαρτάται όχι τόσο από την πίστη στην αθανασία της ψυχής, όσο από την πίστη της δημιουργίας του ανθρώπου κατ' εικόνα Θεού. Οπωσδήποτε δεν πρέπει να αγνοούνται τα βήματα των ειδωλολατρών προς αυτήν την κατεύθυνση, κυρίως εκ μέρους των Στωικών. Ομοίως δεν πρέπει να παραβλέπεται η επίδραση των άλλων ανατολικών λατρειών, του Μίθρα και του Άδωνι, που όπως και ο χριστιανισμός έδιναν περισσότερο βάρος στην απευθείας σχέση και ενότητα του κάθε πιστού με το θείο, χωρίς τη μεσολάβηση της κοινότητας.

Η μεγάλη βέβαια συνιστώσα στη στροφή αυτή είναι η ιουδαϊκή πίστη στην εκπροσώπηση του θεού σε κάθε άνθρωπο, που γίνεται έτσι εικόνα του. Αυτονόητη είναι η καταδίκη κάθε καταστροφής μίας τέτοιας ανθρώπινης ύπαρξης-φορέα θεού, η απαγόρευση της αυτοκτονίας, ο σεβασμός του γήρατος, η υποχρεωτική ανατροφή όλων των νεογέννητων και η αντιμετώπιση της έκτρωσης ως αμαρτήματος. Εκτός από τις θρησκευτικές αφετηρίες, στα κελεύσματα αυτά δεν πρέπει να παραβλέπεται η πιθανή συνεισφορά και δημογραφικών κινήτρων. Η πίστη της ιερότητας της ζωής παρέμεινε αναλλοίωτη και στους μετέπειτα αιώνες.

Η χριστιανική απαγόρευση κάθε παρέμβασης στην ανθρώπινη ζωή σχηματίστηκε στους πρώτους αιώνες της Εκκλησίας, εν μέρει από την ιουδαϊκή παράδοση, εν μέρει ως αντίδραση στην περιφρόνηση του μειονεκτικού ανθρώπου από τους εθνικούς και ίσως εν μέρει από την επιρροή των νεопλατωνικών, των κυνικών και των στωικών, καθώς και των διωγμών και του εθελούσιου μαρτυρικού θανάτου που δεν μπορεί να διαχωριστεί με σαφήνεια από την αυτοκτονία. Η

διαμόρφωση των χριστιανικών απόψεων δεν ήταν ούτε στιγμιαία ούτε ομόφωνη και δεν έλειψαν οι πατέρες που διαχώρισαν το στατικό κατ'εικόνα από το δυνητικό καθ'ομοίωσιν, ένας διαχωρισμός με αξιόλογες προεκτάσεις στην επιχειρηματολογία της ευθανασίας.

Η χριστιανική διδασκαλία ήταν εξ αρχής αρνητική στην ευθανασία, δεν έχει όμως τονισθεί ικανοποιητικά από την έρευνα η παρηγορητική δύναμη της εκκλησίας με τη φιλανθρωπία και τη διδασκαλία για τη μεταθανάτια γαλήνη, η "πνευματική" δηλαδή ευθανασία. Εύλογη είναι η αρνητική στάση στην έκθεση και τη θανάτωση του μειονεκτικού βρέφους, για τον επιπρόσθετο λόγο ότι η χριστιανική διδασκαλία, ήδη από το λόγο των Ευαγγελίων, έδωσε μεγάλη σημασία στα παιδιά, σε πλήρη αντίθεση με τους εθνικούς. Εντυπωσιακή είναι η προστασία και των μειονεκτικών νεογέννητων, ακόμη και των τερατόμορφων συλλήψεων, με το επιχείρημα ότι και το πλέον δύσμορφο ανθρώπινο αν είναι απόγονος του Αδάμ και δημιούργημα του παντογνώστη Θεού· εξ άλλου στην ανάσταση των νεκρών αυτά τα παραμορφωμένα σώματα ενδέχεται να έχουν άρτια μορφή. Είναι βέβαια δύσκολο να υποστηριχθεί, ότι και στις πιο θρησκομανείς ακόμη περιόδους του χριστιανισμού δεν υπήρχαν βρεφοκτονίες παρανόμων συλλήψεων ή δύσμορφων νεογέννητων. Η καταδίκη των εκτρώσεων είναι ομοίως πολύ πρώιμη, ως συνέχεια του ιουδαϊκού πνεύματος και ίσως ως αντιπαράθεση στις αιρέσεις των Γνωστικών που επέτρεπαν την έκτρωση. Οι πατέρες της Εκκλησίας μάλιστα κατήργησαν τη ιουδαϊκή διαβόθμιση της αμαρτίας ανάλογα με το προχωρημένο ή όχι της κύησης και θεώρησαν ότι το έμβρυο είναι έμψυχο από τη στιγμή της σύλληψης. Η αυστηρή καταδίκη κάθε έκτρωσης είναι κοινή και στη ανατολική και στη δυτική Εκκλησία, αξίζει όμως να αναφερθεί ότι η ανατολική είναι πιο ελαστική, επιτρέποντας κάποιες εξαιρέσεις σε περίπτωση κινδύνου της υγείας τη μητέρας, ενώ η δυτική επιτάσσει την, με κάθε θυσία, γέννηση και τη βάπτισμα του νέου ανθρώπου.

EUTHANASIA: THE GREEK WAY

SUMMARY

The present study had initially started as an attempt to explore the Stoic attitudes concerning the moral problem, currently called euthanasia. Soon it was realised that research has not focused adequately on the Greek way of euthanasia as a whole, in contrast to the extended literature dealing with the current conflict on mercy killing. Thus the study tried gradually to cover the Greek World as far as possible. On the other hand, the starting motive has been the medical pressure of questions such as assisted suicide, euthanasia, infanticide, abortion, all the forms and variations of mercy killing. This initial starting point remained relevant during the theoretical investigation of the ancient sources; thus comparison of the ancient viewpoints to the current dimensions of euthanasia is common in the text. Similarities are often striking and hopefully instructive.

The Greek way of thinking about euthanasia is important for the additional reason, that, unlike Western society beliefs about the sanctity of human life, Greeks had never thought of inherited values of any human beings, and did not have any religious involvement in their decisions: exposing an infant to death was not a

reason for eternal damnation. It would be very naive, of course, to expect clear and helpful guidelines from the Greeks, concerning an ethical problem consequent to the modern medical achievements. Greeks had totally ignored current realities such as artificial prolonging of life, sophisticated resuscitation techniques, prenatal diagnosis, brain death; even more, although the world-wide word euthanasia was theirs, they used it really very seldom and with a different meaning. Euthanasia as a term with the current meaning was probably first used as late as the 17th century AD.

Humans have been shocked by death for as long as they have been *sapiens*. Strikingly opposite is the feeling, or the illusion, of human power against disease and death; a very very recent situation, dating back just few decades. Following the sense of domination of nature, death is believed as a shame for the powerful human science and medicine; everything possible is performed to prolong life; all patients, mostly these on terminal stages of their diseases, are transferred to Hospitals and Intensive Care Units; physicians are obliged to try hard against death: unlike their ancient colleagues they do not have the option to cease treatment. Of course, this effort has lead to a healthier and longer life, for most developed societies at least. However, some side effects have appeared; important for the present study is the ability to keep alive or bring to life, human beings with ambiguous quality of life, often providing them with more pain than relief and help. Following the development of medical knowledge and technical support, it is now possible to keep alive human bodies with no brain function, for a long, long period. The question of euthanasia is a natural consequence.

As mentioned before, the term euthanasia originally had a different meaning, referring to glorious or happy death, coming as a climax of a respectful life, and did not have the connotation of the bitter death wanted as an escape from a

miserable life. Euthanasia as a term covers the whole human lifespan; the term infanticide is however preferred in the case of neonates or infants. An extension of euthanasia to the foetal period of human existence is therapeutic abortion. The borderline between euthanasia and suicide is not always certain; the specific distinction relies on the hand providing death; suicide is self-killing, irrespective of the amount of help or pressure provided to the dying; euthanasia is performed by another person. There is a significant confusion and discussion about the forms of mercy killing: active euthanasia concerns the killing through an action (e.g. providing a lethal drug); passive euthanasia is performed through abstinence from any treatment; voluntary euthanasia follows the patient's wish; involuntary euthanasia ignores the suffering human's attitudes (usually such attitudes do not exist, as a result of mental immaturity or disease); assisted suicide is a fashioned variation of euthanasia performed through helping the suffering to commit suicide; spiritual euthanasia consists of supporting the patient to face disease and be prepared for death. All forms of euthanasia are cited in Greek texts; assisted suicide and spiritual euthanasia are however the most common.

Euthanasia, being a pressing moral dilemma, evokes strong arguments both for and against. Both sides are quite convincing; efforts for a intermediate way are not missing; such solutions include well defined criteria. Discussion of euthanasia in modern philosophy, although having started outside the medical world, has gradually turned to an object of medical ethics. From a legal point of view, euthanasia remains forbidden throughout world, with the single exception of the Netherlands and the casual silent tolerance of assisted suicide in some Western countries. Discussion of infanticide is complicated by the inability of the suffering infant to possess or express an opinion and by the ethical issue of infant's guardianship. The

same problems are encountered in the discussion of abortion, where an added difficulty derives from the question of the human property possessed by the embryo

Since the Jewish-Christian view of humanity as *Imago Dei* has dominated, it is reasonable to consider the decision of terminating life as divine and to exclude any human interference; arguments about euthanasia have thus been classified as religious and not religious. Islamic ethics on the other hand are very close to the Jewish-Christian doctrine. Buddhism, although having a different starting point, not involving God to such an extent, concludes in the same prohibition. This agreement of the major religious systems makes it more interesting to investigate an alternative view, such as the Greek beliefs about euthanasia.

The term "Greek way of euthanasia" sounds very natural, it would, however, be naive to support that there had been a unique belief about such moral problems in an impressive civilisation of such a geographic distribution and such a resistance to time: almost fifteen centuries separate Homeric era from the last Neoplatonics and the final domination of Christianity. A common way of thinking about euthanasia is not possible for any modern civilisation either. Two more difficulties are faced when investigating the Greek way: the fragmentary and very often misfigured survival of ancient accounts and the absence of the moral problem itself in Greek society, or at least the absence of the current dimensions that euthanasia has received. This difficulty is very well understood when trying to locate suitable passages by use of keywords such as suicide, euthanasia, infanticide, abortion; results are really very poor. This difficulty can be faced only through a thorough reading of Greek texts.

The meaning of the terms themselves were different: the term *αὐτοκτονία*, refers to mutual killing rather than to suicide; actions of suicide are usually described without use of a specific, unchanging terminology. The term *εὐθανασία* is first cited in

the third century BC and does not possess the current meaning of mercy killing but this of glorious death, such as the death in the field of the battle or Tellus' and Vitus' death in the sanctuary of Hera described by Solon in Herodotus. Relevant passages however, although lacking specific terminology, accurately describe cases and advice related to mercy killing. The term *βρεφοκτονία* is found equally late despite the wide practice of exposure and putting infants to death. No specific term can be found describing abortion for therapeutic reasons.

In Mythology a fair number of suicide cases are found, including the most impressive such as Ajax's death and the most strange such as the female Centaur Hylonome's death, lamenting her dead Centaur mate Cyllarus. More human motives, such as self-killing from shame or for the salvation of the community are found as well. Euthanasia scenes are rare; the case of Hercules is impressive; however, a hero of extraordinary health, suddenly suffering from a painful and incurable disease. Hercules did not choose suicide; after arranging his family affairs, he prepared his pyre and ordered his fellows to burn him. Strangely enough, his order was not obeyed and the hero suffered a lot until Philoctetes arrived and agreed to set fire to the pyre, with a considerable reward. Hercules' death was a glorious one: after having suffered so much he took his place among the gods, starting a new eternal life; many many years thereafter, Philoctetes himself, suffering from his leg wound asked Neoptolemus' aid for death; the latter refused, Philoctetes was brought to the Achaean campus and cured: a message that decisions about euthanasia should not be made easily. Physicians equivocating over or not to resuscitate terminally ill patients should bear in mind the case of their ancestor Aesculapius, who was punished by lightning with Zeus, when bringing humans back to life.

Reports of infant exposure are very common in Mythology- not only in Greek; famous infants are in the habit of facing the greatest danger in the new-born period, as Moses, even Jesus did. Many of the mythological scenes include multiple meanings, with religious and magic elements, currently explained as indicating rituals of initiation: Cronus swallows his own offsprings, infants are torn up and devoured by their own mothers, are condemned by ominous oracles requiring their death, or are exposed as illegitimate conceptions and saved by animals and so on. Interestingly enough, among these myths, peculiar and sad enough for the current ethics, three cases are crucial for the present study: Hephaestus was born lame, Pan deformed and resembling a beast, Priapus the same. All three new-borns were exposed to death by their own mothers; parental motives could be the same even in our rational society. All three survived developing other unexpected capacities, such as creativity, jollity, fertility. Hephaestus furthermore punished his mother and gained his place among gods. Selective acceptance of new-borns according to demographic criteria occurs in the legends about Amazons. Mythology is aware of interventions concerning the gestational period, the artificial birth and the care of premature or handicapped neonates under sophisticated conditions, as happened in the cases of Dionysus, Aesculapius and Eurystheus.

Unlike the *prima facie* immobility of myths, Greek concepts of death were continuously undergoing, as is indicated by the burial customs and the left texts. Death was demystified very early by philosophical approaches and excessive lament was limited by suitable legislation interference. Combined with the Greek longing for social acknowledgement and to the relationship of human value with the amount of social offer, these attitudes could reasonably lead to the consent to euthanasia for cases of long-standing diseases or disabilities. Furthermore old age does not seem to have been faced respectfully; even death proposals because of poverty are

found. In Hellenistic era the ease of escape through death do not change; motives are however slightly different. Suicide is not committed because of social pressure but because of personal self-respect. Probably there had been a cluster of suicides, as presented by Hegesias' sermon and Epictetus' refusal. Religion was not generally involved in such matters, with the exception of Pythagoreans who prohibited any kind of life destruction. The influence of oriental religions, as Mithra's and Adonis', in late antiquity remains under investigation.

A different management concerning the handicapped or deformed infant should not be expected. All available data lead to the conclusion that such infants were uniformly put to death for all the duration and all the area of Greek civilisation. Exposure to death was quite common for healthy neonates as well, in cases of unwanted pregnancies, mainly affecting girls. Such exposures differed accordingly to local legislation and habits, there was however a common lack of condemnation for such acts. Spartan legislation was very clear, requiring exposure to death for all handicapped neonates. The examination and decision was left on the old men's council. This habit has been always considered in modern thought as atrocious; motives were however rational without religious or magic elements, no distinction was made for parents' status or the infant's sex. After all, in the decision of exposing the neonate it is stressed that a handicapped citizen would certainly be inappropriate and unhappy in this soldiers' society. The situation in Athens can be investigated through sufficient sources, mainly Plato, Aristotle and Aristophanes. Neonates were examined immediately after birth by the midwife, who decided, even ignoring the mother's attitudes, if the new-born was healthy enough to be allowed for feeding and survival. Beyond health handicaps, infants could face father's refusal to admit them in the family, a situation leading similarly to exposure. Exposing Infants must have been very exacerbated in Hellenistic times, with

demographic consequences; an interesting legislation that has been left concerned public intervention in Thebes, where parents having decided to put to death their infants because of extreme poverty, should alternatively give them to the community, who sold them symbolically for upbringing and slavery to other citizens. This charity legislation sounded very strange for the rest of the Greeks; however handicapped children had again no possibility of survival. The extent of infants exposure to death is presented by other sources of that period as well, deriving mainly from New Comedy and correspondence. Among the great populations of slaves, infanticide must have been the rule, as long as infants were undesirable by both, their mothers and their owners. Although in Hellenistic and Roman era the contact to other civilisations made it clear that exposure was not a global custom, and that populations as Jews, Egyptian, Germans saw it as a crime, this practice went on for all the duration of Greco-Roman World. It was only after Christianity predominated, that the first legislation prohibiting exposure was enforced; some demographic motives must not be excluded.

Evidence of abortion concerning unwanted conceptions is reasonably very rare and located mainly in medical texts. All reason leading to infanticide could apply for abortion as well. The procedure of abortion was limited in the small women's circle, probably including midwives; a physician was consulted very rarely.

Medical texts are useful, not only for their authors' opinions, but because they present the habits of their era concerning euthanasia practices. It is concluded that requests for lethal drugs were rather common, as were requests for abortive means. Although the so called Hippocrates' *Oath* is considered as an example of medical dignity and a clear declaration against any form of euthanasia, other medical texts give a series of cases, where physicians were not so rigorous. The condemnation by the *Oath* rather emphasises the dimensions of euthanasia in these years; *Oath*

itself probably has a Pythagorean origin and its influence on the contemporary medical ethics relies mainly on its adoption by Christian physicians. A rather neglected contemporary aspect of ancient medicine is that physicians did not agree to treat incurable or terminally ill patients, behaving thus according to attitudes of passive euthanasia. Prognostic methods that could help physicians to forecast the outcome of the patients keep an essential role in Hippocratic corpus. Concerning infanticide, impressive evidence comes from Soranus' treatise about criteria of neonates worthy of being raised, that is criteria of infanticide. Ironically enough, Soranus infanticide criteria are almost identical with resuscitation criteria in current neonatology. Abortion seems to have divided ancient physicians in two groups, exactly as it happens today.

The first philosophers' views and teachings about mercy killing, if any, can only be reconstructed with difficulty. Related problems however, such as questions of soul immortality, criteria for voluntary death, opinions about the limited value of children had already started with Thales, Heraklitus and Anaxagoras. Ancient biographers really delighted in presenting philosophers committing suicide; a long succession is described, including Pherekydes, Anaxagoras, Socrates, Speusippus, a series of Stoics and Cynics, even Neoplatonics like Porphyrius. Only Pythagoreans had always rejected such acts. Academy after Plato was in general negative towards suicide or euthanasia.

Plato's teaching about suicide is contradictory; Socrates is described as accepting the Pythagorean prohibition, on the other hand he refused to prolong his life, choosing death instead of disobedience of the laws. Concerning euthanasia of suffering or handicapped patients, Plato's proposals are clear and well presented: since the goal of human existence is the well-being of his society, impaired and handicapped citizens have no place in Plato's *Πολιτεία*. Similar to the Spartan belief,

euthanasia serves both, the social unit and the patient. Criteria are the same for every citizen, irrespective of welfare or status, mental and social disease are included, euthanasia is considered as a preventive measure as well, a warning is made for eugenic consequences of keeping in life unnatural beings, physicians role is described analytically, passive euthanasia is generally preferred, active euthanasia, even involuntary is however not excluded. Euthanasia criteria are applied for infants as well, with the addition of births out of the sacred marriages and the demographic threat of bringing up all the offspring. Platonic terminology is not very clear about the fate of the undesired infants; death or raising out of *Πολυτεία* could be equally in mind. In cases of illegitimate conception, abortion is required as well. Although Plato had an organised programme for euthanasia, he believed that unexpected sides of his schedule should be managed under the same basic principles; he recognised very well that such legislation was not easy to be applied.

Aristotle's views on human value keep the same utilitarian starting point as Plato. Gradual development of virtue is related to increasing social value; hierarchy is described from the beast and the slave, the child and the female, to the male citizen. An appropriate answer to the question of euthanasia is expected. Especially for the two limits of human life, Aristotle considered death in old age as painless; having a special interest in embryology, the philosopher offered some answers to the time of animation and suggested abortion before the development of mobility and sensation in the embryo, that is before the third month. Equally clear were Aristotle's proposals about legislation of infanticide in cases of handicapped newborns; furthermore the philosopher stressed that such seriously deformed offsprings could not be regarded as natural beings.

Cynic philosophers, starting already with Antisthenes, had spoken scornfully about the fear of death and the beliefs for an immortal life. However Antisthenes

himself did not propose suicide and euthanasia as suitable ways to leave an undesired life; this step was performed by Diogenes, who forcefully tried to persuade his contemporaries, among them Antisthenes himself and Speusippus, that old age and a painful disease were a good reason for leaving. Diogenes was a supporter of the assisted suicide and committed suicide himself when very old; in the last period of Cynicism, Peregrinus a unique mixture of Cynic and Christian beliefs burned himself in a public celebration in Olympia. Cynics were in the same line with the Stoics when considering suicide or euthanasia as a personal choice and not as a state duty; Cynics were however on the opposite side from Stoics, when considering health as a major *ἀγαθόν*. They were probably the first to stress the analogy between physicians and philosophers who must offer moral healing. Stoa had a wider influence in antiquity, cynic teachings should not however be underestimated as they had a long duration as well, and were closer to early Christian attitudes.

Stoics faced problems related to the question of voluntary death more intensively than any other philosophical branch in antiquity. Many Stoic scholars (Zeno, Cleanthes, Antipatrus) had chosen suicide; furthermore the special terminology of voluntary death, *εὐλογος ἐξαγωγή*, became synonymous with the Stoic teachings, and a well known milestone of Greek beliefs about euthanasia. Stoic conclusions are however more complex than previous teachings and often contradictory; this controversy grounds on two Stoic principles: the belief that health and life are not *ἀγαθά* per se and that illness, infirmity, even death are not *κακά* and the belief that wise people have different code of handling these moral problems from common people. Since life is neutral, it is reasonable that anybody could choose voluntary death in any case of an undesired situation; on the other hand however, since illness is equally neutral, it would be unwise to be considered as a reason for

death. Thus the problem of euthanasia criteria in Stoic philosophy could have no end. Furthermore, even if voluntary death is no doubt an escape from misery, this way is reserved only for wise men, say for Socrates and Diogenes; common people have to obey the natural order, the instinct of self-preservation, and stay alive despite all bad things that could happen. It seems that Zeno, the first scholar, was more liberate to such decisions, probably influenced by Cynics; the strict differentiation between the wise man and the others seems to keep the origin from Chrysippus, who thus limited the choice of voluntary death. Later on Poseidonius rejected the illness as a reason for voluntary death and Epictetus refused his pupils such easy decisions. On the contrary, the Roman philosophers, such as Seneca and Marcus Aurelius were more tolerant in discussing about suicide, euthanasia and death. It is remarkable in Stoic philosophy that discussion of voluntary death uses arguments from nature and reason, not from religion; the first thought of suicide as a sin comes with Epictetus together with the opinion of the illness as an opportunity for exercise, teachings very close to the Christian ones. When concluding to criteria for euthanasia, Stoics usually mainly mean situations of lack of freedom, or dying in favour of friends and less disabilities, diseases, or old age. No evidence has been found about infanticide with the exception of Epictetus who disagreed with it and of Seneca who agreed.

The Epicurean beliefs are usually considered similar to the Stoic; on the contrary, however, even if Epicurus shares the same starting points with the Stoa, the meaninglessness of death and the power of the wise man, his way follows an other orientation: the voluntary exit from life is generally forbidden, with some rare and marginal exceptions, like the sacrifice for friends. Disease is easily bearable and may itself teach the patience to the evil in life. Old age, after a good life, is a reason for admiration, not for death. But, very interestingly for the current

euthanasia debate, it is not only the length of life desirable, but the quality as well; efforts for life prolongation should not consider life as an aim *per se*. This important Epicurean point has not been stressed by other Greek philosophers.

Simultaneously with Cynics and Stoa and Epicurus, Sceptics and the older Schools must have been engaged in discussion about voluntary death, as Hellenistic philosophy had a general trend to moral problems; no evidence however have reached to date what could help in reconstruction of their teachings. Although Speusippus himself committed suicide, it is most possible for Academy to have kept the initial negative attitudes to voluntary death, in an era that killing citizens in favour of the πόλις had no meaning any more. Elderly Carneades has left a charming episode, when refused to commit suicide, using arguments and criteria from the nature. Among the older scholars, Stilpo from the Megarians and Menedemus from the Helio-Eretrians chose voluntary death because of old age or depression. One highly impressive example is that of Hegesias the Cyrenean who openly and successfully taught in favour of voluntary death.

All the approaches that have been discussed share the common absence of any belief in inherited rights, given to everybody; trying to keep alive elderly, terminally sick, handicapped infants and respecting embryo's rights was unknown in antiquity. The perception of the sanctity of human life comes together with Christianity and is related to the doctrine of the creation of human beings as God's picture, *Imago Dei*, and less to the doctrine of animation and soul immortality. The major contribution to this development are the relevant Jewish beliefs, although influences from the late Stoa and Academy as well as from the religions of Mithra and Adonis should not be underestimated. All these teachings share the common belief about the straight relation of human to God, without any community intervention.

Concerning the Jewish attitudes, the belief that each human being has been created in the image of God leads to the condemnation of any destruction of such an *Imago Dei*, the prohibition of any suicide and any euthanasia. The elderly must be treated with respect, all new-borns must be brought up and abortion is a sin. Although the latter guidelines derive from religious beliefs, demographical needs probably had their contribution. This Jewish attitude to voluntary death has remained unchanged to date.

The Christian prohibition of any interference in human life was gradually formed during the first centuries of the Church, in part following the Jewish beliefs and probably in part coming as reaction to the scornful treatment of handicapped persons in pagan societies. These attitudes were formed gradually: the first centuries were difficult and many faithful members chose voluntarily martyrdom and death. Destroying a human life because of sickness would be opposite to the Christian beliefs; what has not been stressed is the additional protection that Church provided to these humans with the teaching of forbearance and of eternal life, a so to say spiritual euthanasia. Exposure and infanticide were condemned as well, it should be additionally stressed that, already from Jesus' sermon, children had been considered as of highest value. In direct opposition to pagan habits, Church ordered the preservation of any life in cases of handicapped, even monstrous appeared new-borns. These humans did not cease to be God's creatures and probably they could obtain a normal appearance after resurrection. It would be however naive to support that even during the most religious periods of Christianity infanticide had totally disappeared. Condemnation of abortion was equally very early in Christianity, distinguishing the Church from sects, like Gnostics, who allowed abortion. Making a step more than Jewish Law, Christianity condemned equally the very early abortion and the later one in the progress of gestation, as animation is

believed to happen at the time of conception. Eastern and Western Church are equally rigorously against abortion; in practice however, Eastern Christianity is more tolerant, permitting pregnancy cessation in cases of danger for the mother; Western Christianity orders any human conception to be born and baptised.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

- Ἀέτιος, *Συναγωγή τῶν ἀρεσκόντων*, στο: H. Diels, *Doxographi Graeci*, Van der Gruyter, Berlin 1965 (1879).
- Ἀθηναῖος, *Δειπνοσοφισταί*, Επιμ. Σ. Αλεξιάδης, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- Αἰλιανός, *Ποικίλη ἱστορία*, Επιμ. Στ. Αλεξιάδης, Ζαχαρόπουλος Αθήνα, x.x (1940).
- Αἰσχύλος, *Ἀγαμέμνων*, Oxford University Press 1972.
- Ι. Ν. Γρυπάρης, *Οἱ τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου*, Εστία, Αθήνα x.x.
- , *Ἐπὶ ἐπὶ Θήβας*, Oxford University Press 1972.
- Επιμ. Τ. Μπάρλας, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Εὐμενίδες*, Oxford University Press 1972.
- Aeschylus *Eumenides*, μτφρ. στα Αγγλικά A. J. Podlecki, Aris & Phillips, Warminster 1992 (1989).
- Αἰσωπος, *Μῦθοι*, μετάφραση Αγνή Λιάππα, Εξάντας, Αθήνα 1993.
- Ἄννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, επιμ. Α. Σιδέρη, Ἄγγρα, Αθήνα 1992.
- Ἀπολλόδωρος, *Μυθολογία*, Επιμ. Π. Πετρίδης, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- Ἀπολλώνιος Ρόδιος, *Ἀργοναυτικά*, επιμ. Α. Βολτῆς, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1988.
- Ἀπολλώνιος Τυανεύς, *Ἐπιστολαί*, επιμ. R. J. Penella, E.J. Brill, Lugduni Batavorum 1979.
- Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, επιμ. Γ. Κοτζιούλας, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Μικρά Φυσικά*, επιμ. Ν. Σωτηράκης, Α. Ευσταθίου, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1978.
- , *Περὶ Ψυχῆς*, επιμ. Β. Τατάκης, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1978.
- , *Πολιτικά*
- Aristotelis *Politica*, εκδ. W. D. Ross, Oxford University Press 1967 (1957)
- Aristotle's *Politics*, μτφρ. στα Αγγλικά B. Jowett, W. W. C Davies, Oxford University Press 1967 (1905)
- , *Ρητορική*, επιμ. Η. Ηλιού, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- Ἀριστοφάνης, *Νεφέλες*, επιμ. Κ. Βάρναλης, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Βάτραχοι*, επιμ. Α. Μελαχρινός, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Οἱ κωμωδίες τοῦ Αριστοφάνη*, Μτφρ. Θ. Σταύρου, Εστία, Αθήνα 1986.
- Ἀρριανός, *Ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου*, Επιμ. Δ. Λύκας, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- Γαληνός, *Ἄπαντα*, (Claudii Galeni, *Opera omnia*), επιμ. C. G. Kuehn, Olms, Hildesheim 1964-1965 (1821-1833)
- Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ τῶν νηπίων τῶν πρὸ ὥρας ἀφαρπαζομένων*, επιμ. Αρχιμανδρίτης Π. Μηρούσαλης, Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1987.
- Διογένης Λαέρτιος, *Diogenius Laertii, Vitae Philosophorum*, H. S. Long, Oxford University Press, 1966 (1964).
- , *Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων*, Επιμ. Ν. Κυργιόπουλος, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- Διόδωρος Σικελιώτης: Diodorus of Sicily, τόμοι 1-20, επιμ. Francis R. Walton - Russel M. Geer, The Loeb Classical Library, Great Britain 1967.
- Δίων Χρυσόστομος, Dio Chrysostom, μτφρ. στα Αγγλικά J. W. Cohoon, Harvard University Press 1961 (1939)

- Επίκουρος, *Άπαντα*, Κάκτος, Αθήνα 1992.
- , *Ήθυσή*, επιμ. Γ. Ζωγροφίδης, Εξάντος, Αθήνα 1991.
- Επίκτητος *Εγχειρίδιον*, επιμ. Α. Δαλέζιος, Πάπυρος, Αθήνα, 1975.
- , *Epictetus, Dissertations*, επιμ. W. A. Oldfather, Loeb, Harvard University Press 1959 (1928).
- Ευριπίδης, *Ίππόλυτος*, επιμ. Κ. Κόντος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Ίων*, επιμ. Ν. Ποριώτης, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- Ηρόδοτος *Μοῦσαι*, επιμ. Ε. Πανέτσος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- Ήσιόδος *Άπαντα*, επιμ. Π. Λεκατσάς, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- Ιουλιανός *Επιστολαί*, επιμ. Τ. Βουρνάς, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x..
- Ίπποκράτης, *Άπαντα (œuvres complètes d' Hippocrate)*, επιμ. É. Littré, Hakkert, Amsterdam 1962 (Paris 1853).
- , *Ιπποκρατική Συλλογή*, τόμος Α', Επιμ. Δ. Λυπουρλής, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1991.
- , J. Kühn, U. Fleischer, *Index Hippocraticus*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1986-1989.
- Ίωάννης Δαμασκηνός, *Άπαντα τὰ έργα*, Επιμ. Π. Χρήστου, Θ. Ζήσης, Κ. Φραντζόλας, Π. Παπαευαγγέλου, Πατερικαί εκδ. "Γρηγόριος ο Παλαμάς", Θεσσαλονίκη 1976-1991.
- Ίώσηπος, *Ίουδαϊκή ἀρχαιολογία*. Josephus, *Jewish Antiquities*, επιμ. R. Marcus, Harvard University Press 1966 (1937).
- , *Κατὰ Ἀπίωνος*. Josephus, *Against Apion*, επιμ. H. St. J. Thackeray, Harvard University Press 1966 (1926).
- Λουκιανός, *Άπαντα*, επιμ. Ν. Σφυρόερος, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- Διονύσιος Λαγγίνος, *Περὶ ὕψους*, επιμ. Μ. Κοπιδάκης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1990.
- Κέβης, *Πίναξ*, επιμ. Α. Φλώρος, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- Μάρκος Αὐρήλιος *Τὰ εἰς ἑαυτὸν*, επιμ. F. deGiorgio, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1975.
- Μενάνδρος, *Κωμωδίαί*, επιμ. Θ. Σταύρου, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- Όμηρος, *Ίλιάς*, Oxford University Press, 1987 (1902).
- Παναίτιος Ρόδιος, *Panaetii Rhodii fragmento*, επιμ. M. van Straaten, EJ Brill, Leiden 1962.
- Παυσανίας, *Ελλάδος Περιήγησις*, επιμ. Ν. Παπαχατζής, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980.
- Πίνδορος, *Pindari Carmina cum fragmentis*, επιμ. C. M. Bowra, Oxford University Press 1988 (1935).
- Πλάτων, *Άντερασταί*, επιμ. Π. Πετρίδης, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Άλκιβιάδης Α'*, επιμ. Γ. Κορδάτος, Ε. Λιακάκος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Άπολογία Σωκράτους*, επιμ. Κ. Κουραβέλος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Γοργίας*, επιμ. Σ. Τζουμेलέας, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Εὐθύδημος*, επιμ. Η. Λάγιος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Εὐθύφρων*, επιμ. Γ. Κορδάτος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Θεάγης*, επιμ. Π. Πετρίδης, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Θεαίτητος*, επιμ. Β. Τατάκης, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Plato, Theaetetus*, επιμ. Harold North Fowler, Loeb, Harvard University Press, 1967 (1921).
- , *Ίππαρχος*, επιμ. Π. Πετρίδης, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Ίων*, επιμ. Α. Λαούρδας, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Κρατύλος*, επιμ. Η. Λάγιος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Κριτίας*, επιμ. Γ. Κορδάτος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Κρίτων*, επιμ. Κ. Αραπόπουλος Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Λάχης*, επιμ. Β. Τατάκης, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Μένων*, επιμ. Β. Τατάκης, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Νόμοι*. Platonis *Opera (Leges)*, επιμ. J. Burnet, Oxford University Press 1971 (1907).
- , *Πλάτωνος Νόμοι*, επιμ. Β. Μοσκόβη, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1988.
- , *Παρμενίδης*, επιμ. Η. Λάγιος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Πολιτεία*, επιμ. Ε. Παπανούτσος, Ι. Γρυπάρης, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, x.x.

- , *Πολιτικός*, επιμ. Ε. Παπανούτσος, Η. Λάγιος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Πρωταγόρας*, επιμ. Ε. Παπανούτσος, Β. Τατάκης, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Σοφιστής*, επιμ. Δ. Γληνός, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Συμπόσιον*, επιμ. Κ. Γεωργούλης, Β. Δεδούσης, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Τίμαιος*, επιμ. Θ. Βλυζιώτης, Χ. Παπαναστασίου, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Φαίδρος*, επιμ. Ν. Αχείμαστος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Φαίδων*, Bibliotheca Oxoniensis, Oxford 1967 (1900)
- , *Φαίδων*, επιμ. Γ. Κορδάτος, Ε. Παπανούτσος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Φίληβος*, επιμ. Μ. Ανδρόνικος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Χαρμίδης*, επιμ. Ν. Τετενές, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- Πλουτάρχος, *Βίος Κάτωνος*, Les Belles-Lettres, Paris 1976.
- , *Βίος Λυκούργου*, Les Belles-Lettres, Paris 1957.
- , *Ἠθικά. Γυναικῶν ἀρεταί*, επιμ. Ι. Σταματάκος, Ε. Δαυίδ, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- , *Ἠθικά. Περί εὐθυμίας*, επιμ. Ι. Σταματάκος, Σ. Φίλιππος, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- , *Ἠθικά. Περί ἰσίδος καὶ Οσίριδος*, επιμ. Λ. Φιλιππίδης, Πάπυρος Αθήνα 1975.
- , *Ἠθικά. Περί μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας*. Επιμ. Ι. Σταματάκος, Θ. Τζαννετάτος, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- , *Ἠθικά. Περί παιδων ἀγωγῆς*, επιμ. Λ. Φιλιππίδης, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- , *Ἠθικά. Περί τοῦ Σωκράτους δαιμονίου*, επιμ. Ι. Σταματάκος, Π. Βιζουκίδης, Α. Κοντός, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- , *Ἠθικά. Πολιτικά παραγγέλματα*, επιμ. Ι. Σταματάκος, Θ. Τζαννετάτος, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- , *Ἠθικά. Πῶς ἂν τις διακρίνει τὸν κόλακα τοῦ φίλου*, επιμ. Ν. Μπαξεβανάκης, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- , *Περί Στωϊκῶν ἐναντιωμάτων*, Harvard University Press, Cambridge 1976.
- , *Περί τοῦ πρώτως ψυχροῦ*, Harvard University Press, Cambridge 1968 (1957).
- , *Περί τῶν κοινῶν ἐννοιῶν πρὸς τοὺς Στωϊκοὺς*, Harvard University Press, Cambridge 1976.
- Πορφύριος, *Περί ἀποχῆς ἐμψύχων*, Porphyre, *de l'abstinence*, εκδ. J. Bouffartigue, M. Patillon, Les Belles Lettres, Paris 1977-1979.
- Πλωτίνος, *Ἐννεάδες*, επιμ. Α. Δαλέζιος, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- Πολύβιος, *Ἱστορία*, επιμ. Σ. Τζουμελέας, Δ. Μάνος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- Ποσειδώνιος, *Posidonius the fragments*, επιμ. I. Edelstein, I. G. Kidd. Cambridge University Press, 1972.
- Προκόπιος Καισαρεύς, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, εκδ. Jacobus Haury, τ. 3, *Historia, quae dicitur Arcana*, Lipsiae 1906. (Αναθεώρηση G. Wirth, Teubner, Λειψία 1963).
- , *Ἀνέκδοτα ἢ ἀπόκρυφη ἱστορία*, επιμ. Αλόη Σιδέρη, Ἄγρα, Αθήνα 1989.
- Πυθαγόρας, *Χρυσὰ ἐπη*, επιμ. Ε. Γ. Παντελάκης, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- Σενέκας: Seneca, *Moral Essays*, επιμ. John W. Basore, τόμοι 1-3, The Loeb Classical Library, Great Britain, 1958-1964 (1928-1935).
- Σοφοκλῆς, *Φιλοκτήτης*, Sir Richard C. Jebb, *Sophocles, The Plays and Fragments, The Philoktetes*, A. M. Hakkert, Amsterdam 1966 (Cambridge University Press 1932).
- Στράβων, *Γεωγραφικά*, επιμ. Α. Αρβανιτόπουλος, Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- , *Γεωγραφικά*, επιμ. Π. Θεοδωρίδης, Κάκτος, Αθήνα 1994.
- Ιωάννης Στοβαῖος, *Ἀνθολόγιον*, επιμ. Ε. Λιακάκος, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα x.x.
- , *Ἐκλογαί, ἀποφθέγματα, ὑποθηκαι*, επιμ. C. Wachsmuth, Weidmann 1974³ (1884).
- Συνέσιος Κυρηναῖος, *Φαλάκρας ἐγκώμιον*, επιμ. Γ. Μεταλληνός, Γρηγόρη, Αθήνα x.x.
- Σωρανός, *Γυναικολογία*, μτφρ. στα Αγγλικά O. Temkin, The John Hopkins University Press, Baltimore 1956.

ΣΥΛΛΟΓΕΣ

Πολίτης Ν. Γ., *Δημοτικά τραγούδια: εκλογαί από τα τραγούδια του Ελληνικού λαού*, Αλμωπός, Αθήνα κ.κ.

Σούδα (Σουίδας), *Λεξικόν*, επιμ. Ι. Bekker, Ελληνικός εκδοτικός οργανισμός, Αθήνα κ.κ.

Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπητικῶν, 5η έκδοση, Αοτήρ, Αθήνα 1982.

von Arnim H., *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Leipzig 1903.

Diels H., *Doxographi Graeci*, Van der Gruyter, Berlin 1965 (1879)

Diels H., W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Weidmann, Zürich-Berlin 1964 (1903).

Kern O., *Orphicorum Fragmenta*, Weidmann 1972 (1922)

Mulloch Friedrich Wilhelm August, *Fragmenta Philosophorum Graecorum*, Scientia Verlag Aalen, Darmstadt 1968 (Paris 1860)

Β. ΜΕΛΕΤΕΣ-ΑΡΘΡΑ

Αξελός Κώστας, *Ο Ηράκλειτος και η Φιλοσοφία*, μτφρ. Δημήτρης Δημητριάδης, Εξάντας, Αθήνα 1974, (Les éditions de Minuit, 1962).

Γαρδίκας Κ. Δ., *Χρονικό ενός αγιάτρευτου γιατρού*, επανέκδοση, Παρισιάνος, Αθήνα 1991.

Γκάρτζιου-Τάττη Αριάδνη, "Έρως και ορφικο-διονυσιακή θρησκεία", *Ουτοπία* (1996), υπό έκδοση.

Δαΐκος Γεώργιος, Συνέντευξη, στο *Νοσοκομειακή Γραμμή* 13 (1993) 17.

Δεσποτόπουλος Κ. Ι., *Πολιτική Φιλοσοφία του Πλάτωνος*, 2η έκδοση, Παπαζήσης, Αθήνα 1980.

Δρακοπούλου Σ., "Η διάκριση ανάμεσα στο "σκοτώνω" και στο "αφήνω να πεθάνει" στην ιατρική ηθική", *Ιατρική*, 52 (1987) 642-646.

Θεοδοσίου Σ., Δανέζης Μ., *Η Οδύσσεια των ημερολογίων*, Δίαυλος, Αθήνα 1995.

Θεοδωρίδης Χαρ., *Επίκουρος*, Εστία, Αθήνα 1981.

Καδάς Κ. Δ., Ρόζος Β. Π., "Αι εκτρώσεις κατά τους Ιπποκρατείους ιατρούς", *Ακαδημαϊκή Ιατρική*, 5-6 (Μάιος-Ιούνιος 1977) 453-454.

Καίρης Μ. Ν., *Ευθανασία*, λήμμα στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, 2η έκδοση, Φοίνιξ, Αθήνα κ.κ.

Καρπίτσας Ιωάννης Σ., "Μινυάδες και Προιτίδες, τα μυθολογικά δεδομένα", *Δωδώνη*, παράρτημα 3, Ιωάννινα 1975.

Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμοι Α'-ΣΤ', Παπαζήσης, Αθήνα 1948-1955.

Κύρκος Βασίλειος Α., *Ο Μενέδημος και η Ερετρική Σχολή. Ανασύσταση και μαρτυρίες*, Αθήνα 1980.

———, *Αρχαίος Ελληνικός διαφωτισμός και σοφιστική*, 2η έκδ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αθήνα 1993.

Κυρτάς Δημήτρης Ι., *Δούλοι, δουλεία και δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής*, Πολίτης, Αθήνα 1987.

Λαΐου-Θωμαδάκη Α., *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη Βυζαντινή εποχή*, μτφρ Α. Κάσδαγλη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.

Λεκατσάς Π., *Έρως: Ερμηνεία και Μορφές της Προϊστορικής και Ορφικοδιονυσιακής Θρησκείας*, Δίφρος Αθήνα 1963.

———, *Η πολιτεία του Ήλιου*, Καστανιώτης, Αθήνα 1978 (1^η Αθήνα 1946).

———, *Το κάλεσμα της Θεονύφης. Το ψυχολογικό και μυητικό πλέγμα του ιερού γάμου*, Καστανιώτης, Αθήνα 1980.

- Μπαγιόνας Α., *Η πολιτική φιλοσοφία των Κυνικών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1970.
- Ξενάκης Τζέσσον, *Χίππυδες και Κυνικοί*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, κ.κ.
- Παπαγεωργίου Λέανδρος, *Ο προσδιορισμός των ηλικιών του ανθρώπου στην ελληνική γλώσσα*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1988.
- Παπακατζής Ν. Δ., *Σχόλια στο Παιανίου Έλλάδος περιήγησις*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980.
- Πεντόγαλος Γ., "Θάνατος και Ευθανασία", στο *Εισαγωγή στην ιστορία της ιατρικής*, Θεσσαλονίκη 1983.
- Περυσινάκης Ι. Ν., "Η έννοια του πλούτου στην 'Ιστορίη του Ηρόδοτου", *Δωδώνη*, Παράρτημα 31, Ιωάννινα 1987.
- , "Η λειτουργία του πλούτου στην ηλικία της 'Οδύσσειας του Ομήρου", Από τα Πρακτικά του Ζ' Συνεδρίου για την Οδύσεια (1993), Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών, Ιθάκη 1995, σ. 287-314.
- , "Ο Φιλοκτήτης του Σοφοκλή: μια διαχρονική και σύγχρονη ανάγνωση", στο *Μορφές της Αρχαίας Ελληνικής λογοτεχνίας*, Ίδρυμα Κ. Κάτσαρη, Ιωάννινα 1995, σ. 63-86.
- Πετρίδης Π., *Άπολλοδώρου Μυθολογία (σχόλια)*, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα κ.κ.
- Ρόζος Β. Π., *Η Ιπποκρατική ηθική ως πρότυπον της σύγχρονης κοινωνικής ιατρικής*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Ιωάννινα κ.κ.
- , *Η δεοντολογία της ιατρικής από του Ιπποκράτους μέχρι σήμερα*. Εισηγήσεις του 35ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Ιατροχειρουργικής Εταιρείας Αθηνών, Κως 22-24 Απριλίου 1979.
- , Ι. Θ. Παπαβασιλείου, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Ιατρικής*, 2η έκδ., Αθήνα-Ιωάννινα 1985.
- Σοφουλάκης Λάμπρος Α., *Η προστασία της ανθρώπινης ζωής κατά το Σύνταγμα και τους νόμους (μελέτη ποινικού Δικαίου)*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Θράκης 1993.
- Φωτιάδης Θανάσης, *Γυναικοκρατία (μυθιστορία)*, Ι. Χατζηνικολή, Αθήνα 1980.
- Χριστόδουλος, Μητροπολίτης Δημητριάδος, "Πειράματα του εμβρύου: η ευρωπαϊκή πρακτική και μία ορθόδοξη θέση", *Ιατρικό Βήμα* 1991 (Ιανουάριος) 47-52.

- ACKERNECHT E. H., "Death in the History of Medicine", *Bulletin of the History of Medicine*, 42 (1968) 19-23.
- AMUDSEN D. W., "Medicine and the Birth of Defective Children: Approaches of the Ancient World", στο R. C. McMillan, H. T. Engelhardt Jr, S. F. Spicker (εκδ), *Euthanasia and the Newborn*, D. Reidel, Dordrecht 1987, 3-22.
- ANONYMOUS, "Euthanasia in Australia - the Northern Territory Rights of the Terminally Ill Act", *Sounding Board, The New England Journal of Medicine*, 334 (1996) 326-328.
- ANONYMOUS, "A de-facto end to abortion in USA?", *The Lancet* 347 (1996) 1055.
- ARIÈS Philippe, *Western Attitudes Towards Death from the Middle Ages to the Present*. Marriion Boyars, London 1976.
- , *L'homme devant la mort*, Éditions du Seuil, Paris 1977.
- BACHMAN Jerald G. et al, "Attitudes of Michigan Physicians and the Public towards Legalizing Physician-Assisted Suicide and Voluntary Euthanasia", *The New England Journal of Medicine*, 334 (1996) 303-309.
- BAKER R., "The History of Medical Ethics", στο W. F. Bynum, R. Porter (εκδ), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, Routledge, London 1993, 852-887.
- BEVAN E., *Stoics and Sceptics*, Ares, Chicago 1980 (Oxford, 1923).

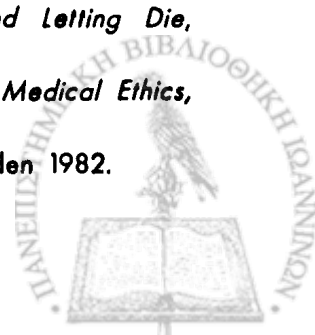
- BILE Monique, "Les termes relatifs à l'initiation dans les inscriptions Crétoises (VIIe-Ier siècles av. J.-C.)". *L'initiation, Actes du Colloque international de Montpellier 11-14 Avril 1991*, εκδ. A. Moreau, Université Paul-Valéry, Montpellier 1992, τ.1, σ. 11-18.
- BLUNDELL Sue, *Women in Ancient Greece*, British Museum Press, 1995.
- BOARDMAN J., *Greek Sculpture, the Classical Period*, Thames & Hudson, London 1985, μτφρ. Δ. Τσουκλίδου, *Ελληνική πλαστική, κλασσική περίοδος*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.
- BONHÖFFER Adolf, *Die Ethik des Stoikers Epictet*, Friedrich Frommann, Stuttgart 1968 (1894).
- BOOTH C. C., "Clinical Research", στο W. F. Bynum, R. Porter (εκδ.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, Routledge, London 1993, 205-229.
- BORGEAUD Philippe, *Recherches sur le Dieu Pan*, Institut Suisse de Rome, Genève 1979.
- BORNEMAN E., *Das Patriarchat, Ursprung und Zukunft unseres Gesellschaftssystems*, Fischer 1975, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, *Η πατριαρχία: η προέλευση και το μέλλον του κοινωνικού μας συστήματος*, MIET, Αθήνα 1988.
- BOWDEN P., "Medical Practice: Defendants and Prisoners", *Journal of Medical Ethics*, 2 (1976) 124-128.
- BOYD K., "Attitudes to Death: Some Historical Notes", *Journal of Medical Ethics*, 3 (1977) 124-128.
- , "The Right to Life", *Journal of Medical Ethics*, 7 (1981) 132-136.
- BREMMER Jan, "Oedipus and the Greek Oedipus Complex", στο: J. Bremmer (εκδ.), *Interpretations of Greek Mythology*, Groom Helm, London 1987, σ. 41-59.
- BRUCE FYE W., "Active Euthanasia", *Bulletin of the History of Medicine*, 52 (1978) 492-502.
- BURGESS J. A., "The Great Slippery-Slope Argument", *Journal of Medical Ethics*, 19 (1993) 169-74.
- CAMERON A., "The Exposure of Children and Greek Ethics", *Classical Review*, 46 (1932) 105-14.
- DODDS Eric Robertson, *The Greeks and the Irrational*, 1951, μτφρ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, *Οι Έλληνες και το παράλογο*, 2η έκδ., Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1978.
- , *Pagan and Christian in an Age of Anxiety*, Cambridge University Press, 1965, μτφρ. Κώστας Αντύπας, *Εθνικοί και Χριστιανοί σε μια αποχή αγωνίας, Αλεξάνδρεια*, Αθήν 1995.
- DRACOPOULOU Souzy, DOXIADIS Spyros, "In Greece, Lament for the Dead, Denial for the Dying", *The Hastings Center Report*, 1986 15-16.
- DURKHEIM Emile. *Οι κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, μτφρ. Μ. Μαρκάκη, Αναγνωστήδης, Αθήνα κ. κ.
- DWORK D., "Childhood", στο W. F. Bynum, R. Porter (εκδ.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, Routledge, London 1993, 1072-1091.
- ELIOT T. S., *The Waste Land*, στο *Collected Poems 1902-1962*, Faber and Faber, London 1974, 61-86.
- ENGELS D., "The Problem of Female Infanticide in the Greco-Roman World", *Classical Philology*, 75 (1980) 112-120.
- FALKNER Thomas M., DE LUCE Judith, eds, *Old Age in Greek and Latin Literature*, State University of New York Press 1989.
- FARR A. D., "The Marquis de Sade and Induced Abortion", *Journal of Medical Ethics*, 6 (1980) 7-10.
- FERNGREN G. B., "The *Imago Dei* and the Sanctity of Life: the Origins of an Idea", στο R. C. McMillan, H. T. Engelhardt Jr, S. F. Spicker (εκδ.), *Euthanasia and the Newborn*, D. Reidel, Dordrecht 1987.

- FLEW A., "Mental Disease", *Journal of Medical Ethics*, 4 (1978) 89-90.
- FRAZER James George, *The Golden Bough*, London 31913, επιμ. Παναγιώτης Καρματζός, μτφρ. Μονίτα Μπικάκη, *Ο χρυσός κλώνος*, Εκάτη, Αθήνα 1990-1994.
- FUCHS Victor R., "The "Rationing" of Medical Care", *The New England Journal of Medicine* 311 (1984) 1572-1573.
- GARLAND Robert, *The Greek Way of Death*, Duckworth, London 1985.
- GARTZIOU-TATTI Ariadni, "Pâris-Alexandre dans l' Iliade", *L' initiation, Actes du Colloque international de Montpellier 11-14 Avril 1991*, επιμ. A. Moreau, Université Paul-Valéry, Montpellier 1992, t.1, p. 73-92.
- GEVERS J. K. M., "Legislation on Euthanasia: Recent Developments in the Netherlands", *Journal of Medical Ethics*, 18 (1992) 138-41.
- GOYENS-SLEZAKOWA Christine, "L' initiation dans le Philoctète de Sophocle", *L' initiation, Actes du Colloque international de Montpellier 11-14 Avril 1991*, επιμ. A. Moreau, Université Paul-Valéry, Montpellier 1992, τ. 2, σ. 135-152.
- HARVEY Graham, *Eternal Eve*, W. Heinemann, Altrincham 1950.
- HEYD David, "Prenatal Diagnosis: Whose Right?", *Journal of Medical Ethics*, 21 (1995) 292-297.
- HICK J., *Death and Eternal Life*. Collins, London 1976.
- HOFSTÄTTER P. R., *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία*, μτφρ. Τ. Μαστράκη, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1978 (1973).
- Van HOOFF Anton J. L., *From Autothanasia to Suicide - Self-killing in Classical Antiquity*, Routledge, London 1990.
- HORKHEIMER M., "The End of Reason", στο *Studies in Philosophy and Social Sciences* vol. IX, 1941, μτφρ. Σ. Ροζάνης, *Το τέλος του Λόγου*, Έρασμος, Αθήνα 1984.
- HUMPHREYS S. C., "Death and Time", στο: HUMPHREYS S. C., Helen KING (εκδ.), *Mortality and Immortality: the anthropology and archaeology of death*, Academic Press, London 1981, σ. 261-283.
- IERODIAKONOU Katerine - VANDENBROUCKE Jan P., "Medicine as a Stochastic Art", *The Lancet*, 341 (1993) 542-543.
- ILICH Ivan, "Clinical Damage, Medical Monopoly, the Expropriation of Health: Three Dimensions of Iatrogenic Sort", *Journal of Medical Ethics*, (1) 1975: 78-80.
- , *Limits to Medicine. Medical Nemesis: the Expropriation of Health*, (1976), μτφρ Β. Τομανάς, *Περιορισμοί στην Ιατρική. Ιατρική Νέμεσις: η απαλλοτρίωση της υγείας*, Εκδοτική ομάδα, Θεσσαλονίκη 1986.
- JAKOBOVITS I., "Jewish Medical Ethics - a Brief Overview", *Journal of Medical Ethics*, 9 (1983) 109-12.
- JONES J. W., *The Law and Legal Theory of the Greeks: an Introduction*, Oxford University Press 1956.
- JOURNAL OF MEDICAL ETHICS, "Editorial", *Journal of Medical Ethics*, 1 (1975) 1.
- JUNG C. G., KERÉNYI C., Einführung in das Wesen der Mythologie (1941). Μετάφραση Ζάπρας Κ. Η επιστήμη της Μυθολογίας. Αθήνα: Ιάμβλικος, 1989.
- KEOWN Damien, KEOWN John, "Killing, Karma and Caring: Euthanasia in Buddhism and Christianity." *Journal of Medical Ethics*, 21 (1995) 265-269.
- KERÉNYI Karl, *Die Mythologie der Griechen*, 1966, μτφρ Δ. Σταθόπουλος, *Η μυθολογία των Ελλήνων*, 3η έκδοση, Εστία, Αθήνα 1984.
- KITTO H. D. F., *The Greeks*, Penguin Books, Harmondsworth, μτφρ. Ι. Λάμψα, *Οι Έλληνες*, 2η έκδ., Δαμασκός, Αθήνα 1968 (1962).
- KRAUTHAMMER Charles, "First and Last, Do No Harm", *Time*, 147 (1996, April 15) 47.
- LACARRIÈRE J., *Οι γνωστικοί*, μτφρ. Μ. Κουτούζης, Χατζηνικολή, Αθήνα 1975.

- LAST M., "Non-Western Concepts of Disease", στο W. F. Bynum, R. Porter (εκδ.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, Routledge, London 1993, 634-660.
- LEE Melinda A. et al, "Legalizing Assisted Suicide - Views of Physicians in Oregon", *The New England Journal of Medicine*, 334 (1996) 310-315.
- LEMONICK Michael D, "Defining the Right to Die", *Time*, 147 (1996, April 15), 46.
- LÉVÊQUE Pierre, VIDAL-NAQUET Pierre, *Κλεισθένης ο Αθηναίος*, μτφρ. Στ. Γεωργοπούλου, επιμ. Χρ. Γραμματικός, Ευρύαλος, Αθήνα 1989 (Besançon 1964).
- LEVI-STRAUSS C., *Μύθος και νόημα*, University of Toronto Press 1978, μτφρ. Β. Αθανασόπουλος, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1986.
- LEVINSKY Norman G, "The Doctor's Master", *The New England Journal of Medicine*, 311 (1984) 1573-1575.
- LONG A. A., *Hellenistic Philosophy*, Duckworth, μτφρ. Σ. Δημόπουλος, Μ. Δραγώνα-Μονάχου, Ελληνιστική φιλοσοφία, MIET, Αθήνα 1987.
- LORAUX Nicole., λ. Héraclès, στο *Dictionnaire des mythologies*, εκδ. Y. Bonnefoy, Παρίσι, 1981.
- , *Façons tragiques de tuer une femme*, Hachette 1985, μτφρ. Α. Ροβάτσου, *Βίαιοι θάνατοι γυναικών στην Τραγωδία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.
- LOUDON I. S. L., "Childbirth", στο W. F. Bynum, R. Porter (εκδ.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, Routledge, London 1993 1050-91.
- MACLAREN E., "Dignity", *Journal of Medical Ethics* 3 (1977) 40-1.
- MARCH Jennifer R. *The Creative Poet*, BICS Supl. 49, University of London 1987.
- McFADYEN I. R., "Fetal Survival-Who Decides?", *Journal of Medical Ethics*, 4 (1978) 30-1.
- MIHAÏLOV Georgi, *La légende de Térée*, Annuaire dell' Université de Sofia 1955, σ. 77-199.
- MOLLESON Theya, "The Archaeology and Anthropology of Death: What the Bones Tell Us". στο: HUMPHREYS S. C., Helen KING (εκδ.), *Mortality and Immortality*, Academic Press, London 1981, σσ. 15-32
- MOREAU Alain, "Déjouer l' Oracle ou la précaution inutile", *Kernos*, 3 (1990), σ. 261-279.
- , *Le Mythe de Jason et Médée*, Les Belles Lettres, Paris 1994.
- MORRIS Ian, *Burial and Ancient Society*, Cambridge University Press 1987.
- MULHERN J. J., "Population and Plato's Republic", *Arethusa*, 8 (1975) 265-81.
- NICHOLSON R., "Should the Patient Be Allowed to Die?", *Journal of Medical Ethics*, 1 (1975) 5-9.
- THE OBSERVER, "A Portrait of Great Ormond Street", London, Sunday 15 August 1993.
- OPPENHEIMER J.M., "When Sense and Life Begin: Background for a Remark in Aristotle's Politics (1335b24)", *Arethusa* 8 (1975) 331-43.
- PICCALUGA Giulia, *Lykaon, un tema mitico*, Edizioni dell' Ateneo, Roma 1968.
- POPA G., HANGANU E., "The Faces of Death", *Journal of Medical Ethics*, 5 (1979) 71-2.
- PORTER R., "Pain and Suffering", στο W. F. Bynum, R. Porter (εκδ.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, Routledge, London 1993, σ. 1574- 1591.
- PRALON Didier, "Les travaux d' Héraclès dans l' *Héraclès furieux* d' Euripide", *L' initiation, Actes du Colloque international de Montpellier 11-14 Avril 1991*, επιμ. A. Moreau, Université Paul-Valéry, Montpellier 1992, τ. 2, σ. 5-17.
- RACHELS J., "Active and Passive Euthanasia", *The New England Journal of Medicine*, 292 (1975) 78-80.
- , "Active and Passive Euthanasia", B. Steinbock (εκδ.), *Killing and Letting Die*, Prentice Hall, Englewood Cliffs 1980.
- RISPLER-CHAIM V., "Islamic Medical Ethics in the 20th Century", *Journal of Medical Ethics*, 15 (1989) 203-8.
- RIST J.M., *Human Value: A Study in Ancient Philosophical Ethics*, E.J. Brill, Leiden 1982.

- ROBIN Eugene D., McCauley Robert F., "Cultural Lag and the Hippocratic Oath", *The Lancet* 345 (1995) 1422-1424.
- ROSALKI I., "The Hippocratic Contract", *Journal of Medical Ethics* 19 (1993) 154-56.
- SIMONS Marlise, "Το δικαίωμα στην ευθανασία", *Εφημερίς το Βήμα*, 10 Δεκεμβρίου 1995 (αναδημοσίευση από το *The New York Times*).
- SINGLAIR T.A., *Ιστορία της Ελληνικής πολιτικής σκέψης*, μτφρ. Β. Παπαζήσης, Αθήνα 1969.
- SOURVINOU-INWOOD Christiane, *Studies in Girls' Transitions*, Kardamitsa, Athens 1988.
- TOOLEY Michael, "Voluntary Euthanasia: Active versus passive and the Question of Consistency", *Revue Internationale de Philosophie* 193 (1995) 305-322.
- TOYNBEE J. M. C., *Death and Burial in the Roman World*, Λονδίνο 1971.
- VERMEULE Emily, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, University of California Press, Los Angeles 1979.
- VERNANT Jean-Pierre, *Η καταγωγή της Ελληνικής σκέψης*, μτφρ. Σ. Στανίτσα, Δίπτυχο, Αθήνα 1966.
- , "Death with Two Faces", translated by J. Lloyd, στο: HUMPHREYS S. C., Helen KING (εκδ.), *Mortality and Immortality: the anthropology and archaeology of death*, Academic Press, London 1981, σ. 285-291.
- , VIDAL-NAQUET Pierre, *Œdipe et ses Mythes*, Editions Complexe, Bruxelles 1988 (Editions La Découverte, 1986)
- , *Mortals and Immortals, Collected essays*, Princeton University Press 1991.
- VERSNEL H. S., "Greek Myth and Ritual: The Case of Kronos", στο J. Bremmer (επιμ.), *Interpretations of Greek Mythology*, Groom Helm, London 1987, σ. 121-152.
- Ter VRUST-LENTZ Johanna, *Mors Immatura*, J. B. Wolters, Groningen 1960.
- WINDELBAND W. - HEIMSOETH H., *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, 16η έκδ., Tübingen 1976, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, 2η έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986, τ. 1-3.
- ZEITLIN Froma I., Εισαγωγή στο: Jean-Pierre VERNANT, *Mortals and Immortals, Collected Essays*, Princeton University Press 1991.
- ZELLER E., *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, τόμοι 1-6, Georg Olms, Hildesheim 1963.
- , -NESTLE. *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*. Μετάφραση Χ. Θεοδωρίδης, από τη 13η γερμ. έκδοση, Εστία, Αθήνα κ. κ. [1942].

ΛΕΞΙΚΑ

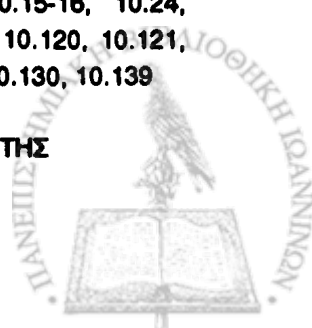
- Ελληνική Μυθολογία*, επιμ. Κακριδής Ι. Θ., Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986.
- GRIMAL Pierre, *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1991 (μετάφραση Βασίλης Άτσαλος από: *Dictionnaire de la Mythologie Grecque et Romaine*, 3η έκδοση, Presses Universitaires de France, Paris).
- LIDDELL Henry G., SCOTT Robert, *Μέγα λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης*, μτφρ. Ξενοφών Π. Μόσχος, επιμ. Μιχαήλ Κωνσταντινίδης, τόμοι I-IV και συμπλήρωμα (επιμ. Κωνσταντίνος Δ. Γεωργούλης - Ποναγιώτης Κ. Γεωργούντζος), Ι. Σιδέρης, Αθήνα κ. κ.
- LIDDELL H. G., SCOTT R., *A Greek-English Lexicon*, αναθεώρηση H. S. Jones, R. McKenzie, (LSJ⁹), Oxford University Press 1968 (1843).
- ZETKIN und SCHALDACH, *Wörterbuch der Medizin*, 6η έκδ., Thieme, Stuttgart 1978.

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

Α. Πίνακας συγγραφέων και χωρίων που ερμηνεύονται

- ΑΕΤΙΟΣ**
Άρεσκ. 5.15.2, 5.23.1
Ζώνων Ιστ. 7.δ, 583b2-25, 7.767b
- ΑΙΛΙΑΝΟΣ**
Π. Ιστ. 2.7, 2.34, 2.35
Βάτρ. 1189-1191
Θεσμ. 502
Λυσ. 139
Νεφ. 530-531
Πλ. 270
- ΑΙΣΧΥΛΟΣ**
Άγαμ. 1090-1091, 1096-1097, 1583-1602, 1634-1635
Εύμεν. 334-340
Θήβ. 681-682, 691, 734-735, 805, 849-850
Ίκέτ. 64-67
- ΑΙΣΩΠΟΣ**
Μυθ. γέρον και Θάνατος, λύκος και αρνίον, μυῖα, περισσότερα και κορώνη, άνήρ και κύκλωψ
Πολ. Θεοδ 16.8, 22.12
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΦΡΟΔΙΣΙΕΥΣ**
Περὶ ψυχῆς 159.19, 160.24, 168.1
- ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ ΛΙΒΕΡΑΛΙΣ**
Μεταμ. 10, 17
- ΑΝΤΩΝΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΛΟΣ**
Παραινέσεις περὶ ἡθους. ριγ'.
- ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ ΜΥΘΟΓΡΑΦΟΣ**
1.84, 1.90-91, 2.27-29, 2.58, 2.98, 2.159-160, 3.28, 3.34-35, 3.36, 3.37, 3.42, 3.56, 3.98-99, 3.103-104, 3.105, 3.118-119, 3.120, 3.122, 3.148-150, 3.155, 3.195, 3.201
- ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΡΟΔΙΟΣ**
2.654, 4.223, 4.1091
- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ**
Άθ. Πολ. 18.5, 35.2, 39.5
Μικρ. Φυσ. 456b, 479a
Πολιτικά. 135a, 1335b19-26
Προβλ. Α' θ
- ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ**
Βάτρ. 1189-1191
Θεσμ. 502
Λυσ. 139
Νεφ. 530-531
Πλ. 270
- ΑΡΝΟΒΙΟΣ**
Adv. Nat. 5.5
- ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ**
Έγχ. 87
Πολ. Θεοδ 16.8, 22.12
- ΒΑΛΕΡΙΟΣ ΜΑΞΙΜΟΣ**
2.6.7a
- ΓΑΛΗΝΟΣ**
Όρ. Ιατρ. Κ.19.451-452
Υπόμν. Ίπποκρ. Κ.17.1.179
Εί ζων Κ.19.79, Κ.19.180
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ**
Γρηγ. Ναζιανζ. Έπιστ. 32
- ΔΙΑΔΟΧΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΦΩΤΙΚΗΣ**
Λόγος άσκητικός, δ'
- ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ**
Βίοι 1.6, 1.22, 1.34, 1.117, 2.10-11, 2.14, 2.41-42, 2.86, 2.120, 2.142, 4.3, 4.4, 4.12, 4.64, 6.1, 6.2, 6.4, 6.5, 6.11, 6.14, 6.15, 6.16, 6.17, 6.18, 6.19, 7.2, 7.28, 7.85, 7.98, 7.101, 7.102, 7.103, 7.104, 7.106, 7.107, 7.108, 7.121, 7.130, 7.167, 7.174, 7.176, 7.178, 7.183, 10.15-16, 10.24, 10.25, 10.27-28, 10.119, 10.120, 10.121, 10.124, 10.125, 10.126, 10.130, 10.139
- ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ**

Ίστ. βιβλιοθ. 1.80.3-5, 3.62.6, 3.74.1, 4.9.6,
4.31.2, 4.38.4, 40.3.8

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣ

Ρητ.πραγμ. 346.19
Ρωμ. αρχαιολ. 2.15.2

ΔΙΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ

15.8

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ

Διατρ. 1.8-10, 1.19.13, 1.23, 2.15.10, 2.23.17,
3.22.21, 3.22.23
Έγχ. 21

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

Βάκχ. 289, 731, 1146, 1189
Έλ. 389
Ηρ.Μαιν. 1350
Ίφ.Αύλ. 1150
Μήδ. 1254, 1260, 1334
Ρήσ. 873
Φοίν. 26, 28, 1104, 1760

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

ἀπόσπ. 96 DK

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Μοῦσαι 1.32, 1.53, 1.117, 3.153, 7.197, 9.71

ΗΣΙΟΔΟΣ

Θεογ. 155, 459
Απ. 29

ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ

325a

ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΚΥΡΟΥ

Έλλ. θερ. 176.21

ΘΕΟΚΡΙΤΟΣ

Βουκ. 24.10

ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΟΣ ΚΩΔΙΞ

8.51.2, 9.16.7, 9.17.1

ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ ΜΑΡΤΥΣ

Πρ. Άπολ. 27

ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ

Άφόρων L.8.452.238, L.8.454.240
Γυν. L.8.234, L.8.240
Έπιδ. L.5.86, L.5.266, L.5.450
Όρκος L.4.630
Έπταμ L.7.438, L.7.446, L.7.448
Φύσ.Παιδ. L.7.504, L.7.490.13

ΙΩΣΗΠΟΣ

Ίουδ. Αρχ. 9.4.5
Άπίων. 2.24, 2.27

ΚΙΚΕΡΩΝ

Άττ. 16.7.3
Νόμοι 3.8
Tusc.Dis. 2.61

ΚΛΗΜΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

Στρωμ. 2.503, 4.6.576
Χρ.διδ. 21

ΚΡΑΤΙΝΟΣ

Άδήςλ. 106

ΚΟΥΙΝΤΟΣ ΚΟΥΡΤΙΟΣ

Ίστ. Άλεξ. 9.1.25

ΛΑΚΤΑΝΤΙΟΣ

Inst.Div. 5.9

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ

Έν.Διάλ. 319.1
Έρμ. 746.7
Θ.Διάλ. 248.1, 282.2
Θυσ. 529.5, 530.5
Μακρόβ. 19
Όρχήσ. 290.7, 311.80

ΛΥΚΟΦΩΝ ΙΑΜΒΟΓΡΑΦΟΣ

152, 229

ΛΥΣΙΑΣ

Περὶ τῆς ἐμβλώσεως

ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ

Εἰς ἑαυτ. 3.1, 5.10, 5.29, 8.47, 10.8

ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ

Έππρ. 150-152
Άπόσπ. 797 Körte-Thierfelder

ΜΙΝΟΥΚΙΟΣ ΦΗΛΙΞ

Όκτ. 30

Constitutions of the Holy Apostles 8.3

ΝΟΝΝΟΣ

εις Γρηγ. Ναζιανζ 2,28

ΟΜΗΡΟΣ

Ύλ. Δ.395, Ι. 410-416, Ζ.130-140, Ξ.231, Σ.394-399, Τ.115, Ψ.266

Όδ. 19.518, 19.522, 21.26

ΟΜΗΡΙΚΟΙ ΥΜΝΟΙ

19.32

ΟΠΙΑΝΟΣ

Άλιευτ. 9.567

ΟΡΕΙΒΑΣΙΟΣ

Ίατρ.Συν. 4.99-100, 4.636

ΟΡΦΙΚΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

34, 35, 37.2, 199, 210, 214, 216, 220

ΠΑΛΑΤΙΝΗ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

7.149, 7.152, 9.567

ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ

Γέν. 1.26-27, 3

Δευτερον. 4.5-16

Εκκλησ. 17.1-11

Β' Μακκ. 14.42

Ψαλμός 8.5

ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ

7.17.11, 8.38.7, 9.11

ΠΙΝΔΑΡΟΣ

Ίσθμ. 4.104

Νεμ. 1.33

Όλ. 1.23, 1.47, 1.48, 6.55

ΠΛΑΤΩΝ

Θεαίτ. 151c, 160e-161a

Νόμ. 740d, 773d, 783de, 785b

Πολ. 372b, 407d-e, 408b, 408c, 409e-410a, 424a, 459de, 460a, 460b, 460c, 460e, 461c

Τίμ. 19a

Φαίδ. 67e

ΠΛΙΝΙΟΣ

Naturalis Historia 2.27

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ

Κάτων, 68-72

Λυκ. 14, 15, 16

Κοιν.ένν. 2.1063d, 18.1042d, 22.1069d, 46.1084e

Πρώτ.ψυχρ. 2.946

Σόλων 23.2

Στωϊκ. έναντ. 14.1039.d, 14.1039d, 14.1039e, 14.1042a, 14.1042c, 14.1042.d, 41.1052f, 41.1053d

ΠΟΛΥΒΙΟΣ

5.38.9, 36.17

ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ

Περὶ ψυχῆς 15.813c

Άποχ. έμψ. 2

ΠΟΣΕΙΔΙΠΠΟΣ

Μύρμ. Cock 18

ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ

Προκοπ. Ιστορ. 7.37-38, 10.3

ΣΕΝΕΚΑΣ

Θυέστ. 765

De Ira 1.15.2

Epist. 77.4, 82.15, 101.15

ΣΕΞΤΟΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ

Μαθημ. 11.59, 11.99

Πυρρ. Υπ. 3.211

ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ

27, 44.15 Bgk

ΣΟΦΟΚΛΗΣ

Άντιγ. 56, 944

Οιδ.Τ. 713, 1026, 1175

Τραχ. 268, 1214

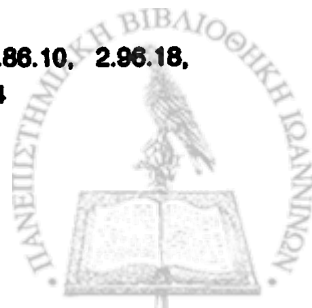
Φιλ. 797-803, 802

ΣΟΥΕΤΩΝΙΟΣ

Αύγ. 99

ΣΤΟΒΑΙΟΣ

Έκλογ. 2.57.18, 2.79.4, 2.86.10, 2.96.18, 2.109.10, 2.110.9, 2.114.4

ΣΤΡΑΒΩΝ

Γεωγρ. 5.2(c229), 8.14(c374), 10.6(c.486),
17.2.5

ΣΩΡΑΝΟΣ

Σωφραν. Γυναικ. 2.10.1-5

ΤΑΚΙΤΟΣ

Γερμ. 19
Ίστ. 5.5

ΤΕΡΤΥΛΙΑΝΟΣ

Apolog. 9
Ad Nat. 1.15

ΤΙΤΟΣ ΛΙΒΙΟΣ

Ίστ. 37.27

ΦΙΛΩΝ

1.182

ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ

Έπικ. προσφών. 9, 17, 31, 38, 73

CRAMER, EXCERPTA PHILOSOPHORUM

4.403

IND. STOIC. HERC

Ind. Stalc. Herc. col 28-28, 33
Pap. Herc. 1005 col 4

MULLACH, FRAGMENTA PHILOSOPHORUM

Διογ. άπόσπ. 256

ΣΟΥΔΑ

έκτιθέναι τὰ βρέφη
έγχυτίστριαι

SPRENGEL, PHTOPEΣ

7.1313.6

B. Πίνακας ονομάτων και πραγμάτων

Ἀγαμέμνων

Αίσχыл. Ἀγαμ. 1634-1635

Ἀγαυή

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.36

Ἀθάμας

Ἀπολλόδ. Μυθ. 1.84, 3.28

Ἡρόδ. 7.197

Ἀθηνᾶ

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.103-104

Ἀθηναί

Ἀριστοτ. Ἀθ. Πολ. 35.2

Ἀριστοφ. Νεφ. 530-531

Πλούτ. Σόλων 23.2

Ἀθηνόδωρος

Διογ. Λ. Βίοι 7.174

Αἰγύπτιοι

Διόδ. Ἰστ. βιβλιοθ. 1.80.3-5

Στρ. Γεωγρ. 17.2.5

Αἰθιοπία

Ἀπολλόδ. Μυθ. 21.201

Αἴσακος

Ἀπολλόδ. Μυθ. III 148-150

Ἀκρίσιος

Λουκ. Εὐάλ. διάλ. 319.1

Ἀλέξανδρος-Πάρις

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.148-150, 3.155

Ἀμαζόνες

Ἀπολλόδ. Μυθ. 2.98

Ἀμφίων

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.42

Ἀναξαγόρας

Διογ. Λ. Βίοι 2.10-11, 2.14

Ἀντιόπη

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.42

Ἀντίπατρος Ταρσεύς

Διογ. Λ. Βίοι 4.64, 7.120

Ἀντισθένης

Διογ. Λ. Βίοι 1.15, 6.1, 6.2, 6.4, 6.5, 6.11, 6.14,
6.15, 6.17, 6.18, 6.19

Πλούτ. Στωϊκ. ἐναντ. 14.1039e

Ἀντίπατρος Ταρσεύς

Διογ. Λ. Βίοι 4.64

Ἀποθέτες

Πλούτ. Λυκ. 16

Ἀπολλοδωρος Ἀθηναῖος Στωϊκός

Διογ. Λ. Βίοι 7.102

Ἀπόλλων-Φοῖβος

Αίσχыл. Ἐπτά, 691

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.118-119

Ἄργος

Ἀπολλόδ. Μυθ. 2.27-29, 3.37

Ἀριστογείτων

Ἀριστ. Ἀθ. Πολ. 18.5

Ἀριστοτέλης

Γαλ. Ὀρ. ἰατρ. K.19.451-452

Ἀσκληπιός

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.118-119, 3.120, 3.122

Πλάτ. Πολ. 407d-e

Πλάτ. Πολ. 408b, 498c

Ἀταλάντη

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.105

Ἀτρεΰς-Ἀτρεΐδες

Αίσχыл. Ἀγαμ. 1090-1901, 1096-1097, 1583-
1602

Άπτις

Παυσ. Έλλ. Περ. 7.17,11

Αύγη

Άπολλόδ. Μυθ. 3.103-104

Αύτοφόνος

Όμ. Ίλ. Δ.395

Άχιλλεύς

Όμ. Ίλ. Ι. 410-416

Βάκχαι

Άπολλόδ. Μυθ. 2.34-35, 2.36

Γαΐα

Ήσιόδ. Θεογ. 154-159

Γοργίας ό Λεοντίνος

Αΐλ. Ποικ. Ίστ. 2.35

Γυμνοσοφισταί

Διογ. Λ. Βίοι 1.6

Δανάη

Λουκ. Ένάλ.διάλ. 319.1

Διογένης Σινωπεύς

Διογ. Λ. Βίοι 1.15, 4.3, 6.15, 6.18

Διογ. άπόσπ. Mullach 256.

Δηϊάνειρα

Άπολλόδ. Μυθ. 2.159-160

Δημοσθένης

Στράβ. Γεωγρ. 8.14(c374)

Διόνυσος-Βάκχος

Άπολλόδ. Μυθ. 2.27-29, 3.28, 3.34-35, 3.37

Λουκ. θεών διάλ. 228.2, 248.1

Όμ. Ίλ. Ζ.130-140

Orph.fr. 34, 35, 199, 210, 214, 216, 220

Διονύσιος ό μεταθέμενος

Διογ. Λ. Βίοι 7.167

Ind. Stoi. Herc. col 33

Δρύας

Άπολλόδ. Μυθ. 2.34-35

Όμ. Ίλ. 130-140

Έκάβη

Άπολλόδ. Μυθ. 3.148-150

Έκάτων Ρόδιος

Διογ. Λ. Βίοι 7.101, 7.102

ΈπίκουροςΔιογ. Λ. Βίοι 10.15-16, 10.24, 10.27-28, 10.119,
10.120, 10.121, 10.124, 10.125, 10.126,
10.130, 10.139

Pap. Herc. 1005 col 4

Έπίχαρμος

Αΐλ. Ποικ. Ίστ. 2.34

Έρμαρχος

Διογ. Λ. Βίοι 10.24

Εύαδνη

Πίνδ. Όλ. 6.55

Εϋμολπος

Άπολλόδ. 3.201

Εύρυσθέας

Όμ. Ίλ. Τ.115

Ζεύς

Άλέξ. Άφρ. Περι ψυχης 168.1

Άπολλόδ. Μυθ. 3.28, 3.42, 3.98-99, 3.122

Λουκ. θεών διάλ. 228.2, Θυσ. 530.5

Orph. fr. 199, 210, 220

Παυσ. Έλλ. περ. 8.38.7

Ζήθος

Άπολλόδ. 3.42

ΖήνωνΔιογ. Λ. Βίοι 1.15, 6.15, 7.2, 7.28, 7.98, 7.108,
7.120, 7.121, 7.167, 7.176

Λουκ. Μακρόβ. 19

Ήγησίας

Διογ. Λ. Βίοι 2. 86

Ήρα

Άπολλόδ. Μυθ. 1.84, 2.27-29, 2.159-160

Όμ. Ίλ. Σ.394-399

Ήρακλείδης Ταρσεύς

Διογ. Λ. Βίοι 7.174

Ηράκλειτος

Άετ. Άρεσκ. 5.23.1

Ηρακλής

Άπολλόδ. Μυθ. 2.159-160, 3.103-104, 3.150

Διογ. Λ. Βίοι 6.2

Λουκ. Ερμώτ. 746.7

Παυσ. Έλλ. Περ. 9.11.2

Όμ. ΐλ. Τ.115

Σοφ. Φιλοκτ. 797-803

Ήφαιστος

Όμ. ΐλ. Σ.394-399

Θαλής

Διογ. Λ. Βίοι 1.22, 1.34

Θέογνις

Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 22.1069d, 14.1039e

Θεοδώρα

Προκοπ. Ίστορ. 10.3

Θέτις

Όμ. ΐλ. Σ.394-399

Θήβαι

Αΐλ. Ποικ. ίστ. Β.7

Αίσχύλ. Θήβ. 681-682, 734-735, 805, 849-850

Άπολλόδ. Μυθ. 2.58, 3.37, 3.56

Άριστοφ. Βάτρ. 1189-1191

Παυδ. Έλλ. περ. 9.11.2

Θυέστης

Αίσχύλ. Άγαμ. 1096-1097, 1583-1602

Λουκ. Θυσ. 529.5

Ίασος

Άπολλόδ. Μυθ. 3.105

Ίδη

Άπολλόδ. Μυθ. 3.148-150

Ίνώ

Άπολλόδ. Μυθ. 1.84, 3.28

Ήρόδ. 7.197

Ίοκάστη

Άπολλόδ. Μυθ. 3.42, 3.56

Ίουδαΐοι

Διόδ. Σικελ. 40.3.8

Ίωσήπ. Άπίων. 2.24, 2.27

Ίππίας

Άριστοτ. Άθ. Πολ. 18.5

Ίπποκράτης

Γαλ. Υπόμν. Ίπποκρ. Κ.17.1.799

Ίτυς

Αίσχύλ. Ίκέτ. 64-67

Άπολλόδ. Μυθογρ. 3.195

Καρνεάδης

Διογ. Λ. Βίοι 4.64

Κάτων

Πλούτ. Κάτων, 68-72

Κέως

Μενάνδρ. άπόσπ. 797 Korte-Thierfelder

Στράβ. Γεωγρ. 10.6(c486)

Κιθαιρών

Άπολλόδ. Μυθ. 3.36, 3.42

Κλεάνθης

Διογ. Λ. Βίοι 7.174, 7.176

Λουκ. Μακρόβ. 19

Ind. Stoic. Herc. col 26-28

Κλεόπαρχος

Διογ.Λ. Βίοι 1.6

Κλυμένη

Άπολλόδ. Μυθ. 3.105

Κορωνίς

Άπολλόδ. Μυθ. 3.118-119

Κράτης

Διογ. Λ. Βίοι 1.15, 6.15

Κρόνος

Ήσιόδ. Θεογ. 459-460

Λουκ. Θυσ. 529.5

Κυνικοί

Διογ. Λ. Βίοι 6.19

Κυρηναῖκοί

Διογ. Λ. Βίοι 7.167

Ind. Stoic. Herc. col 33

Κῦρος

Διογ. Λ. Βίοι 6.2

Κωρύκειον ὄρος

Διογ. Λ. Βίοι 1.117

Λάϊος

Αἰσχύλ. Θήβ. 691

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.42

Λέαρχος

Ἀπολλόδ. Μυθ. 1.84,3.28

Λύκαιον ὄρος

Παυσ. Ἑλλ. περ. 8.38.7

Λυκάονος παῖδες

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.98-99

Λύκος

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.42

Λυκοῦργος, Ἡδωνῶν βασιλεὺς

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.34-35

Ὅμ. Ἰλ. Ζ. 130-140

Λυκοῦργος, νομοθέτης

Γαλην. Εἰ ζῶν Κ.19.179

Πλούτ. Λυκ. 14, 15, 16

Λυσίας

Sprengel 2.69.5-11

Μαύσωλος

Διογ. Λ. Βίοι 2.10-111

Μελικέρτης

Ἀπολλόδ. Μυθ. 1.84, 3.28

Μενέδημος

Διογ. Λ. Βίοι 2. 142

Μητρόδωρος

Διογ. Λ. Βίοι 10.24,

Μοῖρα

Αἰσχύλ. Εὐμ. 334-330

Μωϋσῆς

Διόδ. Σικελ. 40.3.8

Νηλεὺς

Ἀπολλόδ. Μυθ. 1.90-91

Μεν. Ἐπιτρ. 150-152

Νυκτεὺς

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.42

Ξενοκράτης

Διογ. Λ., Βίοι 4.12

Οἰδίπους

Αἰσχύλ. Θήβ. 691

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.42, 3.56

Ἀριστοφ. Βάτρ. 1189-1191

Οἰνώνη

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.155

Οἶτη

Ἀπολλόδ. Μυθ. 2.159-160

Λουκ. Ἑρμότ. 746.7

Ὀρφικά

Διογ. Λ. Βίοι 6.4

Οὐρανός

Ἡσιόδ. Θεογ. 154-159

Λουκ. Θυσ. 529.5

Παρθένιον ὄρος

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.103-104

Πεισίστρατος

Ἡρόδ. 1.59

Πελίας

Ἀπολλόδ. Μυθ. 1.90-91

Μεν. Ἐπιτρ. 150-152

Πενθεύς

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.36

Περσαῖος

Διογ. Λ. Βίοι 7.174

Πλάτων

Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 14.1039d

Ποίας

Άπολλόδ. Μυθ. 2.159-160

Περσεύς

Λουκ. Ενάλ. διάλ. 319.1

Ποσειδών

Άπολλόδ. Μυθ. 1.90-91, 3.201

Πίνδ. Ώλ. 6.55

Ποσειδώνιος

Διογ. Λ. Βίοι 7.103

Κικ. *Tusc.Dis.* 2.61**Πρίαμος**

Άπολλόδ. Μυθ. 3.148-150

Προϊτίδες

Άπολλόδ. Μυθ. 2.27-29

Πρόκνη

Αίσχύλ. Ικέτ. 64-67

Άπολλόδ. Μυθ. 3.195

ΠυθίαCramer, *Excerpta Philos.* 4.403**Ρώμη**

Διον. Άλικ. Ρωμ. άρχαιολ. 2.15.2

Σενέκ. *De Ira* 1.15.2

Στράβ. Γεωγρ. 5.2(c229)

Σωραν. Γυναικ. 2.10.1-5

Ρῶμος

Στράβ. Γεωγρ. 5.2(c229)

Ρωμύλος

Στράβ. Γεωγρ. 5.2(c229)

Διον. Άλικ. Ρωμ. άρχαιολ. 2.15.2

Σαγγάριος ποταμός

Παυσ. Έλλ. περ. 7.17.11.

Σάτυροι

Άπολλόδ. Μυθ. 3.34-35

Σεμέλη

Λουκ. Θεών διάλ. 228.2

Σόλων

Ηρόδ. 1.32

Άριστοτ. Άθ. Πολ. 35.2

Γαλην. *Εί ζῶν* Κ.19.179**Σπάρτη**

Πλούτ. Λυκ. 14, 15, 16

Σπεύσιππος

Διογ. Λ. Βίοι 4.3, 4.4

Στίλπων

Διογ. Λ. Βίοι 2.120

Στωϊκοί

Άέτ. Άρεσκ. 5.15.2, 5.23.1

Άλέξ. Άφρ. *Περὶ ψυχῆς* 159.19, 160.24, 168.1Γαλην. *Όρ.ίατρ.* Κ.19.451-452Γρηγ.Ναζιανζ. *Επιστ.* 32Διογ. Λ. Βίοι 1.15, 6.14, 7.19, 7.28, 7.85, 7.98,
7.101, 7.102, 7.103, 7.104, 7.106, 7.107,
7.108, 7.120, 7.121, 7.130, 7.167, 7.176,
7.178, 7.183, 7.184, 7.185

Θεοδώρητ. Έλλ. θερ. p.176.21

Κικ. *Tusc.Dis.* 2.61Κλήμης Άλεξ. *Στρωμ.* 4.6.576, 2.503Λουκ. *Μακρόβ.* 19Μάρκος Αύρ. *Εἰς ἑαυτ.* 3.1, 5.10, 5.29, 8.47,
10.8Πλούτ. *Πρώτ.ψυχρ.* 2.946*Κοιν. ένν.* 2.1063d, 4.1060c, 22.1069d,
18.1042d, 46.1084e*Στωϊκ.έναντ.* 14.1039d, 14.1039e,
14.1042a, 14.1042c, 14.1042dΠορφ. *Περὶ ψυχ.* 15.813cΣτοβ. *Έκλ.* 2.57.18Σενέκας, *Εpist.* 77.4, 82.15, 101.15Σέξτ. *Εμπειρ. Μαθημ.* 11.59, 11.99Στοβ. *Έκλ.* 2.79.4, 2.86.10, 2.96.18, 2.110.9Έπικ. *προσφών.* 38Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403

Ind. Stoic. Herc. col 26-28

Σφαῖρος ὁ Βοσποριανός

Διογ. Λ. Βίοι 7.178

Σωκράτης

Διογ. Λ. Βίοι 1.15, 2.41-42, 6.2

Τήλεφος

Άπολλόδ. Μυθ. 3.103-104

Τηρεύς

Αίσχύλ. Ήκέτ. 64-67

Άπολλόδ. Μυθ. 3.195

Τιτάνες

Ορφ. fr. 34, 35, 210, 214, 216, 220

Τριάκοντα τύραννοι

Άριστοτ. Άθ. Πολ. 35.2

Τυρώ

Άπολλόδ. Μυθ. 1.90-91

Φερεκύδης

Διογ. Λ. Βίοι 1.117

Φιλοκτήτης

Σοφ. Φιλοκτ. 797-803

Φιλομήλα

Αίσχύλ. Ήκέτ. 64-67

Άπολλόδ. Μυθ. 3.195

Φρίξος

Ήρόδ. 7.197

Χίλων Λακεδαιμόνιος

Ήρόδ. 1.59

Χιόνη

Άπολλόδ. Μυθ. 3.201

Χρύσιππος

Διογ. Λ. Βίοι 1.15, 7.85, 7.101, 7.102, 7.120,
7.183, 7.184, 7.185

Πλούτ. Κοιν. ένν. 18.1042d

Πλούτ. Στωϊκ. έν. 14.1039d, 14.1039e, 14.1042c,
22.1069d, 41.1052f, 41.1053d

Ind. Stoic. Herc. col 27

Γ. Πίνακας εννοιών

ἀγαθόν

Ἐπικτ. Διατρ. 1.19.13
 Διογ. Λ. Βίοι 7.101, 7.102, 7.103, 10.120, 10.124
 Πλούτ. κοιν.ένν. 2.1063d
 Στοβ. Εκλ. 2.57.18

ἡδῆς

Διογ. Λ. Βίοι 2.10-11, 4.4, 6.17, 6.19

ἀδιόφορα-οὐδέτερα

Ἀλέξ. Ἀφρ. Περὶ ψυχῆς 168.1
 Ἐπικτ. Διατρ. 1.19.13
 Γρηγ. Ναζιανζ. Ἐπιστ. 32
 Διογ. Λ. Βίοι 7.98, 7.101, 7.102, 7.103, 7.104,
 7.106, 7.121, 10.120, 10.124
 Θεοδώρητ. Ἑλλ.θεραπ. ρ.176.21
 Κικ. Tusc.Dis. 2.61
 Κλήμης Ἀλεξ. 2.ρ503
 Πλούτ. κοιν.ένν. 18.1042d
 Σενέκας, Epist. 82.15
 Σέξτ. Ἐμπειρ. Μαθημ. 11.59
 Στοβ. Εκλ. 2.57.18, 2.79.4

ἀθανασία

Ἀπολλόδ. Μυθ. 2.159-160
 Διογ. Λ. Βίοι 1.22, 6.4
 Σέξτ. Ἐμπειρ. Μαθημ. 11.59

ἀναπηρία

Ἀριστοτ. Πολιτ. 1335^b19-26
 Διον. Ἀλικ. Ρωμ. ἀρχαιολ. 2.15.2
 Διογ. Λ. Βίοι 4.3, 7.28, 7.106, 7.130, 10.119
 Ἐπικτ. Διατρ. 21.22.21
 Όμ. Ἰλ. Σ.394-399
 Πλάτ. Πολ. 460c
 Πλούτ. Λυκ. 16
 Σενέκ. De ira 1.15.2
 Σωραν. Γυναικ. 2.10.1-5

ἀνελευθερία, ὡς λόγος θανάτου

Αἰσώπ. ΜΟΘ. περιστρεφὰ καὶ κορώνη
 Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 5.29, 8.47, 10.8
 Στράβ. Γεωγρ. 8.14(c374)
 Ἐπικ. προσφών. 9
 Cramer, Excerpta Philos. 4.403

ἀξιοπρέπεια

Προκοπ. Ἱστορ. 7.37-38
 Ind. Stoic. Herc. col 26-28, 33
 Cramer, Excerpta Philos. 4.403

ἀπάθεια

Διογ. Λ. Βίοι 6.2, 6.15
 Ἀριστοτ. Μικρ. φυσ. 479a

ἀποπροηγμένα

Σέξτ. Ἐμπειρ. Μαθημ. 11.59
 Διογ. Λ. Βίοι 7.104, 7.106

ἀσέβεια

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.37, 3.98-99, 3.103-104
 Ἐπικτ. Διατρ. 1.9.8-10
 Λουκ. Θεῶν διάλ. 248.1

αὐτάρκεια

Ἀλέξ. Ἀφρ. Περὶ ψυχῆς 160.24, 168.1
 Διογ. Λ. Βίοι 6.5, 10.130
 Κλήμης Ἀλεξ. Στρωμ. 4.6.576

αὐτοσυντήρησης ἐνστικτο

Αἰσώπου ΜΟΘΟΙ, γέρων καὶ Θάνατος
 Διογ. Λ. Βίοι 7.85, 10.126

αὐτόχειρες

Ἀριστοτ. Ἀθ. πολ. 18.5
 Διογ. Λ. Βίοι 2. 142, 4.3, 7.167, 7.176
 Λουκ. Μακρόβ. 19
 Πλούτ. Κάτων, 68-72
 Προκοπ. Ἱστορ. 7.37-38
 Ind. Stoic. Herc. col 26-28, 33

βρέφος δίδυμον

Ἀπολλόδ. Μυθ. 1.90-91, 3.42
 Μέν. Ἀλ. Cock 18, Ἀνεψ. Cock 60
 Στράβ. Γεωγρ. 5.2(c229)

βρέφος ἐπικίνδυνον

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.42, 3.148-150
 Ἡρόδ. 1.59
 Στράβ. Γεωγρ. 5.2(c229)
 βρέφος θῆλυ

Αιλ. Ποικ. Ιστ. 2.7
 Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.105
 Μέν. Ἀλ. Cock 18, Ἀνεψ. Cock 60
βρέφους ἐκθεσις
 Αιλ. Ποικ. Ιστ. Β.7
 Ἀπολλόδ. Μυθ. 1.90-91, 3.42, 3.103-104, 3.105
 Ἀριστοφ. Νεφ. 530-531
 Διόδ. Σικελ. Ἰστ. βιβλιοθ. 1.80.3-5, 40.3.8
 Διον. Ἀλικ. Ρωμ. ἀρχαιολ. 2.15.2
 Πaus. Ἑλλ. περ. 7.17.11
 Πλάτ. Θεαίτ. 151c, 160e-161a
 Πολ. 460c
 Τίμ. 19a
 Πλούτ. Λυκ. 16
 Σουΐδας ἐκτιθέναι τὰ βρέφη, ἐγγυτίστριαι
 Στρ. Γεωγρ. 17.2.5
βρέφους ἐκθεσις ἐπὶ θανάτῳ
 Ἀπολλόδ. Μυθ. 21.148-150
 Ἀριστοτ. Πολ. 1335^b19-26
 Ἀριστοφ. Βάτρ. 1189-1191
 Θεμίστ. 325a
 Μέν. Ἐπιτρ. 150-152
 Ὅμ. Ἰλ. Σ.394-399
 Σουΐδας ἐκτιθέναι τὰ βρέφη
 Πaus. Ἑλλ. περ. 7.17.11
 Στράβ. Γεωγρ. 5.2(c229)
 Σωραν. Γυναικ. 2.10.1-5
βρέφους ἐκτεθέντος διάσωσις
 Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.148-150, 3.201
 Μέν. Ἐπιτρ. 150-152
 Ὅμ. Ἰλ. Σ.394-399
 Πaus. Ἑλλ. περ. 7.17.11
 Στράβ. Γεωγρ. 5.2(c229)
βρέφους θανάτῳσις (βρεφοκτονία)
 Αιλ. Ποικ. Ιστ. Β.7
 Ἀπολλόδ. Μυθ. 1.84, 2.27-29, 2.98, 3.28, 3.34-35, 3.36, 3.37, 3.42, 3.98-99, 3.103-104, 3.105, 3.195, 3.201
 Ἀριστοτ. Πολιτ. 1335b19-26
 Διον. Ἀλικ. Ρωμ. ἀρχαιολ. 2.15.2
 Δίων Χρυσ. 15.8
 Ἡροδ. 1.117, 7.197
 Ἡσιόδ. Θεογ. 154-159
 Ἰωσήπ. Ἀπίων. 2.24
 Λουκ. Εὐάλ. διάλ. 319.1, Θεῶν διάλ. 248.1
 Ὅμ. Ἰλ. Ζ.130-140
 Πaus. Ἑλλ. περ. 9.11.2
 Πλάτ. Πολ. 424a, 459de, 461c
 Πλούτ. Λυκ. 16
 Σενέκ. *De Ira* 1.15.2
 Σουΐδας ἐκτιθέναι τὰ βρέφη

Σωραν. Γυναικ. 2.10.1-5
βρέφους θυσία
 Ἀπολλόδ. Μυθ. 2.58
 Ἡροδ. 7.197
 Πaus. Ἑλλ. περ. 8.38, 7
βρέφους κηδεμονία
 Αιλ. Ποικ. Ιστ. 2.7
 Διον. Ἀλικ. Ρωμ. ἀρχαιολ. 2.15.2
 Ἡρόδ. 1.59
 Πλούτ. Λυκ. 16

βρεφοφαγία

Αίσχυλ. Ἀγαμ. 1096-1097, 1583-1602
 Ἰκέτ. 64-67
 Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.37, 3.98-99, 3.195
 Ἡσιόδ. Θεογ. 459-460
 Λουκ. Θυσ. 529.5
 Οἰρῆ. fr. 34, 35, 210, 214, 216, 220

γῆρας

Αιλ. Ποικ. Ιστ. Β.34
 Ἀριστοτ. Ἀθ. Πολ. 35.2, Μικρ. Φυσ. 479a
 Ἀριστοφ. Πλούτ. 270
 Διογ. Λ. Βίοι 2.120
 Ἰωσήπ. Ἀπίων. 2.27
 Στοβ. Ἐκκλ. 2.114.4
γῆρας ὡς λόγος θανάτου
 Αἰσώπου Μῦθοι, γέρων καὶ Θάνατος
 Διογ. Λ. Βίοι 4.3, 7.28, 7.98, 7.167, 7.174, 7.176, 10.126
 Λουκ. Μακρόβ. 19
 Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 3.1
 Στράβ. Γεωγρ. 10.6(c.486)
 Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403
 Ind. Stoic. Herc. col 33
γῆρατος κακὰ ἢ ἀγαθὰ
 Αιλ. Ποικ. Ιστ. Β.34
 Ἀριστοτ. Ἀθ. Πολ. 35.2
 Ἀριστοφ. Πλούτ. 270
 Διογ. Λ. Βίοι 7.98, 7.174
 Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 3.1
 Ἐπικ. προσφών. 17
 Ind. Stoic. Herc. col 26-28

δημογραφικά μέτρα

Ἀριστοτ. Πολ. 1335^b19-26
 Διόδ. Σικελ. Ἰστ. βιβλιοθ. 1.80.3-5, 40.3.8
 Διον. Ἀλικ. Ρωμ. ἀρχαιολ. 2.15.2
 Ἰωσήπ. Ἀπίων. 2.24
 Πλάτ. Νόμοι 740d, 743d,
 Πολ. 372b, 424a, 459d, 460a, 461c

Σενέκ. *De Ira* 1.15.2

Στράβ. *Γεωγρ.* 10.6(c.486), 17.2.5

δημογραφ. μέτρα, περιορισμός γεννήσεων

Άριστοτ. *Πολ.* 1335^b19-26

Πλάτ. *Πολ.* 372b

δουλεία

Αίσώπ. *Μυθ.* περιστέρὰ καὶ κορώνη

Αἶλ. *Ποικ. ἱστ.* 2.7

Διόδ. ἱστ. βιβλιοθ. 1.80.3-5

Δίων Χρυσ. 15.8

ἐγκυος

Άπολλόδ. *Μυθ.* 3.42

Σωραν. *Γυναικ.* 2.10.1-5

Sprengel 2.69.5-11

ἐμβρυον

Ἰπποκρ. *Ἐπιτμ.* L.7.438

Πλάτ. *Πολ.* 461c

Όμ. Ἰλ. Ψ.266

ἐμβρύου ἀνθρωπίνῃ ἰδιότης

Άέτ. Άρεσκ. 5.15.2, 5.23.1

Γαλην. *Εἰ ζῶν* K.19.179, K.19.180, Όρ. ἱατρ.

K.19.451-452

Πλούτ. *Λυκ.* 14

Στωϊκ.έναντ. 41.1052f

Sprengel 2.69.5-11

ἐμβρύου ἐμψύχωσης

Άέτ. Άρεσκ. 5.15.2, 5.23.1

Άντωνίος,, *Παραινέσεις περὶ ἡθους, ριγ'*

Άριστοτ. *Μικρ. Φυσ.* 456b, 479a, *Πολιτ.*

1335^b19-26

Πλούτ. *Κοιν.ένν.* 46.1084.e

Πρώτ. *ψυχρ.* 2.946

Στωϊκ. έν. 41.1052f, 41.1053d

Πορφ. *Περὶ ψυχῆς* 15.813c

ἐμβρύου ἐπιβίωσης

Άπολλόδ. *Μυθ.* 3.118-119

Λουκ. *Θεῶν διὰλ.* 228.2, *Θυσ.* 530.5

Όμ. Ἰλ. T.115

Ορχ. Fr. 199

Σωραν. *Γυναικ.* 2.10.1-5

ἐμβρύου κηδεμονία

Sprengel 2.69.5-11

ἐκτρώσεις-ἀμβλώσεις-διακοπή κύησης

Άριστοτ. *Πολιτ.* 1335^b19-26

Γαλην. *Εἰ ζῶν* K.19.179, Όπομν. Ἰπποκρ.

K.17.1.179

Δίων Χρυσ. 15.8

Ἰπποκρ. Άφόρ. L.8.452.238, L.8.454.240,

Όρκ. L.4.630

Ἰωσήπ. Άπίων. 2.24

Πλάτ. *Πολ.* 461c

Προκοπ. ἱστορ. 10.3

Sprengel 2.69.5-11

ἐξαγωγή, εὐλογος

Άλέξ. Άφρ. *Περὶ ψυχῆς* 159.19, 160.24, 168.1

Διογ. Λ. Βίοι 7.130, 10.121

Κλήμης Άλεξ. *Στρωμ.* 4.6.576

Μάρκος Αὐρ. *Εἰς ἑαυτ.* 5.29, 8.47, 10.8

Πλούτ. *Κοιν.ένν.* 2.1063d, 4.1060c, 14.1039d,

18.1042d

Στωϊκ.έναντ. 14.1039e

Σέξτ. Ἐμπειρ. *Μαθημ.* 11.59

Στοβ. *Ἐκλ.* 2.110.9

Ἐπικ. *προσφών.* 38

Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403

Ind. Stoic. Herc. col 27, 28

εὐγονική

Πλάτ. Νόμοι 773d

Πολ. 407d-e, 424a, 460b, 460c, 459de,

461c

Διογ. Λ. Βίοι 6.11

Πλούτ. *Λυκ.* 14, 15

ζωή

Άριστ. *Μικρ. Φυσ.* 479a

ζωή ὡς ἀγαθὸν ἢ ὡς ἀδιάφορον

Διογ. Λ. Βίοι 6.18, 7.102, 7.106, 10.126

Στοβ. *Ἐκλ.* 2.57.18

ζωῆς αὐτοδιάθεσις

Ἐπικτ. *Διατρ.* 1.9.8-10, 2.23.17

Κλήμης Άλεξ. *Στρωμ.* 4.6.576

Μάρκος Αὐρ. *Εἰς ἑαυτ.* 5.10, 10.8

Πλούτ. *Λυκ.* 16

Πλούτ. *Κοιν.ένν.* 2.1063d

Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 14.1039d, 14.1042a,

14.1042d

Σέξτ. Ἐμπειρ. *Μαθημ.* 11.59

Στράβ. *Γεωγρ.* 10.6(c.486)

Στοβ. *Ἐκλ.* 2.110.9

ζωῆς ἐπιθυμία - φιλοζωία

Αἰσώπου *Μυθοι*, γέρων καὶ Θάνατος

Αἶλ. *Ποικ. ἱστ.* B.34

Άλέξ. Άφρ. *Περὶ ψυχῆς* 168.1

Διογ.Λ. Βίοι 6.18, 7.85, 7.174

Κικ. *Tusc.Dis.* 2.61

Ἐπικ. *προσφών.* 38

Ind. Stoic. Herc. col 27

ζωής παράτασις

Διογ. Λ. Βίοι 10.125

Θάνατος

Αίσώπ. Μυθ. γέρων καὶ Θάνατος

Σοφ. Φιλοκτ. 797-803

θάνατος (γενικῶς)

Διογ. Λ. Βίοι 2.10-11, 4.12, 4.5, 4.17, 6.19,
7.178, 10.124, 10.139

Ἐπικτ. Διατρ. 3.22.23

Ἐγχ. 21

Σέξτ. Ἐμπειρ. Μαθημ. 11.59

θάνατος ἀβασάνιστος

Αίσώπ. Μυθ. μυῖα.

θάνατος ἐκούσιος - αὐτοκτονία

Ἀλέξ. Ἀφρ. Περί ψυχῆς 168.1

Ἀπολλόδ. Μυθολογ. 2.159-160, 3.28, 3.42, 3.56,
3.155

Ἀριστ. Ἀθ. Πολ. 18.5, 39.5

Διογ. Λ. Βίοι 1.6, 1.34, 1.117, 2.14, 2.41-42,
2.86, 2.142, 4.3, 4.12, 4.64, 6.18, 7.28,
7.130, 7.167, 7.176

Ἐπικ. προσφών. 9

Ἐπικτ. Διατρ. 1.9.8-10

Λουκ. Μακρόβ. 19

Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 3.1, 5.29, 8.47, 10.8

Ὅμ. Ἰλ. Δ.395

Παλ. Διαθ. Β' Μακκ. 14.42

Πλίνιος, *Naturalis Historia* 2.27

Πλούτ. Κάτων, 68-72

Κοιν.ένν. 2.1063d

Προκοπ. Ἱστορ. 7.37-38

Σενέκας, *Epist.* 77.4

Σέξτ. Ἐμπειρ. Μαθημ. 11.99

Σοφ. Ἀντ. 56

Στοβ. Ἐκλ. 2.110.9

Στράβ. Γεωγρ. 8.14(c374)

Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403

Ind. Stoic. Herc. col 26-28, 33

θάνατος ἐκούσιος, ἀπὸ μανία

Ἀπολλόδ. Μυθ. 1.84

θάνατος ἐκούσιος, καταδίκη

Αἰσχύλ. Εὐμ. 336

Ἐπικτ. Διατρ. 1.9.8-10

Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 5.29

Πλούτ. Στωϊκ.έναντ. 14.1039e

θάνατος ἐκούσιος, προληπτικός

Ind. Stoic. Herc. col 27

θάνατος ἐκούσιος, τρόποι

Ἀπολλόδ. Μυθ. 1.84, 2.159-160, 3.56, 3.28,

3.155

Ἀριστοτ. Ἀθ. πολ. 18.5

Ἐπικτ. Διατρ. 2.23.17

Διογ. Λ. Βίοι 1.117, 2.120, 4.64, 6.18, 7.28,
7.167, 7.176

Λουκ. Μακρόβ. 19

Πλούτ. Κάτων, 68-72

Στωϊκ.έναντ. 14.1039e

Προκοπ. Ἱστορ. 7.37-38

Στράβ. Γεωγρ. 8.14(c374), 10.6(c.486)

Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403

Ind. Stoic. Herc. col 26-28

θάνατος ἐνδοξος

Ὅμ. Ἰλ. Ι. 410-416

Ἡρόδ. 1.32

Αἰσώπ. Μυθ. λύκος καὶ ἀρνίον

θάνατος ὑπὲρ φίλων, οἰκεῖων, πατρίδος

Διογ. Λ. Βίοι 6.1, 7.130, 10.121

Σέξτ. Ἐμπειρ. Μαθημ. 11.59, 11.99

Στράβ. Γεωγρ. 10.6(c.486)

Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403

θάνατος ὡς ἀδιάφορον

Ἀριστοτ. Μικρ. Φυσ. 479a

Διογ. Λ. Βίοι 1.34, 7.102, 7.106, 10.124, 10.125,
10.139

Ἐπικτ. Διατρ. 3.22.21, 3.22.23

Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 5.29, 8.47, 10.8

Στοβ. Ἐκλ. 2.57.18

Pap. Herc. 1005 col 4

θάνατος ὡς αἰσχρόν

Διογ. ἀπόσπ. Mullach 256

θάνατος ὡς ἀναπόδραστος

Ἐπικ. προσφών. 31

θάνατος ὡς δεινόν, ὡς κακόν

Διογ. ἀπόσπ. Mullach 256

Διογ. Λ. Βίοι 7.106

Ἐπικτ. Ἐγχ. 21

Πλούτ. κοιν.ένν. 18.1042d

θάνατος ὡς ὕπνος

Αἰλ. Ποικ. Ἱστορ. Β.35

Ὅμ. Ἰλ. Ξ. 231

θανάτου ἀναβολή

Λουκ. Μακρόβ. 19

θανάτου ἀντιδικία

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.120, 21.122

θανάτου ἐπίσπευσις

Αἰλ. Ποικ. Ἱστ. Β.34

Διογ. Λ. Βίοι 2.120, 4.64, 6.18, 7.28, 7.174,
7.176

Λουκ. Μακρόβ. 19

θανάτου μελέτη

Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403

θανάτου περιφρόνησις

Διογ. Λ. *Βίοι* 1.6, 2.10-11, 2.41-42, 6.5

Επικτ. *Διατρ.* 3.22.21, 3. 22.23

Ήρακλείτ. *ἀπόσπ.* 96 DK

Πλάτ. *Φαίδων* 67e

θανάτου προπαρασκευή

Διογ. Λ. *Βίοι* 2.142, 4.3

Λουκ. *Μακρόβ.* 19

Μάρκος Αὐρ. *Εἰς ἑαυτ.* 3.1

Πλάτ. *Φαίδ.* 67e

θανάτου προτροπή (ἀπὸ ἄλλον)

Διογ. Λ. *Βίοι* 4.3

θανάτου τελετές

Διογ. Λ. *Βίοι* 2.10-11, 6.4, 7.174

θανάτου φόβος

Διογ. Λ. *Βίοι* 4.64, 10.124, 10.125

θάνατωσης λυτρωτική - εὐθανασία

Αἰσώπ. *Μυθ. μυῖα*

Ἀπολλοδό. *Μυθ.* 2.159-160

Διογ. Λ. *Βίοι* 2.86, 4.64, 6.5, 6.18

Μενάνδρ. Ἄλ. 14

ἀπόσπ. 797 Körte-Thierfelder

Πλούτ. *Λυκ.* 16

Ποσειδ. *Μυρμ.* Cock 18

Σοφ. *Φιλοκτ.* 797-803

Στοβ. *Εκλ.* 2.114.4

θεός

Διάδοχος Φωτικής, Λόγος ἀσκητικός, δ'

Επικτ. *Διατρ.* 1.9.8-10

Μάρκος Αὐρ. *Εἰς ἑαυτ.* 5.29

Πλίνιος, *Naturalis Historia* 2.27

θυσία ανθρώπου

Ήρόδ. 7.197

ἱατροί

Ἀπολλοδό. *Μυθ.* 3.120, 3.122

Διογ. Λ. *Βίοι* 6.4, 6.5, 7.176, 10.24

Πλάτ. *Πολ.* 407de, 408b, 409e, 410a

Πλούτ. *Κάτων*, 68-72

Ind. Stoic. Herc. col 26-28

καθηκόν

Διογ. Λ. *Βίοι* 7.85, 7.107, 7.108

Λουκ. *Μακρόβ.* 19

Πλούτ. *Στωϊκ.έναντ.* 14.1039d, 14.1042a,
14.1042d

Σέξτ. Ἐμπειρ. *Μαθημ.* 11.59

Στοβ. *Εκλ.* 2.86.10, 2.96.18, 2.110.9

Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403

κακόν

Ἐπικτ. *Διατρ.* 1.19.13

Διογ. Λ. *Βίοι* 7.101, 7.102, 7.103, 10.120, 10.124

Πλούτ. *Στωϊκ.έναντ.* 14.1042c

Στοβ. *Εκλ.* 2.57.18

καλόν, ὡς ἀγαθόν

Διογ. Λ. *Βίοι* 7.101

καρτερία

Γρηγ.Ναζιανζ. *Ἐπιστ.* 32

Διογ. Λ. *Βίοι* 6.2, 6.15

Επικτ. *Διατρ.* 1.9.8-10

Κικ. *Tusc.Dis.* 2.61

Λουκ. *Μακρόβ.* 19

Μάρκος Αὐρ. *Εἰς ἑαυτ.* 5.10, 8.47

Ραρ. Herc. 1005 col 4

Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403

κριτήρια: βρέφος βιώσιμο

Ἀριστοτ. *Πολιτ.* 1335^b19-26

Πλάτ. *Θεαίτ.* 160e-161a

Πλάτ. *Πολ.* 461c

Πλούτ. *Λυκ.* 16

κριτήρια: ἔκτρωσις

Ίπποκρ. *ὄρκος* L, 4.630

κριτήρια: θάνατωσης βρέφους

Ἀριστοτ. *Ζ.* Ἱστορ. 7.767b

Διόδ. Ἱστ. βιβλιοθ. 1.80.3-5

Διον. Ἀλικ. *Ρωμ. ἀρχαιολ.* 2.15.2

Ήρόδ. I.59

Όμ. *Ιλ.* Σ.394-399

Πλάτ. *Θεαίτ.* 151c, 160e-161a

Πλάτ. *Τίμ.* 19a

Σενέκ. *De Ira* 1.15.2

Στρ. *Γεωγρ.* 17.2.5

κριτήρια: θάνατος εκούσιος

Αἰσώπ. *Μυθ. ἀνὴρ καὶ κύκλωψ*

Ἀλέξ. Ἀφρ. *Περὶ ψυχῆς* 160.24

Επικτ. *Διατρ.* 2.15.10

Διογ. Λ. *Βίοι* 7.28, 7.130, 7.167, 7.174, 7.176,
7.119

Κλήμης Ἀλεξ. *Στρωμ.* 4.6.576

Λουκ. *Μακρόβ.* 19

Μάρκος Αὐρ. *Εἰς ἑαυτ.* 3.1, 5.29, 8.47, 10.8

Πλούτ. *Κοιν.ένν.* 2.1063d, 22.1069d

Στωϊκῶν ἑναντ. 14.1039d, 14.1039e,
22.1069d

Σέξτ. Ἐμπειρ. *Μαθημ.* 11.59

Στοβ. Ἀνθολ. 4.52.19

Ἑκλ. 2.110.9

Στράβ. Γεωγρ. 10.6(c.486)

Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403

Ind. Stoic. Herc. col 26-28

κριτήρια: θανάτωσης λυτρωτική

Αἰλ. Ποικ. ἱστ. 2.7

Διογ. Λ. Βίοι 4.3, 6.18, 10.126

Μενάνδρ. ἀπόστ. 797 Körte-Thierfelder

Πλάτ. Πολ. 407de, 408b, 408c, 409e-410a

Πλούτ. Στωϊκ.ἐναντ. 14.1039d

λόγος

Πλούτ. Στωϊκ.ἐναντ. 14.1042c

Στοβ. Ἑκλ. 2.96.18

μαῖται

Σουίδασ: ἐγχευίστριαι

Σωραν. Γυναικ. 2.10.1-5

μανία

Αἰσχύλ. ἱκέτ. 64-67

Ἀπολλοδ. Μυθ. 1.84, 2.27-29, 3.28, 3.34-35, 3.36, 3.37

Λουκ. Θεῶν διὰλ. 248.1

Ὅμ. Ἰλ. Ζ.130-140

Παυσ. Ἑλλ. περ. 9.11.2

μεταθανάτιος τιμωρία

Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 5.29

Σέξτ. Εμπειρ. Μαθημ. 11.59

μίασμα

Αἰσχύλ. Θήβ. 681-682

νόσος-ἀρρωστία

Διογ. Λ. Βίοι 10.24, 10.25, 10.27-28

Πλάτ. Πολ. 460a

Σωραν. Γυναικ. 2.10.1-5

νόσος-ὑγεία ὡς ἀγαθὸν ἢ ὡς ἀδιάφορον

Ἀλέξ. Ἀφρ. Περί ψυχῆς 168.1

Διογ. Λ. Βίοι 4.2, 7.28, 7.102, 7.103, 7.104, 7.106, 7.130, 7.176, 10.119, 10.120

Ἐπικτ. Διατρ. 3.22.21

Κικ. Tusc. Dis. 2.61

Λουκ. Μακρόβ. 19

Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 3.1

Σέξτ. Εμπειρ. Μαθημ. 11.59

Στοβ. Ἑκλ. 2.57.18

Σενέκας, Epist. 82.15

Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403

Ind. Stoic. Herc. col 26-28

νόσος ὡς λόγος θανάτου

Διογ. Λ. Βίοι 4.3, 6.18, 7.28, 7.130, 7.176, 10.15-16, 10.119

Διον. Ἀλικ. Ρωμ. ἀρχαιολ. 2.15.2

Λουκ. Μακρόβ. 19

Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 3.1

Πλάτ. Πολ. 407de, 408b, 409e, 410a

Σενέκ. De Ira 1.15.2

Σοφ. Φιλοκτ. 797-803

Σωραν. Γυναικ. 2.10.1-5

Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403

Ind. Stoic. Herc. col 26-28

Pap. Herc. 1005 col 4

νόσος ὡς ὠφέλιμον

Ἐπικ. προσφών. 73

νόσος ψυχική ὡς λόγος θανάτου

Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 3.1

Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403

νόμος (νομοθεσία)

Αἰλ. Ποικ. ἱστ. Β.7

Ἀριστοτ. Ἀθ. πολ. 35.2, 39.5

Πολιτ. 1335b19-26

Γαλην. Εἰς ζῆλον Κ.19.179

Διόδ. ἱστ. βιβλιοθ. 1.80.3-5

Διον. Ἀλικ. Ρωμ. ἀρχαιολ. 2.15.2

Δίων Χρυσ. 15.8

Πλάτ. Θεαίτ. 151c.

Πλούτ. Λυκ. 16

Πλούτ. Σόλων 23.2

Στρ. Γεωγρ. 17.2.5

παιδιῶν ἀξία

παιδοποιία- παιδογονία-τεκνοποιία

Διογ. Λ. Βίοι 7.11, 7.15, 7.98, 7.120, 7.121, 10.119

Θεοδώρ. Ἑλλ. παθ. 176.21

Κλήμης Ἀλεξ. 2.503

Στοβ. Ἑκλ. 2.109.10, 2114.4

πενία, ὡς λόγος θανάτου

Αἰσώπ. Μοθ. ἀνήρ καὶ κύκλωψ

Διογ. Λ. Βίοι 10.119

Μενάνδρ. ἀπόστ. 797 Körte-Thierfelder

Πλούτ. Κοιν.ἐνν. 22.1069d

Στωϊκ.ἐναντ. 14.1039e

Στράβ. Γεωγρ. 10.6(c.486)

Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403

προηγμένα

Διογ. Λ. Βίοι 7.104, 7.106
Σέξτ. Εμπειρ. Μαθημ. 11.59

σοφοί - ἄριστοι - σπουδαῖοι - ἀρετὴν ἔχοντες
Ἄλεξ. Ἀφρ. Περί ψυχῆς 159.19, 160.24, 168.1
Γρηγ. Ναζιανζ. Ἐπιστ. 32
Διογ. Λ. Βίοι 6. 4, 6.5, 6.11, 7.121, 7.130,
10.119, 10.121, 10.126
Κλήμης Ἀλεξ. Στρωμ. 4.6.576
Πλάτ. Πολ. 459d
Φαῖδων 67e
Πλούτ. κοιν. ἐνν. 2.1063d
Στοβ. Ἐκλ. 2.110.9, 2.114.4

σώματος περιφρόνησις

Διογ. Λ. Βίοι 7.106
Ἐπικτ. Διατρ. 3.22.21, 3.22.23
Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 3.1
Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403

ὕβρις

Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.34-35, 3.98-99
Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 5.29
Ὅμ. Ἰλ. Ζ.130-140

φαῦλοι - ἄστετοι - ἄφρονες - πολλοί

Διογ. Λ. Βίοι 10.125
Πλάτ. Πολ. 459e
Πλούτ. Κοιν. ἐνν. 2.1063d
Στωϊκῶν ἐναντ. 14.1039d, 14.1042a,
14.1042.d
Στοβ. Ἐκλ. 2.110.9, 2.114.4

φιλανθρωπία

Αἰλ. Ποικ. Ἰστ. 2.7
Διόδ. Ἰστ. βιβλιοθ. 1.80.3-5
Λουκ. Μακρόβ. 19
Σενέκ. *De Ira* 1.15.2
Στρ. Γεωγρ. 17.2.5

φύσις

Διογ. Λ. Βίοι 7.85
Μάρκος Αὐρ. Εἰς ἑαυτ. 5.10, 5.29
Πλούτ. κοιν. ἐνν. 2.1063d

χρησιμοδοσία - οἰωνός - κατάρα

Αἰσχύλ. Θήβ. 691
Ἀπολλόδ. Μυθ. 3.42, 3.148-150
Ἀριστοφ. Βάτρ. 1189-1191
Διογ. Λ. Βίοι 7.28, 7.176
Ἡρόδ. 1.59

Λουκ. Μακρόβ. 19

ψυχή

Ἀριστ. Μικρ. φυσ. 479a
Πλούτ. Πρώτ. ψυχρ. 2.946
Κοιν. ἐνν. 46.1084e
Στωϊκ. ἐνν. 41.1052f, 41.1053d
Cramer, *Excerpta Philos.* 4.403
ψυχῆς ἀθανασία
Διογ. Λ. Βίοι 1.22
Ἐπικτ. Διατρ. 3.22, 23
Σέξτ. Εμπειρ. Μαθημ. 11.59

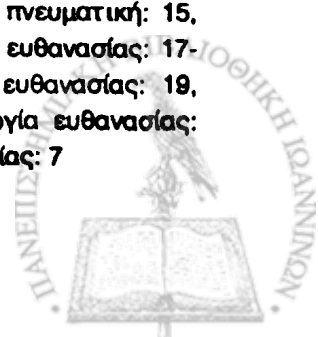
Ε Υ Ρ Ε Τ Η Ρ Ι Ο Ν

- αγαθόν: 139-140
 Ἀγαμέμνων: 99
 Ἀγαυή: 62
 ἄδης: 77
 ἀδιάφορα: 139-171, 170
 Ἀδωνις: 70, 177
 Ἀέτιος: 166
 Ἀηδών: 69
 Ἀθάμας: 48, 63
 ἀθανασία: 119
 Ἀθῆναι: 96-99
 Αἰθίοι: 23
 Αἴας: 49, 80
 Αἰθιοπία: 101
 Αἶθρα: 49
 Αἴμων: 49
 Αἶτνα: 80
 Αἰγύπτιοι: 101, 102, 178
 Αἰλιανός: 99
 Αἴολος: 66
 Αἴσωπος: 40, 77, 84, 154
 Ἄκρων: 115
 Ἀλέξανδρος-Πάρις: 27, 48, 70
 Ἄλκηστις: 49
 Ἀλκμήνη: 69, 74
 Ἀλόπη: 67
 Ἀμαζόνες: 73
 ἀμβλωσις βλ. ἔκτρωσις
 Ἀμφίων: 67
 ανάθεμα θρησκευτικό, αφορισμός: 31, 32
 Ἀναξαγόρας: 119
 αναπηρία: 130, 140, 161, 169
 ἀνάσταση νεκρῶν: 185-186
 ἀνελευθερία, ὡς λόγος θανάτου: 153
 ἀνθρώπινα δικαιώματα: 78, 176
 Ἀντιγόνη: 49
 Ἀντιόπη: 67
 Ἀντισθένης: 41, 80, 134-135
 Ἀντίπατρος Ταρσεύς: 156
 ἀξιοπρέπεια: 3, 78, 153
 Ἀπόλλων-Φοῖβος: 74
 ἀποπροηγμένα: 141
 Ἀσπαλός: 49
 Ἀραβες: 22
 ἀρετὴν ἔχοντες βλ. σοφοί
 Ἀρίστιππος: 174
 Ἀριστογείτων: 80
 Ἀριστόδημος: 80
 ἄριστοι βλ. σοφοί
 Ἀριστοτέλης: 3, 38, 46, 80, 111, 130-133, 169
 Ἀριστοφάνης: 98
 Ἀρκαδία: 58
 ἀρρωστία βλ. νόσος
 Ἄρτεμις: 50
 Ἀσκληπιός: 29, 54, 67, 74
 Ἀσσάων: 49
 ἀστεῖοι βλ. φαῦλοι
 αστική κοινωνία: 7, 29
 Ἀταλάντη: 73
 Ἄτρεύς: 58
 Ἄττις: 22, 67
 Αὔγη: 67
 Αὔγουστινος: 182
 αὐτάρκεια: 3, 172, 174
 αὐτοκτονία βλ. θάνατος ἐκούσιος
 Αὐτονόη: 62
 αὐτοσυντήρησης ἔνστικτο: 143
 Αὐτοφόνος: 37
 αὐτόχειρες: 155-158
 Ἀφροδίτη: 70
 ἄφρονες βλ. φαῦλοι
 Ἀχαιοί: 54
 Ἀχιλλεύς: 76
 Ἄψυρτος: 67
 Βαβυλώνιοι: 178
 Βάκχος βλ. Διόνυσος
 Βαλεντινιανός: 107
 Βοιωτός: 66
 Βουδισμός: 31, 32-33
 βρέφος: ἐπικίνδυνον: 105· ἐκθεση βρέφους ἐπὶ
 θανάτῳ: 89· ἐκτεθέντος βρέφους
 διάσωσις: 101· θανάτωση βρέφους
 (βρεφοκτονία): 13, 24, 90, 92·
 βρεφοκτονίας ορολογία: 41-44· θήλυ
 βρέφος: 94, 100 101· βρεφοθυσία: 63-
 65, 179· κηδεμονία βρέφους: 179·
 βρεφοκτονίας καταδίκη: 179·
 βρεφοφαγία: 56-63, 187
 Βυζάντιο: 22, 185, 188
 Γαληνός: 166

Γενεή: 23
 Γερμανοί: 19
 γήρας: γήρατος κακά: 80, 101, 155, 170' γήρας
 ως λόγος θανάτου: 80, 81, 153, 155, 170,
 174, 179
 Γκιλγκαμές: 77
 Γλαυκος: 55
 Γνωστικοί: 186
 Γοργόνα: 54
 Γοργίας Λεοντίνος: 80
 Γόρτυνα: 90
 Γρηγόριος, Πάπας: 8
 Γυμνοσσοφισταί: 85
 Δανάη: 67
 Δελφοί: 51, 80
 Δευκαλίων: 58
 Δηϊάνειρα: 48
 Δημοσθένης: 80
 Δημόναξ: 165
 Διακηρύξεις: 3, 31
 διακοπή κύησης βλ. έκτρωσις
 Διαφωτισμός: 10, 28
 Διογένης Κυνικός: 41, 135-136, 173
 Διονύσιος Μεταθέμενος: 156
 Διόνυσος-Βάκχος: 29, 61, 74' Διόνυσος-
 Ζαγρεύς: 57-58
 Δίων Χρυσόστομος: 46
 δημογραφικά μέτρα: 21, 27, 28, 70, 89, 101,
 106, 126-127, 179
 Δονατιστές: 182
 δουλεία: 86, 100, 101, 109, 130
 δυτική κοινωνία: 2, 7, 10, 26
 εγκυος: ζωή εγκύου έναντι ζωής κυήματος: 31
 'Εκάβη: 70
 'Εκδύσια: 73
 έκτρωση: άρνηση: 108-109' θεραπευτική: 14'
 καταδίκη: 179' κατάλληλος χρόνος: 117,
 128, 133, 187' νομοθεσία έκτρωσης: 110'
 ορολογία έκτρωσης: 44-46'
 'Εμπεδοκλής: 80, 115
 'Επίδαυρος: 67
 'Επίκουρος: 34, 51, 168-172
 'Επίκτητος: 86, 137, 138, 148-150, 154, 159-
 161, 162
 Επτά Σοφοί: 80
 Εύαδνη: 49, 66
 εὐημερία: 158, 170
 εὐγονική: 95, 127, 131, 136
 εὐθανασία: βλ. θάνατωση λυτρωτική
 Εὐμόλιος: 68
 Εὐρυσθέης: 29, 74

ἐμβρυον: ανθρώπινη ιδιότητα εμβρύου: 132,
 165-166' εμφύχωση εμβρύου: 13, 29,
 132, 166, 186' κηδεμονία εμβρύου: 165-
 166' εμβρυοβορία: 187
 ἔξαγωγή εὐλογος: 3, 138, 158, 169
 'Ερμαρχος: 171
 'Εφεσος: 50
 Ζηθος: 67, 69
 Ζεύς: 22, 54, 57, 67, 74
 Ζήνων: 146-147, 155
 ζωή: επιθυμία ζωής: 87, 156' ιερότητα της ζωής:
 2, 4, 79, 181' περιφρόνηση ζωής: 182'
 ποιότητα ζωής: 170' ως αγαθόν ή ως
 αδιάφορο: 139, 170
 'Ηγησίας: 86, 174
 Ηθική: ηθικά ερωτήματα: 1, 12, 53' ιατρική
 ηθική: 2, 25
 'Ηρα: 57, 63, 70, 74
 'Ηρακλής: 41, 48, 50, 51-54, 63, 67, 68, 74, 170
 'Ηρακλείδες: 50
 'Ηράκλειτος: 80, 88, 119
 'Ηφαιστος: 70
 Θαλής: 119
 Θάνατος: 47, 53
 θάνατος: 36-37, 80' άβασάνιστος: άναβολή:
 άντιδικία θανάτου: 6, 8, 10, 54, 115'
 "απαγορευμένος" θάνατος: 7' βοήθεια
 για θάνατο: 15' εγκεφαλικός: 26'
 εκούσιος θάνατος: 13, 80, 138' τρόποι
 εκουσίου: 50, 80, 155-156, 174' καταδίκη
 εκουσίου: 159-160, 179, 183' μελέτη
 εκουσίου: 171' έπίσπευσις: 160, 174'
 ένδοξος: 76, 83' ορολογία θανάτου: 149'
 προληπτικός εκούσιος: 154'
 προπαρασκευή θανάτου: 6, 53, 156, 174'
 σημεία θανάτου: 10' στο Νοσοκομείο: 2,
 10, 113' τελετές θανάτου: 6' ύπέρ
 πατρίδος: 50, 153' ύπερ πίστewς: 182'
 ύπέρ φίλων: 153, 170' ως άδιάφορον:
 140, 170' ως αίσχρον: 135' ως δεινόν-
 κακόν: 135' ως ύπνος: ως φαινόμενον:
 169' φόβος θανάτου: 168
 θάνατωση λυτρωτική (ευθανασία): ακούσια 15,
 125, 159' αμοιβή ευθανασίας: 53, 55'
 άρνηση ευθανασίας: 53, 113-114, 183'
 εκούσια: 14, 159' ενεργητική: 14, 125'
 παθητική: 14, 19, 125' πνευματική: 15,
 159, 183' επιχειρήματα ευθανασίας: 17-
 19, 124-125' κριτήρια ευθανασίας: 19,
 23, 25, 124-125' ορολογία ευθανασίας:
 40-41' τελετές ευθανασίας: 7

- Θεμιστίος: 107
 Θεμιστώ: 48
 θεοδικία: 148
 Θεοδώρα: 188
 θεοκρατία: 22, 28
 Θεολογία: 11
 θεός: 150-151, 176
 θέωση: 52
 Θερμοπύλες: 52
 Θηβαι: 3, 50, 64, 89, 99-100, 101
 Θρασύμαχος: 121
 Ήλασος: 73
 Ήλασων: 27
 ιατρική δυτική: 2, 11, 23
 ίατροί: 55, 112, 113-118, 136, 165
 ιερείς: 16, 23
 ιεροὶ γάμοι: 127
 Ἰνώ: 50, 62, 63
 Ἰοκάστη: 49, 70
 Ἰουδαῖοι: 22, 23
 Ἰτυλος: 69
 Ἰτυς: 59
 ἰώσηπος: 46
 Ἰησοῦς: 28
 Ἰππόλυτος: 55
 Ἰπποκράτης: 109
 ἰσλαμισμός: 32
 Ιουδαϊκή θρησκεία: 2, 31-32, 77
 Ἰπποθών: 67
 Ἰπποκρατική συλλογή: 45, 46
 Ιουστινιανός: 34, 182
 καθῆκον: 142-143, 160, 161
 Καθολικισμός: 2
 Καιάδας: 3, 92
 Καпанεύς: 55
 Καρνεάδης: 121, 156, 173
 καρτερία: 135, 170
 κατάρα βλ. χρησιμοδοσία
 Κάτων νεότερος: 153, 156
 Κέα: 80, 183
 Κένταυροι: 49
 Κέρβερος: 77
 Κιθαιρών: 70
 Κλεάνθης: 147, 155
 Κλήμης Ἀλεξανδρεύς: 38, 185
 Κλυμένη: 73
 Κομφούκιος: 33, 77
 Κορωνίς: 74
 Κρίσνα: 27
 κριτήρια: βιώσιμου βρέφους: 27, 97, 115-117
 βρεφοκτονίας: 93-94, 97, 115-117, 127, 130, 184-185
 ευθανασίας: 33, 151-153, 161, 169
 εκουσίου θανάτου: 33, 151-153, 155-156
 έκτρωσης: 31, 32, 111-112, 127, 133, 169
 Κρόνος: 57
 Κύλλαρρος: 49
 Κυνικοί: 3, 51, 134-137, 164-165, 170
 Κύρος: 28
 Κωμωδία: 101
 Κωνσταντίνος ο Μέγας: 106, 107
 Λαίιος: 70
 Λέαρχος: 63
 Λεύκιππος: 73
 Λημνος: 51
 λόγος: 150, 152, 154
 Λουκιανός: 51, 80
 Λύκαιον ὄρος: 64
 Λυκάονος παῖδες: 58
 Λυκούργος, Ἡδωνῶν βασιλεύς: 62-63
 Λυκούργος, νομοθέτης: 4, 110
 Λύκος: 67
 Λυσίας: 46
 μαῖται: 97, 112, 115-117
 Μακαρία: 50
 μανία: 61-63
 Μάρκος Αυρήλιος: 138, 158
 Μασαλία: 80
 Μαύρη Θάλασσα: 73
 Μαύσωλος: 80
 Μελανίπη: 66
 Μελικέρτης: 63
 Μένανδρος: 101
 Μενέδημος: 80, 174
 Μεινοικεύς: 59
 Μεσαίωνα: 22, 28
 Μεσοποταμία: 77
 μεταθανάτιος τιμωρία: 183
 Μήδεια: 67
 Μητρόδωρος:
 Μίθρας: 177
 Μίλητος: 67
 Μινυάδες: 61
 Μοναχισμός: 32
 Μωϋσῆς: 28, 56
 Νάνα: 67
 νεκροφάνεια: 10
 νεογέννητα πρόωρα: 30, 74, 75
 Νεοπλατωνικοί: 34
 Νέσσος: 51
 Νηλεύς: 66
 Νικίπη: 74

- Νιόβη: 49
 Νιρβάνα: 32
 νομοθεσία βλ. νόμος:
 νόμος: 130
 νόσος: ως λόγος θανάτου: 153' ψυχική ως
 λόγος θανάτου: 153, 161, 169' ως αγαθό
 ή ως αδιάφορο: 130, 140' ως άθληση:
 160, 161, 169
 Νυκταύς: 49
 Νύμφη: 70
 Ξενοκράτης: 173
 Οιδίπους: 27, 70
 Οινώνη: 48
 οίωνος βλ. χρησιμοδοσία
 Ολυμπία: 80
 Όλυμπος: 70
 Όμηρος: 34, 37, 44, 76
 Όρκος: 3, 108-109, 113, 132
 Όρφικά: 58, 123
 ουδέτερα βλ. αδιάφορα
 Ουρανός: 57
 Οήτη: 51
 παιδιών άξία: 171, 185
 Παλαιά Διαθήκη: 32, 77, 177-178, 182
 Παλαιολόγος, Κωνσταντίνος: 34
 Παλέρμος: 22
 Παν: 70
 Παναίτιος: 148
 Παρθένιον όρος: 73
 Πάρις βλ. Άλέξανδρος- Πάρις:
 Παρίσι: 22
 Πελίας: 66
 Πενθεύς: 62
 πένθος: 8
 πενία: πενία, ως λόγος θανάτου: 84-85, 153, 170
 Περσεύς: 27, 67
 Πλάτων: 3, 40, 46, 97, 123-129, 169
 Πλίνιος πρεσβύτερος: 111
 πολλοί βλ. φαλλοί
 Πορφύριος: 121
 Ποσειδών: 58, 66, 67
 Ποσειδώνιος: 140, 148
 Πρίαπος: 70
 προηγμένα: 141
 Προπίδες: 61
 Πρόκνη: 59
 Προκόπιος: 46, 188
 Προτεσταντισμός: 2
 πρωτόγονες κοινωνίες: 7, 21, 26
 Πυθαγόρειοι: 114, 121, 132
 Πύρρων: 175
 ρατσισμός: 19
 Ρώμη: 104-107
 Ρωμύλος: 28, 104
 Σαγγάριος ποταμός: 67
 Σαργών: 27, 56
 Σεμέλη: 74
 Σενέκας: 156, 160, 163
 Σημίτες: 31, 179
 Σιντοϊσμός: 33
 Σόλων: 76, 80, 96, 110
 Σουμέριοι: 56, 178
 σοφοί - άριστοι - σπουδαίοι - άρετήν έχοντες:
 143-144, 154, 168, 171-182
 Σοφοκλής: 51
 Σπάρτη: 4, 80, 92-96
 Σπεύσιππος: 80-173
 σπουδαίοι βλ. σοφοί
 Στύλων: 80, 174
 Στοά: 138-167
 Στωϊκοί: 3, 38, 111, 132, 170
 Σφαίρος Βοσποριανός: 156
 Σωκράτης: 123
 Τάνταλος: 58
 ταφικά έθιμα: 7, 119' ταφικά επιγράμματα: 35
 τεκνοποιία: 163-165, 171-172
 Τήλεφος: 67
 Τηρεύς: 59
 Τπάνες: 57
 τοκετός πρόωρος: 74, 75
 Τραχίνια: 51
 Τυρταίος: 83
 Τυρώ: 66
 ύγεια βλ. νόσος
 Ύβρις: 10, 55
 Φαίδρα: 48
 Φαιστός: 73
 φαλλοι: 128, 144, 168
 Φεζ: 22
 Φερεκύδης: 80
 φιλανθρωπία: 99-100, 161, 183, 185
 φιλοζωία βλ. ζωής επιθυμία
 Φίλων Ιουδαίος: 101
 Φιλοκλήτης: 41
 Φιλομήλα: 58, 59
 Φοίβος βλ. Απόλλων:
 φύσις: 131, 142, 162
 Χάρων: 77
 Χετταίοι: 77
 Χίλων Λακεδαιμόνιος:
 Χιόνη: 66
 χρησιμοδοσία: 151

Χριστιανοί, χριστιανική θρησκεία: 2, 114, 181-189

Χρύσιππος: 146-148-, 156, 166

abortion: 13

Aries: 7-8

assisted suicide: 15

authenticity: 19

Cooper, William: 30

Edelstein: 111

Ebers, πάπυροι: 30

euthanasia: 3-4' active: 14' involuntary 14'
passive: 14' spiritual: 15' voluntary: 14

Freud: 48

furor therapeuticus: 10

Global Ethic Declaration: 31

Imago Dei: 2, 22

infanticide: 13

ius vitae ac necis: 105

Marquis de Sade: 30

mercy killing: 12

More, Sir Thomas: 22

Lex Julia: 106

Loncisi, Giovanni Maria: 10

patria potestas: 106

Physician's Oath: 23

prodigia: 105

Royal Dutch Medical Association: 23

sanctity of human life: 2

slippery slope argument: 18

Temple, William: 1

